DJELA HRVATSKIH PISACA

IVAN MAŽURANIĆ
MATIJA MAŽURANIĆ
DIMITRIJE DEMETER

ZORA
IZDAVAČKO PODUZEĆE
ZAGREB

I. MAŽURANIĆ, M. MAŽURANIĆ, D. DEMETER / DJELA

DJELA HRVATSKIH PISACA

UREDNIK
DRAGUTIN TADIJANOVIĆ

IVAN MAŽURANIĆ
MATIJA MAŽURANIĆ
DIMITRIJA DEMETER

UREDIO
SLAVKO JEŽIĆ

OPREMIO
ANTUN MEZDJIĆ

IVAN MAŽURANIĆ
MATIJA MAŽURANIĆ
DIMITRIJA DEMETER

DJELA

ZORA
IZDAVAČKO PODUZEĆE
ZAGREB
1958

IVAN MAŽURANIĆ

Ivan Mažuranić

IVAN MAŽURANIĆ

(1814—1890)

1.

Već u 14. vijeku spominje se u Splitu ime Mažuranić. Kasnije se vjerojatno jedna grana Mažuranićâ preselila u Senj, pa onda u Novi Vinodolski. U starije su se doba neki članovi te porodice potpisivali i imenom Janković, valjda po jednom pradjedu, koji se zvao Janko i koji je živio oko g. 1600.[1] Legendu o dolasku iz Srbije nakon boja na Kosovu i o srodstvu sa serdarom Stojanom Jankovićem ne potvrđuju nikakvi dokumenti, kako je to izričito istaknuo Vladimir Mažuranić, bivši predsjednik Jugoslavenske akademije i pisac *Hrvatskog pravno-povijesnog rječnika*.[2]

Potkraj 18. stoljeća bio je u Novome sudac (načelnik) Ivan sin Petrov, a unuk Matijin; žena mu Marija bila je kći Josipa Ivića. Imali su pet sinova: Josipa, Petra, Antuna, Ivana i Matiju. *Josip* je ostao na gospodarstvu, a Petar i Antun bili su poslani u škole. *Petar* je umro još u gimnaziji, pa ga u biografijama njegove braće obično i ne spominju. Ali od njega su ostale dvije pjesme u narodnom desetercu; jedna od njih slavi ledeničkog župnika Žarnića, koji je bio podigao g. 1813. ustanak protiv Francuza, a uza nj su prvi pristali novljanski biskup Ježić i sudac Ivan Mažuranić.[3]

Antun (rođen 13. VI. 1805.) svršio je gimnaziju na Rijeci, 1826. slušao filozofiju u Zagrebu, a 1830. svršio i pravoslovne nauke. Živio je od podučavanja u boljim kućama; tako je ušao u dvije bogate trgovačke kuće: Demetrovu i Nikolićevu, gdje su ga vrlo zavoljeli; tu je naučio potpuno novogrčki. U Demetrovu kuću uveo je kasnije i brata Ivana. 1833. načinio je ispit za učitelja u prvoj latinskoj školi; u ono je vrijeme naime svaki profesor morao podučavati *sve* predmete u svome razredu. Do godine je položio odvjetnički ispit; odvjetničku diplomu dobio je 8. IX. 1834. Surađuje s Gajem, i zajedno s Rakovcem uređuje Novine. G. 1834. postao je suplent na gimnaziji, a 1836. je imenovan profesorom. Već kao suplent g. 1835. dobije dozvolu, da može dva sata tjedno predavati hrvatski jezik i književnost đacima viših razreda, i to na hrvatskom jeziku. Predavanja su mogli i drugi polaziti.

---

[1] Tade Smičiklas, *Ivan Mažuranić*. Matica Hrvatska 1842—1892. Spomenknjiga. Zagreb 1892. str. 96.

[2] V. dr. Ivan Brlić, *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*. Građa za povijest književnosti hrvatske 24, str. 110.

[3] Dr. M[ilutin] M[ažuranić], *Matija Mažuranić* (1817—1881, brat pjesnika i bana). Zagreb 1927.

(Smodek je od g. 1832. predavao na akademiji hrvatski-kajkavski, ali na latinskom jeziku.) G. 1839. osposobi se za poučavanje na čitavoj gimnaziji. Te godine izda prvo svoje samostalno djelo: *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* (2. izd. 1842). God. 1843. izdaje u Kolu III. *Zakon vinodolski* s uvodom. Kasnije izdaje i piše predgovor djelima Lucića (1847), Vetranića [Vetranovića] (1853), Đorđića [Đurđevića] (1855). S Babukićem je surađivao na Drobnićevu rječniku (1847—49). Od god. 1848—1850. bio je povjerenik bana Jelačića (ručno pismo Jelačićevo od 12. travnja 1848.) u Hrvatskom primorju i uspio da narod uzdrži u miru i redu. Sad je imao priliku, da opet sluša čistu čakavštinu u Vinodolu. U gimnazijskom programu 1852. napisao je kratku povijest zagrebačke gimnazije, a 1855. kratak pregled stare literature hrvatske, koji je bio namijenjen kao uvod *Ilirskoj čitanci* (Beč 1856.; u suradnji s Veberom i Mesićem). God. 1859. izdao je *Slovnicu hrvatsku, I. dio. Rječjoslovje*, gdje je obradio svoju nauku o naglasu hrvatskomu; tu je pokazao starinu čakavskoga akcenta i njegov odnos prema štokavskomu, a kasnije (u gimn. programu 1860.) i prema ruskomu. Njegova je nauka probudila senzaciju u učenom svijetu i otvorila putove kasnijim istraživanjima. G. 1861. postavljen je za direktora hrvatske gimnazije na Rijeci (1861—1868). Penzioniran, živio je u Zagrebu. Umro je 18. XII. 1884.[4]

Od ostala dva sina, *Ivan* je pošao u škole, a *Matija* je izučio kovački zanat. Iako su krenuli različitim stazama, obojica su ostavili u književnosti trajno ime svojim djelima, koja pripadaju među najbolje književne proizvode u doba hrvatskog preporoda.

2.

Ivan Mažuranić rodio se 18. kolovoza 1814. Osnovnu školu svršio je 1827. u Novom; škola je bila njemačka, jer je Novi, kao i sva imanja Zrinskih i Frankopana, pao pod carsku »komoru«, koja je bila njemački upravljana. U školi je naučio njemački, pa u kolovozu 1827. piše devet godina starijem bratu Antunu njemačko pismo, u kojemu ga moli, neka bi ga zagovorio kod oca — očito, da ga pošalje na dalje školovanje.

Međutim, odmah to nije išlo. Ivan je ipak učio privatno kod kuće, ne zna se kod koga, pa je na godinu (1828) položio na Rijeci ispit za prvi razred. Kako mu je bilo 14 godina, roditelji su željeli, da položi ispit za dva razreda, pa da se upiše odmah u treći. Ali za to nije bio dovoljno spremljen, i tako je te godine pošao u drugi razred. Nastavni jezik na gimnaziji bio je latinski. Od živih se jezika učilo talijanski i madžarski. Hrvatski se jezik kao predmet nije učio uopće ni u kojoj školi, pa ni u Zagrebu.[5] Mažuranić je imao velik talenat za jezike, pa već 25. listopada 1829. piše svomu bratu Antunu talijansko pismo. (Dotle mu je pisao njemački.) Ali već slijedeće godine ispjeva prvu svoju pjesmu *Vinodolski dolče, da si zdravo,* koja živo

[4] Tade Smičiklas, *Antun Mažuranić.* Matica Hrvatska. Spomen-knjiga, str. 289 s.

[5] Dr. Rudolf Horvat, *Ban Ivan Mažuranić.* Hrvatsko Kolo, XI, 1930. str. 41 ss.

podsjeća na Kačićevu poskočnicu; Kačić je bio, uz kalendar, najomiljelija knjiga u Hrvatskom primorju, pa ga je i Ivan od najranije mladosti slušao, a kasnije i čitao. I tako je propjevao hrvatski.

Gimnaziju, koja je tada imala šest razreda, svršio je s odličnim uspjehom (1833). Na svečanom ispitu istakao se Ivan toliko madžarskom deklamacijom, da ga je riječki podguverner (Úrményi) nagovarao, neka zatraži stipendij, da se izuči za profesora madžarskog jezika. Ali Ivan se na to očito nije mogao odlučiti. Već 5. kolovoza 1833. piše bratu hrvatsko pismo — i otada piše mu samo hrvatski —, neka mu nađe kakvu instrukciju, kako bi se lakšeg srca mogao odlučiti da dođe u Zagreb.

Na jesen 1833. došao je u Zagreb, i tamo je svršio prvu godinu filozofije. Tu je došao u doticaj s Gajem, s kojim je brat Antun prijateljevao već dvije godine. Ivan se oduševio preporodnim idejama, i odmah je prihvatio Gajev pravopis. Stvorio je u sebi odluku, da će i on sudjelovati u književnom radu. Počeo je 1834. učiti i francuski jezik; već iste godine čita francuske pisce u izvorniku.

Dobivši stipendij za Madžarsku, studira drugu godinu filozofije u Szombathelyu. Bio je tada običaj, da hrvatski đaci neko vrijeme studiraju u Madžarskoj, a madžarski u Hrvatskoj; i Deák je neko vrijeme učio u Zagrebu. U to vrijeme je Ivan nešto pobolijevao, i nije bio zadovoljan. Ali razveselio se, kad je od brata Antuna dobio Gajev proglas za Danicu i Novine. Sav veseo ispjeva pjesmu *Primorac Danici,* koja je izišla odmah u drugom broju Danice (1835); bila je to prva njegova štampana pjesma. Te je godine štampano u Danici još osam njegovih pjesama, a uz to i niz *Misli* i druge neke stvari. Za tu suradnju poslao mu je Gaj po bratu Antunu čak i honorar! To je prvi honorar, što ga je za svoj književni rad primio koji hrvatski pisac.

U jesen 1835. upisao se Mažuranić na pravoslovnu akademiju u Zagrebu, koju je nakon tri godine i svršio. G. 1838. stupio je kao mladi »jurat« u odvjetničku kancelariju, s neznatnom plaćom. U to je doba već bio zaljubljen u Aleksandru Demetrovu, kćerku bogatoga grčkog trgovca Teodora Demetra, a sestru Dimitrijinu. Ali kako je bio siromašan, nastojao je, da si nekako stvori sigurnu egzistenciju. Brat mu je Antun pomogao, da je u jesen 1839. postao suplentom na zagrebačkoj gimnaziji, gdje je Antun bio profesor. Ali kako je i tu bila slaba mogućnost napredovanja, ostavi Ivan nakon godine dana službovanja profesuru, te 5. listopada 1840. položi s veoma dobrim uspjehom odvjetnički ispit. Dobivši advokatsku diplomu, ode Mažuranić u Karlovac i otvori odvjetničku kancelariju. Stvorivši sebi tako egzistenciju, vjenča se 28. lipnja 1841. s Aleksandrom. No doskora se odreče advokature i u studenomu 1841. stupi u službu gradskog poglavarstva u Karlovcu, gdje postade »sirotinjski kurator« uz malu plaću od 300 forinti na godinu. Na tom je mjestu ostao do sredine g. 1848.

3.

Kao lirski pjesnik javio se Mažuranić odmah, čim je počela izlaziti Danica (1835), i u prvim je godinama bio jedan od najmarljivijih Daničinih suradnika. Njegova se književna djelatnost na lirici završava uglavnom oko g. 1842., kad mu je Matica povjerila, da dopuni Gundulićeva »Osmana«.

Po svom opsegu lirska bi poezija značila najveći dio Mažuranićeva književnog rada, ali po njezinoj umjetničkoj vrijednosti Mažuranić bi ipak ostao jedan od osrednjih pjesnika ilirskoga razdoblja hrvatske književnosti. Međutim, njezina je vrijednost u tomu, što je baveći se njome Mažuranić malo pomalo iskušavao svoje pjesničke sposobnosti, izgrađivao svoj književni jezik i stvarao svoj lični umjetnički izraz i stil. Bez razvojnih faza, koje se očituju u njegovoj lirici, ne bi se formirao veliki umjetnik dopune »Osmana« i »Smrti Smail-age«.

U prvoj godini, Mažuranićeve su pjesme i formalno i izražajno ispjevane u stilu klasicizma. Ne samo da se pjesnik služi klasičnim metrom (alkejska, safička, asklepijadska strofa, elegički distih i dr.), nego, po uzoru Horacijevu, i neobičnim poretkom riječi, koji je protivan sintaksi vlastitog jezika, i koji više puta otežava čitaocu da shvati i smisao onoga, što je rečeno. Osim toga, već otpočetka značajno je, da mu u pjesmama misao prevladava osjećaj. Vidi se, da se klasičnim školovanjem naučio cijeniti stare klasike kao vrhunac umjetničkog stvaranja.

No kako se doskora počelo među ilirskim književnicima širiti shvaćanje, da je zapravo *narodno pjesništvo* odraz narodne duše, i da se pravi narodni pjesnik treba inspirirati i duhom i formom i jezikom narodne pjesme, prihvaća i Mažuranić to gledanje, i stvara po tom uzoru vrlo čitke stihove *Nenadovića Rada* (Danica 1836) i svoje lijepe pjesme *Javor* i *Javor i tamjanika* (koje nije štampao za života).

Ali najveći ponos Iliraca, da njihova književnost nije od jučer, ili možda istom od danas, nego da ona nadovezuje na više stoljeća staru tradiciju, na davno izgrađen književni jezik i na zrelu književnost, koja je već imala svoje klasično doba u XVII. vijeku u Dubrovniku, — morao je nužno dovesti do sve većeg čitanja i poznavanja djelâ dubrovačkih pisaca, a prema tomu i do njihova nasljedovanja. Mažuranić, koji se, kao i svi ljudi, koji lako uče jezike, brzo uživljavao u tuđi način izražavanja, i ovdje je nadmašio svoje ilirske suvremenike. Već u 1. broju Danice 1837. izišla je njegova pjesma *Danica ilirom, danku i vladatelju,* sa svim stilskim značajkama naših starih dubrovačkih pjesnika. U stilu dubrovačke škole pjevao je i kasnije (prigodnice u čast kraljeva rođendana, pjesme *Peru, Zaručnici* i dr.).

Od stranih književnosti najjači je i trajni utjecaj ostavila za njegovu poeziju književnost talijanska. S formalne su strane tu najvidljivije značajke: endekasilab (jedanaesterac), enjambement (»opkoračivanje«) i siniceza. U svome temeljitom i iscrpivom djelu *Mažuranić*,[6] gdje je dao svestranu analizu Mažuranićeva književnog rada i njegove umjetničke ličnosti, osvijetlivši svoje navode obilnim primjerima — Barac ipak pjesniku prigovara

[6] Antun Barac, *Mažuranić*. Zagreb 1945; izd. Matice Hrvatske.

zbog metričkog naglaska, sintaktički neispravnog poretka riječi (s pravom), zbog »opkoračivanja« (s nešto manje prava), i zbog siniceze (možda s nepravom). Naročito je teško prihvatiti prigovor sinicezi, za koju Barac misli, da je »očito, da je siniceza nesimpatična u jeziku, gdje su vokali jasni i puni, i gdje nema dvoglasa«. Ali tu je Mažuranić nadovezao na tradiciju starije hrvatske književnosti, gdje je siniceza obična pojava:

Kolo od sreće uokoli
Vrteći se ne pristaje,
Tko bi gori, eto 'e doli,
A tko doli, gori ustaje —

pjeva Gundulić i upotrebljava sinicezu u tri od četiri stiha, dajući time vrlo gracioznu gipkost, i neku osobitu eleganciju stihu. Mažuranić polučuje sinicezom naročite umjetničke efekte (primjeri su uzeti iz »Smrti Smail-age«):

Starac Durak skoro izdahnu

Dželat ljuti
Već mu i grlo dotle sputi

Ali u grlu
Dobru starcu riječca zape.

Brži izgovor uslijed siniceze kao da pospješuje radnju, o kojoj je riječ, kao da diskretno svraća pažnju na ono novo i neposredno, što se upravo desilo.

S obzirom na sadržajnu stranu Mažuranićeve lirske poezije ona je ponajviše domoljubna, ali ima i ljubavnih pjesama, nešto i satiričkih, i prigodnica. U patriotskoj lirici iznesene su uglavnom iste misli, kao i kod drugih pjesnika onoga vremena, ali ih je Mažuranić preciznije i jače od ostalih izrazio.

Pjesma *Vjekovi Ilirije* sinteza je pogledâ hrvatskih preporoditelja na našu prošlost, sadašnjost, na sve naše zadaće, teškoće, nade. U njoj su prikazani naši prijatelji i naše neprijatelji, i naše vrline i naše mane, kao i cjelokupna filozofija ilirizma.[7] Ljubavnih pjesama ima manji broj, a neke nisu uopće za njegova života objavljene; većinom i one ne nadmašuju prosjek tadanje ljubavne lirike.

Osim domoljublja i ljubavi, još su dvije crte značajne za Mažuranićevu liriku: iskrena religioznost i jako čuvstvo čovječnosti. »U svojim pak kasnijim stihovima sve je više povezivao rodoljublje, religioznost i čovjekoljublje kao vrhovna načela i najplemenitija životna osjećanja« (Barac).[8]

[7] A. Barac, *Mažuranić*, p. 99.
[8] A. Barac, o. c. p. 111.

4.

Još kao suplent zagrebačke gimnazije zamislio je Mažuranić da izradi njemačko-hrvatski rječnik. Kako je to golem i težak posao, uzeo je za suradnika prijatelja dra Jakova Užarevića. Djelo je štampano u Gajevoj tiskari u Zagrebu 1842. pod naslovom *Njemačko-ilirski slovar*. U hrvatskom predgovoru ističu sastavljači, kako su nastojali prevoditi »ne samo gole riječi, nego i duh od jezika«. To je bio težak posao, »jer u nas se dosele niti u školi, niti u djelavnici ne besjeđaše jezikom domaćim ništa, ili jako malo«. U njemačkom predgovoru vele: »Duševni se poslovi ne usavršuju i ne profinjuju sudjelovanjem više suradnika najedamput. Osobe, koje rade, ne smiju da stoje jedna pored druge, već se moraju jedna drugoj na ramena popeti, hoće li da uberu zlatne plodove s visokog drveta duha. Zato je lako uvidjeti, da onaj, koji prvi poduzima takav posao te prema tome stoji na najnižoj prečki ljestvice, nikada ne može doseći vrhunca, a pisci ovoga (djela) ne stoje ni na čijim ramenima.« To neka kritičari uzmu u obzir.

U stvari, već je g. 1840. u Beču kod Lechnera izišao štampom *Njemačko-ilirski rukoslovnik* (Handwörterbuch), što su ga priredili A. F. Richter i A. J. Bollmann (od ovoga su samo 32 strane, a nastavio ga je Rudolf Fröhlich). To je drugi dio rječnika; prvi, »ilirsko-njemački dio« izišao je godinu dana ranije (1839). Rječnik je mnogo slabiji od Mažuranić-Užarevićeva, a i nije proveden u njemu Gajev pravopis.[9]

Mažuranić je bio naumio da napiše i hrvatsku knjigu o mjeničnom pravu. Velik je dio rukopisa već bio i dovršio, kad je u ožujku 1841. pošao u Peštu i položio ispit iz mjeničkog prava. Ipak ga prijatelj Nikola Vranicani odvrati od izdavanja te knjige, očito zbog prevelikih troškova.

Kad je g. 1842. osnovana u zagrebačkoj Čitaonici glavnica »Matica ilirska«, stvoren je zaključak, da se kao prva knjiga izda slavna Gundulićeva pjesan *Osman*. Antun Mažuranić upozori odbor, da bi ona dva pjevanja, što fale, mogao nadopuniti njegov brat Ivan. Odbor se nato obrati na Ivana Mažuranića u Karlovac, i on u pismu bratu Antunu od 10. srpnja 1842. javlja, da prihvaća tu ponudu. Njegovi su uvjeti »da mu bude slobodno, kada budu (note Gundulićeve) svršene polag tegote i truda računat svaki arak po 15–20 for., jer unaprijeda ne morem kazati ni znati, hoće li posao bit mučan veomi, ne će li. Drugo: da mi je pometat svekoliko, što se o Gunduliću može rijeti, u *jedan* azbučni red, i riječi i imena samostavna vlastita ljudi i mjesta, koja mu drago, na način od kratke enciklopedije, neka ne bude štilac usiljen stvar, koja mu treba, po njekoliko pretinaca tražiti. Treće: da mi je dopušteno u predgovoru o tom kao *svojem* govoriti, ako mi se bude htjeti.«[10]

Po svjedočanstvu suvremenika, Mažuranić je najprije sastavio rječnik Gundulićevih riječi, tako da u njegovoj dopuni nema nijedne riječi, koje ne

[9] Taj rječnik još piše č kao: cs, š kao: sc, ž kao x — (dakle »slavonskom« grafijom). — Fröhlich je kasnije izdao kod Wenedikta u Beču *Rěčnik ilirskoga i němačkoga jezika* (I. ilir.-njem. 1853., II. njem. ilir. 1854), dakako novijim pravopisom.

[10] T. Smičiklas, *Ivan Mažuranić*, str. 118. — Ovaj treći zahtjev nije Mažuranić proveo, jer je predgovor napisao V. Babukić.

bi bilo u osamnaest Gundulićevih pjevanja. U štampanom izdanju[11] dodan je doista rječnik od 137 strana, gdje su nepoznate ili neobične riječi protumačene njemačkim i talijanskim značenjem, a uz vlastita imena dani su informativni podaci.

Gundulićeva je pjesan već imala tri dopune (Pijerka Sorkočevića, nepoznata pjesnika i Mare Zlatarića), koje su očito rađene po osnovi Dubrovčanina Đanluke Volantića. Volantić je smatrao, da je izgubljeno XIII. i XIV. znata pjesnika i Mare Zlatarića), koje su očito rađene po osnovi Dubrovniku 1826., Sorkočevićeva dopuna, koja je vrlo slaba, stavljena kao XIV. i XV. pjevanje.[12]

I Mažuranić je dopunio Osmana XIV. i XV. pjevanjem; t. zv. »pjevanje o paklu« uzeo je kao XIII. Prema tomu trebalo je riješiti sudbinu Korevskoga i Krunoslave, Sokolice i Sunčanice. Rešetarov je sud, da je Mažuranić »tu zadaću ... sjajno ispunio«. Korevski i Krunoslava budu ubijeni u tamnici. Sunčanicu krišom oslobađa njen brat Vlatko, koji je kao dijete bio ugrabljen od Turaka i poturčen, a za Sokolicu uzima, da je bila jedna od tri žene Osmanove (jer nije mogao mijenjati kasnijih pjevanja Gundulićevih, koja bi joj jamačno dala veću ulogu, da ih je pjesnik dospio preraditi). »Mažuranićeva se ... dopuna razlikuje od dubrovačke (Volantićeve) ne samo osnovom, po kojoj je izrađena, nego i cijelim detaljem izrade, te se čovjek zbilja mora čuditi, kako je on umio, da se u tonu, izražajima, pa i jeziku, približi Guduliću, tako da ljepše dopune *Osmanu* apsolutno ne možemo željeti«, kaže Rešetar.[13]

Od suvremenika je čak i strogi Mažuranićev sudac Ante Starčević rekao: »... dva pjevanja u Gunduliću dopadoše mi se za neiskazati. Ne mogoh se iščuditi, kako je pjesnik vezan tuđom, Gundulićevom osnovom, tuđim njegovim duhom, tako svladao sve teškoće, tako da je preteško razabrati njegova pjevanja od Gundulićevih«. A Armin Pavić drži, da će »broj stihova 14. i 15. pjevanja, bačen na jednu tezulju zdjelice, pretegnuti sve ostale strofe »Osmana« u drugoj zdjelici: tolika je divna pjesnička invencija, i toliko je silan pjesnički stil Mažuranićev naprama Gunduliću« *(O kompoziciji Gundulićeva Osmana*, 1875). Istina je, dok je Pavić ovo pisao, bio je gimnazijski profesor, a Mažuranić je bio hrvatski ban.[14]

U analizi Mažuranićeve dopune Barac ističe, koliko je ipak svoga ličnoga unio Mažuranić u svoja pjevanja: on je koncizniji i zbitiji od Gundulića, izriče refleksije, koje odgovaraju njegovu vremenu, njegova religioznost — rezultat dubokog uvjerenja — ima upravo optimistički karakter, dok je ona kod Gundulića rezultat razočaranja u životu. Prema umornom fatalizmu dubrovačkog pjesnika osjeća se kod Mažuranića neka aktivistička nota: »Po tim svojim elementima Mažuranićeva pjevanja »Osmana« nose jasna i jaka

[11] *Ivana Gundulića Osman u dvadeset pievanjah*. Sa slikom pjesnika i riečnikom. U Zagrebu ... 1844.

[12] cf. Matičino izdanje *Osmana* od g. 1919. prir. Đ. Körbler; uvod str. 24 ss., v. i M. Rešetar, *Gundulićev Osman*, Novi Sad 1922 (Brastvo XVII), p. 14.

[13] Rešetar o. c., p. 15.

[14] Barac, *Mažuranić*, 120.

obilježja svoga tvorca ... Zato su ona u stvari prilično samostalno djelo: kao čoviek, koji je svijet osjećao drugačije nego Gundulić, koji je i drugačije mislio, Mažuranić je i u toj popuni, kao pravi stvaralac, ipak u mnogome izrazio sebe«.[15]

5.

Antun Mažuranić uveo je brata Ivana, dok je studirao, u kuću imućnog grčkog trgovca Teodora Demetra. Ivan se zaljubio u Teodorovu kćerku, a Dimitrijinu sestru Aleksandru, s kojom se 1841. god. vjenčao. Aleksandrin djed Grigorije bio je pobjegao 1770. iz Grčke, kad su, nakon neuspjelog pohoda Orlovljeva u Lakoniju, počeli Turci teško progoniti i mučiti i ubijati Grke, pa su imućnije obitelji stale bježati u bliže kršćanske države. I majka Aleksandrina Afratija bila je iz izbjegličke obitelji. U kući se govorilo grčki, njegovala se ljubav prema nesretnoj Grčkoj otadžbini, podupiralo se »Društvo prijatelja Muza« (Εταιρία φιλομούσων), koje je dizalo grčku nacionalnu samosvijest, i živo se pratila borba grčkoga naroda za oslobođenje i za samostalnost. Stara Afratijina majka pričala je o krvoločstvima turske vojske i Arnautâ, koji su joj rođenoga brata u kotlu vrela ulja svarili.[16] Rhigasa Kostisa, pjesnika grčke marseljeze, koga su austrijske vlasti predale beogradskomu paši, dao je paša svezati među dvije daske, a zatim živa prepiliti (1798).[17] Lako je zamisliti, kakav su odjek našla sva ta i nova turska zvjerstva iza grčkog ustanka 1820., kad su deseci tisućâ Grkâ što sasječeni, što prodani u ropstvo. Te su grozote razmahale u Evropi filhelenski pokret, a u borbama za grčko oslobođenje izgubio je svoj život i Byron (1824).

U tu prohelensku i antitursku tradiciju ušao je i Ivan, a ona se nastavila i u njegovoj obitelji, kad se oženio Aleksandrom. Ona je uostalom pristajala vojničkoj tradiciji Mažuranića, koji su pobjegli iz Dalmacije u Hrvatsko primorje, najprije u Senj, a onda u Novi, gdje se nalaze od XVI. stoljeća. »Svi su ti Mažuranići — prebjezi — živjeli kao vojnici stječući sredstva za život mačem i ginući u ratovima s Turcima«.[18] Kasnije stadoše sticati zemlju i postadoše veleposjednicima. Ali još otac Ivanov dolazio bi na Božić u crkvu na konju i pod oružjem, makar da crkva nije bila ni trista koraka daleko.[19]

Kad je započeo ilirski pokret, koji je težio za tim, da ujedini sve južne Slavene, pa i one pod turskim gospodstvom — već Drašković u svojoj *Disertaciji* spominje i Bosnu! — pronosili su se glasovi o nekom pokretu bosanskih i hercegovačkih muslimanskih prvaka (što je moglo biti vjerojatno nakon ustanka Husein-bega Gradaščevića, potučena 1832), o ustaničkim bor-

[15] Barac, o. c., 129.
[16] V. Mažuranić, *Dimitrija Demeter*, u uvodu Matičina izd. *Teute* 1891, str. VIII.
[17] ib. VII.
[18] Barac, o. c., 7.
[19] o. c. 9.

bama raje, o boju na Grahovu (1836), kao i o pripravnosti crnogorskog vladike, da podupre ustanike. Kako su u ono doba bile loše veze s tim krajevima, pošao je Matija Mažuranić, najmlađi brat Ivana i Antuna, dakako u dogovoru s braćom, g. 1839. u Bosnu, da vidi, bi li se tamo dalo što za narodnu stvar učiniti. Iz Matijine korespondencije se može zaključiti, kako to izvodi dr. I. Brlić: da je postojao neki dogovor »u Riki« među braćom, i da je Matija u vezi s tim dogovorom odlučio »pojt u Crnu Goru, da kod vladike oružje primi.« Konačno je krenuo u Bosnu, a nije bio u Crnoj Gori. U Bosnu je stigao početkom prosinca 1839., a napustio ju je 27. siječnja 1840. O svojim opažanjima dao je braći izvještaj, koji su oni štampali pod naslovom *Pogled u Bosnu* (1842), »pošto sva trojica *izbrisaše, što je bilo politična i što bi kome moglo škoditi*«.[20]

Sudeći po kasnije izdanoj korespondenciji Matijinoj, braća su mu dotjerala pravopis u knjizi, a možda su izvršili i jezičnu korekturu.

Iste godine, kad se Matija vratio iz Bosne, došlo je i do pogibije gatačkoga age Smail-age Čengića (ubijen 6. X. 1840. — po starom kalendaru 24. IX.) na Mljetičku, na istočnoj strani Drobnjakâ. Bila je to osveta za poraz Grahovljana i Crnogoraca u boju kod Grahova 1836., gdje je poginulo i osam članova obitelji Petrović, među njima i vladičin brat i sinovac. Boj je bio poveo hercegovački Ali-paša Stočević, ali pobjeda je izvojevana spretnom taktikom Smail-age Čengića. Kad se Smail-aga spremao nakon četiri godine da ubere harač, u Drobnjacima, narod se uznemiri, jer je teško bilo slati i jednogodišnji harač, a kamoli za četiri godine. Zato su se narodni glavari stali dogovarati, što da se radi. Zaključili su, da bi Čengića valjalo ubiti; time bi se ujedno osvetili i za boj na Grahovu, pa bi dobili i pomoć od vladike. I tako, po dogovoru, namame vojvoda Novica Cerović, Đoko Malović i Šujo Karadžić i drugi narodni glavari Smail-agu na polje Mljetičak u Drobnjacima, kuda noću navališe Moračani i drugi zavjerenici, i dok je Smail-aga, trgnuv se iza sna, istrčao iz šatora i skočio na konja, ustrijeliše ga s leđa. Mirko Aleksić Damjanović odrubio mu je glavu, koju poslije odniješe vladici. — Ali-paša Stočević sakupi nato vojsku, da osveti agu, i u boju 25. I. 1841. potuče ametom Drobnjake i Moračane. Pogranična čarkanja tursko-crnogorska trajala su sve do potkraj 1842.[21]

Vijest o tom događaju donijele su Gajeve *Novine* u br. 92. od 17. XI. 1840. u dosta opsežnom dopisu, a vraćaju se na to i kasnije (br. 95, 97 i 98), pa javljaju i to, da se s turske strane sprema osveta protiv Drobnjakâ. Sve je to mogao čitati, a vjerojatno je i čitao Mažuranić, ali nije poznato, da bi na to nekako posebno reagirao. On je u to doba polagao odvjetnički ispit, otvarao kancelariju u Karlovcu, a doskora se i oženio, pisao knjigu o mjeničnom pravu i izdavao njemačko-hrvatski rječnik. A 1842. bilo mu je povjereno, da ispjeva dopunu *Osmanu*.

[20] Dr. Ivan Brlić, *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*. Građa za povijest knjiž. hrv. knj. 24; p. 109—214, v. 111, 121, 135—136. — Milutin Mažuranić o. c., 7.
[21] Ferdo Šišić, *Pogibija Smail-age Čengića* (6. oktobra 1840), Hrvatsko Kolo IV/1908. — Nakon Šišićeva uvoda, preštampan je izvještaj koji je napisao neki »starina Hercegovac iz onoga kraja«, I. I. T—D, a bio je štampan pod naslovom: *Boj na Mljetičku* u »Novom doba« 1894.

Tek nakon toga zbilo se nešto, što je Mažuranića ponukalo, da se bliže pozabavi Čengićevom pogibijom, te da konačno ispjeva pjesan *Smrt Čengić-age*, odnosno *Smrt Smail-age Čengijića*.[22] O tome piše oko pedeset godina kasnije Imbro Ignjatijević Tkalac Vladimiru Mažuraniću, sinu pjesnikovu, u pismu iz Rima od 29. IV. 1893., među ostalim i ovo:

»Pjesni bila su dva povoda sasvim različita. Prvi bio je dolaz jednoga Crnogorca u Karlovac na povratku u Crnu Goru. Ne sjećam mu se imena. No jošte mi je pred očima, kako je jedne večeri u našoj staroj čitaonici pričao o zulumu i smrti Čengića i koliko nam je srce ganuo svojim živim govorom i opisom borbe, u kojoj je i on prisustvovao. Sjećam se, da smo mi slušaoci: Tvoj otac, Nikola Vranicani, Mišo Musulin, Andrija i Joso Kunić, ja, Prica i dr. Kapper medu sobom sabrali nešto novaca za putni trošak Crnogorcu. Naravno je, da je pričanje ovog čovjeka duboko dirnulo blagu i umjetničku ćud Tvog oca; tako u čitaonici kao i u vašoj kući dugo i često se razgovaralo o ovom Crnogorcu i mukama jadne raje pod Turcima i ludoj politici evropskoj.

Ne znam, kada je Tvome ocu došla misao, da piše Čengića ... Možebiti da je odmah poslije polaska onog Crnogorca naumio pjesmu spjevati, no tek kad je Tvoj ujak Demeter Mitra moljakao Ivana, da mu za njegov almanah »Iskru« što napiše, i Tvoja majka, Roza [sestra Aleksandrina], Prica i ja mu dosađivasmo, da zadovolji Mitri, vidjesmo, da je zaista počeo pisati, no vrlo sporo. Mitra ga bombarduje pismima, no moj Ivan-paša — kako sam ga ja u šali nazivao — voli navečer razgovarati s majkom, Rozom, Pricom i sa mnom, i pušiti pet šest cigara jednu za drugom. Mitra muči ga svaki dan svojim pismima, majka Tvoja ljubezno ga nagovara, no Ivan-paša puši i — čini se, ne mari. Kad eto, jedne večeri Tvoj otac dođe u salon s nekoliko tabaka artije u ruci, pa nam kaže: »Evo, što sam napisao«, i poče nam čitati prvu pjesmu »Agovanje«. Pomisli našu radost! Majka, Roza i ja grlimo ga i ljubimo, a on, vidjevši utisak, što ga učini pjesma na nas, čini se zadovoljan. Ja, kao *diabolus rotae*, primijetim, da se ne može kazati: »Sluge zove Čengić-aga«, jerbo, kao što se u engleskom ne može konstruirati »Sir Scott«, nego »Sir *Walter Scott*«, tako i u naših Turaka treba konstruirati »aga« s imenom, a ne s prezimenom. Ivan mi odgovori, *da ne zna drugoga imena* Čengiću.

Sutra majka pošalje ovu prvu pjesmu Mitri u Zagreb, odakle mu dođe velika hvala i nova molba, da nastavi rad što brže, da se uzmogne pečatati »Iskra«. I zaista, Ivan revno nastavi svoj rad. Za nekoliko dana reče mi u čitaonici, da dođem navečer, da mi čita nastavak. I tako bješe do konca divnog eposa, kome se, osim lorda Byrona, ništa u evropskoj literaturi ne može prispodobiti. Gdjekada ja ili Prica prigovorismo gdješto, jer kako ja, tako i Prica, bismo bili voljeli, da se služi gramatikalnim formama narodnih pjesama, negoli dubrovačkim. No nismo mogli nagovoriti ga; jedva je privoljeo izmijeniti gdjekoju riječ, ali nikad konstrukciju. Mitra si nije dao mira, dok nije svu pjesmu u rukama imao.«[23]

[22] Budući da se posljednje kritičko izdanje za Mažuranićeva života od g. 1876., naziva *Smrt Smail-age Čengijića*, a to je ime zadržano i u *Pjesmama I. Mažuranića*, što ih je Vl. Mažuranić izdao 1895., držim, da treba ostati kod toga naslova.

[23] *De visu et auditu*. (Izvadak iz pisma g. dr. Imbre Ignjatijevića Tkalca iz Rima, g. Vladimiru Mažuraniću, u Zagrebu). Vijenac XXV/1893, br. 19, str. 304.

Dalje piše Tkalac, kako je pjesmu poslao Vuku u Beč, a ovaj mu je otpisao, da »nitko na svijetu ne bi bio kadar ljepšega što napisati«. Vuk je ujedno zamolio, da mu Mažuranić dopusti tu pjesan preštampati ćirilicom, zajedno s jednom narodnom pjesmom o smrti Smail-age. Mažuranić je to dopustio, zamoliv samo, da mu Vuk tu narodnu pjesmu pošalje, no poslije toga niti se Vuk više javio niti je štampao Mažuranićeva epa.[24]

6.

Razumljivo je, zašto Vuk to nije načinio. On se doduše oduševio ljepotom Mažuranićeva spjeva, ali kad je malo promislio, uvidio je, da se tu i ne radi o zbiljskome Smail-agi, ni o njegovoj pogibiji na Mljetičku, nego o jednom zulumćaru, koji je utjelovljenje vjekovite turske silovitosti i okrutnosti, upravo personifikacija svih onih tlačiteljâ i krvolokâ, koji su kroz stoljeća mučili kršćansko pučanstvo po svim zemljama, što su ih bili podjarmili. Zato epu fali historijska vjernost samog događaja: niti je obrađen stvarni motiv, zašto su se Drobnjaci bojali dolaska agina; niti je išta rečeno o tome, kako su zavjerenici namamili agu u stupicu, a još manje, kako je aga slutio što se sprema, ali junački mu ponos nije dopuštao pokazati, da se boji, niti se vidi, kako je aga po izdaji ostao bez konja, da je ubijen hicima u leđa od osobâ, u koje je imao povjerenja. A nije napokon istina, da je uopće došlo do kupljenja harača, a najmanje uz okrutnosti opisane u epu. Zato pjesniku nije važno, da aga nađe smrt na malo poznatom Mljetičku, niti je važno, stoluje li on u Lipniku ili bilo gdje drugdje. Gacko polje i po imenu i po slici, što je izaziva kod čitatelja neupućena u historijski tok događaja, daleko je prikladnije, da se na njemu prikažu sve one muke, što ih raja ima da pretrpi kod kupljenja harača. Smail-aga je po predaji bio vrlo pravedan i pošten čovjek, a prema raji dobar, iako strog i odrješit. Samo mu je sin Rustem-beg, raspuštenjak i bekrija, taj odnos prema raji kvario. Durak je uopće izmišljeno lice (ime je uzeto iz Gundulićeva *Osmana*, XVIII, 347), a Novica nije bio Turčin, nego sin popa Milutina Cerovića, koga su Turci jednom zgodom pozvali na dogovor u Plevlje, i tu ga Mehmed-paša Sermanović na vjeru objesio (1800), pa je sinu ostala u srcu želja za osvetom; Novica je dakle bio kršćanin i prizor krštenja u »Četi« potpuno je izmišljen.

Ali zato su istiniti *akcesorni detalji*, što ih je Mažuranić čuo od onoga Crnogorca u Karlovcu, a mogao je nešto i čitati o tom događaju. Taj je Crnogorac tvrdio, da je i on bio u onoj četi, koja je navalila na tabor Smail-agin; on je spominjao Bauka, Novicu i nekoga Mirka, koji da je iz puške ubio Čengića. Od njega su vjerojatno pjesniku i detalji o vremenu napadaja i o kiši, koja se spustila, i možda još koji. O geografiji Crne Gore i Hercegovine znao je Mažuranić onoliko, koliko je mogao naći u Danici i u putopisnim knjigama onoga vremena. Upotrebio je imena krajeva, odnosno plemenâ, kuda je četa prolazila (doduše ne najkraćim putem), te je tako povećao

[24] ibid.

lokalni kolorit, a i probudio povjerenje čitaoca u pjesnikovo poznavanje prilika. Te konkretnosti stvaraju iluziju o vjernosti u prikazivanju historijskih činjenica i daju pjesnikovim stihovima snagu uvjerljivosti.

Ipak, pri opisivanju načina, kako aga kupi harač, pjesnik se služio jednim rukopisom, koji je nađen među njegovim spisima u hrvatskom originalu i njemačkom prijevodu. To je fragmenat putopisa po Bosni (po mišljenju Smičiklasovu, iz god. 1843—1844), koji je očito imao poslužiti za neku spomenicu namijenjenu svjetskoj javnosti, jer u njemačkom prijevodu nosi naslov: *An die Monarchen Europas*. Glavne izvode iz tog spisa donosi Smičiklas u Matičinoj *Spomen-knjizi;* on misli, da je prijevod načinio sam pjesnik, dok pjesnikov sin Vladimir navodi, da prijevod nosi potpis »M. Chiulum«, što da bi se moglo čitati »Ćulum«. »Ja sam posvuda raspitivao, od koga bi taj opis mogao potjecati. Ne mogoh ništa doznati«, veli Vladimir Mažuranić.[25]

Jedini podaci o autoru, koji se iz teksta štampanog u *Spomen-knjizi* mogu razabrati, jesu: putnik, koji je bio obučen po turski, morao je haračliji pokazati »jol teskeru« (putni list); haračlija je ipak opazio, kako on slabo turski razumije, pak ga upita, kako to? — a on odgovara, da je *iz Posavine na turskoj granici*, gdje se preveć s kaurima miješaju. To haračlija uvidi, da je tako, i pozove ga, neka pođe s njima. »Ta boga ti, *Džiniću — tako je glasilo njegovo ime na putnom listu* — ajde amo sa mnom u prvo selo, pak ćemo kod jednoga Vlaha ručati, i vidit ćeš, kako ja krstosere u jolu [redu] držim, da možeš tim tamo tvojim kaurima kazati.«

Ime Džinić (koje se u tekstu ponavlja) i nije moralo biti pravo putnikovo ime; mogao je on imati i drugi putni list s pravim imenom. Pa i podatak o Posavini nije morao biti istinit. Kako stil toga putopisa mnogo podsjeća na način pisanja *Pogleda u Bosnu*, nameće nam se pomisao, da mu nije možda autorom Matija Mažuranić? Da to nije jedan od onih izbačenih dijelova Matijina putopisa, u kome — kako znamo — braća »izbrisaše sve, *što je bilo politična i što bi kome moglo škoditi*«? Pogotovo, kad se vidi, da u svom dopisu od 15. VIII. 1848. Matija kraće, ali na sličan način opisuje nevolju raje u Bosni.[26] A iz pisma od 3. III. 1839. vidimo, da je spreman pratiti Ivana na nekom putu kao sluga, *pod krivim imenom* Milutin Novljanić; »ako ne, svakako bim rad, da se prekrstim imenom Milutin«.[27] To su, dakako, tek nagađanja, ali u skladu s pustolovnom naravi Matijinom.

Evo što taj Džinić pripovijeda:

»Jednoć putujući priko jednoga polja dosta velikoga — koje se zove polje žepačko — opazim izdaleka' nekoliko Turaka, gdje jašu poljem. Kako sam bio bliže, na veliko moje udivljenje vidim, gdi Turci vode sa sobom sedam vezanih kršćana, kojim su ruke bile svezane na plećima s konopcima i [bili su] privezani konjima turskim za repove. Kad sam vidio nesretne kršćane konjima za repove privezane, odmah sam znao da su haračlije, t. j. oni koji harač (t. j. štibru) za cara kupe. Nato haračlija svomu slugi rekne: »Hej Jašare«. On vikne: »Lepe,

[25] Pjesme *Ivana Mažuranića*, 1895; 238.
[26] Dr. I. Brlić, *Arhivska građa o Matiji Mažuraniću*. Građa za povijest književnosti hrvatske 24, 149, (pod br. 24).
[27] ibid. 135 (pod br. 9).

gospodaru«. Veli haračlija: »De malo na konjima poletite poljem, da vidim, kako krstosceri igrati znaju.« Udilj kako su sluge zapoved od haračlije dobili, odmah su na konjima poljem poletili, a žalosni kršćani, koji su konjima za repove bili povezani, kada su Turci na konjima poljem poletili, i oni su za konjima morali trčati. Što mi se jako čudno vidjelo, budući da su dosta daleko letili, da im konji nikako nisu mogli utećí, dok se žalosni nisu umorili. Kad su već sasvim iznemogli, počeli su padati kad koji, kad koji. Konji su ih vukli za sobom kano čovjek branu, kad žito posije. Oni su nesretni počeli cviliti i plakati. Haračlija namisto da bi se smilovo nesretnikom, njihov ga je plač najviše veselio i godio mu tako, da se je bio od velikoga smeha prinemogo.«

»Ovako dok su cvilili, haračlija je svoga hengira ostavio i odjaho, pak je potego trostruku kandžiju (korbač) i počeo ih je napolak mrtve biti vičući: »da se dignu gore«. Neki se nisu mogli dignuti, a nekoji, koji su bili kreposniji, dignuli su se, pak su pred njega klekli i počeli mu ljubiti ruke i na sledeći način zavapili su: »Aman, aman, gospodaru, nemoj nas na muke mećati, nego nam naše posicaj glave i tako najedamput skončaj«. On im odgovorio: »Krstu! Dotle vas budem na mukah držo, dok vas ne budem umorio, ako mi harač ne platite«. Nato je odgovorio jedan starac: »Vidiš, gospodaru, da nigdi ništa nemamo, nego nas počekaj jednu evtu dana, dok ga gdigod isprosimo, ali ga zaslužimo.« Na ove starčeve riči dao mu je tri korbača po glavi veleći: »Ne ćeš, krstu, iz mojih se ruku izmaknuti i dosti ćeš muka pretrpeti, dok mi harač ne platiš«.

Sada haračlija pita Džinića za putni list i zove ga na ručak u selo kod jednoga Vlaha.

»Ja za videti, što će poganik delati od nesretnih ljudi, pošo sam s njime. Kad smo došli u prvo selo, kod kneza selskoga odsili smo. Kršćani su pritrkali i konje pod nama prifatili. Haračlija vikne na kneza: »Krstu! konji neka se dobro izvodaju, pak svakomu konju moraš dati vaganicu zobi«. Knez je reko: »Hoću, gospodaru«. I tako se je i moj konj uz njihove zobi nazobio. Nato su sluge s konja pokrovce i serdžake skinuli i u bašči pod breskvom u ladu po zemlji prostrli. Mi smo sili na zemlju prekrstivši noge. Uto su donesli siniju.«

Zatim opisuje, kako su ručali trgajući prstima pečena janjca, a pred svakoga došla ploska od oke puna rakije.

»Međutim, dok smo se mi natezali s janjcem, haračlija dao je zapoved slugama, da onu sedmoricu kršćana, koje su konji dovukli, da za noge obese o šljivama oko njihova stola veleći: neka nas dvore, dok ručamo. Sluge odma na zapoved svoga gospodara skočili na noge, zgrabili kukavne kršćane, pak o šljivama obesili. Glave su im bile od zemlje za jedan klaftar udaljene.«

»Mili Bože, tuge i žalosti od onih nesretnih kršćana, da je srce od kamena bilo, pri onakvom prizoru bi se rasplakalo i raspuklo, gledajući plač i vapaj dice i žena onih nesretnih kršćana. Oni strmoglavo obešeni plakali su, i za milost vapili, ali pasje srce muhamedanaca odgovorilo im je: »Krstu! nikada otuda živi ne ćete, ako mi harač ne platite«. Ne moguć više ostali kršćani muku braće svoje gledati i vapaj njihovih žena i dice, kako je koji primožen bio, toliko je za otkupljenje braće svoje prinio. U jedan mah bila je potrebovana suma skupljena

i haračliji u ruke predana. Ništa manje nije nit s otim okrutni barbarin bio zadovoljan, već je zapovidio svojim slugama vičući: Mujo, Jašare, Hasane, ustanite, boga vam, pak Vlasim zapovidite, nek svaki donese naručje slame, pak zapalite pod Vlasim, da se malo ozidamo, jerbo se ovi naš jerlija — to je: naš putnik — nješto žalosno drži, ne bi li se malo nasmijo. Sluge su odmah donesli slamu, pod žalosne kršćane metnuli, pak zatim zapaliti. Sada da je komu pogledati bilo neizrečenu i perom neopisanu tugu i žalost nesrećnih kršćana i njihove porodice. Turci pako od velikog smiha hoteli su da popucaju. I ja sam se moro smijati, ali silom, jer inače nisam smio učiniti. Dok su kršćani svojim vapajem sve pravoverne kršćane tugom i čemerom napunili, haračlija k meni se okrene i rekne: »Je li dobro, boga ti, Džiniću, zidanje od krstosera«. Ja sam napolak hladnokrvno odgovorio: »Dobro je«. Inače nisam smio odgovoriti.«

»I tako dokle god se je kojega glas čuo, dotle su pod njih slamu mećali i palili. Kako su pako bili od dima sasvim skoro zadušili se, onda je okrutnik zapovidio, da se nesretnici skinu. Kada su ih skinuli, svi su bili kano mrtvi, niti jedan između njih nije imao u sebi znaka od života. Za celu uru polevali su ih vodom. Onda jedva su počeli s telom gibati, onda su ih njihovi srodnici uzeli i njihovim kućama odneli.«

Pitao je haračlija našega putnika, da li tako rade u Posavini, a on odvrati, da ne. »Ako bog da — reče haračlija — ja ću do godine kod vas kupiti harač, pak ću uz Savu po deset Vlaha o jednoj lipi obesiti, neka gledaju kauri, kako njihovi krstoseri vise.«[28]

Odatle je, kako se vidi, uzeo Mažuranić građu za svoj *Harač*. Samo što taj harač nije ubirao Smail-aga Čengić na Gackom polju (a ni na Mljetičku), nego drugi neki haračlija na polju Žepačkom. A i predstavka varaždinske županije na kralja (1843) nabraja sve glavnije turske silnike i izbraja i njihova krvoločna djela. Ali među tim silnicima ne spominje se Čengić, »jer je on ipak daleko od Hrvatske«, objašnjava Smičiklas.[29] Smail-aga je, međutim, tada već bio mrtav.

Među *izvorima* za Mažuranićev ep neki pisci navode i narodne pjesme o smrti Smail-aginoj. Mažuranić je doduše poznavao narodno pjesništvo, pa je i pjevao »na narodnu«, ali danas se može smatrati utvrđenim, da *nijedne narodne pjesme o Smail-aginoj pogibiji nije poznavao prije, nego što je ispjevao svoju Smrt Smail-age Čengijića.*[30] A i sve su iz osnova različite od Mažuranićeva djela: one nastoje biti historijske, iako su možda pristrane, i iznose imena sudionika i njihova djela na opširan, epski način; Mažuranićev spjev je formalno ep, ali u suštini prožet lirskom inspiracijom.

[28] T. Smičiklas, *Ivan Mažuranić.* Matica Hrvatska. *Spomen-knjiga;* 122—125.
[29] o. c., 125.
[30] Dotad je samo jedna takva pjesma izišla štampom u »Ljubitelju prosvještenja, srpsko-dalmat. magazinu za ljeto 1845.« (Zadar), pod naslovom: *Smrt Čengić Smail-age;* v. o tom Prohaskino izd. »Smrti Smail-age«, Beograd 1911, str. 60.

Sva je radnja Mažuranićeva epa zbita u 1134 stiha. Od svega toga, jedva da oko dvije stotine stihova odgovara historijskim zbivanjima oko Smail-agine pogibije; to je svršetak *Harača.* Ali i taj je preudešen prema umjetničkim potrebama pjesnikovim. Hvalisanje Ahmeda Bauka, prijatelja agina, bilo je, čini se, u zbilji veće; a tako i agino; i Bauk je, vele, pjevao uz gusle, ali da je pjevao baš rugalicu agi, nije vjerojatno, a nije za nju u zbilji bilo ni razloga. Napadaj je uslijedio, kad je aga već spavao; Mirko nije ubio agu, nego mu je, već mrtvu, glavu odsjekao; Novica nije uopće poginuo u boju. Ali ovako, kako je ispjevano, sve ima svoje umjetničko opravdanje u vezi s kompozicijom pjesme, i sve pokazuje, s koliko je finog umjetničkog osjećaja izrađen svaki detalj.

U *Agovanju* je prikazan motiv za osvetu Crnogoraca. Nije to osveta za jedan izgubljeni boj ili za nekoliko poginulih odličnika, nego teška kazna za cijeli nasilni sistem, pun krvi i najnečovječnije okrutnosti. U *Noćniku* se vidi, da sistem nije tako čvrst, kakvim se zbog strahovlade pričinja, jer i najpouzdaniji počinju otpadati. U *Četi* već nastupaju osvetnici; snagu im daje vjera u pravdu i Boga, uime kojih se kreću. Ne idu oni krvi žedni, nego svijesni velikog zadatka, da pišu novu stranicu u historiji borbe »za krst časni i slobodu zlatnu«. U *Haraču* se nečovještvo razvija do paroksizma; zloća je tolika, da treba brza intervencija više sile, kako opačina ne bi trijumfirala i ubila i zadnju zeru vjere u vječnu pravdu. Intervencija je nagla i oštra, zloća doživljava potpuni slom. A u *Kobi* je zadnji odjek nekadašnje gordosti predstavnika zla: na najmanji udar nogom, on se duboko klanja pred simbolom vječne pravde.

Sve ono ogorčenje, što se generacijama gomilalo u Demetrovoj obitelji i u bezbrojnim obiteljima, koje su krvarile od teških rana zadobivenih turskim zulumima, ogorčenje, koje se prenijelo i u obitelj Mažuranićevu, a koje je zahvatilo i čitav civilizirani svijet na zapadu, slilo se u ono tisuću stihova Mažuranićeva spjeva. Patnička raja morala je, prirodno, biti prikazana u najsvjetlijoj slici, jer je ona bila simbol velike ideje slobode, pravde i čovještva, da tim relijefnije odskoči negativna strana predstavnika zuluma i fanatizma.

Vanrednom umjetničkom snagom, pjesnik nas već prvim stihom uvodi *in medias res* događaja, i dok još silnik stoji na vrhuncu svoje moći, već naslućujemo i naličje zbivanja: osjećaj nemoći fizičke sile nad duševnom jakošću; vidimo, da sjajna fasada sakriva trulu unutrašnjost zgrade, koja će se jednoga dana sama od sebe stropoštati. I dalji razvoj radnje niz je slika, od kojih svaka daje po jedan uvid u proces toga raspadanja, koje, nakon žestoke krize uoči propasti, konačno završava u najbjednijem ništavilu. Nije u času nastajanja epa turska sila već doživjela svoj kobni slom, ali prodornom snagom intuicije pjesnik ga je sagledao, i potresnom snagom svoga umjetničkog stvaralaštva uvjerio je i čitaoca o njemu. Zato su već prvi čitaoci djelo prigrlili s oduševljenjem, jer su u njemu nalazili podstrek za borbu protiv tiranije, a ono i današnjem čitaocu pruža najjasnije i najuvjerljivije historijsko opravdanje pada te tiranije.

Smail-aga je samo slučajem historijskog momenta izabrani predstavnik krvavog režima nasilja; samo zbog konkretizacije ideje i pjesničke uvjerljivosti uzeti su neki momenti iz njegove pogibije; ali nije Smail-aga, nije čak ni njegova vjera ono, na što se obara »taka sila svrh nebesa«, već se »sud pravde vječne« obara na čitav sistem tiranije, nepravde i nečovještva.

8.

Napisano je obilje rasprava i članaka o Mažuranićevoj pjesmi, o njezinu postanju, o njezinoj kompoziciji, jeziku, stilu, metrici, uzorima, umjetničkoj vrijednosti i dr. Franjo Marković (predgovor izdanju od 1876, XXI) i Tadija Smičiklas (Spomen-knjiga M. H., 127) smatrali su, da ona ima sve značajke drame, da joj se radnja razvija »razložitošću, gradacijom i cjelovitošću dramatičnom«; po Markoviću, »uz dramatiku, t. j. psihologičnu motivaciju, njezinu je razvoju i drugo pokretalo: uticaj sile nadljudske, uzvišene, reć bi čudesne. A to je bitni elemenat epa.« Josip Pasarić, koji je u dva maha dao estetsku ocjenu *Smail-age* (Izvj. Zagreb. real gimn. g. 1888—89 i 1889—90) smatra, da u djelu nema dosta prave epske radnje ni dosta epizoda, pa se ne može nazivati epom, i za to predlaže naziv epske pjesni. Ali Barac je nakon opširne analize *Smrti Smail-age* zaključio: »Pitanje kompozicije Mažuranićeve pjesme ne rješava se time, da li se ona približava epu ili drami, da li je izrađena prema narodnim pjesmama ili po uzoru poznatih svjetskih epskih pjesama. U njoj možemo doduše, i s obzirom na to, pronaći različite elemente. Ali Mažuranić, upivši ih sve u se, stvorio je samostalno, vlastito djelo, koje nosi njegove stvaralačke crte i u kompoziciji... Njezina se kompozicija *[Smrti Smail-age]* rodila organski, razvijajući se istodobno s njezinim nastajanjem i rastom. Zakone te kompozicije treba gledati i tražiti u pjesmi samoj, a ne u nečemu, što je izvan nje. Upravo u tome, po čemu se njezin sastav razlikuje od sastava drugih pjesama slične vrste, i jest jedna od njezinih najvrednijih značajki, a ne u sličnostima s ovim ili onim pjesmama.«[31]

Prohaska je ispravno opazio: »Osnovno je raspoloženje Mažuranićevo jedno *jako osjećanje*. Osjećanje bola nad patnjama raje raspalilo je u srcu pjesnikovu onu tvornu snagu, koja ga je gonila da pjeva. Pjesma je, dakle, zarođena na *lirskom raspoloženju*, a to je raspoloženje razlog onoj osebujnoj kompoziciji pjesme, koja nema ni epski ni dramatski oblik.«[32]

Drukčije nije ni moglo biti kod djela, koje nastaje u okviru evropskog romantizma, u doba, kad je slava Byronova odjekivala širom svijeta, i kad su Byronova djela čitali ne samo svi književnici, nego i svi obrazovani ljudi.

Prohaska ističe, kako je prirodni oblik lirike *monolog*. U *Čengić-agi* prevlađuje monolog nad dijalogom. Gotovo cijelo prvo pjevanje prikazano je u monologu Čengićevu. Drugo pjevanje ima posve lirsku monološku osnovu....

[31] Barac, *Mažuranić*, 273.

[32] Tumač uz njegovo izdanje *Smrt Smail-age*, Beograd 1911, 65.

U *Četi* ima nešto epike, ali je sva protkana monolozima pjesnikovim čitaocu (*Vidiš* zatijem pušku dugu — *Tvoje* oči tog ne vide — Man *ćeš* pitat). A monolog starca svećenika upravo je središte... pjesni... I *Harač* ostaje u raspoloženju lirskom, pa zato i u njemu vrvi od retoričkih pitanja, stalnih oznaka lirskog monologa. Tek u posljednjem pjevanju, u *Kobi*, stoje i odgovori na pitanja, ali oni čine zajedno s njima jedan prividni dijalog, koji nije drugo no jedno lirsko razmatranje, u *duhu Gundulićevu*, o prolaznosti sjaja svjetskoga.[33]

Uistinu *lirizam* je spona, koja spaja dva najistaknutija djela hrvatske književnosti, unatoč razmaka od puna dva stoljeća. Mažuranić je, proučavajući temeljito jezik i kompoziciju Gundulićeva Osmana konačno izgradio svoj jezik i stil, stvorio svoj pjesnički izraz, i prožeo ga lirizmom po uzoru svoga dalekog umjetničkog pretka. Po prirodi zatvoren i osjetljiv, on se ubrzo, nakon prve neposrednosti mladenačkih stihova, stao zatvarati u sebe, prigušivati vlastitu čuvstvenost, »da bude kao i drugi ljudi, koji se bave višim narodnim poslovima« (Barac). Svojih ljubavnih pjesama, najljepših u njegovoj lirici, nije za života ni objelodanio. Širinom svoje kulture, on je upio u sebe sve, što je u ono doba značilo književne uzore: klasicizam, narodnu pjesmu, dubrovačke pjesnike, evropski romantizam. Ali po svojoj naravi, on je tek onda mogao dati svom dubokom subjektivnom raspoloženju maha, ako ga je zatomio ili bar sakrio pod plaštem izvanjske objektivnosti, baš kao i veliki francuski klasici, a osobito Racine. Zato je za njega intimni stvaralački susret s Gundulićem bio odlučan: spoznao je, kako se na epsku podlogu vanredno dadu nakalamiti lična lirska raspoloženja, pa je i on to uspješno i učinio. A kad je jednom osjetio, kako mu je to uspjelo u dopuni *Osmana*, bio je njegov lični stil formiran. Definitivni najsavršeniji oblik dao mu je u *Smrti Smail-age Čengijića*.

Još su dva momenta, u kojima se dodiruju Gundulić i Mažuranić. Prvi je duboka *religioznost*, koja je dubrovačkog pjesnika ponukala, da se odreče svojih »poroda od tmine« i ispjeva najuspjelije djelo starije hrvatske književnosti *Suze sina razmetnoga*, gdje duboka vjera daje utjehu nad razočaranjima života, jer:

Ah, nije ljudski život drugo,
neg smućeno jedno more,
neg plav jedna, ku udrugo
biju vali kako gore;
i sred ovijeh netom tmina
čo'ek se rodi, mrijet počima.

A za Mažuranića:

Nebesa su knjige od vijeka,
gdje svojim prstom Višnji piše,
neka vidi tko ga nijeka,
čijim duhom stvor saj diše.

[33] ibid., 66.

Vjekovitijem na njih slovi
kijeh ne izbrisa ikoje vrime,
ki sagradi vas svijet ovi,
štije se višnje stvorca ime.

S njih se vječno ori slava
vječnom trubljom, svijet da sliša:
Božja je ovo sve država,
a kuća mu svijeh je viša.

Pa i onda, kad je ne samo prestao pjevati, nego i kad se povukao iz javnoga života, Mažuranić s ljubavlju proučava zvjezdanu ljepotu neba, što za njega nije neka afektacija, razbijanje dugog časa umirovljenikova, nego nastavak divljenja onomu, koji stvori svu tu ljepotu, ta nebesa i te zvijezde:

S njih je lijepos svaka od svijeta
i što uzdrži zemlja i vriježi:
s njih nam četir doba od ljeta,
s njih nam daždi, grmi i sniježi.

Drugi momenat, koji spaja oba pjesnika, njihovo je *slavensko osjećanje*. Po Gunduliću:

Zaleti se strjelovita
na sunčanijeh koli Slava
po najvećem dijelu svita
slovinskijeh svih država...

Sto kraljevstvâ, gdi se čuje
slovinsko ime slovit sada,
kijeh svijet prostran razdjeljuje,
a općeni jezik sklada.

Vjerujući, da se turska sila počinje rušiti, on želi, da u svom Osmanu opjeva početak toga pada i da proslavi onoga, koji mu je zadao prvi odlučni udarac, kako je tada pjesnik, kao i njegovi suvremenici, vjerovao. Svoje pjesni nije dovršio: možda ga je u tom spriječila smrt, ali možda i razočaranje pošto je vidio, da se njegova predviđanja nisu ostvarila.

No i nakon dva stoljeća nije se »slovinska zemlja lijepa« još oslobodila turskog zuluma, jer radi vjere brat gleda hladno i ravnodušno podjarmljena brata, pa mu i ne da, da ga bratom nazove; zato Mažuranić s dubokom bolju uzvikuje:

Ah, da je proklet, tko cjeć vire
na svojega reži brata,
jer nesreća tvoja [Slovinske zemlje] *izvire*
samo iz toga kalna blata!

Ti [takav čovjek] *od njegda braću svoju*
tuđu u jarmu hladno gleda,
nit ih brani, kao [kako] *svoju*
trijebi je branit braću od bijedâ.

Pače ni to ne dopusti,
brat da bratom svojim te zove...

Ali takav čovjek i nije pravi junak, jer u njemu je ropska duša:

Robovi su tvi junaci,
tvoji sebri, tva gospoda;
robovi su tvi vještaci
i svi, tvoga ki su roda.

I ropstvo će tvoje iz tmina
na gospodski dan iziti,
kad paklenijeh dno dubina
bratinska se mrzos hiti.

Nije li tu već izraženo izgrađeno gledanje budućeg pjesnika *Smail-age?* Ne određuju li ovi stihovi već unaprijed stav, što će ga Mažuranić zauzeti kod stvaranja svojeg najvećeg književnog djela? Dopunjujući *Osmana*, Mažuranić je upravo dozrio za pjesnika *Smrti Smail-age Čengijića*. Bez te dopune teško da bi se Mažuranićev ep dovinuo one savršenosti, koja ga je učinila besmrtnim. A nije slučajna koincidencija, da su oba ta velika djela hrvatske književnosti dobila svoj konačni umjetnički oblik baš u rukama istog pjesnika, Ivana Mažuranića, koji tako ostaje, u spominjanju svih Hrvata, nerazdvojno spojen s imenom Ivana Gundulića.

9.

Smrt Smail-age Čengijića najviši je domet Mažuranićeva pjesničkog stvaranja. Njome je on »dao svoju mjeru«. Izvršio je dužnost i prema tradiciji svoje i Demetrove obitelji, olakšao je dušu, a narodu pružio nerazorivu sliku strašnog turskog zuluma, ali i utjehu, da se i tome zulumu ruše temelji, i da će se sâm u ruševinama svoje zgrade nasilja zakopati. Zapadu je pokazao, kako je tursko carstvo sazdano na sili i samovolji, kako je ono najveći protivnik zapadne civilizacije, i zato je dužnost civilizovanog svijeta da pomogne rušenju toga carstva i oslobađanju podjarmljenih kršćanskih naroda na Balkanu. To je bio pjesnikov prilog rješenju istočnog pitanja: umjetnički razrađen i potenciran planirani manifest *An die Monarchen Europas*.

Mažuranićeva pjesan nije samo veliko umjetničko djelo, ona je i snažan politički čin. Njome je pjesnik izvršio svoju zadaću, i pjesnik je mogao otići.

Red je bio na političaru, da razvije svoju aktivnost. I zaista poslije ove pjesni Mažuranić se gotovo i ne javlja na polju poezije. Posvećuje se politici.[34]

Februarska revolucija (22. veljače 1848.) u Parizu odjeknula je velikim dijelom Evrope: nakon bune u Beču (12. ožujka 1848.) i imenovanja posebnog ugarskog ministarstva s grofom Ljudevitom Baćanom na čelu (17. ožujka 1848.) sastadoše se i Hrvati u Narodnom domu u Zagrebu na skupštinu, koja 25. ožujka izglasa u 30 točaka »zahtijevanja naroda«: za bana se traži Jelačić, zatim se zahtijeva cjelokupnost Hrvatske, odgovorna hrvatska vlada, stalan hrvatski sabor, dokinuće Krajine, hrvatski jezik u školama (kako je već 1847. uveden u sudstvu i upravi), ukinuće kmetstva i hrvatska vojska.

Na skupštini je sudjelovao i Ivan Mažuranić, pa je izabran i u deputaciju od 400 Hrvata, koja je već 26. ožujka krenula u Beč i 31. ožujka bila primljena od kralja. Kralj je ljubazno sve obećao, ali je Hrvate uputio, da svoje želje izraze »ustavnim putem« t. j. preko sabora, koji će se uskoro sastati.

Vrativši se u Karlovac, Mažuranić napiše svoju brošuru *Hrvati Madžarom. Odgovor na proglase njihove od ožujka mjeseca i travnja 1848.* (Karlovac 1848), koja je izišla i u madžarskom prijevodu — očito od Mažuranića samog — pod naslovom *A' Horvatok a' Magyaroknak* (Zagreb 1848). U njoj se zahtijeva sloboda, jednakost i bratstvo za sve narode, jezike, vjere, države i zemlje, što se nalaze pod krunom ugarskom. Palatinova vlast neka ne prelazi Drave, hrvatski sabor neka bude za Hrvata zakonodavna vlast, uprava neka bude neodvisna od madžarske, i hrvatske vlasti neka dopisuju s ugarskima na hrvatskom jeziku. — Ta je brošura postala *vademecum* tadanjih hrvatskih političara.

U bansko povjerenstvo, koje je trebalo pripraviti saziv hrvatskog sabora, ulazi i Mažuranić, i bude izabran za perovođu. I u sabor, koji se sastao 5. lipnja, izabran je Mažuranić, te postade perovođom i hrvatskog sabora. Rijetko je u saboru govorio, ali je sastavljao sve predstavke na kralja. Sabor je završio zasjedanje 9. srpnja. Sad Jelačić vlada kao diktator. Sastavlja bansku vladu po nacrtu, koji je izradio Mažuranić.

Dolazi do rata s Madžarima, Jelačić prelazi Dravu 11. rujna 1848., ulazi u Budim i Peštu 5. siječnja 1849., a rat se završava 13. kolovoza 1849. predajom ostatka madžarske vojske Rusima. Već prije toga, 4. ožujka 1849., proglasio je car Franjo Josip novi »oktrojirani« ustav. Za Hrvatsku s Primorjem i Rijekom je određeno, da će se »uzdržati posebne njihove uredbe u potpunoj nezavisnosti njihovoj od kraljevine Ugarske«, a Dalmacija će se po svojim poslanicima dogovarati o uvjetima združenja s Hrvatskom.

U tom je ustavu jedan dio hrvatskih političara (Kukuljević, Šulek, Bogović) naslućivao centralizam i apsolutizam, a drugi su u njemu nazrijevali

[34] O političkoj djelatnosti Mažuranićevoj v. M. Nehajev, *O Ivanu Mažuraniću, kancelaru i banu.* Hrvatska revija III/1930. 525—536 i 637—651; Dr. Rudolf Horvat, *Ban Ivan Mažuranić.* O 40-godišnjici smrti njegove. Hrvatsko Kolo XI 1930, 41—84.

buduću federaciju monarhije. Među ove druge pripadao je i Mažuranić. Bojeći se, da se Hrvatska ne povrati pod vlast Madžara, priželjkivao je federalizam i u srcu se za nj opredijelio.

Ali prvo je razočaranje doživio, kad je bio s članovima »banske vlade« u Beču, gdje nisu dobili potvrdu zakonâ hrvatskog sabora od g. 1848. Drugo je bilo: stvaranje srpske Vojvodine, kojoj je pripao i dio historijskog hrvatskog teritorija. Međimurje je privremeno ostalo Hrvatskoj.

Koncem g. 1849. dolazi Mažuranić u Beč kao član hrvatske delegacije, koja je imala sudjelovati kod nove organizacije monarhije; ali taj rad nije donio mnogo uspjeha. God. 1850. isposlovao je Jelačić njegovo imenovanje za generalnog prokuratora za Hrvatsku i Slavoniju. Malo zatim postade Mažuranić državnim nadodvjetnikom u Zagrebu, i ostade to do g. 1860.

S obzirom na svoj književni rad izabran je Mažuranić 27. veljače 1851. u odbor Matice Ilirske. Na skupštini 3. ožujka 1858. izabran je za predsjednika Matice Ilirske, i ostao na tom mjestu do konca g. 1872.

Kad je 31. prosinca 1851. ukinut »oktrojirani ustav«, vlada Franjo Josip od 1. siječnja 1852. posve apsolutno (»Bachov apsolutizam«). Dolazi do progona narodnih ljudi, političara, književnika i kulturnih radnika. Mažuranić dobiva nalog, da digne optužbu protiv Ivana Filipovića kao autora pjesme *Domorodna utjeha,* koja je izašla u »Nevenu« od 16. rujna 1852. (br. 38), i protiv Mirka Bogovića kao urednika »Nevena«.[35] Županijski sud i banski stol riješili su ih krivnje, ali vrhovno sudište u Beču osudilo ih je na šest mjeseci teške tamnice. Kaznu su izdržali od 2. kolovoza 1853. do 2. veljače 1854.[36] Razumije se, da lično raspoloženje osuđenih nije ostalo naročito sklono Mažuraniću.

Bečko ministarstvo opet zamjeravalo je Mažuraniću, što i on surađuje u »Nevenu«. On je tamo g. 1855. priopćio prijevod Vocelova *Posljednjeg Orebite,* a u Kukuljevićevu »Arkivu« *Senjski statut* (1854) i prijevod raspravice Sreznjevskoga: *O glagolici* (1857).

Nakon poraza generala Gyulaya kod Magente i Franje Josipa kod Solferina (24. VI. 1859.), gubi Austrija mirom u Zürichu (10. stud. 1859.) Lombardiju. Ministar Bach bude otpušten, a na njegovo mjesto imenovan Goluchowski (22. VIII. 1859.). Nakon neuspjelog državnog zajma u ožujku 1860. dolazi do »listopadske diplome« (20. X. 1860.), kojom se vraća ustav.

Na banskoj konferenciji, kojoj je duša Mažuranić, stvaraju se zaključci o uvođenju hrvatskog jezika u sve javne poslove, o ujedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, o uređenju hrvatsko-slavonske dvorske kancelarije u Beču, s domaćim sinom kao kancelarom (28. stud. 1860.). Kralj to prihvaća, a kad to ban Šokčević saopćuje konferenciji 10. prosinca 1860., nastaje opća radost, i Strossmayer poklanja 50.000 forinti za osnutak Jugoslavenske akademije u Zagrebu.

U osnovanom »dvorskom dikasteriju za Hrvatsku i Slavoniju« imenovao je kralj 27. prosinca 1860. Ivana Mažuranića za predsjednika. Uspostavljene

[35] Pobliže o tomu v. Ljuba Lončar, *Iz korespondencije Ivana Filipovića.* Starine 15, 392—3, 440—441.

[36] Nije ispravno, da su bili osuđeni na dvije godine; cf. l. c., 393 i 445.

su stare županije; zagrebačkim velikim županom postade Ivan Kukuljević, križevačkim Vukotinović, a — uz ostale — virovitičkim županom Strossmayer. Nb kad neposredno zatim ministar za Ugarsku grof Antun Széchenyi zahtijeva Međimurje za Madžarsku, Mažuranić daje ostavku, ali je na poziv Strossmayera i virovitičke županije povlači. Međutim je ministarsko vijeće u Beču prepustilo Međimurje Madžarskoj.

Nakon izbora u ožujku i travnju 1861. došli su u hrvatski sabor vrlo ugledni i istaknuti javni radnici, a među njima i mnogo književnika i učenjaka. Mažuranić je bio izabran u Draganiću.

Hrvatski sabor od god. 1861. stvorio je mnogo važnih zaključaka; tako u pogledu narodnog jezika, jugoslavenske akademije, sveučilišta, kazališta i drugih kulturnih pitanja. Od političkih pitanja dva su bila glavna: odnošaj Hrvatske prema Ugarskoj i odnošaj prema Austriji. U prvom pitanju primljen je, nakon duge debate, prijedlog t. zv. »osrednjeg odbora« (uglavnom narodne stranke), da Ugarska ima najprije priznati, da je god. 1848. prestala svaka pravna veza između nje i Hrvatske, osim što imaju zajedničkoga kralja; a nakon toga mogu razgovarati o zajedničkim poslovima, na temelju potpune državne ravnopravnosti (zak. članak 42). Taj je prijedlog stilizirao Mažuranić, koji se trajno opirao ideji dualizma habzburške monarhije. Glede Austrije, sabor je otklonio, da pošalje u Beč zastupnike u carevinsko vijeće, koje bi trebalo da raspravlja o zajedničkim poslovima. Nato je sabor bio doskora raspušten (8. stud. 1861.).

Mažuranić se u ovom saboru nalazio u neobičnoj situaciji. S jedne je strane kao narodni zastupnik surađivao sa saborom i stilizirao njegove zaključke, a s druge je strane kao predsjednik hrvatskog dikasterija u Beču morao stilizirati rješenja dvora, odnosno bečkog ministarstva, koja su bila upravljena hrvatskom saboru. Tako na pr. u debati o imenu narodnog jezika nije uzimao riječi; ona je konačno, nakon duge rasprave i različitih prijedloga, svršila tako, da je prihvaćeno ime »jezik jugoslavenski«. Ali »čitavu tu raspravu dokrajčio je već poslije nekoliko mjeseci dvorski kancelar Ivan Mažuranić odredivši, da se jezik u pučkih i svih inih školah zemlje ima zvati hrvatski jezik«.[37]

Mažuranić je stilizirao i kraljevski reskript (otpis) od 8. studenoga 1861., kojim se odgovara na saborsku adresu, i sabor se raspušta; taj je otpis sastavljen s mnogo takta prema hrvatskom saboru, pa čak i sankcionira neke njegove zaključke. Njegov sastavljač — kao pučanin — objašnjava, kako je nemoguć povratak na stari ustav (kako to želi sabor), jer je on bio isključivo feudalan; ne odgovara više duhu vremena, a ni interesu kraljevine, »da se puk, kao njegda, opet podvrgne ukinutim već teretom feudalnim, ni da se iznova isključi od izvršivanja prava političnih«, a da se na feudalne stališe prenesu isključivo svekolike funkcije političnoga života, u kraljevini.[38] »Mažuranićev reskript je izvanredno djelo hrvatske diplomatike i po svom obliku spis književni«, kaže Nehajev.[39]

[37] Martin Polić, *1860—1880. Parlamentarna povijest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.* Zagreb 1899; 116.
[38] Dr. Bogoslav Šulek, *Naše pravice.* Z. 1868, 446—7.
[39] M. Nehajev, o. c. 532.

Mažuraniću je uspjelo isposlovati, da se u Zagrebu osnuje »Kr. namjesničko vijeće kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«, s banom na čelu, kao što su Madžari imali svoje »kr. ugarsko namjesničko vijeće«.

Mažuranić je 20. stud. 1861. imenovan hrvatskim kancelarom i kraljevskim tajnim savjetnikom, a »dikasterij je na to uređen kao »dvorska kancelarija« za Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju« (3. velj. 1862.). Bilo je to zapravo posebno hrvatsko ministarstvo u Beču (za bogoštovje, nastavu, upravu i pravosuđe).

Slijedećih godina ispunjeno je više hrvatskih želja i potreba, da bi se Hrvati predobili za politiku skloniju Beču, sve u skladu s Mažuranićevim stavom protiv dualizma. Stvorena je i »samostalna narodna stranka« s listom »Domobran«, dok je stara narodna stranka izdavala »Pozor«. Ona je god. 1865. u koaliciji s unionistima dobila dvije trećine glasova; i na tim izborima je Mažuranić izabran u Daruvaru. Odmah nakon izbora ponudi on svoju ostavku na mjestu kancelara. (10. srpnja), ali je vršio dužnost do 1. stud. 1865. Otišao je s toga mjesta nepopularan, i par je godina bio gotovo zaboravljen. Naslijedio ga je barun Milan Kušević, osjećajem unionist.

Dalji razvoj političkih prilika u monarhiji doveo je g. 1867. do sporazuma između Austrije i Ugarske, da država bude uređena na temelju *dualizma,* a u vezi s time je došlo i do ugarsko-hrvatske nagodbe od g. 1868., odnosno do njezine revizije 1873. I u tom je razdoblju sastavio Mažuranić saborsku adresu uoči kraljeva krunisanja, primljenu od hrvatskog sabora 18. svibnja 1867.; u njoj se opet ističu hrvatska prava i zahtjevi, a odgovor na nju bio je raspust sabora već 25. svib. 1867. Ipak pozitivne strane nagodbe za Hrvate počivaju na zak. čl. 42. od g. 1861., kojemu je autorom bio Mažuranić. To je on priznao u nastupnom govoru kao ban, 19. rujna 1873: »Ja mislim, ona autonomija, što smo ju dobili, koliko ju imamo zahvaliti Nj. Veličanstvu, toliko ipak moram sebi prisvojiti tu zaslugu, da joj je temelj barem udaren mojom osnovom«. I zaključuje: »Na ovom temelju počivat će, mislim, unaprijed budućnost zemlje naše«.[40]

»Mažuraniću pripada zasluženi glas državnika, koji je predvidio stvarnu budućnost za pola vijeka«. Po nagodbi je položaj Hrvata u monarhiji bio kud i kamo jači, negoli položaj Čeha ili Poljaka. Oni su bili priznati kao poseban politički narod; nagodba je imala značaj državnog ugovora; po tom je Hrvate izdizala nad ostale slavenske narode u monarhiji.«[41] I u kraljevskom odboru za reviziju nagodbe bio je član Mažuranić. Revizija nagodbe prihvaćena je u saboru 5. rujna 1873. a sankciju je dobila 30. studenoga 1873., kad je Mažuranić već bio ban.

Iza revizije nagodbe narodna je stranka kandidirala Mažuranića za bana. Zaboravljeni su bili događaji od 1861. do 1867. Vidjelo se, da nagodba i dualizam dobivaju karakter stalnosti, pa su autora zak. članka 42. sve više cijenili. Mažuranić je »vrijedio s pravom kao nada sve odlični predstavnik prosvjetnih težnja u Hrvatskoj, koji je u doba Šenoe i njegova »Vijenca« mogao slaviti najveće slavlje svojega života pri otvorenju hrvatskog sveu-

[40] Nehajev, l. c., 638.
[41] ib., 639.

čilišta u Zagrebu. A »mirenje političko imalo je da dade veliki zamah radu oko zakonarstva na prosvjetnom, sudskom i upravnom polju.«[42] Iako je madžarska javnost bila protiv njega, bude on ipak na prijedlog ministra predsjednika Szlavy-a 20. rujna 1873. imenovan hrvatskim banom. To je prvi »ban pučanin«, t. j. nefeudalac.

Ta koncesija hrvatskoj saborskoj većini učinjena je ponajviše zato, da se inauguracijom jedne »kulturne« ere bace u zaborav strahoviti prigovori, koji su se za Raucha dizali ne samo proti Rauchovoj osobi, nego i proti čitavom nagodbenom sustavu.«[43] A i Beč je bio za Mažuranića. Položivši zakletvu 23. rujna 1873., stigao je Mažuranić 27. rujna iz Beča preko Žakanja u Zagreb. Na svim kolodvorima u Hrvatskoj bio je svečano dočekan, svirale su glazbe, pucali mužari, palili se krijesovi, a u Zagrebu se, nakon pozdravnih govora, u golemoj povorci s bakljama i glazbom, vozio u četveropregu nadbiskupa Mihalovića Ilicom do banske palače, gdje su ga opet čekali govornici. Sutradan je ušao u sabornicu u običnom građanskom odijelu, mjesto u magnatskom ornatu. Pozdravili su ga narodni zastupnici i pune galerije građanstva.

Tako je počelo banovanje Ivana Mažuranića, koje je trajalo blizu sedam i po godina. Može se reći, da je Mažuranić od Hrvatske učinio *modernu* državu. Proveo je mnoge reforme u školstvu, upravi i pravosuđu: već 1873. uveo je »otkup javnih radnja«, t. j. ukidanje »kuluka« i plaćanje odštete u novcu; uveo je obavezni polazak osnovne škole, otvorio sveučilište u Zagrebu (1874), stvorio zakon o slobodi štampe i uveo porotu (1874), zakon o stavljanju bana ili njegova zamjenika pred sud, ako povrijede temeljne državne zakone, i uveo »kraljevinski sud«, koji će suditi banu i odjelnim predstojnicima (1874); zakonom je osigurao neodvisnost sudaca (1874) i potpuno odijelio sudstvo od uprave (1875); osigurao slobodu sastajanja i držanja skupština (1875), uredio bolnice (ludnica u Stenjevcu), kaznionice i postupak s kažnjenicima, sredio profesorske plaće, digao gospodarsko učilište (u Križevcima), uredio (1876) »vijeće za zemaljsku kulturu«, »narodni muzej« (1878) i stvorio još čitav niz zakona i uredaba, kojima se dizala prosvjeta, blagostanje, i osiguravao pravni poredak u Hrvatskoj.

Mažuranićeva je desna ruka bio državni nadodvjetnik dr. Napoleon Špun, a mnogo ga je ometao u radu podban Jovan Živković (imenovan koncem 1873.), koji je bio pouzdanik Madžara, i ostao na svom mjestu čitavih deset godina. Mažuranić je morao vladati s onim činovničkim aparatom, što ga je zatekao u službi iza Raucha, Bedekovića i Vakanovića; jedino je 20. siječnja 1876. dobio Marijana Derenčina, člana narodne stranke, za odjelnog predstojnika za pravosuđe. Mažuranića je u saboru podupirala narodna stranka (Mrazović, Vončina, Miškatović), ali je jedan dio njezin bio i u opoziciji (Milan Makanec), a tako i novoosnovana »stranka prava« (Fran Folnegović).

Međutim za Mažuranića je najteži udarac bio, što je uvidio da unatoč nagodbe, kojom je uzakonjen odnos ugarsko-hrvatski, zajednička ministarstva ipak uporno nastoje da zaobiđu stroge i jasne uredbe nagodbe, kojima su bila zaštićena hrvatska prava. To sustavno kljaštrenje nagodbenih ustanova dovelo je konačno do toga, da je nagodba, koja nije nipošto sadržavala maksimalistički hrvatski program, konačno postala oružjem za obranu hrvatske samosvojnosti.

[42] ib., 640—641.
[43] ibid. 642.

Od svoje popularnosti je Mažuranić mnogo izgubio, kad se prigodom ustanka raje u Bosni i Hercegovini g. 1875. držao oprezno i rezervirano. U stvari, pripojenje Bosne Hrvatskoj nije odgovaralo ni Austriji ni Madžarima, pa je Mažuranić znao, stavi li se to pitanje u saborsku adresu, da će je otkloniti i Pešta i Beč.

Kad je trebalo produžiti financijalnu nagodbu s Ugarskom 1878., i rasprave su se vukle još čitavu god. 1879., a i Krajina se nije sjedinjivala s Hrvatskom, podnese Mažuranić početkom 1880. spomenicu, u kojoj izjavi, da ne može ostati na banskoj stolici, ako se Krajina odmah ne sjedini s Hrvatskom, i ako se financijska nagodba ne riješi u prilog hrvatskom stajalištu. Razvojačenje Krajine moglo se smatrati gotovim pitanjem, ali su ga ometali u Pešti, da ne bi tim činom podigli palu popularnost Mažuranićevu. Zato su Madžari jedva dočekali njegovu ostavku: 18. veljače 1880. poslao ju je Mažuranić ministru predsjedniku Kolomanu Tisi, a 21. velj. 1880. bila je već prihvaćena.

Motivi Mažuranićevi za ostavku bili su izlika: u stvari, njega je umorila bespomoćnost njegova položaja i sve manje povjerenje onih, koji su ga uveli u arenu. Među svojim posljednjim riječima, on je u sjednici od 21. prosinca 1879. s gorčinom rekao: »Ja moram izjaviti samo tu želju, da hrvatskoj zemlji pođe za rukom i da ju zapadne ta sreća, da dobijemo energičnijega bana, da dobijemo bana, koji će interese zemlje hrvatske štititi i poštenijim srcem i srcem gorljivijim, nego je u mojih grudih.« To nisu riječi političkog vođe ni borca, to je rezignacija čovjeka, koji osjeća, da je javnom životu dao sve, što je mogao dati, i da njegovo mjesto više nije ni na govornici ni u vijeću.«[44]

Miškatović je prigodom Mažuranićeva odstupa napisao u »Obzoru« ovo: »Mažuranić je imao dosta ljutih neprijatelja, koji su mu ponajviše obilazili leđa po modernoj taktici ratovanja. Narod mu je zahvalan za dobro, što se pod njim stvorilo, i prašta mu za ono, što se dobra propustilo. Ne slavi ga uveliko, kao prije pet ili šest godina, ali mu još nije uskratio povjerenja, jer u njemu poštuje dobra hrvatskoga sina, dobru hrvatsku volju. To je uvijek svakomu najljepša preporuka.«[45]

Iza svoga odstupa nije se bavio politikom. Ali kod izbora 1883. glasuje za opozicionog kandidata; ban je tada već bio zloglasni Khuen. God. 1887. kandidirala ga je »neodvisna narodna stranka« (Obzoraši) na izborima u njegovom rodnom mjestu Novom kao jedinog mogućeg protukandidata madžaronu A. Pintariću, za koga je Khuen angažirao čitav upravni aparat. Borba je bila vrlo oštra; pobijedio je ipak Mažuranić sa 73 glasa prema 72 glasa za Pintarića! Ali političke aktivnosti nije razvijao.

[44] ibid. 649.
[45] c. po R. Horvatu. *Ban Ivan Mažuranić*, p. 82.

Pošavši u mir, Mažuranić se nastanio u svojoj kući u Jurjevskoj ulici, koju je u veljači 1880. kupio za 21.000 forinti. Preselio se u nju već 25. veljače, kad se oprostio od činovništva.

Poživio je još preko deset godina. Ostao je, kako je uvijek bio, kratkorijek: bavio se mnogo matematikom i astronomijom. Mnogo je i čitao, a znao je deset jezika: talijanski, francuski, engleski, njemački, ruski, češki, poljski, madžarski, latinski i, dakako, hrvatski. Osim što je već 1861. bio imenovan pravim tajnim savjetnikom, dobio je 1879. red željezne krune prvoga reda. Tim je odlikovanjem stekao pravo na barunat, ali ga nikada nije tražio: uvijek je ostao vjeran demokratskim principima svojih mladih dana.

20. stud. 1885. umrla mu je supruga Aleksandra u 70. godini. Sad mu je kućanstvo vodila svastika Roza Demeter, neudata Aleksandrina sestra. U veljači 1890. oboli Mažuranić od influence, iz čega se rodila astma. Sad je teško disao i nije više mogao spavati u krevetu. Međutim je umrla i Roza 30. srpnja 1890. To je uskorilo i Mažuranićevu smrt. Pozlilo mu je ujutro 4. kolovoza 1890., i dok su ga prenosili s jednog naslonjača na drugi, u jedanaest i po sati prije podne udarila ga je kap. Umro je u 77. godini života.

Sprovod je obavljen 6. kolovoza u 5 sati poslije podne. Gotovo sva inteligencija grada Zagreba bila mu je na pogrebu. Nad grobom su mu govorili sveučilišni profesor dr. Kosta Vojnović i slušač filozofije Juraj Tomljenović.

10.

Ivan Mažuranić bio je dijete iz puka. Premda je bio vrlo nadaren, postojala je opasnost, da ne bude poslan u škole, jer ocu nisu za to dostajale materijalne mogućnosti. Tu je priskočio u pomoć brat Antun, koji je ne samo plaćao od svojih instrukcija dio troškova za školovanje bratovo, nego mu je i poslije omogućio, da uđe u dobre građanske krugove, uveo ga je u književnost, on mu je nesumnjivo pribavio prvi književni honorar, našao prvo namještenje, predložio ga za dopunitelja *Osmana,* pomogao mu kod izrade toga izdanja, a kako ga je on upoznao s porodicom Demeter, iz koje se Ivan oženio, pridonio je i time svoj dio stvaranju atmosfere, iz koje se rodila *Smrt Smail-age.* To da je hrvatskom narodu pomogao, da dobije njegova brata Ivana, najveći je naslov za slavu Antuna Mažuranića.

Baš zbog tih materijalnih teškoća, Ivan je nešto stariji svršio škole, ali je zato bio i zreliji od svojih drugova. To se odrazilo i u njegovu književnom radu. Već prva njegova pjesma, koja je ispjevana na način Kačićev, nadmašuje prosjek đačkih prvenaca. Ona pokazuje ujedno i Mažuranićevu sposobnost da prodre u tuđu dušu, da se snađe u već stvorenom okviru tuđeg izraza i stila. Tako je kasnije bilo s klasicima, s narodnom pjesmom i s Dubrovčanima, napose s Gundulićem.

Po svom temperamentu, a i prožet sviješću svoje vrijednosti, on se uvijek snalazio u danim okvirima, bilo to u životu, bilo u pjesništvu, bilo u politici. Ali unutar tih okvira nastojao je, da po mogućnosti ostvari maksimum onoga, što je želio ostvariti. Zato je i u prvim svojim pjesmama, štampanima u Danici, dao već zaokružene slike ili misli, koje su unatoč nedostatka prave lirske topline, ipak odavale ruku majstora i stvorile Mažuraniću ugled izrazite pjesničke ličnosti. Jer sigurno je to jaka ličnost bila, koja se već u počecima sama ocrtala ovim riječima:

Višnjih je duša mrziti predsude,
Mrzit potmastog puka ogovore
I k cilju stalnom smjerajuće
Pute tihom sljedovati sviješću.

(Danici ilirskoj, 1836).

Za takvu je »višnju dušu« autodisciplina bila naravna stvar, upravo potreba. Odatle njegova poslovična šutljivost, za koju je i po prirodi imao sklonosti. Kad je bio u centru javne pažnje, jedni su htjeli u toj šutljivosti vidjeti znak troma mislioca, dok su drugi to smatrali namjernom taktikom. Nakon jedne konferencije u carevinskom vijeću u Beču, gdje si je Strossmayer iskreno istresao dušu, rekao mu je Mažuranić: »Nije trebalo puno govoriti, morali smo pustiti, da oni govore. Ovako oni znaju sve, što mi hoćemo, a mi ne znamo ništa, što oni namjeravaju.«[46] Gaj je rekao o njegovu držanju u raspravi prigodom ustoličenja bana Šokčevića: »Valja mi primijetiti, da Ivan Mažuranić od onoga časa, kad sam ja u sobu unišao i sjeo, nije ni jednu riječcu progovorio, već da je prekrštenih nogu na naslonjaču sjedio nepomično kao statua i da nije za cijele dugotrajne debate ni jednim pokretom dao znaka života.«[47]

I u saboru je malo govorio. Jovan Subotić crta ga u svojoj »autobiografiji« ovako: »Krivili su ga, sumnjičili i osuđivali žestoko... i taj je čovjek sedeo na svom mestu u centrumu, u drugoj klupi, kao da je od kamena. Nije se maknuo na svom mestu, nije se mrštio, nije glavom drmnuo, ni okom ni na desno ili levo pogledao, nije usta otvorio niti glasa od sebe dao... Tako je to trajalo iz dana u dan, kroz više nedelja... A da je mogao u mnogo prilika protivnike svoje poraziti, da je mogao njihovim pripovestima sasvim drugo lice dati, o tom niko nije sumnjao; jer je Mažuranić bio dobar patriot hrvatski i jedan od najpametnijih njihovih državnika.«[48]

Šenoa je bio protiv kancelara Mažuranića, koji je vodio politiku sklonu Beču, ali kad je odstupio s banske stolice, pisao je o njemu u svome dnevniku (1880) ovako:

»Vrijedno je o njem [Mažuraniću] govoriti, jer se o tom čovjeku kojekako piše i govori, al izim prekomjerne hvale njegovih pristaša i najpodlijih psovaka njegovih protivnika ne ćeš ništa naći, najmanje se pak kušalo njegovo banovanje protumačiti po njegovoj ćudi, a samo se može tim putem istini ući u trag...

Mažuranić rodom je, kako je opće poznato, iz Novoga u Hrvatskom primorju, a već po tom može se donekle tumačiti njegov ponešto zagonetni ka-

[46] Kalendar *Dragoljub* 1893, 56; Barac, o. c. 21.
[47] Barac, ib.
[48] J. Horvat. *Politička povijest Hrvatske,* Zagreb 1936., 282.

rakter. Tko je ikada bio u tom drevnom mjestancu hrvatskoga Vinodola, bit će opazio, da su svi Novljani nekako čudni, da nose glavu visoko, ponosito, gotovo bi mislio oholo, kanda preziru cijeli svijet. Ja sam to barem opazio ne samo kod bana Mažuranića, ne samo kod braće mu Mate i Antuna ... ne samo kod Ivana Vončine ..., već ... upravo kod svih Novljana ...

Mažuranić bijaše vrh toga vrlo uman čovjek, umniji od većine svojih zemljaka vršnjaka. Za mladosti pun poezije, stvorio je »Čengić-agu« (srpski pisci badava rade dokazati, da je to plod Petra Njeguša [!], koj ne bi nikad kadar bio takvo djelo napisati, ne zbog nestašice talenta, već obrazovanja), popunio je divno Gundulićeva »Osmana«, da ne govorimo o drugim manjim stvarima, koje, prem slabije, pokazuju ipak ženijalnog čovjeka ...

Mažuranić mislio je bistro, progledao je jasno stvar, riješio je prijepor osobitom logikom i bacio bi kadšto klasične primjedbe na opaske ovoga ili onoga vladinog savjetnika. Ja sam ga više puta motrio, bivši prisutan kod banskih konferencija, i svaki put utvrdih se većma o genijalnosti — hladnoj dakako — bana Mažuranića. Mažuranić je k tomu čovjek osobito naobražen i dakako temeljit poznavalac jezikâ i narodâ.

Duhovi, koji su ga okruživali kao savjetnici, stajahu duboko pod njim, poštenje mu je neokaljano, a one kreature, koje su se na njega nabacivale blatom, ... svi ti nijesu bili vrijedni, da ljube prah njegove stope, jer mu je srce skroz i skroz patriotično bilo.«[49]

Kod takvog je čovjeka razumljivo, da u nepotrebnoj kampanji, koja se god. 1875. od strane nekih štovalaca Petra Petrovića Njegoša povela o tome, nije li vladika, a ne Ivan Mažuranić, autor epske pjesni, koja je izišla u »Iskri« pod naslovom *Smrt Čengić-age* (1846), — sam Mažuranić nije rekao ni napisao ni riječi u svoju obranu.[50] Optuživali ga s plagijata, pa i krađe, a on šuti. Iza njegove smrti našao je sin mu Vladimir rukopis Smail-age s nizom ispravaka, sve od ruke njegove, ali Ivan za života nije o tom ništa rekao. Živio je i Imbro Tkalac, koji je sudjelovao kod stvaranja epa, od prvih početaka pa do zadnjega stiha, ali Ivan se ne poziva na nj, samo šuti. Baš u ono vrijeme (1877) šalje Novičin sin Đorđije Cerović Mažuraniću na dar zlatan sat, koji je pripadao Čengiću, i u popratnom pismu veli: »Od mnogo godina želio sam da Vas pohodim i da vidim i pozdravim *proslavljenog pjesnika, koji je u pjesmi »Smrt Smail-age Čengića« onako lijepo spomenuo i opjevao i oca moga Novicu ...«*. I u istome pismu pozdravlja pjesnika. »kako od moje strane, tako *i od strane moga staroga oca Novice«*.[51] Ali Ivan to ne iznosi pred javnost. Isti taj vojvoda Đorđije pripovijedao je Franu Mažuraniću, kako je sam vladika Rade jednoga dana došao k Novici i rekao već izdaleka: »Ej, bane! (tako je Njegoš volio nazivati prijatelja Novicu Cerovića) — slušaj! opjevo te neki Hrvaćanin, ma divno te opjevo! ali ti reče, da si Turčin, i ti i tvoj otac« ... A kad su pod stare dane pitali Novicu, tko je

[49] *Sabrana djela* A. Šenoe, prir. A. Barac, izd. Binoza; knj. XX., 233—235.

[50] Literaturu o pitanju autorstva *Smrti Smail-age Cengijića* navodi D. Prohaska u svomu izdanju epa (1911, 1914, 1921); v. J. Babić: *Spor o autorstvu speva »Smrt Smail-age Čengića«;* članak u knjizi: *Književni ogledi I,* Beograd 1928, str. 5—31.

[51] Cijeli tekst pisma v. u *Spomen knjizi* M. H., 128.

ispjevao Čengić-agu, odgovorio je: »Ko, već Mažuranić?«, a za tvrdnju Ljube Nenadovića, da je pjesmu ispjevao vladika, rekao je: »Prosto Ljubi Nenadoviću govoriti što hoće, a *ja ne ću nego istinu«* ... Međutim i ovo je iznesено u javnost tek dvije godine iza smrti pjesnikove.[52]

Ovako superioran, snažan i discipliniran duh, kakav je bio Mažuranić, bio je dakako kao providencijalno poslan u ona mutna i burna vremena, kad se lomio feudalan sustav u monarhiji, i ona je tražila nove oblike, da produži svoju egzistenciju. Trebalo se pobrinuti i zato, kako će u tom metežu, između austrijskog nakovnja i madžarskog kladiva, Hrvatska preživjeti i sačuvati svoje mjesto pod suncem. Hrvatsku je s Madžarskom vezao samo feudalni ustav i Stjepanova kruna, a s Austrijom osoba vladareva. Mažuranić, koji je imao važnu ulogu kod stiliziranja hrvatskih zahtjeva, nije kao pučanin imao osobitih sentimentalnosti prema starom ugarskom feudalnom sustavu, a vjerovao je, da bi federalizacijom Austrije slavenstvo, a u njemu i hrvatstvo, došlo do jačeg izražaja, a možda i do odlučne riječi. Madžarskoj intoleranciji nije vjerovao, i zazirao je od dualizma. Odatle njegov stav u doba kancelarstva. Kad je dualizam ipak pobijedio, pokušao je kao ban, da do maksimuma iskoristi one mogućnosti, koje su bile povoljne za Hrvatsku. Učinio je mnogo; ali da se konačno i sam razočarao, a da je razočarao i druge, razumljivo je u onoj titanskoj borbi pogresivnih nacionalnih i socijalnih ideja s upornom agonijom feudalizma, koja je u monarhiji trajala još blizu četiri decenija iza Mažuranićeva odlaska s vlasti.

Čovjek, koji je u najtežim situacijama nastojao da spasi, što se spasiti dade, koji je svojim trijeznim razumom i mirnim temperamentom uspijevao da povremeno igra ulogu uspješnog posrednika, nije bio stvoren za vođu i borca. On je bio za silu prava, a ne za pravo sile. Redovno je pobuđivao visoko poštovanje, ali nikada fanatičko obožavanje. Zvali su ga u teškim situacijama, da nađe razborit izlaz iz njih, ali ako je trebalo zapodjeti nepoštednu borbu, on je morao da ide. Kasnije se redovno ustanovilo, da je njegovo diplomatsko taktiziranje donosilo više pozitivnih rezultata, negoli demagoška raspirivanja niskih strasti.

Ali taj čovjek trijezna razuma i razboritih akcija nije bio čovjek bez osjećaja. Samo ih je držao čvrsto na uzdi i nije im nikada dopustio, da zagospodare njime. Zato je i njegova lirika više misaona negoli osjećajna. Jedino kad mu je uspjelo da se zakloni za alegoriju ili za formalnu objektivnost, onda se njegova lirska duša snažno raspjevala. Jezovite slike mučenja kršćanskih junaka, uzvišena himna starca svećenika slobodi i borbi za nju, potresne scene ubiranja harača — najjača su i najiskrenija lirika u našoj književnosti od preporoda do Kranjčevića. Stihovima *Smrti Smail-age* izraženi su osjećaji čitavoga naroda, i oni su našli odjeka u svim srcima.

I dok novije generacije pomalo zaboravljaju zasluge političara Mažuranića, hrvatskog kancelara i bana, sve više ih očarava i zanosi veliki umjetnički genij Mažuranića, pjesnika *Smrti Smail-age.*

SLAVKO JEŽIĆ

[52] *Čiji je Čengić-aga?* Izvadak iz dnevnika Frana Mažuranića, od g. 1889. Vijenac XXIX/1892, 697.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA IVANA MAŽURANIĆA

I. OBJAVLJENO ZA ŽIVOTA PJESNIKOVA

1835.

Primorac Danici. (Pjesma)
Danica ilirska, I/1835, *2*, 5.

Dr. Gaju
(Tiskano zasebno; cf. Vl. Mažuranić, 4)

Mati i sin. (Iz latinskoga) (Pjesma)
Danica ilirska, I/1835, 8, 32.

Pređem slavjanskim. (Pjesma)
Danica ilirska I/1835, *9*, 36.

Protivnost. (Pjesma)
Danica ilirska I/1835, *15*, 59—60.

Slavulj i kukavica. (Basna)
Danica ilirska, I/1835, *16*, 64.

Slavomir Stojanu. (Pjesma)
Danica ilirska, I/1835, *17*, 67—68.

Otkuda ime »Slavjan«? (Pjesma)
Danica ilirska, I/1835, *17*, 68.

Misel. [Proza]
Danica ilirska, I/1835, *17*, 68.

Mojemu prstenu. (Pjesma)
Danica ilirska I/1835, *18*, 71

Lašcu ne vjeruj! (Stihovi)
Danica ilirska I/1835, *18*, 72

Misli. (6) [Proza]
Danica ilirska I/1835, *18*, 72.

Milutinu. (Pjesma)
Danica ilirska I/1835, *19*, 73.

Misel. [Proza]
Danica ilirska I/1835, *20*, 80.

Misli. [Proza]
Danica ilirska I/1835, *25*, 100.

Večer. (Pjesma)
Danica ilirska, I/1835, 42, 266.

1836.

Danici ilirskoj! (Pjesma)
Danica ilirska, II/1836, *1*, 1—2.

Nenadović Rade, (Pjesma)
Danica ilirska, II/1836, *17*, 65—66.

Misal. [Proza]
Danica ilirska I/1836, *25*, 100.

Njetila (2) [Proza]
Danica ilirska II/1836, *39*, 156.

Velikodušje u značenju svoje oštroumnosti. [Proza]
Danica ilirska, II/1836, *45*, 179—180; *46*, 181—182.

1837.

Danica Ilirom, danku i vladatelju. (Pjesma)
Danica ilirska III/1837, *1*, 1—2.

Napredovanje. (Pjesma)
Danica ilirska, III/1837, *7*, 25—26.

Pobjeda (Crtica)
Danica ilirska III/1837, *33*, 134.

Zvijezda i iglica magnetska (Crtica)
Danica ilirska III/1837, *34*, 140.

Ogani (Crtica)
Danica ilirska III/1837, *35*, 144.

Malarija (Crtica)
Danica ilirska III/1837, *36*, 148.

Glupi i mudri gospodar (Crtica)
Danica ilirska III/1837, *39*, 160.

Pravi kršćanin (Crtica)
Danica ilirska III/1837, *41*, 167.

Pravični čovjek (Polag českoga)
Danica ilirska III/1837, *45*, 184.

Baklja i svijeća (Polag českoga)
Danica ilirska III/1837, *52*, 211.

1838.

Vjekovi Ilirije. (Pjesma)
Danica ilirska IV/1838, *1*, 1—3.

*Mojoj * * *** (3 soneta)
Danica ilirska IV/1838, 5, 17.

Napast (Pjesma)
Danica ilirska IV/1838, *9*, 33—34.

Predislovje k velikomu narodnomu ilirskomu koncertu u srijedu 18. travnja kanoti na predvečerje blagdana od narođenja Nj. Veličanstva našega premilostivoga cara i kralja Ferdinanda na korist naše poplavom Dunava u nesreću vržene braće ugarske, u ovdješnjem teatru obdržavanom. (Pjesma)
Danica ilirska, IV/1838, *16*, 61—63.

1840.

Na dan 19. travnja 1840. kao dan čestitoga narođenja Nj. c. kr. veličanstva cara i kralja Ferdinanda. (Pjesma)
Danica ilirska, VI/1840, *16*, 61—62.

U smrt Ivana Kozulića, 3. lipnja 1840. (Sonet)
(Posebno otisnuto, Zagreb 1840. cf. Vl. Mažuranić, 229)

Proloq k teatralnomu predstavljanju ilirskomu po društvu Novosadskom u srijedu 10. lipnja 1940. u Zagrebu otvorenom. (Pjesma)
Danica ilirska, VI/1840, *24*, 93—94.

Sabor čitaonice zagrebske (Sadržaje sastavak I. M. od riječi: »Vrijedni domoroci« do »Vinidium facti qui bene coepit, habet!«)
Danica ilirska VI/1840, 27, 105—107.

Peru (Pjesma)
Danica ilirska VI/1840, *38*, 149.

Grofu Janku Draškoviću (Sonet)
(Posebno izdano, s dvije druge pjesme, Z. 1840, cf. Vl. Mažuranić, 230).

1841.

Sabor karlovačke ilirske čitaonice. [Proza]
Danica ilirska, VII/1841, *8*, 29—31.

Poslanica (Pjesma)
Danica ilirska VII/1841, *14*, 53.

Na dan 19. travnja 1841. kao dan čestitoga narođenja Nj. c. kr. Veličanstva cara i kralja Ferdinanda. (Pjesma)
Danica ilirska, VII/1841, *16*, 61—62.

Literatura ilirska [Proza]
Danica ilirska VII/1841, *25*, 103.

Prolog govoren u Krapini prigodom prvoga narodnoga kazališnoga predstavljenja dana 29. kolovoza t. g. (Pjesma)
Danica ilirska VII/1841, *40*, 161.

1842.

Banu hrvatskomu. Prigodom instalacije. 18. listopada 1842. [Pjesma]
(Posebni otisak, izdan prigodom instalacije bana Hallera; cf. Vl. Mažuranić, 230)

Blagotvornost (Pjesma u Dopisu iz Karlovca od Eugenija Barca)
Danica ilirska VIII/1842, 21, 79—80.

DEUTSCH-ILIRISCHES WÖRTERBUCH von I. Mažuranić und Dr. J. Užarević. — *NJEMAČKO-ILIRSKI SLOVAR,* sastavljen po I. Mažuraniću i Dru J. Užareviću. Agram 1842. Verlag und Druck der k. priv. ilirischen National-Buchdruckerei von Dr. Ljudevit Gaj.
(Posebno izdanje. Str. 8 nepag. + I—XVIII + 2 nepag. + 486).

1843.

Nova zanimiva knjiga o Crnoj Gori. [Proza]
Danica horv., slav. i dalm. IX/1843, *16*, 63; *17*, 67, *18*, 71.

1844.

(Ivana Gundulića Osman u dvadeset pjevanja): *Pjevanje četrnaesto, Pjevanje petnaesto.*
Osman 1844, str. 210—258.

Suza zahvalnosti nad grobom Nikole Šebetića. (Pjesma)
Der Pilger (Karlovac) V/1844, br. 4.

1846.

Smrt Čengić-age (Pjesan je datirana: »U Karlovcu, 29. studenoga 1845.«
Iskra, Zagreb 1846, str. 181—228.

1847.

Riječ bratinska od Ivana Mažuranića. Govorena prigodom po ovdašnjem muzikalnom društvu dne 16. travnja u zagrebačkom kazalištu na korist naše gladujuće braće danoga koncerta. (Tri soneta).
Danica horv.-slav. i dalm. XII/1847, *17*, 67—68.

1848.

HRVATI MAĐAROM. ODGOVOR NA PROGLASE NJIHOVE OD OŽUJKA MJESECA I TRAVNJA 1848. Pisao Ivan Mažuranić. — »Naturam expelles furca, tamen usque recurret.« Hor. Lib. I. Ep. X. — Karlovac, tiskom Ivana Nep. Prettnera. 1848.
(Posebno izdanje. Str. 20).

A' HORVÁTOK A' MAGYAROKNAK FELELET AZ 1848 — IK MARTZIUS ES APRILIS MAGYAR HIRTEMENYEKRE. — Irta Mažuranić Iván. — Naturam expelles furca, tamen usque recurret. Hor. Lib. I. Ep. X. — Zágrábban Szuppán Ferencz nomdájából. 1848.
(Posebno izdanje. Str. 23).

Davorija (Pjesma)
Danica ilirska XVIII/1848, *18*, 76.

1853.

Smrt Čengić-age (ćir.)
Dr. Jovan Subotić: Cvjetnik srpske slovesnosti. Beč 1853. II. svezak, Beč 1853., str. 278—312.

1854.

Cesarska prosidba. (Pjesma)
H. Truska, Oesterreichisches Frühlingsalbum, Wien 1854. (cf. Vl. Mažuranić, Bilješke uz Pjesme I. M., Z. 1895, str. 230).

(Ivana Gundulića Osman u dvadeset pjevanja. Drugo izdanje). *Pjevanje četrnaesto, Pjevanje petnaesto.*
Osman 1854, str. 267—328.

Statut grada Senja od godine 1388.
Arhiv za povjesnicu jugoslavensku, knj. III/1854, str. 141—170.

1855.

Posljednji Orebita. [Prijevod s češkoga. Original nap. J. E. Vocel]
Neven IV/1855, br. 27—30.

1857.

O pismenosti glagoljskoj. Od J. J. Srezn̄jevskoga. Iz ruskoga od I. M.
Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. IV/1857, str. 111—125.

SMRT SMAIL-AGE ČENGIĆA Pjesma Ivana Mažuranića. Novo izdanje. U Zagrebu 1857. (Zasebno izdanje, str. VIII + 55. — »Predgovor izdateljev« nap. Dr. Imbro Ignatijević Tkalac, V—VII.)

1858.

Smrt Smail-age Čengića. Pesma Ivana Mažuranića.
Prilog Srbskih novina. Novembar i Dekembar 1858, str. 483—517. [Zbog nekritičnosti ovoga izdanja nije ono kasnije bilo brojeno u redoslijedu ovlaštenih izdanja. To je t. zv. »Majkovljevo« izdanje].

Hrvatskim djevam. (Pjesma)
(»Izašlo u knjižici sa zbirčicom pjesama od inih pjesnika. Zagreb 1858. U istoj je knjižici izišla i slijedeća pjesma »*Hrvat*«. (Vladimir Mažuranić. Bilješke uz Pjesme I. M., Z. 1895, str. 230).

Hrvat. (Pjesma)
V. napomenu uz pjesmu »Hrvatskim djevam«.

1859.

SMRT SMAIL-AGE ČENGIĆA. Pjesma Ivana Mažuranića. Na korist pensionog fonda za udovice i siročad pravoslavnog sveštenstva u Dalmaciji izdao je po drugi put Dr. I. Ignjatijević Tkalec. U Zagrebu. Pečatnjom Karla Albrehta. 1859. (ćir.)
(Zasebno izdanje. »Predgovor izdateljev« V—VIII. Tekst, str. 1—55.)

1860.

Iz četrnaestoga pjevanja u »Osmanu«
Ilirska čitanka za više razr. gimn. II., 200—204.

Iz Čengić-Age. Četa.
Ilirska čitanka za više razr. gimn. II. 204—210.

1862.

SMRT SMAIL-AGE ČENGIĆA. — Pjesma Ivana Mažuranića. — Peto izdanje. — U Zagrebu Brzotiskom Ante Jakića. — 1862.
(Zasebno izdanje. — »Predgovor petom izdanju«, str. 5—6. Tekst str. 7—61.)
Ovo je izdanje upravo šesto; ali već ono ne broji »Majkovljevo« izdanje u redoslijed.

1867.

SMRT SMAIL-AGE ČENGIĆA. — Pjesma Ivana Mažuranića. — VI. izdanje. — U Beogradu. — Izdala knjižara A. Dobrojevića. — 1867. (ćir.)
(Zasebno izdanje. Str. I. — VIII (predgovor I. Tkalca) — 63 (tekst). — Učinjeno sasvim po Tkalčevom ćiril. izdanju od g. 1859.)

1870.

Smrt Smail-age Čengića. Po Ivanu Mažuraniću poslovenil Janez Bilc.
Novice gospodarske, obrtniške in narodne, XXVIII/1870, 12—20.

1873.

Mažuranić (Ivan), i (Jovan) Živković. *Odgovor hrvatskoga kralj. odbora na odgovor Ugarski.*
Zastava, VIII/1873, br. 72, 73 (ćir.)

1874.

Govor svijetloga bana Ivana Mažuranića, kojim je 19. listopada 1874. otvoreno sveučilište Franje Josipa I. (Latinski)
Narodne novine, XI/1874, br. 240.

1876.

SMRT SMAIL-AGE ČENGIJIĆA. — Pjesan od Ivana Mažuranića. — Šesto ovlašteno izdanje — sa slikom pjesnika i ilustracijami po nacrtu F. Kanitza — risanimi od V. Katzlera. — U Zagrebu 1876. — Nakladom sveučilišne knjižare Franje Župana — (Albrecht i Fiedler).
(Zasebno izdanje. — Predgovor III—XLVI (dr. Marković); tekst 1—60.)

Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. vlade — — — kojom se djela Srećka Laya, sadržavajući ornamente domaće i umjetne obrtnosti južnih Slavena svim učionam preporučuju.
Školski prijatelj, IX/1876. 17, 262—264.

1877.

»Die Kroaten an die Magyaren«
Agramer Presse, I/1877, 46, 1.

1879.

Glavna skupština društva sv. Jeronima.
Obzor, IX/1879, br. 27—29.

1883.

SMRT SMAIL-AGE ČENGIJIĆA. — Pjesan od Ivana Mažuranića. — Sedmo ovlašteno izdanje. — U Petrinji 1883. — Brzotiskom i nakladom A. Pirnatha.
(Zasebno izdanje; str. 64. — Predgovor izdavača, str. 3—4.)

1885.

ILUSTROVANO IZDANJE. — SMRT SMAIL-AGE ČENGIĆA. — Spev Ivana Mažuranića. — Ukrašeno sa pet slika; Sadržaj: 1. Agovanje. 2.Novica na Cetinju. 3. Krštenje Novice. 4. Poraz Smail-age, 5. Kob. — Cena je 30 novčića (ćir.)
(Zasebno izdanje; str. 62. — Kratak predgovor na str. 7).

SMRT SMAIL-AGE ČENGIĆA. — Spev Ivana Mažuranića. — Sa 5 slika. — Beograd. — Štampano u štampariji Napredne stranke. — 1885. (ćir.)
(Zasebno izdanje; 72 str.)

ILUSTROVANO IZDANJE. — SMRT SMAIL-AGE ČENGIJIĆA. — SPJEV IVANA MAŽURANIĆA. — Sa 5 slika, i to: I. Agovanje. II. Novica na Cetinju III. Krštenje Novice. IV. Poraz Smail-age. V. Kob.
(Zasebno izdanje; str. 64. — Kratak predgovor, str. 3, tekst 9—64.)

Pozdrav 50-godišnjici hrvatskog književnog preporoda. (Sa 1 faks.)
Slava preporoditeljem, 1885, str. 15.

[Kako je god. 1861. Ivan Mažuranić shvaćao naš odnošaj prema Ugarskoj]
Govor od 8. VII. 1861.
Pozor, 1885, br. 15.

Izjava.
Katolička Dalmacija, 16/1885, br. 55.

II. OBJAVLJENO POSLIJE PJESNIKOVE SMRTI

(osim »Smrti Smail-age Čengijića«)

1892.

Vinodolski dolče da si zdravo.
Matica Hrvatska, Spomen-knjiga, 1892; 101.

Doktoru Gaju (1835).
Vijenac, XXIV/1892, 14, 209.

Improvizacija Ivana Mažuranića. (Sonet)
Ljubljanski zvon, XII/1893, s. 125—126.

1893.

Ivan Mažuranić u slavu Janka grofa Draškovića.
Obzor, XXXIV/1893, br. 134.

1895.

PJESME IVANA MAŽURANIĆA. Izdao Vladimir Mažuranić. Sa slikom i autografom pjesnika ter sa fototipijom pjesnika na odru. Zagreb 1895. Tiskarski zavod »Narodnih novina«.
(Zasebno izdanje; str. XX + 247).

1898.

Primorac Danici.
Petračić-Miler: Hrvatska čitanka za više razrede, 1898; 493.

Vijekovi Ilirije.
Petračić-Miler: Hrv. čit. za više razr., 1898; 495—500.

U smrt Ivana Kozulića.
Petračić-Miler: Hrv. čit. za više razr., 1898; 500.

Iz XIV. pjevanja »Osmana«
Petračić-Miler: Hrv. čit. za više razr., 1898; 500—504.

1908.

Harač, (Prigodna pesma)
Odjek, VII/1908, *45,* 3. (ćir.)

1909.

Iliri.
Pučka prosvjeta, III/1909, *7,* 108.

Pjesma bana Jelačića: *Kralj Matijaš i Nikola Zrinski na drugom svijetu.* Preveo s njemačkoga ban Ivan Mažuranić.
Ilustrovani Obzor, 6. VI. 1909.

Agovanje. (Prva pjesma iz epa »Smrt Smail-age Čengijića« od I. M.
Srbobran, Zagreb, XXVI/1909, br. 3 (ćir.)

Iz »Haračа«. Odlomak IV. pjesme eposa Smrt Smail-age Čengijića od I. M.
Srbobran, Zgb, XXVI/1909, br. 5 (ćir.)

1912.

Smrt Smail-age Čengića. (S 2 sl.) (Nezavršeno.)
Mlada Srbija, I/1912, br. 1, 2, 3, 4. (ćir.)

1913.

Četa.
Pučka sloboda, VII/1913, br. 11.

1914.

Ahorn nud Purpurebbe (1840). (Übersetzt von Camilla Luzerna.)
Agramer Tagblatt, XXIX/1914, Nr. 302, Beilage, S. 1.

1918.

Dru. Gaju (Pjesma)
Prohaska: Hrv. čit. za 3 i 4 r. trg. šk., 1918, 370.

Ilir (Pjesma)
Prohaska: Hrv. čit. za 3 i 4. r. trg. šk., 1918; 372.

Smrt Smail-age Čengića iz »Čete«.
Prohaska: Hrv. čit. za 3. i 4. r. trg. šk.; 1918; 373—374.

1921.

Lična sloboda, školstvo, političke prilike. — Pismo bana Ivana Mažuranića iz 1849. god. Priopćio dr. Đuro Šurmin. Zagreb, 6. III. 1849. (Pismo banu Jelačiću).
Obzor, LXII/1921, br. 281.

1924.

Pjesme Ivana Mažuranića. Izdao Vladimir Mažuranić. Drugo izdanje. Sušak 1924. Primorski štamparski zavod d. d.
[Zasebno izdanje. Str. XXI + 218]

1926.

Primorac Danici (Pjesma)
Bogdanović; Hrv. čit. 1926; 179.

Dr. Gaju. (Pjesma)
Bogdanović: Hrv. čit. 1926; 180.

Javor i tamjanika (Pjesma)
Bogdanović: Hrv. čit. 1926; 181—184.

Iz XIV. pjevanja »Osmana«
Bogdanović, Hrv. čit. 1926; 184—186.

Iz »Smrti Smail-age Čengića« Noćnik.
Bogdanović, Hrv. čit. 1926, 186.

1934.

Iz 15. pjevanja »Osmana«
Dr. Slavko Ježić, Ilirska antologija, Književni dokumenti hrvatskog preporoda, Zagreb, 1934; str. 198.

1935.

Dru Gaju. (Pjesma)
Hrvatski radiša, 16/1935, 2, 3—4.

Njoj. (1840).
Novi glas, I/1935, 7, 5.

1936.

Prolog Ivana Mažuranića uz prvu predstavu [»Jurana i Sofije« u Zagrebu]
Mladost, XI/1936—37, 3, 69—70.

1937.

Prolog k kazalištnom predstavljanju ilirskomu, po društvu Novosadskom u srijedu 10. lipnja 1840. u Zagrebu otvorenom.
Kazališni almanah, 1937, str. 1—3.

1941.

Agovanje.
M. Ujević, Plodovi srca i uma; 1941; 90—93.

Početak XIV. pjevanja »Osmana«
M. Ujević, Plodovi srca i uma, 1941; 93.

1946.

Smrt Smail-age Čengića. Harač.
Vice Zaninović, Čitanka za niže razrede gimnazija. Zagreb, 1946; 170—178.

1951.

Smrt Smail-age Čengijića. »Četa«. (Odlomak).
Kulturni život, 1951., III, 1—2, str. 18—19 (ćir.)

Vas je ova zemlja porodila. (Odlomak »Smrti Smail-age Čengijića«).
Duga, 1951, 312, str. 18.

1953.

Il Tributo. Trad. di Ervino Sepich.
Scuola nuova, 1953—54, VIII, 6, p. 21—22.

1955.

Osman, Četrnaesto pjevanje, Petnaesto pjevanje.
Ivan Gundulić, Osman, S dopunom Ivana Mažuranića, Za štampu priredio te predgovor i tumač napisao Milan Ratković. Zora, Izdavačko poduzeće, Zagreb, 1955; str. 145—167.

1956.

Nok'en patnik. Prev. Gane Todorovski.
Mlada literatura, 1956, VI, 3—4, str. 1—3.

Iz »Smrti Smail-age Čengića«. Agovanje. Četa. Harač.
Čitanka za VI. razred gimnazije. Beograd 1956.

1957.

Smrt Smail-age Čengića. Agovanje.
Čitanka iz naše i strane književnosti za V. razred gimnazija, Zagreb 1957, str. 163—166.

[Pjesme].
Matičin iseljenički kalendar, 1957, str. 154—156—158 *(Četa);* p. 155—157—159 *(La Tropa.* Trad. por S. G. Benitez).

S. J.

LITERATURA O IVANU MAŽURANIĆU

1858.

(An.) Smrt Smail-age Čengića. Pjesma Ivana Mažuranića.
Neven (Zagreb), VII/1858, br. 14, str. 221—222.

1860.

(An.) Glavna skupština Matice ilirske. 1860.
Narodne novine, XXVI/1860, br. 97, str. 260—261.

(An.) (Povodom imenovanja Ivana Mažuranića predsjednikom dvorskog dikasterija u Beču).
Agramer Zeitung, XXXV/1860, Nr. 300. S. 1171.

1861.

(An.) Životopis preuzvišenog gospodina Ivana Mažuranića.
Glasonoša 1/1861, br. 14—16.

1862.

Lopašić, Stjepko Ljuboje. Vedroj slavi preuzvišenog gospodina Ivana Mažuranića, hrvatsko-slavonskoga kancelara i t. d.
Leptir, 1862, 1—8.

1864.

Kořinek F(ranjo) B. Čengić Agas Tod. Übersetzung und Analyse von Karl Seeberger. U programu Senjske gimnazije od g. 1864.
Književnik, I/1864, br. 4, str. 589—594.

1865.

(Mažuranić, Ivan.) (Pismo »Wiener Abendpostu«).
Glasonoša, V/1865, br. 4, str. 30.

1868.

(An.) Ivan Mažuranić (Sa 1 sl.)
Slavjanski jug, I./1868, sv. 3—4, str. 87—89.

1873.

(An.) Naimenovanje g. Mažuranića za bana Hrvatskog. [U Beogradu, 18. septembra]
Vidov dan, XIII/1873, br. 176, str. 1.

(An.) Ban u saboru.
Narodne Novine XXXIX/1873. br. 224.

(An.) Doček bana Ivana Mažuranića.
Narodne novine, XXXIX/1873, br. 223.

(An.) Il novello Bano di Croazia.
La Bilancia, VI/1873, br. 25.

(An.) Novi ban.
Narod, II/1873, br. 222.

(An.) Ban Mažuranić.
Narodne novine, XXXIX/1873, br. 216.

(An.) Mažuranić ban.
Narod, II/1873, br. 157.

Gaj, Velimir. Svijetlomu banu Ivanu Mažuraniću.
Narodne novine XXXIX/1873, br. 226.

Gaj, Velimir. Svijetlomu banu Ivanu Mažuraniću.
Naša sloga, IV/1873, br. 21, str. 86.

Gaj, Velimir, Svijetlomu banu Ivanu Mažuraniću.
Obzor, III/1873, br. 227.

(Trnski, Ivan). Prvi cvijetak u vijenac slave banu Ivanu.
Vijenac, V/1873, br. 42, str. 657.

Marić, Sima. Preuzvišenomu gospodinu banu. Domovine diko! u znak štovanja ispjevao samouk — građanin karlovački.
Primorac I/1873, br. 16.

Molnar, Anton. U slavu preuzvišenoga gospodina Ivana Mažuranića, c. kr. tajnoga savjetnika i t. d. prigodom njegova uzvišenja na bana trojedne kraljevine.
Narodne novine XXXIX/1873, br. 225.

Paulić, Paulus. Exccelentissimo Domino Joanni Mažuranić, Bano regnorum Dalmatie, Croatiae, et Slavoniae, etc.
Obzor, III/1873, br. 229.

1874.

(Modrošić), Blaž. Naše nade.
Bunjevačka i šokačka vila, IV/1874, br. 4, str. 13—14.

(An.) Hrvatska Mažuranićeva vlada.
Primorac, II/1874. br. 57.

(19. X. 1874.) (Bilj. o otvaranju sveučilišta u Zagrebu).
Bunjevačka i šokačka vila, IV/1874, br. 22, str. 85.

(An.) Pjesme u slavu svijetloga bana.
Narodne novine, XV/1874, br. 69.

Paulić, Paulus. Excelentissimo Domino Joanni Mažuranić Regnorum Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae Bano ad Ipsius Nominis Diem.
Obzor, IV/1874, br. 142.

1874—75.

Klaić, Vjekoslav. Nešto o tehnici »Čengić-age«.
Izvješće o kr. velikoj gimnaziji u Zagrebu, 1874/1875, str. 3—24.

1875.

(An.) Ban Mažuranić. (S portretom).
Danica, kolendar za 1875, str. 57.

Klaić, Vjekoslav. Nešto o tehnici »Čengić-age«.
Hrvatska lipa I/1875. br. 30, str. 261—263, br. 33, str. 273—275, br. 34, str. 281.

Marković, Franjo. O »Čengijić agi«, Ivana Mažuranića.
Vijenac, VII/1875, br. 50, str. 821—822, br. 51, str. 835—836, br. 52, str. 849—853.

1877.

Frank, Josip. An Se. Exzellenz den Ban Ivan Mažuranić.
Agramer Presse, I/1877, br. 210, 214, 216, 220.

Frank, Josip. Offenes Schreiben an Se. Exzellenz Ivan Mažuranić, Sr. K. u. K. apostolischen Majestät wirklichen geheimen Rath, Ban der Königreiche Kroatien, Slavonien und Dalmazien etz.
Agramer Presse I/1877, Nr. 70, S. 1—2.

V. S. Noch einige Bemerkungen über Čengić-aga.
Agramer Presse, I/1877, Nr. 54—55.

1878.

(Utješenović Ostrožinski, Ognjeslav i Alois Dolanski i Simon Horvat i dr.)
Utješenović an den Ban.
Kroatische Post I/1878, br. 93, 94, 96, 97.

1879.

Pogledić. In Schatten der guten Verwaltung.
Kroatische Post, II/1879, N. 64, S. 1—2.

Frank, Josip, An Se: Excellenz den Ban Ivan Mažuranić.
Kroatische Post II/1879, Nr. 45, S. 1—2.

1880.

(An.) (O smenjivanju hrvatskog bana Mažuranića).
Glas Crnogorca, IX/1880, br. 7, str. 3. (ćir.)

(An.) Promena hrvatskog bana.
Narodni glasnik, Bgd, III/1880, br. 19, str. 1, (ćir.)

(An.) (Promjene u vezi sa smjenjivanjem bana Mažuranića). Zagreb 11. februara.
Narodni gasnik, III/1880, br. 21, str. 3 (ćir.)

(An.) (Zbog čega je smenjen hrvatski ban Mažuranić.)
Glas Crnogorca, IX/1880, br. 8, str. 4. (ćir.)

(An.) Promena bana hrvatsko-slavonskoga.
Narodni glasnik, III/1880, br. 18, str. 1—2. (ćir.)

M. Glas o padu bana Mažuranića.
Narodni glasnik, III/1880, br. 16, str. 4. (ćir.)

(An.) Promjena na čelu hrvatske vlade.
Narodne novine, XLV/1880, br. 45.

(M.) (Nagodba s Madžarima.) Zagreb, 10. marta 1880.
Narodni glasnik, III/1880, br. 33, str. 3. (ćir.)

Vulović, S[vetislav]. Njegoš i Mažuranić. (Jedno literarno pitanje.)
Otadžbina, knj. V/1880, sv. 17, str. 137—149.

1881.

M. — Mažuranić i neodvisna stranka.
Narodne novine, LI/1885, br. 16.

Dučić, N[ićifor]. Crtica o Mažuranićevom spjevu »Smrt Smail-age Čengića«.
Srpske ilustrovane novine, I/1881, br. 8, str. 124—125.

1884.

Vulović, S[vetislav]. I opet Njeguš i Mažuranić.
Preodnica, I/1884, br. 3, str. 46—48, br. 4, str. 62—64, br. 5, str. 76—79, br. 6, str. 92—94.

1885.

Šimić, N[ikola]. »Smrt Smail-age Čengijića«. Čiji je spjev?
Iskra 2/1885, br. 8, 60—61; br. 9, str. 68—69; br. 11, str. 85—86; br. 12, str. 92—94; br. 13, str. 98—99; br. 14, str. 106—108; br. 16, str. 126—127.

1887.

Pliverić, Jakša. Nekoje kritične primjedbe Mažuranićeva eposa.
Smotra (Zagreb), I/1887, sv. IX, str. 533—547.

(An.) »Osman« Ivana Gundulića s pjevanjima XIV. i XV. Ivana Mažuranića.
Narodne novine, LIII/1887, br. 104.

1888.

Dragović, Marko. Čiji je spjev »Smrt Smail-age Čengića«, Zagreb na svetoga Savu srpskog 1888. god.
Obzor, XXIX, 1888, br. 25—34.

1890.

(An.) Ivan Mažuranić. (Nekrolog).
Il Diritto croato, II/1890, br. 43.

L. — Ivan Mažuranić.
Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu, XVI/1890, br. 9, str. 490—492. (Nekrolog. 1814—1890).

(An.) L'ex-bano Ivan Mažuranić, (Necrologia.)
La Bilancia, XXIII/1890, br. 177.

(An.) Ivan Mažuranić, (Nekrolog).
Obzor, XXXI/1890, br. 179.

(An.) Der Tod Čengić-agas.
Laibacher Zeitung XIX/1890, br. 180, 181, 182.

(An.) Ivan Mažuranić. (Nekrolog.)
Agramer Zeitung, LXV/1890, Nr. 178—180.

(An.) Mažuranić todt! (Nekrolog).
Slavonische Presse, VI/1890, No 92.

(An.) Ivan Mažuranić, Hrvatski pjesnik
(Male novine, Bgd. III/1890, br. 203, str. 2—3 (ćir.)

(An.) (Jedna anegdota iz života Ivana Mažuranića).
Male novine, Bgd, III/1890, br. 210, str. 2.

(An.) Književni ostaci Ivana Mažuranića.
Male novine, Bgd. III/1890, br. 264, 265, 268.

(An.) Ivan Mažuranić, hrvatski pjesnik.
Branik, VI/1890, br. 89 (ćir.)

(An.) Ivan Mažuranić, hrvatski pjesnik
Slovenski narod, XXIII/1890, št. 178, str. 2—3.

(An.) Ivan Mažuranić.
Nova Zeta, II/1880, str. 311—312 (ćir.)

(An.) Ivan Mažuranić.
Narodne Novine, LVI/1890, br. 179.

(An.) Ivan Mažuranić.
Laibacher Zeitung. XIX/1890, br. 180, str. 1485.

(An.) Ivan Mažuranić.
Javor, XVII/1890, br. 32, str. 511 (ćir.)

(An.) Ivan Mažuranić.
Hrvatski učitelj XIX/1890, br. 16, str. 255—256.

(An.) Ivan Mažuranić. (S portretom).
Hrvatski učitelj, XIV/1890, br. 16, str. 241—244.

(An.) Ivan Mažuranić.
Zastava, XXV/1890, br. 114, str. 2. (ćir.)

(An.) Ivan Mažuranić. (Nekrolog).
Srpske novine, XVII/1890, br. 165, str. 850 (ćir.)

(An.) Ivan Mažuranić. (Nekrolog).
Novo vreme, II/1890, br. 60, str. 3, (ćir.)

(An.) Ivan Mažuranić. (Nekrolog).
Naše doba, VI/1890, br. 59, (ćir.)

(An.) Ivan Mažuranić. (Nekrolog).
Hrvatska, V/1890, br. 179.

Badalić, Hugo. Slavnomu pokojniku Ivanu Mažuraniću. Umro 4. kolovoza 1890.
Vijenac, XXII/1890, br. 32, str. 497.

Katalinić-Jeretov, Rikard. Nad grobom Ivana Mažuranića.
Vijenac, XXII/1890, br. 33, str. 517.

Hranilović, Jovan. Veličajnoj sjeni najumnijega Ilira Ivana Mažuranića.
Vijenac, XXI/1890, br. 33, str. 513.

(An.) Ivan Mažuranić, La vita e le opere.
Il Diritto Croato, II/1890, br. 46.

Pasarić, Josip. Ivan Mažuranić. (S portretom).
Vijenac, XXII/1890, br. 32, str. 505—508—512.

(An.) Iz ostavine Ivana Mažuranića.
Hrvatska, VI/1890, br. 229.

Jeriš. Osman Ivana Gundulića. S dopunama I. Mažuranića i P. Sorkočevića.
Bosanska vila, V/1890, br. 9, str. 140—142.

(An.) Iz ostavine Ivana Mažuranića.
Narodne novine, LVI/1890, br. 229. Preštampano iz »Vijenca«.

(An.) Ivan Mažuranić.
Obzor XXXI/1890, br. 179. Povodom smrti.

D. J. Ivan Mažuranić.
Velika Srbija, III/1890, br. 33, str. (2); br. 34, str. (3). Povodom smrti, 1814-1890.

S. Osman Ivana Gundulića. S dopunama I. Mažuranića i P. Sorkočevića, pripravio za štampu Jovan Bošković u Zemunu.
Otadžbina, knj. XXV/1890, sv. 99, str. 478—480.

(An.) Osman Ivana Frana Gundulića. S dopunama I. Mažuranića i P. Sorkočevića.
Novo vreme II/1890, br. 25, str. 4, br. 28, str. 3—4, br. 39, str. 4.

1891.

(An.) Rasprava o medicinskom fakultetu.
Obzor, XXXII/1890, br. 126—129, 135. (Sa saborske sjednice od 4. VI. 1891.)

(An.) Matica Hrvatska.
Male novine, Bgd. IV/1891, br. 160, str. 2—3, br. 161, str. 3.

1892.

(An.) Ivan Mažuranić. (Kratki nekrolog).
Danica, kolovoza 1892, str. 156—158.

(Mažuranić, Fran). Čiji je Čengić-aga? Izvadak iz dnevnika Frana Mažuranića od god. 1889.
Obzor, XXXIII/1892, br. 248.

(Mažuranić, Fran). Čiji je Čengić aga? Izvadak iz dnevnika Frana Mažuranića od g. 1889.
Vijenac, XXIV/1892, br. 44, str. 697.

Čurčić, Andrija. Ukrasni govor u pjesmi: »Smrt Smail-age Čengijića«.
Napredak (Zagreb), XXXIII/1892, br. 17, str. 277—281; br. 19, str. 293—296.

Š[repel], M[ilivoj]. Improvizacija Ivana Mažuranića.
Vijenac, XXIV/1892, br. 2, str. 26—27.

(An.) Nešto o »Čengić-agi«.
Obzor, XXXVIII/1892, br. 236.

1893.

(Mažuranić, Vladimir). Govor g. Vladimira Mažuranića na glavnoj raspravi proti »Srbobranu«.
Obzor, XXXIV/1893, br. 218. (Je li autor Mažuranić ili Njegoš?)

(An.) »Smail-aga Čengić« pred sudom.
Hrvatska, 1893, br. 215, str. 2—3.

(Supilo, Fran). Znamenita rasprava u Zagrebu.
Crvena Hrvatska, III/1893, br. 39.

(Mažuranić, Vladimir). Tko je sačinio »Smrt Smail-age Čengića«?
Hrvatska, 1893, br. 217, str. 3, br. 218, str. 2.

1894.

S. X. Ivan Mažuranić i njegov jezik.
Glas Hercegovca, XI/1894, br. 24 i 25.

Špicer, Mavro. Aus kroatischen Dichtern. Deutsch von. —
Slavonische Presse, X/1894, Nr. 110.

Šišić, Ferdo. Ivan Mažuranić, Smrt Smail-age Čengića. Protumačio F. Cherubin Šegvić.
Prosvjeta II/1894, br. 19, str. 598.

1895.

(An.) Dva groba i — jedno pitanje.
Srpska zastava, V/1895, br. 11, str. 2 (ćir.) (ko je autor speva S. S. Č.)

Jagić, Vatroslav. Ivan Mažuranić, Smrt Smail-age Čengića. Protumačio F. Cherubin Šegvić.
Archiv für slavische Philologie, knj. XVII/1895, str. 306—307.

(Ibler, Janko). Pjesme Ivana Mažuranića. Izdao Vladimir Mažuranić.
Narodne Novine, LXI/1895, br. 212.

Gudel, Vladimir. Ima i prije Mažuranićeve pjesni štampana narodna pjesma o Smail-agi Čengijiću.
Vijenac, XXVII/1895, br. 22, str. 342—344.

(An.) Pjesme Ivana Mažuranića.
Prosvjeta, III/1895, br. 18, str. 575.

Tomanović, Laza. Je li Vladika Rade spjevao ep Smrt Smail-age Čengića.
Brankovo Kolo I/1895, br. 9, str. 269—274.

P. E. J. J. Ivan Mažuranić.
Rimski katolik, VII/1895, str. 472—481.

Nikolajević, Niko. Rad Mažuranića do godine 1838.
Nada (Zagreb), II/1895—1896, br. 1, str. 14—15.

1896.

Šp[icer], M[avro]. Mažuranićev »Čengić-aga« u mađarskom prevodu.
Narodne novine, LXII/1896, br. 166, str. 4.

(An.) Periodička štampa za bana Ivana Mažuranića.
Obzor, XXXVII/1896, br. 225.

Davidovac, Sava. Kako je postao Mažuranićev spev »Smrt Smail-age Čengića«.
Brankovo kolo, II/1896, br. 13, str. 413—414.

(An.) Madžarski prevod Smrt Smail-age Čengijića (Preveo dr. Eduard Margalić), Delo III/1896, str. 179—180.

1897.

(Šrepel, Milivoj.) Vrazova pisma.
Građa za povijest književnosti hrvatske I/1897, str. 240—250.

1898.

Milaković, Josip. Mažuranićev ep Smrt Smail-age Čengijića u slovačkom prijevodu.
Nada (Sarajevo), IV/ 1898, br. 9, str. 143—144.

(An.) Smrt Smail-age Čengića.
Delo, V/1898, knj. XVIII, str. 173.

1898—99.

Gašparović, Aco. Četiri soneta.
Pobratim, IX/1898—1899, br. 13, str. 304—305.

1899.

Hirc, Miroslav. Mažuranić i Preradović.
Preporod, II/1899, br. 6, str. 184 + 186—188.

1901.

Hirc, Dragutin. Prva hrvatska pjesmarica.
Prosvjeta, IX/1901, br. 22, str. 707—711.

(An.) Hrvatsko slavlje. (S 3 sl. i 3 faks.)
Prosvjeta, IX/1901, br. 22.

Trnski Ivan. Prigodom 400-godišnjice umjetne književnosti. Slava Ivanu Mažuraniću.
Prosvjeta, IX/1901, br. 22, str. 687.

Šrepel, Milivoj. Sitnice iz ilirskog doba.
Građa za povijest književnosti hrvatske, 3/1901, str. 294—319.

1902.

Radovani, Angjeli F. Prigodom proslave četiristote obljetnice hrvatske književnosti u hrvatskoj Atini.
Crvena Hrvatska. XII/1902, br. 4.

Pisarević, A[leksander]. Csengics Szmail-aga halála. — Költöi elbeszyles. Irta Mazsuranics Iván. Horvátból forditotta Margalics Ede, Budapest,
Nastavnik vjesnik, knj. X/1902, str. 254—257.

Milas, Matej. Moje tumačenje nekijeh mjesta u »Četi« Mažuranićeva epa Smrt Smail-age Čengića.
Nada, Sarajevo VII/1902, br. 9, str. 128.

Aranza, J. Mali prinos tumačenju Mažuranićeva »Smail-age«.
Nada, (Sarajevo), VIII/1902, br. 8, str. 112.

1904.

Arnold, Đuro. Na Sofijinom putu. U spomen Ivanu Mažuraniću.
Obzor, XLV/1904, br. 105.

1905.

Marković, Franjo. Dobra moja nećakinjo Marice!
Darovi našim djevojkama, 1905, str. 133—139.

1905—1906.

Hrabroslav Graničar. Religiozni momenti u Mažuranićevu »Smail-agi Čengiću«. Literaturna studija.
Luč (Beč), I/1905—1906, br. 2—3, str. 35—40, br. 4—5, str. 64—67.

1907.

(An.) Nacionalno veče u Narodnom pozorištu.
Srpska zastava III/1907, br. 108, str. 3, br. 109, str. 3.

1908.

Matavić, Mile. Uspomene iz nedavne prošlosti. Deset bana u šezdeset godina.
Novosti, II/1908, br. 6—10, 12—13, 18—19.

Alpha (pseud.) Na Olimpu.
Narodna odbrana (Osijek), VII/1908, br. 64.

1909.

(An.) Ban Ivan Mažuranić (S portretom.)
Vijenac, knj. I/1909, br. 9—10, str. 77—78.

Grubor, Đuro. »Ferić, Ilir iz Dubrovnika« u Gajevoj »Danici ilirskoj« g. 1836. i Ivan Mažuranić.
Nastavni Vjesnik, knj. XVII/1909, sv. 10, str. 721—749.

1910.

Esperantista. Čengijić-aga u esperantu.
Pokret, VII/1910, br. 23, str. 2.

Stalzer, Ivan. Mažuranić u esperantu.
Pokret, VII/1910, br. 26, str. 3.

Loewe Philipp. »Tko je junak na ždrijelo...!« Beitrag zur Kenntnis des Mažuranić' schen Heldenepos.
Agramer Tagblatt, XXV/1910. Nr. 143, S. 2—4.

1911.

(Šenoa, August.) Iz dnevnika Augusta Šenoe (1880).
Savremenik, VI/1911, br. 7, str. 385—389.

(Šenoa, August.) Aus dem Tagebuche Šenoas (1880) (Banus Mažuranić.)
Agramer Tagblatt XXVI/1911, Nr. 209. S. 2—3, Nr. 210, S. 2—3.

Valdec, Rudolf. Ivan Mažuranić.
Vijenac, II/1911, br. 9, str. 269.

M. Smrt Smail-age Čengića od Ivana Mažuranića.
Pijemont, I/1911, br. 108, str. 3. (ćir.)

1911—12.

Ivšić, Stjepan. Ivan Mažuranić, Smrt Smail-age Čengića. Spremio i protumačio Dragutin Prohaska.
Nastavni vjesnik, knj. XX/1911—12, sv. 7, str. 533—544.

K[ostić], D[ragutin]. Odabrana dela za školu. Uređuje Tihomir Ostojić.
Venac, knj. III/1911—12, sv. 6, str. 362—371.

1912.

(An.) Rukopis Mažuranićeva dopunjka »Osmanu«.
Hrvatski pokret VIII/1912, br. 30, str. 4—5.

1913.

(An.) Za Ivana Mažuranića. (S portretom).
Vijenac, IV/1913, br. 7, str. 194—195.

Bučar, Franjo. »Vijenac crnogorske slave«.
Savremenik, VIII/1913, br. 11, str. 645—647.

Jensen, Alfred. O Mažuranićevom Čengić-agi. Švedski napisao —. Preveo dr. Franjo Bučar.
Vijenac, IV/1913, br. 12, str. 372—374.

J. P. Jedna stogodišnjica.
Riječki novi list, VII, 13. XII. 1913.

1914.

Milojčić, Đuro. Ein noch unbekannter Brief Bischof Strossmayers.
Agramer Tagblatt, XXIX/1914, N. 83, Beilage, S. 2—6.

Horvat, Rudolf. Ban Ivan Mažuranić. Prigodom stogodišnjice njegova rođenja
Novosti, VIII/1914, br. 218, str. 2.

(Lucerna, Kamila). Tko je junak — na ždrijelo!
Nastavni vjesnik, XXIII/1915, sv. I, str. 62.

Goldstein, I. Mažuranić i Meštrović u posjeti Srbohrvata. (Banjaluka).
Narodno jedinstvo I/1914, br. 25, str. 4, br. 26, str. 5, br. 27, str. 5, br. 28, str. 5.

(Rožić, Ferdo). Ivan Mažuranić 1814—1914.
Danica, koledar za 1914. str. 331—338.

(An.) Proslava stogodišnjice rođenja Ivana Mažuranića u Novom.
Hrvatska prosvjeta, I/1914, br. 8, str. 407.

Šram, Bratoljub. Ivan Mažuranić.
Narodna odbrana (Osijek), XIII/1914, br. 73, str. 1; br. 74, str. 1, br. 75, str. 1, br. 76, str. 1.

1915.

Bogdanović, D[avid]. Ivan Mažuranić (1814—1890). (S portretom).
Zadrugar (Koledar). 1915, str. 75—81.

Horvat, Rudolf. Ban Ivan Mažuranić. Prigodom stogodišnjice njegova rođenja.
Napredak (kalendar), IX/1915, str. 250—253.

S. P. Ivan Mažuranić (O 25-godišnjici njegove smrti.)
Narodne novine LXXXI/1915, br. 181, str. 2.

1916.

(An.) Sjećanje na bana Ivana Mažuranića.
Novosti, X/1916, br. 187, str. 2.

1918.

Pasarić, Josip. Preradović i Mažuranić o promjeni pravopisa god. 1851.
Savremenik, 1918, str. 201—202.

(An.) I. M. Smrt Smail-age Čengijića. (Uvod i bilješke napisao dr. David Bogdanović).
Hrvatska obrana (Osijek), XVII/1918, br. 180, str. 2—3.

1919.

- ak. Smrt Smail-age Čengića na našoj pozornici.
Obzor, XL/1919, br. 298, str. 3.

1920.

Vencelides, Arsen. O Mažuranićima.
Srpski književni glasnik, br. 5, mj. I/1920, br. 4, str. 320.

(An.) Smrt Smail-age Čengića.
Dom i svijet, XXXIII/1920, br. 1, str. 11—12.

Debevec, (Jože). Smrt Smail-age Čengića. Drama u 3 čina. Izradio Milan Ogrizović.
Dom in svet, XXXVIII/1920, št. 9—10, str. 253—254.

1921.

Babić, Jovan J. Spor o autorstvu speva »Smrt Smail-age Čengića«.
Misao, Beograd, III/1921, knj. 5, sv. 2, str. 92—109. (ćir.)

(Glonar, Jože). Mažuranić Ivan: Smrt Smail-age Čengića.
Ljubljanski Zvon, XLI/1921, št. 3, str. 509—510.

Jović, Mih[ailo]. Ivan Mažuranić.
Zraci, II/1921—1922, br. 1, str. 9—11.

Šurmin, Đuro. Pismo bana Ivana Mažuranića iz 1849. god.
Obzor, LXII, br. 281, 16. X. 1921.

1922.

Lunaček, (Vladimir). Mažuranići. Hrvatski pravno-povjesni rječnik, sastavio Vlad. Mažuranić. Deveta (posljednja) sveska. Izd. Jugosl. akad. — Ivan Mažuranić: Smrt Smail-age Čengijića. Ilustr. Joza Kljaković. Komentirao Nikola Andrić. 1922. Izd. »Knjiž. Juga« u Zagrebu.
Obzor LXII/1922, br. 260, str. 1.

Petravić, Ante. La morte di Smail-aga Čengić — poeme di Giovanni Mažuranić — versione, prefazione e commentario di Vladimiro Bakotić.
Jugoslavenska Njiva, VI/1922, knj. II. br. 1, str. 32—33.

Lunaček, Vladimir. O Mažuranićevom »Čengić-agi«.
Kritika, III/1922, br. 10/12, str. 453—468.

Kovijanić, R[ista]. Kaluđer u Mažuranića »Čengiću«.
Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, II/1922, knj. II. sv. 2, str. 170-176.

Rešetar, M[ilan]. Novi talijanski prijevod Mažuranićeve »Smrti Smail-age« preveo Vladimir Bakotić.
Nova Evropa, knj. V/1922, br. 7, str. 223—224.

1922—23.

Modestin, J[osip]. D. Gruber: Komentar »Smrti Smail age Čengića« od Ivana Mažuranića.
Nastavni vjesnik, knj. 1922—1923, str. 342—346.

1923.

Barac, Antun. Komentar »Smrti Smail-age Čengića«. Đuro Grubor, komentar u »S. S. Čengića«, uz 25. izdanje, ćirilicom 12. Naklada Narodne knjižnice. Zagreb 1923.
Jugoslavenska Njiva, VII/1923, knj. I. br. 10?, str. 421—424.

Delalle, Ivo. Iz talijanske literature. Književnost »Delta« na Rijeci. Članak »Piccola« o Danteu i jugoslavenskoj poeziji. Ivan Mažuranić u talijanskom prevodu i njegova kritika u »La Cultura«. — Vlada »Divljeg čovjeka« u tal. književnosti. Medioevalizam.
Novo doba, VI/1923, br. 115, str. 2—3.

Kargačin, Ivan. Uspomene na bana Mažuranića.
Nezavisnost, XVII/1923, br. 9, str. 1—2.

I[lijić], S[tjepan]. Komentar Smrti Smail-age Čengića od Ivana Mažuranića, napisao Đuro Grubor prof. Zagreb 1923, (ćir.).
Vijenac, I/1923, br. 17, str. 339.

(Lozovina, Vinko). Treći talijanski prijevod Mažuranićeva eposa.
Vijenac, I/1923, br. 6, str. 119.

D. B-ć. Ivan Mažuranić: Smrt Smail-age Čengijića.
Vijenac, I/1923, br. 7, str. 138.

Rešetar, M[ilan]. Novo izdanje Mažuranićeve »Smrti Smail-age Čengića«.
Vijenac, I/1923, br. 21, str. 419.

1924.

Makanec, Alfred. Historijska pozadina Mažuranićeva epa.
Obzor, LXV/1924, br. 179, str. 4—6.

Vilović, Đuro. Naši ljudi i krajevi uz more.
Novinar, II/1924, br. 4—5, str. 3—5.

1925.

Velikanović, Iso. Tko je napisao Smail-agu Čengića. Literarno-historijska rasprava.
Obzor, LXVI/1925, br. 345, str. 15.

Ilešić, Fran. O Mažuranićevu »Čengiću«. Rukopis i štampani tekst.
Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, V/1925, knj. V. sv. 1—2, str. 125—132.

(Bučar, Franjo). Pjesme Ivana Mažuranića, izdao Vladimir Mažuranić, II. izdanje, Sušak.
Vijenac, III/1925, IV/11, 336.

Bučar Franjo. Najnovije izdanje Mažuranićevih pjesama.
Obzor, LXVII/1925, br. 10, str. 4.

Crnjanski, M. Veče u kući slavnih Mažuranića.
Vreme, Bgd., 13. V. 1925.

Kovačić, Krešimir. U svjetlu genija, Zagreb, 19. rujna.
Novosti, (Zagreb), XIX/1925, br. 257, str. 2.

1926.

Mažuranić, Vladimir. Odnosi biskupa Strossmayera prema Jelačiću i Mažuraniću. Josip Juraj Strossmayer. Spomen-spis prigodom otkrivenja spomenika hrvatskom rodoljubu i narodnom pokrovitelju, str. 41—57.

1927.

Ćurčić, Lazar. Ivan Mažuranić, La mort de Smail-aga Čengić, poème traduit du croate par Petar Pekić.
Književni sever, III/1927, knj. 3, sv. 3—4, str. 181.

Prodanović, (Jaša) M. Ivan Mažuranić »La mort de Smail Čengić-Aga« Poème traduit du croate par Petar Pekić.
Srpski književni glasnik N. S. knj. XX/1927, br. 1, str. 66—68.

1927—28.

Banović, Stjepan. Netemeljitost nekih prigovora Rusa P. A. Lavrova Mažuranićevu eposu »Smrt Smail-age Čengijića«.
Nastavnik vjesnik, knj. XXXVI/1927-28, str. 52—61.

Radulović, Radojka. La mort de Smail Čengić-Aga. Poème traduit par Petar Pekić.
Vijenac, knj. XIII/1927-28, sv. 4—5, str. 365—369.

1928.

(An.) Smrt Smail-age Čengića u francuskom prijevodu.
Hrvatska obrana, Osijek, XXIV/1928, br. 12, str. 3.

Parežanin, Ratko. Mažuranić kao interpretator našeg narodnog hrišćanstva.
Preteča, 1928, br. 1, str. 17—20.

Polić, Nikola. Fran Mažuranić.
Savremenik, XXI/1928, br. 2, str. 84—86.

Mažuranić, Fran. Kod strica Ivana.
Mladost, VI/1928, br. 10, str. 217.

Pavičević, Mićun M. Crnogorci u anegdotama.
Novosti (Zagreb), XXII/1928, br. 327, str. 13.

Pavičević, Mićun (M). Crnogorci u anegdotama. (Po narodu skupio. —)
Novosti (Zagreb), XXII/1928, br. 339, str. 7.

Mrđenović, L. Kada je Njegoš spjevao Smail-agu Čengića?
Riječ, XXIV/1928, br. 297, str. 22—23.

1929.

(Laszowski, Emil), Novi na moru.
Nova Evropa, knj. XX/1929, br. 3—4, str. 114—116.

Pavičević, Mićun M. Ban Mažuranić u Crnoj Gori. Ban Mažuranić na Njegušima.
Narodna politika, XII/1929, br. 68, str. 7.

Medenica R[adoslav], Stevo Tschuturilo, Issmaylaga Tschengitsch's Tod.
Zapisi III/1929, knj. V. sv. 1—2, str. 114—116.

Nauparac, Miodrag M. Smrt Smail-age Čengića od Ivana Mažuranića u odnosu na narodnu pesmu.
Venturi, II/1929, br. 2, str. 51—54. br. 3, str. 68—70.

Loiseau, Charles Mme. Pariški »Figaro« o hrvatskim književnim djelima.
Novosti (Zagreb), XXIII/ 1929, br. 97, str. 8.

K. Ivan Mažuranić: Issmaylaga Tschengitsch' Tod. Ins deutsche übersetzt von Stevo Tschuturilo.
Vreme, IX, 1929, br. 2715, str. 6.

Barac, Antun. Kaćanski prema Mažuraniću. (Iz eseja »Dva barda«. — August Harambašić i St. Vl. Kaćanski.)
Riječ (tjednik), XXV/1929, br. 42, str. 28—30.

(Magerl-Gotalovečki, Pero). Iz »ilirskog Karlovca«.
Novosti (Zagreb), XXII/1929, br. 109, str. 11.

1930.

H-ć. Ban Ivan Mažuranić.
Jutarnji list, XIX/1930, br. 6644, str. 19.

(Rojnić, Ante.) O banu Ivanu Mažuraniću.
Jutarnji list, XIX/1930, br. 6770, str. 9.

Nehajev, M[ilutin]. O Ivanu Mažuraniću, kancelaru i banu.
Hrvatska revija, III/1930, br. 10 i br. 12.

H-ć. Ban Ivan Mažuranić. (Povodom 100-godišnjice književnog rada i 40-godišnjice smrti).
Jutarnji list, XIX/1930, br. 6644, str. 19.

Esih Ivan. Slavenski prijevodi »Smrti Smail-age Čengića«. Uz 40-tu obljetnicu smrti bana Ivana Mažuranića.
Obzor, LXXI/1930, br. 171, str. 2—3.

I[lijić], S[tjepan]. Kritičko izdanje epa »Smrt Smail-age Čengića«. Priredio Tomo Brajković.
Obzor, LXXI/1930, br. 187, str. 2.

1931.

Ilešić, Fr[an]. Novi poljski prevod »Smrti Smail-age Čengića«.
Zetski glasnik, III/1931, br. 32, str. 2.

Drljević, Sekula. Jedan pogled na spjev »Smrt Smail-age Čengića«.
Letopis matice srpske, CV/1931, knj. 327, sv. 1—2, str. 81—86.

(Esih, Ivan). Novi pogled na Mažuranićev epos. Konfrontacija historijskog događaja i sadržaja »Smrti Smail-age Čengića«. Članak dr. S. Drljevića (ie).
Obzor, LXXII/1931, br. 69, str. 2.

Štedimlija, Sava M. Neslaganje Njegoša i Mažuranića.
Ljetopis matice srpske, CV/1931, knj. 329, sv. 1—2, str. 86—93.

Stj. Il. Nešto o prijevodima Mažuranićeva epa »Smrt Smail-age Čengića« (povodom 40-godišnjice pjesnikove smrti).
Hrvatska revija IV/1931, br. 4, str. 246—248.

Andrić, Nik[ola]. Poljski prijevod Mažuranićeva »Smail-age«.
Hrvatska revija IV/1931. br. 6, str. 358—359.

Bučar (Franjo). Još nekoji prijevodi Mažuranićeva epa Smrt Smail-age Čengića.
Hrvatska revija, IV/1931, br. 6, str. 361—362.

Esih, Ivan. Smrt Smail-age na ruskom jeziku.
Hrvatska revija, IV/1931, br. 9, str. 522—524.

M. Š. U kojoj se kući rodio Ivan Mažuranić? (S 2 sl.)
Politika, XXVIII/1931, br. 8416, str. 9.

Herceg, Jakša. Ivan Mažuranić. Prigodom 40-godišnjice pjesnikove smrti (S portretom).
Pučka prosvjeta, XI/1931, br. 2, str. 29—31.

1932.

(Glavaš, Andrija). Pjesnikinje domaćeg ognjišta. A. R. Buerov.
Selo i grad, IV/1932, str. 102—110.

(Esih, Ivan). Poljski glas o Mažuranićevom eposu (»Smrt Smail-age Čengića«)
Obzor, LXXIII/1932, br. 67, str. 3.

Dr. [Franjo] B[učar]. Gdje se rodio ban i pjesnik Ivan Mažuranić?
Jutarnji list, 1. I. 1932.

B[učar], F[ranjo]. Gdje se je rodio ban i pjesnik Ivan Mažuranić? (S 1 sl.)
Jutarnji list, XXI/1932, br. 7153, str. 20.

B[atušić, Slavko]. Gdje se rodio ban i pjesnik Ivan Mažuranić. (S 1 sl.).
Jutarnji list, XXI/1932, br. 7153, str. 20—21.

Kabalin, Nikola. Gdje se je rodio ban i pjesnik Ivan Mažuranić.
Jutarnji list, XXI/1932, br. 7158, str. 3.

Zoričić, Filip. Gdje se je rodio ban i pjesnik Ivan Mažuranić.
Jutarnji list, XXI/1932, br. 7164, str. 5.

1933.

Bučar, (Franjo). Još o prijevodima Mažuranićeva epa Smrti Smail-age Čengića.
Hrvatska revija, VI/1933, br. 3, str. 199—200.

Bulić, Ivan, Jugoslavenski (hrvatsko-srpsko-slovenski) rječnik juridičke terminologije 1853. god.
Obzor, LXXIV/1933, br. 221, str. 2—3.

Radošević, Eduard, Zagonetka i »Kob« u epu »Smrt Smail-age Čengića«,
Hrvatska revija, VI/1933, br. 6, str. 353—362.

Zainović, Andrija V. Naši prevodi na francuskom.
Godišnjak nastavnika podgoričke gimnazije, IV/1933, br. 4, str. 8—16.

1934.

Štedimlija, S[ava], M. Osveta kao kršćanska dužnost.
Mladost, XII/1933-1934, br. 9, str. 207—210.

Deak, Franjo. Uspomene iz staroga Zagreba. Kada je Mažuranić pjevao svoga Smail-agu...
Nova Danica. 1934, br. 22, str. 4.

Bučar, Franjo. Mažuranićev ep Smrt Smail-age Čengića izašao u esperantskom jeziku za slijepce.
Hrvatska revija, VII/1934, br. 11, str. 612.

1935.

(Rojnić, Ante.) 100-godišnjica hrvatskoga preporoda. Kako je naša kritika gledala na književnost ilirizma...
Jutarnji list, XXIV/1935, br. 8537, str. 13.

Nazor, Vladimir. O hrvatskom jedanaestercu (1838—1900). Prilog proučavanju srpsko-hrvatske umjetne metrike.
Rad Jug. akad. 1935. knj. 252, str. 73—90.

Horvat, Rudolf. Hrvatska politika od god. 1860—1895.
Obzor, Spomen-knjiga 1860—1935, str. 8—15.

Marković-Štedimlija, Savić. Sto godina narodne poezije.
Nova Evropa, knj. XXVIII/1935, br. 4—5, str. 120—129.

Stojković, Borivoje S. Mažuranićev ep »Smrt Smail-age Čengića« u redakciji i komentaru g. Mladena Leskovca.
Život i rad, VIII/1935, knj. XXII/sv. 141, str. 312—313.

-X- Ivan Mažuranić: Smrt Smail-age Čengića.
Letopis Matice srpske, IX/1935, knj. 342, sv. 2. str. 261—264.

Mokrenski, Felicitas. Pjesme o smrti Smail-age Čengića. Zusammenfassung: Die Lieder über den Tod des Smail-aga Čengić.
Prilozi proučavanju narodne poezije II/1935, sv. 2, str. 184—206.

Vujić, Vladimir. O jednom prilogu našoj klasičnoj književnosti. (Smrt Smail-age Čengića u novoj opremi g. M. Leskovca).
Pravda XXXI/1935, br. 10910, str. 8.

1936.

Novak, L[ujo]. 75-godišnjica uzakonjenja jugoslovenskog kao službenog jezika. (S 2 portreta).
Novosti, Zgb. XXX/1936, br. 40, str. 11.

Belas, Ante. Jedna ponuda austro-ugarskoj vladi god. 1875.
Jadranski dnevnik, III/1936, br. 42, str. 36.

(An.) Pred jednom kulturnom proslavom u Zagrebu.
Pravda (Beograd), XXXI/1936, br. 11368, str. 10.

(Novak, Ambro). O Ivanu Mažuraniću na razmaku jednog stoljeća.
Novo doba, XIX/1936, br. 144, str. 3.

M[arković]-Štedimlija, S[avić]. Historijska istina o spjevu »Smrt Smail-age Čengića«. (O devedesetgodišnjici pojave spjeva, 1846—1936).
Obzor, LXXVII/1936, br. 297.

Siniša. Jubilej Smrti Smail-age Čengića. (S 5 sl.)
Novosti, XXX/1936, br. 150, str. 23.

1937.

Moskovljević, Miloš. Vuk i Hrvati (S 4 sl.).
Prosveta, Sarajevo XXI/1937, br. 10—12, str. 734—744. (ćir.)

Dukat, Vladoje. Rječnik Mažuranića i Užarevića.
Rad. Jug. akad., 1937, knj. 257, str. 83—132.

(An.) Slovenski umjetnik Božidar Jakac izrađuje portret bana Ivana Mažuranića.
Novosti (Zagreb), XXXI/1937, br. 183, str. 11.

(Urban, Jaroslav). Od kdy se u nás překládá z jihoslovaských básniků.
Čehoslovensko-jugoslavenska revija, VII/1937, št. 6, str. 159.

M[arković] Štedimlija, S[avić]. Kazna veća od smrti. Mažuranićeva osuda mučenja.
Obzor, LXXVII/1937, br. 94, str. 1—2.

Wiles, J[ames] W. Ivan Mažuranić. Pioneers of Freedom. Half Hours With Smail-Aga.
The Anglo-Jugoslav Review. IV/1937, br. 7—8, str. 80—83.

Magajna, Pavla. Ivan Mažuranić i njegov spev »Smrt Smail-age Čengića«.
Ferijalac, X/1937, maj—juli, str. 158—162.

Jezikoslovac. Etika u epskim djelima. Etička shvaćanja u I. Mažuranića, fra Grge Martića i Njegoša.
Hrvatska straža, IX/1937, br. 53, str. 4—5.

Gruber, Milan. Prvi njemački prijevod Mažuranićeve »Smrti Smail-age Čengijića«.
Hrvatska revija, X/1937, br. 12, str. 650—655.

M[arković], Štedimlija, S[avić]. Mažuranićeva teorija osvete.
Obzor, LXXVII/1937, br. 58, str. 1—2.

1938.

A. Nova izdanja »Smrti Smail-age Čengića«.
Luč, 33/1937—38, br. 9—10, str. 15.

Peršić, Ivan. Ivan Mažuranić ban, njegov podžupan i seljak Vuđan.
Jutarnji list XXVII/1938, br. 9285, str. 20—21.

Veljković, Momir. Mažuranićeva poema »Smrt Smail-age Čengića«.
Dom i škola, I/1938, br. 2, str. 1—6.

M[arković], Štedimlija, S[avić]. Nova izdanja »Smrti Smail-age Čengića«.
Obzor, LXXVIII/1938, br. 78, str. 1—2.

Jonke, Ljudevit. Mažuranićev ep i narodne pjesme, koje pjevaju o smrti Smail-aginoj.
Rad Jugoslavenske akademije 1938, knj. 264, str. 97—122.

Barac, Antun. O Mažuranićevim spjevanjima »Osmana«.
Hrvatska revija, XI/1938, br. 12, str. 665—669.

(Novak, Ambro.) Postanak Mažuranićeva epa.
Novo doba (Split), XXI/1938, br. 184, str. 2—3.

(Esih, Ivan). Engleski članak o Ivanu Mažuraniću.
Obzor, LXXVIII/1938, br. 19, str. 2.

1939.

M[arković], Š[tedimlija], S[avić]. Tko je starac Durak u Mažuranićevu spjevu.
Obzor, LXXIX/1939, br. 105, str. 1—2.

1940.

(S. S.) Najnovija izdanja »Smrti Smail-age Čengića«.
Hrvatski dnevnik, V/1940, br. 1549, str. 12.

Š[krgić, Nikola]. Jedan datum na koji se zaboravilo. 50-godišnjica smrti Ivana Mažuranića.
Pravda (Beograd). XXXVI/1940, br. 12831.

Barac, Antun. O rukopisu Smrti Smail-age Čengijića.
Hrvatska revija XIII/1940, br. 8, str. 393—404.

Rastuški [Živković], Josip. Ivan Mažuranić. O 50-godišnjici smrti velikog pjesnika i bana pučanina. 4. VIII. 1890. — 4. VIII. 1940.
Hrvatski dnevnik V/1940, br. 1531, str. 13.

R. 50 godina od smrti hrvatskog pjesnika i bana Ivana Mažuranića.
Novosti (Zagreb), XXXIV/1940, br. 212, str. 13.

Tomić, Svet. Stogodišnjica pogibije Smail-age Čengića, muselima gatačkog, pivskog i drobnjačkog.
Vreme, Bgd, 6. X. 1940., str. 11.

Glumac, S. Susret arhimandrita Nikifora Dučića i Novice Cerovića.
Vreme, Bgd, 6. X. 1940., str. 11.

Gujić, Kasim. Smail-aga Čengić u svijetlu najnovijih istraživanja.
Jutarnji list, str. 24, 13. X. 1940.

M[arković], Š[tedimlija], S[avić]. 50 godišnjica smrti Ivana Mažuranića.
Jutarnji list XXIX/1940, br. 10247, str. 15—16.

Barac, Antun. Mažuranić prema svome zavičaju.
Savremenik, XXVIII/1940, knj. II, br. 11—12, str. 257—259.

(Barac, Antun). Mažuranićev pjesnički instinkt.
Novosti (Zagreb), XXXIV/1940, br. 220, str. 15.

(An.) 50 godina od smrti Ivana Mažuranića.
Sokolski glasnik, XI/1940, br. 32, str. 2.

Gjurić, J[osip]. Književni rad Ivana Mažuranića u Karlovcu.
Novosti, Zagreb, XXXIV/1940, br. 240, str. 13.

Gujić, Kasim. Narod, savremenici i narodne pjesme govore o Smail-agi Čengiću kao o junaku i valjanom čovjeku. Uz stogodišnjicu Mažuranićeva epa »Smrt Smail-age Čengića«. Pošten sudac i zaštitnik kršćanskih žena. Smail-aga kao junak i zapovjednik. Narodna pjesma slavi agu i oplakuje njegovu smrt. Zašto je Smail-aga Čengić ubijen iz zasjede. (S portretom i 2 sl.).
Novosti, XXXIV/1940, br. 243, str. 15.

Nazor, Vladimir. Večernje bilješke.
Novosti (Zagreb), XXXIV/1940, br. 325, str. 17.

Dayre, Jean. Prvi francuski prijevod Smrti Smail-age Čengića.
Novosti (Zagreb), XXXIV/1940, br. 355, Prilog str. 16.

1941.

Barac, Antun. Žena i ljubav u poeziji Ivana Mažuranića. (Uz pedesetgodišnjicu pjesnikove smrti).
Napredak (kalendar), XXXI/1941, str. 47—54.

Tomić, Svetozar. Drobnjaci su i organizovali ubijstvo i ubili Smail-agu Čengića.
Vreme, Bgd, 2. I. 1941.

Nametak, Alija. Anto Mula Atifov.
Omladina, Zgb, XXIV/1940—1941. br. 5, str. 108—110.

Barac, Antun. La culture littéraire des écrivains croates avant Šenoa.
Annales de l'Institut Français de Zagreb, V/1941, N. S. 16—17. str. 1—11

1943.

Horvat, Josip. Jedan naš politički realist. (S portretima).
Spremnost, II/1943, br. 96—97, str. 9.

Laszowski, E. Književna sitnica o Ivanu Mažuraniću. Nepoznati stihotvori njegovi.
Časopis za hrvatsku povijest, knj. I/1943, br. 4, str. 366.

Čepulić, Drago. Mažuranići u hrvatskoj književnosti.
Zagreb, XI/1943, br. 10—12, str. 367—372.

1944.

Barac, Antun. Mažuranićeva proza.
Vijenac, XXXVI/1944, br. 6—10, str. 4—21.

1945.

Barac, Dr. Antun. Stogodišnjica »Smrti Smail-age Čengijića«.
Vjesnik, 27. IX. 1945.

Barac, Antun. Mažuranić. Zagreb, 1945. Matica Hrvatska.

1951.

Vujačić, Marko. Jedan istoriski dokumenat. (Pitanje autorstva »Smrti Smail-age«)
Brazda IV/1951, br. 3, str. 214—218.

Gradišnik, Janez. Ivan Mažuranić: Smrt Smail-age Čengića.
Ljubljanski dnevnik, I, 129; 1. XII. 1951.

1952.

Pavček, Tone. Mažuranićeva »Smrt Smail-age Čengijića« v slovenščini.
Nova obzorja V/1952, br. 4, str. 259—260.

Hanž, Branko. Mažuranić u slovenskom prijevodu.
Republika VIII/1952, br. 6, str. 382—386.

Urbani, Umberto. I. Mažuranić.
Corriere di Trieste, 24.—27. VII. 1952.

R[ojnić], A[nte]. Mažuranić na slovenskom jeziku.
Vjesnik NFH, 1—XII—1952, XII, 2098.

1953.

Brlić, Ivan. O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu.
Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 24/1953, str. 109.

Brlić, Ivan. O izdanjima i prijevodima »Smrti Smail-age Čengijića«.
Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 24/1953, str. 178—214.

1954.

Esih, Ivan. Ivan Mažuranić: »Smrt Smail-age Čengijića«.
Vjesnik XV/2800, 7. III. 1954.

Esih, Ivan. Sto i šesto izdanje »Smrti Smail-age Čengijića«.
Život 1954, III, IV, 19, str. 306—307.

S. S. Mažuranićevo književno djelovanje u Karlovcu od 1840—1848.
Karlovački tjednik II/33, 13. VIII. 1954.

Adžić, Mojsije. Kada i gdje je napisano djelo »Smrt Smail-age Čengijića«?
Karlovački tjednik II/35, 17. VIII. 1954.

1955.

Pavletić, Vlatko. Postanak »Smrti Smail-age Čengijića« Ivana Mažuranića.
Polet 1955, III/4, str. 226—233.

Brozović, D[alibor]. Braća Mažuranići; Svečanost u Novom Vinodolu.
Vjesnik, Zagreb, 21. VIII. 1955.

Slijepčević, Miloš. Koliko su tačni podaci u spevu »Smrt Smail-age Čengića«?
Književnost i jezik u školi 1955, II, 8—9, str. 553—558.

1956.

Barac, Antun. O »Smrti Smail-age Čengića«.
Čitanka za VI. razred gimnazije. Beograd, 1956, str. 150—153.

Šlivarić, Aleksandar. Prilog bibliografiji Mažuranićeve »Smrti Smail-age Čengijića«.
Mogućnosti, 1956, III, 10, str. 803—804.

Pavletić, Vlatko. Kako su stvarali književnici I. Zagreb 1956. (Ivan Mažuranić i postanak »Smrti Smail-age Čengijića«, str. 17—32).

S. J.

NAPOMENA

(Uz Bibliografiju radova Ivana Mažuranića)

Za sastavljanje bibliografije poslužio sam se podacima, koje sam našao u glavnim radnjama o Ivanu Mažuraniću (Smičiklas, Horvat, Barac), a i uopće o ilirizmu (Šurmin, moja *Ilirska antologija*, i dr.). Uz to sam izvadio podatke iz kartoteke Leksikografskog zavoda u Zagrebu, koji su naročito obilni, iako ne potpuni, za literaturu o Mažuraniću, no dobrim su dijelom posvećeni njegovoj političkoj djelatnosti.

Kao svaki pokušaj bibliografije, pogotovo o nešto starijim piscima, i ovaj ne može biti potpun. Tako se naročito ne može utvrditi, s kojim je prinosima Mažuranić surađivao u karlovačkom »Der Pilger« i u zagrebačkom »Slavenskom jugu«. Kako se Barčeva pretpostavka, da je pjesma »Suze zahvalnosti nad grobom Nikole Šebetića« u »Der Pilger« (1844., br. 5) Mažuranićeva, temelji na opravdanim razlozima, uvrštena je ta pjesma u bibliografiju. Isto tako je uvršteno i šest crtica iz »Danice« g. 1837., koje su dosta jasno označene kao njegove (M.....ć), a nikako se ni po stilu ni po sadržaju ne bi mogle pripisati drugim suradnicima s istim inicijalom (Mihanović, Marjanović i sl.). I dvije crtice, koje su napisane »polag češkoga«, i štampane nešto poslije spomenutih crtica, (Pravični čovjek, Baklja i svijeća: Danica 1837, br. 45 i 52), a nisu potpisane, sigurno su Mažuranićeve, jer imaju sve osebine, kao i one predašnje, pa su i one uvrštene u bibliografiju. Vrlo je vjerojatno, da i među »Njetilima« ima još koje iz pera Mažuranićeva, ali kako ih ima potpisanih od raznih autora, a i nepotpisanih, onda je teško reći, što bi moglo pripadati Mažuraniću. Brošuru »A horvátok a magyaroknak« (Hrvati Mađarom) ne spominje nitko, ali ja sam je naveo prema vlastitom primjerku (iz ostavštine Bogovićeve), a sigurno ju je i sam Mažuranić preveo na mađarski.

U svojoj knjizi *Mažuranić*, Barac na str. 79. piše: »Ni Smičiklas ni Vladimir Mažuranić nisu zabilježili prigodnice, koju je Ivan Mažuranić napisao prigodom smrti Gajeve majke, a koja je naknadno objavljena u »Građi za povijest književnosti hrvatske«, knjiga VI, str. 306.« Nisam je zabilježio ni ja, jer je naprosto nema na onom mjestu, gdje je Barac navodi, a nisam je našao ni drugdje.

Kod radova objavljenih za pjesnikova života uvrštena su i izdanja *Smrti Smail-age Čengijića* redom, kako su izlazila; ima ih 12.

U svome prilogu O *izdanjima i prijevodima »Smrti Smail-age Čengijića«* (Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 24, Zagreb 1953) donosi dr. Ivan Brlić popis svih izdanja Mažuranićeve pjesni, kao i svih prijevoda, o kojima je uspio sabrati podatke. Taj rad ide od str. 178—214 spomenute »Građe«, pa se svaki zainteresirani čitalac upućuje na nj.

Prema Brlićevim podacima, izišla su 64 izdanja »Smrti« do g. 1952., 2 izdanja za slijepe (1 originalni tekst i 1 esperantski prijevod M. Špicera) te 42 prijevoda. Od originalnih izdanja izašlo ih je u Zagrebu 15, u Beogradu 20, u Novom Sadu 3, po 2 u Splitu, Beču i Cetinju, a po 1 u Kotoru, Virivilu, Nici, Ženevi, Krfu, Sušaku, Nikšiću-Berane i Ženevi.

Od prijevodâ izašla su na češkom jeziku 4, na poljskom 7, na ruskom 6, na slovačkom 2, na slovenskom 3, na esperantu 2, na engleskom 2, na francuskom 4, na madžarskom 1, na njemačkom 5, na talijanskom 4, na švedskom 2.

Ovdje treba dodati, da je g. 1957. izišao i latinski prijevod »Smrti Smail-age« pod naslovom: *Mors Smail-Agae Čengić* (Smrt Smail-Age Čengića). In sermonem latinam Dr. Ivan Baković vertit. Split 1957. (Str. 34).

S. J.

DJELA

IZABRANA PROZA

SLAVULJ I KUKAVICA

U lijepoj dubravi biše sagradio ljepoglasni slavulj gnijezdo: pjevom i zadovoljnošću pijev njegova ozvanjaše neprestano dolina. Međuto dojde k njemu, kad višnjim bogovom na hvalu podanoga si miloga glasa blagdanovaše, iz staroga svojega sjeda od glada i nevolje protirana kukavica, ter ne mogavši se poradi svetka braniti slavulj, jajca njegova iz gnijezda pobaca, i svoja na mjesto njihovo postavi. Što vidivši slavulj učinjeno, pomiri se, i od istoga vremena skupa u jednoj živiše obitelji. Kak prvo se je od silne rđe okrijepila sa skotom svojim kukavica, odmah se poče učiti kljuvati hranu, spravnije i priličnije graditi gnijezdo, da — što više — polag sve svoje naravske bedastoće isti svoj govor na polovinu pozabivša, slavuljeve se riječi popade, koju ne mogući se istino naučiti, kopilnu neku vrst jezika pronese, od kojega vendar mišljaše, da vedro sunce ni ljepšega, ni pristalijega ikada vidjelo nije. Ali najposli što se pripeti? — Počne lukavi gost sa gazdom svojim nepristojno postupati, iz svakoga ugodnijega grma slavuljeviće proganjati; dapače najzada zapeljan od slijepe proti smiješanom svojem pjevu ljubavi, nakani zapovijedati, da slavuljevići svi kukavički besjediti imaju. Čemu ne mogavši odoliti svoje skladne glase ljubeći slavulj, Perunu se potuži, koji vidivši tu debelu nepravdu, dopusti, da koju hoće pedepsu (kaštigu) slavulj kukavici pripiše. Al on milosrdan ne potrebova drugo ništa, već da ga u svojem jeziku pjevati pusti kukavica. Ali gromogrozni otac hotivši svete gostovitosti dostojno osvetiti pravde, vlašće svoje ime »kuku« nazivati zapovjede kukavici, a dobrotivnomu još ljepše podijeliše glase slavulju.

(Danica I/1835, br. 16)

MISLI

1.

Koji u pokojnih ili stranskih jezicih zato piše, jer očinski još dobro očišćen i izobražen nije, spodoban jest djetetu, prvo nego plavati znalo bude, u vodu pod nikakov način iti nehotećemu; ali pak bedaku mislećemu, da jezik osoba jest, ter da sledstveno opravu svoju lasno sam prez pomoći onih, koji se š njim služe, očistiti i okefati može.

(Danica I/1835, br. 17)

2.

Nijednomu zaisto glasovitijemu mužu vlašći umotvori, makar koliko mu drago od drugih pohvaljeni bili, po svemu se dopali nisu; i tako mislim, da ako bi sasvim predstavi njihovoj izlazak odgovorio, glasovitoga imena manje vrijedni bi bili.

3.

Ništa se ne može misliti pod suncem, što iz koje li godijer strani hvaliti se ne bi moglo, ako se samo um človječanski na to postavi: i najgorši, barem otuda, da sve njegove mogućnosti na zlo zvezale se jesu. Otkuda vidi se, koliko široki i nestalni smisal (znamenuvanje) ima riječ ona: »hvale vrijedan jest«.

4.

Pohvalu zadobiti, slast velika i okrjepa jest človjeku u dičnih poslovah izvršavanju postavnomu: ali od neumitnikov pohvaljenom biti, rana jest silna i bolest.

5.

Koji vlašće narodnosti svoje srami se, spodoban se vidi cucku, kojemu njekoji batrivi dečak napuhnjeni mjehur na rep prikopčiše; bježi ovaj kak lud pred mjehurom, bježi onaj pred svojum narodnostjum; ne može se ovaj strašila svojega izbaviti, ne može onaj narodne odore iz duha izbaciti: s otom samo razlikom, da se ovomu po ulicah trčećemu smijaju djeca i filarke, onomu po duhovnomu polju bludećemu razumni mudraci; da ovaj od iste naravi nerazložan jest, a onaj putem gizdosti i budalašćine božanski razlog pogubiše.

6.

Siromah jest, kojemu daše milostivno nebo volju dobru bez sredstva i mogućnosti, propadajućoj domovini svojoj priskočiti; ali još siromašji kojemu i sredstva i mogućnost bez dobre volje podijeliše.

7.

Očinski jezik braniti, ljubiti, poštuvati, obdjelavati, dužnost jest; tuđi pako, s najmre koji nas u čemu pomogoše, ne ružiti, ljubav jest.

(Danica I/1835, br. 18)

8.

U narodu neoptesani jezik govorećemu učenoga človjeka ne ima nikakova, makar se u njemu na jezera brojili visokih znanostih učitelji: svi samo djeca i prosti seljani jesu. Jer onoliko človjek znade, koliko

jezikom svojim izgovoriti može. Što je izvan kruga izrečja, to je izvan kruga poznanstva. Zato mudrijaši (ako ih ima) jesu samo nekojega pokojnoga naroda, ili kojekakvoga na način povodnje po raznih kotarih rasuvšega se novijega jezika: a kak roda svojega sinovi azbukvari (abecedari) jesu i neumitnici. Česa radi uvijeke istinito ostane ono: »Dokle jezik, dotle um, i zaimno«.

(Danica I/1835, br. 20)

9.

Cijelomu jednomu narodu jezik očinski iz ust izvaditi hotjeti, toliko jest, koliko najljepši i najmiliji vlastovite narodnosti značaj, po kojemu se razni narodi zaimno razlučuju, izbrisati kaniti; toliko jest, koliko izvornost (originalnost) i način mišljenja u njemu zadušiti, ter istih svojih mislih prevoditeljem ga načiniti; toliko jest, koliko vagi vlastoviti bat pogubivšoj, različnoga, koji se s građum njejnum pod nikakov način ne slaže, navisiti, pak namjesto odmah poznati mjeru, stopram čez matematička razmerja (proportio) težinu robe računati hotjeti; toliko jest, koliko škrlca na orgulice dvi tri pjesmice kanarinove naučiti, ter kašnje ne škrlcem, već kanarinom ga zvati smjerati; toliko jest, koliko zakonov naravskih ili ne znati, što neumjetnost je, ili pak nesramno istih pozabiti se, što velika nečlovječnost jest.

10.

Koji materinskim jezikom govoriti stidi se, prispodobiti se more vojaku ustanovljeni rok (Losung) zato izustiti nehotećemu, jer bi straža doznala, da jedan izmed njejnih skupvojnikov jest: što ovaj u očih zakonov vojničkih, to onaj u očih majke domovine zaslužuje: kaštige vredan ovaj, a još veće onaj.

11.

Narodi se s vekšinum samo po svojih obladanjih poznaju, i dogodovšćina njihova pisala se je dosad ponajveć tragom krvi prolijane. Krv vojakov učinila je vođe glasovite.

(Danica I/1835, br. 25)

12.

Više puta se čita u kojekakvih moralnih knjiga, a i od prostoga puka se skoro svaki dan čuje, da u falingi i poroku ostariti ne treba: no vendar ljudi toga ne slijede. Što će to reći? — Jer ljudi poroka i budalašćine svoje rado ne pripoznavaju.

(Danica II/1836, br. 25)

NJETILA

1.

Nijedno općinstvo (Gemeinwesen) nije kadro opstajati bez kreposti. — A koja je ta krepost? Ja mislim ono živahno, djelovno ćutenje, da svaki *ne za sebe*, nego za opću očevinu, i ne za mimoleteći hip *ovoga* života, nego i za budućnost živi. Otud izvira umjerenost, trudoljubje, zatajenje samoga sebe, poteptavanje smrti, svaka dobra osobitost i prava životna sreća, prijateljstvo i ljubav, sovjestitost, slobododušje.

2.

Opstojnost i ime kojega puka ne zavisi od *zemlje* ili *sile*, ni od *sreće*, nego od neizbrišljivosti njegova narodna značaja (karaktera).

(*Danica* II/1836, br. 39)

HRVATI MAĐAROM

Odgovor na proglase njihove od ožujka mjeseca i travnja 1848.

»Naturam expellas furca, tamen usque recurret.«
Hor. Lib. Ep. X.

Ako zlo rekoh, dokaži da je zlo; ako li dobro, zašto me biješ?
Ev. Iv. XVIII, 23.

I svaki koji je od istine sluša glas moj.
Ev. Iv. XVIII, 37

»Liberté, égalité, fraternité!«

Mađari, sudržavljani naši! Bratinska ljubav i prijateljska ćućenja vaša, izražena prema nam u proglasih vašijeh, upravljenijeh na nas iz Pešte ožujka mjeseca i travnja t. g., napuniše srca naša neobičnijem veseljem, nenadanom radošću.

Da, nenadanom radošću obradovasmo se svikolici, videći gdje ljudi, za isključivu mađarsku narodnost svoju neizmjernijem ognjem upaljeni i toga radi svijem inijem narodnostim oko sebe vjekovitijem porazom prijeteći, novijem bratinstva europejskoga duhom najedared rasvijetljeni povikaše: »za svijeh jednakost, za svijeh sloboda!«

I veselje naše bijaše zbog nagle ove načela vašijeh promjene danas tijem veće, čijem veća bijaše jučer još općenita srdaca naših žalost zarad preteškoga ruga i nesnosnijeh uvreda, koje su onomad još, koliko štampa vaša, toliko govornici vaši na nas bezobzirno sipali onijeh istijeh načela radi, za koja i vi tolikom valjanošću, tolikom mukotrpnošću do jučer još i perom i jezikom dobitno vojevaste.

Razumijevamo ovdje jezik i bezbjednost narodnosti i vaše i naše.

I prije ste vi o nama, ako i ne nama, mnogo i odveć pisali, a još više govorili.

Ali vam slabo kad odgovorismo, budi što nam vezaše usti prokletinja cenzure, na obranu ideja vašijeh postavljena, budi što se, upravo reći, pri čudnovatoj doista upornosti tvrdnja vašijeh slabo što mogosmo i nadati, da ćemo se ikad među se porazumjeti.

Jer gdje se govori o isključivoj njekakvoj mađarskoj narodnosti, imajućoj, kako sanjari vaši neprestano tlapijahu, obuzeti i ugnječiti polipskijem svojijem trakovi vas narodni, moralni i državni život svijeh

inojezičnijeh naroda ugarskijeh, tu, razumjet ćete sad već i sami, malo doista mogaše bit mjesta međunarodnom pouzdanju, malo prilike ikakvom sporazumljenju našem.

Ali sad, hvala bogu, kako vidimo iz hvaljenijeh proglasa vašijeh, vi već ne vojujete za narodnost, ne vojujete za jezik, nego za jednakost svijeh, za slobodu svijeh.

Moguće se je dakle danas s vami bratinski razgovoriti.

Mutna bo ona i mračna nesloge i bratinske mržnje vremena odnese u tamno prošasnosti krilo 24. veljače u Parizu, uzeše 13., 14., i 15. ožujka u Beču, zakopa napokon ožujak mjesec i travanj u Pešti.

»Jednakost i sloboda općenita« ori se po Parizu, zamnijeva po Beču, razlijega se po Pešti.

Jednakošću i slobodom odziva se Ugarska s pridruženijem kraljevinami, odgovara sva Austrija, odjekuje ukupna Europa.

Mađari, stara družbo, nova braćo naša! Oprostite iskrenosti našoj.

Brat pomiren s bratom valja da se iskreno razgovori o zlu i dobru skupnom.

I ako jedan drugom napomene gdjegod nesrećne staroga prepiranja dane, napomenut će ih, ne da mu spočituje učinjene krivde, već da neugodnom prošasnošću obezbijedi ugodniju obojice budućnost.

Spomen po prošastijeh luč je jedini rasvjetljujući mrake budućijeh; oko jedino, kojijem smrtni zagledat mogu došasta.

Inoga ni luča ni oka za prodrijet tmine one nije Višnji svijetu podijelio.

A ako je pomirenje braće iskreno, nit će spomenom prošasnosti vrijeđati jedan, ni njim bit uvrijeđen drugi.

Jednakost i sloboda — dvije svete riječi izuštene i upućene potkraj prošastoga vijeka nezrelu jošte svijetu; okupane u krvi despotizmom najprije bezvladnijem i krvožednijem, poslije samovladnijem i vojničkijem; ukopane sasma rukama krunjenijeh kukavica Ludovika XVIII. i Karla X., i čuvane u grobu svetogrdnijem oružjem europejskoga peterovladstva, pošto od straha glasa narodnoga uzdrktaše ovi stražari i postadoše kao mrtvi — uskršnjuju opet kao spasitelj, dobitnice iz rake svoje ter se u slici ljepšoj i sjajnijoj ukažuju učenikom svojijem, božanstvenijem svojijem glasom veleći jim: »Idite i naučite sve narode, budeći jih u ime jednakosti, slobode i bratinstva; učeći jih, da sve drže, što vam zapovjedismo; i evo mi smo s vami u sve dane do svršetka svijeta.«

Nebeski glas ovaj dospije već, vjerujte, i do nas.

Nikad se nije glušio Hrvat od poziva slobode, a ne gluši se ni danas.

Svjedok su tomu toliki njegovi u mračnija još prošasnosti vremena bijeni za nju krvavi bojevi; svjedok onomadnja izmed vas i njega narodne nezavisnosti radi opstojeća nesrećna omraza; svjedok napokon sva današnja težnja njegova.

»Jednakost, sloboda i bratinstvo« usklik su sadašnjega vijeka, usklik su vaš, usklik su i težnja naša.

A tko što hoće, valja mu htjeti današnji dan cjelovito, a ne polovično.

Jer je zaludu stati na po puta, kad te slijedeći nalogom turkaju dalje.

A lud bi bio koji bi htio obustavit na po brda kamen oboren s vrhunca, kad bi se sunovratio u jarugu i bijednik i stijena.

S udesom se, s istinom i potrebitošću cjenkati ne da.

Da znate dakle, kako mi svete ove jednakosti, slobode i bratinstva riječi na stanje ukupne domovine naše prilagođujemo, kazat ćemo vam otvoreno unutarnje osvjedočenje naše.

I.

Jednakost, sloboda i bratinstvo za sve pod krunom ugarskom živuće narode i jezike.

Zakonom dakle ustanovit valja, da u Ugarskoj i stranah ne ima gospodujućega ni naroda ni jezika nikakova.

Svako bo gospodstvo isključuje jednakost, isključuje slobodu, isključuje bratinstvo.

Izmed sluge i gospodara, roba i gospodina ne ima jednakosti, ne ima slobode, ne ima bratinstva.

Ne ima blagoslova, nego prokletstvo.

A prođe već evo vijek preimućtva ne samo osobâ, nego i narodâ i jezikâ.

Biljega bo ovoga vijeka jest: uskrisivanje narodnostî, bratinstvo i sloboda narodâ i jednakost jezikâ.

A tko vijek ovaj razumije i tumači drukčije, ili je duhovno slijep ili hotomice vara ili sebe i druge.

A slijepci i varalice nijesu od ovoga vijeka.

Vijek bo njihov prođe veljače mjeseca i ožujka.

A ako koga još i imade gdjegod, ništa zato: to je netopir (šišmiš) zaostao za noćnijem jatom svojim, ter ga tako malne zateklo i sunce.

Vidjet netopira, gdje se u zoru koprca po zraku, neobično je, istina, al pogibeljno nije.

Jer carstvo njegovo nije od svjetlosti nego od tminâ, i kad se pomoli sunce, a on nađe gdjegod zgodan zaklon, bez sumnje uklonit će se.

Na stranu dakle s idejami vijeka staroga o preimućtvu ovoga il onoga naroda ili jezika.

Jer kako narodi, tako i svi jezici stvoreni su od naravi jednijem pravom i jednoga uzroka, to jest porazumljenja radi.

A tko ne trpi u državi ugarskoj više jezikâ, postavljenijeh onamo rukom udesa i naravi, čudno zaista da se ne pothvati poraziti Tatre, da

sva Ugarska bude jednako ravna, ili donje strane posuti Uralom, da od Ugarske načini Švajcu.

Mila je poljaninu ravnica, miše su brđaninu gore.

A tko da se usudi izreći, da l' je u naravi pretežnije polje, da l' planina? kad je postavljeno od boga i jedno i drugo.

Da li je Mađar bolji od Nijemca? da li Nijemac bolji od Slavenina? da li Slavenin bolji od Vlaha?

Po naravi doista nije, a zašto da bude po zakonu?

Da li nijesu svi jednako bez ikakve razlike djeca jednoga boga, sinovi jedne matere domovine, nosioci jednijeh istijeh dužnosti u državi?

Il morda dužnosti Mađar imade od Nijemca veće? ovaj od Slavenina? taj napokon od Vlaha?

Ako je tako, kažite te dužnosti, kakve su i koje?

A ako li nije tako, zašto da se jedan zove domaćinom, a drugi u vlastitoj svojoj domovini tuđaninom?

Zašto da jezik jednoga uživa sva prava, a drugi ako hoće da svojijem ili piše ili govori, da se mora pred državom, domovinom svojom, sakrivati, da toga radi ne sagriješi suprot zakonu i ne bude kriv sudu?

Za jednake dužnosti pravo je, da se uživaju prava jednaka.

U svom dakle jeziku poslove svoje i posebne i javne, bez iznimke, nek vodi Mađar, nek vodi Slovak, nek vodi Hrvat, Slavonac i Srbljin, nek vodi Vlah, nek vodi Nijemac.

Govori i pisma i dopisi svijeh ovijeh naroda nek imadu u državi jednaku valjanost pred svakijem poglavarstvom i sudom.

Za svaki od spomenutijeh naroda nek se izdaju zakoni pisani u jeziku njegovu, imajući za nj krijepost izvornika.

»A što će javni činovnici,« kazat ćete, »imajući tolike jezike?«

Ponajprije činovnici nižji i srednji, kao suci i poglavari seoski, varoški i varmeđski, imajući posla upravo s pukom i s njegovijem zastupnici. ne trebaju jezika inoga do svoga maternjega.

Službe višje nek se razdijele na odsjeke, za svaki jezik i narod po jedan.

A u najviše nek se ne primaju drugi, već oni, koji su državnijem jezikom vikli.

Škole u svakom narodu, budi pučke, budi srednje, budi visoke, nek budu u jeziku onoga naroda, gdje budu.

U školah pak naroda hrvatskoga, slavonskoga i srpskoga, koji je i jezikom i podrijetlom jedan, nek se uči i upotrebljuje bez razlike azbuka i latinska i ćirilska, onijem istijem načinom, kako se po školah njemačkijeh uči i upotrebljuje azbuka latinska i švabaška.

Na saboru napokon državnom neka govori svaki najobičnijim u zemlji jezikom, tako, ništanemanje da i u svom maternjem jeziku svatko progovoriti može.

Sva ova nijesu teška za uredit, samo kad je iskreno htijenje.

Pak da i jesu teška, ništa zato, kad su pravična.

Jer je pravično, da se poglavar ravna po narodu, a ne narod po poglavaru.

Čvrsta volja i ljubav pravde nadvlada teškoću ma još toliku, ali naravi nikada.

Gazit narav donekle moreš, ali pogaziti nikad.

A narav gazi i laž brani koji tvrdi, da je narod poglavara radi, ne poglavar naroda radi.

A tko narav gazi i laž brani, tome će se narav i poslije osvetiti, a laž iznevjeriti.

Ili zar mislite, da će tijem oslabiti zgrada mile Ugarske naše i združenijeh š njome kraljevinâ?

I da će prestat tijem jedinstvo krune i gospodstva i države, ako se ukine snivano vaše jedinstvo naroda i jezika?

Uistinu, braćo, velimo vam, ne samo da zgrada ta tijem oslabiti ne će, ne samo da se jedinstvo to tijem dotrći ne će, nego da će dapače zgrada ona bit veličanstvenija stoput, a jedinstvo to čvršće i nerazdrješnije stoput.

Jer tko je mudar i smišlja na budućnost, taj niti će postavljat zgradi svojoj temelja na zemljištu tuđu, niti će silom iskati od nezadovoljna susjeda jedinstvo.

I zgrade i jedinstva grade se na zemlji svojoj i na srcijeh srodnijeh: grade se na kamenu tvrdu i na vjeri tvrdoj; grade se na mjestu shodnu i na volji dobroj.

A ne na leđijeh tuđijeh i na srcijeh tuđijeh; a ne na slabu pijesku i vjeri slabijoj od trsti; a ne na mjestu neshodnu i na silovanoj volji.

Ona su naravna, a ova nenaravna.

A tko se u nenarav uzda, tom će se u svoje doba i narav iz ruku izmaći.

Gradite dakle samo zgradu naravnu i tražite jedinstvo naravno, pa će biti zgrada jaka i jedinstvo čvrsto.

Sad bo treba narodu svakom zgrada jaka i jedinstvo čvrsto.

Jer evo se od zapada diže vihar silan i onijem, koji ga dočekaše bez priprave, polupa njekijem prozore, a njekijem već zaljulja do samoga temelja i zgradu.

A evo već i starodavnoj Austriji našoj odnese oluja cijelo jedno krilo od zgrade, a doskora će, sva je prilika, odnijeti joj i drugo.

A još ovo nije oluji ni početak, i što će još doći, nije proračunô nijedan još smrtni.

Jer se navlače na vedrinu oblaci strašni, puni grmljavine i grada.

A da l' mislite da Austrija naša evo malne izdiše kao čovjek, koji je već mjeru godinâ navršio, ter mu sjekira starosti podsijeca život, a potrebitost naravi hladan grob kopa?

Da gine kao starac, kojemu već ne ima lijeka, kojega već sva narav ne more pomladiti?

Ne tako, braćo, ne tako.

Bijaše joj lijeka, ali ga kratkovidi ili pakosni nadriljekari njezini za dobe upotrebit ili ne htješe ili ne umješe.

Prokletstva općenitoga dostojni svakako, jere su ili kukavni slijepci, ili izdajice mrske.

Pogledajmo der, oda šta se tako ljuto onesvijestila?

Doista ne same neslobode, nego još većma nenarodnosti radi.

Šesnaestoga ožujka dade Austrija narodom svojijem obećanje slobode, ali jim i opet ne dade narodnosti.

Čudno doista vladâ zemaljskijeh zasljepljenje, da što svi ini vide, one same ne vide.

Ako je narod tijelo, narodnost mu je duša.

A tijelo bez duše ne more ništa.

Jer prodoše već zauvijeke žalosna ona vremena, gdi je bila duša narodu vlada, a vojsci vojvoda;

gdje su i narodi i vojske, tjelesa mrtva, imale se borit s narodi i vojskami, tjelesi mrtvijem, s jedne i s druge strane zapovjednom riječi kao nitju potezanijem i navlačenijem na boj.

Sad se tuku narodi živi i vojske žive.

I jaoh državi onoj, koja suprot narodom živijem i vojskam živijem izvodi na boj mrtvace.

Gledajte dakle, da od narodâ i vojskâ mrtvijeh načinite žive.

A to se učinit more jedino probuđenjem naravne u svakom od njih narodnosti i samoćuća.

Nek vas u važnom tom poslu ne slijepi samoljublje i narodni ponos i oholost tašta.

Ukinuste boljarovladu (aristokraciju) osobâ; od volje li? od nevolje li? svejedno, samo kad je ukinuste.

To bo ište vrijeme ovo, koje se već eto primače i na naše međaše.

Ali duh taj vremena ište još i više, jer je ogladnio strašno.

Valja mu dakle vrći u ždrijelo još i boljarovladu narodâ.

Jer doista dođe već ura i njojzi.

A bacilo se što dobre volje u usti vremenu ovom ne bacilo, ono, što je nakanilo, oteti će i progutat i samo.

Uistinu bo, braćo, velimo vam, da Hronosu ovom ne će se izmaći Zevs nijedan.

A bijeda onom, koga on stane silomice iskati, što ga ide.

Bacite okom na bolujuću Austriju.

Kako bi joj dobro bio došô, kako bi joj morda još i sad pomogô božanstveni balzam narodnosti.

Kako glasovita, al uboga sad bolesnica, pokraj vrela vode žive prevraća amo tamo osušen jezik i izgorjele usne, čeznući od smrtonosne žeđi, a ne ima ga, koji bi joj pružio napitak vode žive.

Toga radi puci žezlu njezinu podložni, zakonom vlastitoga samouzdržanja natjerani, traže pomoć onu sami u sebi, koja bi jim imala doći od glave.

Ali zlo glavi, kojoj ruke i noge prepisuju zakone.

Tijem samouzdržanja nagonom izađoste ispod tutorstva i vi.

Ali ne budite u malenu ono, što Austrija u veliku bijaše.

Jer zakoni naravi jedni su.

I uzroci isti proizvode i uspjeh isti.

Pak ako je Austrija i bila slijepa, nije joj baš ni zamjeriti jako.

Jer bijahu ponajviše i vremena slijepa.

Ali će se zamjeriti onom, koji na vidjelu tvori djela noćna, koji veli za se: »sunce budi«, a za brata svoga: »suton budi;« koji uzjaše na brata svoga i vikne: »ala smo veliki,« mješte da stane uza nj i zagrlivši ga bratski da usklikne: »ala smo jednaki, ala složni, ala smo slobodni, ala smo snažni.«

Bacite okom na malenu, ali vlastitijem narodnostî razvojem ukrepljenu Švajcu.

Kako čvrsto stoji kao ohola trouglata piramida, dok ine narodnostî lišene države pod vjetrom se viju kao trska.

Dok se muti oda dna Francija, dok se za narodnost svoju krvju znoji Italija, dok Njemačka poplašena nepogodom strašnom, koja se eto spravlja, na vrat na nos kući krova ište, stoji Švajca, na sniježnijeh stijenah od odlomakâ svijeh ovijeh narodâ sagrađena, mirna i čvrsta.

Pak ako i gleda na one tri svijeta kraje okom srodnika i prijatelja, ne gleda jamačno kao talijanski Tirol upalijem i zavidnijem okom prosjaka i beskućnika, koji bi svaki čas želio, da mu se što prije natkuči nad glavu krov tuđi i sloboda tuđa.

Bacite okom i na krvavu Poljsku.

Kako bezutješna mučenica na svako sinuće slobode u Evropi zadrma lanci svojijem i ona.

Kako se u svakom njezinu komadu, kao u ogledalu rastreskanu, na svaki osvitak vedrijega u Evropi dana uzire nebesko sunce slobode.

Kako je živa još i u grobu svomu.

Kako se tri ona plačna ulomka, tri krvava uda gorostasnoga njezina tijela, neprestano među se navlače, neprestano jedan k drugom gamze, kao iz tri jadne tamnice tri ljubežljive sestre, nađenom (ocilnom) međusobne ljubavi verigom uprkos zidinam, uprkos krvoločnom nasilju nerastavno sjedinjene.

Ali utri suze, tamničarko jadna, živa ukopanko jadna.

Jer evo nastupa uskrs sveti i tebi.

Dat će bog, ustat ćeš, blijeda, ali pomlađena i krepka, jer i žito i povrtlina i sve, što je dugotrajnosti namijenjeno, u mater se zemlju kopa.

Ustat ćeš izmučena, ali iskustvom teškijem i udesom krvavijem izučena.

A sva ova čudesa, čudesa su narodnosti, a svako i današnje i odsad buduće, budi nezrelijeh budi podjarmljenijeh naroda bolovanje, jest i bit će iznad svega bolovanje nenarodnosti.

A može osoba biti na izliku slobodna, a podjarmljen narod.

Velimo »na izliku samo,« jer istine osobâ slobode ne ima do one, koja izvire iz slobode narodne, drugom riječi, neodvisnosti naroda.

Varate se dakle, ako mislite da ste oslobodili narod, ako ste oslobodili osobu, ili da ste oslobodili osobu, ako ste oslobodili narod.

Ine bo želje i potrepštine imadu osobe kao osobe, a ine kao udi živi i članovi živi naroda svoga.

Zajedno dakle oboje učinit valja, jer je jedno bez drugoga polovično i nepravo i nenaravno.

A polovičnost svaka potpunit će se, a nepravda svaka ispravit će se, a nenaravnost svaka naravi će svoje mjesto ustupit.

Jer laže koji veli, da narod nije ništa ino, do gromada osobâ i pojedinih ljudi.

Koji to kaže, taj uzima u račun samo tijelo, a duha ne uzima.

I račun njegov stoji i valja samo o narodu mrtvu.

Ali gdje su, kao u Ugarskoj našoj, narodi živi, a ne mrtvi, probuđeni, a ne spavaćivi, tu narod nije gomila ljudi, nego jedna jedina, u sebi omeđašena, samoznana, golema osobnost, prema kojoj su pojedini ljudi ono, što prema tijelu pojedini članci.

A što hasni sužnju, da mu je prosta ruka, ili da mu je slobodna noga, kad mu je gvožđem za stup kameni prikovano tijelo?

Uistinu, braćo, velimo vam, da svaki, koji odriješi jadniku ovom ruku ili mu oprosti nogu, bit će mu polu krvnika samo, a koji mu oslobodi tijelo i ukrijepi dušu, bit će mu brat cijeli i prijatelj cijeli.

II.

Jednakost, sloboda i bratinstvo za sve pod krunom ugarskom živuće vjerozakone.

I tu dakle zakonom ustanovit valja, da pod krunom ugarskom ne ima gospodujućega vjerozakona nikakova.

Jer ako gospoduje jedan, naravno je, da robuju svi ini.

A robovanje svako prokletstvo je pogansko, prokletstvo je spadajuće u mračne vijekove, koji su se 24. veljače dotrgli.

Sloboda, usuprot, i jednakost vjerozakona najbolje su mjerilo svjetlosti i izobraženja svakoga naroda.

Istine bo svjetlosti i izobraženja bez pravoga kršćanstva ne ima.

A jezgra svega kršćanstva stoji u ljubavi međusobnoj, koja je bez slobode, bez jednakosti nemoguća.

Reče bo Isus uopće: »Ljubi iskrnjega (bližnjega) svoga kao sam sebe.«

A svaki, koji drukčije uči i skružava zapovijed Isusovu na narode, na jezike, krivovjerac je i poganin i blaznitelj.

Vjera vladarske kuće nek se ne zove lažnijem i poganskijem imenom »vladajuće vjere«, već se nek zove onako, ko što upravo jest: »vjera vladarske obitelji.«

Na stranu dakle s mračnom samoprodajom (monopolom) nebesâ.

Nastojte iskreno o tom, da se nijednoj vjeri ne dira u jezik crkovni.

Jer znajte, da je to svetinja, u koju se svetogrdnijem prstom bezpedepsano ne dira nikad.

Radite nedvolično o tom, da duhovništvo vjere svake uživa u životu i posebnom i javnom, svudar i svagdar, bez iznimke prava jednaka.

Da se izjednače u dostojanstvu svom arcibiskupi i mitropoliti i superintendenti i redom niže svi ostali poglavari duhovni.

Da jim se svijem polag časti svakoga dadu svakom bez razlike vjere sredstva za život jednaka i iz jednoga, i to državnoga žepa.

Jer je pravedno, kad su svi sinovi jedne matere domovine i svi jednake dužnosti imadu, da i svi jednaku i od jedne matere za trud svoj primaju ljubav i nagradu.

III.

Jednakost, sloboda i bratinstvo svijeh pod ugarskom krunom nahodećijeh se državâ i zemaljâ.

Zakonom dakle opet i tu ustanovit valja, da pod krunom ugarskom nema nijedne gospodujuće države, nikakove od vas tako zvane »matere zemlje«.

Jer gdje imade »mati-zemlja,« tu polag pravoga smisla imade naravno i »naselbinâ.«

A kako bi se to ponižujuće ime nadjenut moglo trojednoj kraljevini našoj, kad ni u vas, uzdamo se, takova nadriistorika ne ima nijednoga, koji bi dokazô, da su ove naše zemlje ni iz Ugarske, a kamo li iz plemena mađarskoga naseljene?

Da li je Ingleska zemlja mati prema Irlandiji i Škociji? da li Švedska mati na prama Norvegiji? da li Danija mati prema Šlezvigu i Holstinu? da li napokon Austrija mati naprema Ugarskoj i mnogijem inijem krunam i kraljestvom?

Dolje dakle s takovijem nazivi, koji ne imaju u sebi smisla inoga, do što pokažuju taštu oholost vašu i njom mješte međusobne ljubavi siju međusobni razdor i omrazu.

A razdor i omraza ne dolikuju ovome vijeku, koji valja da diše duhom jednakosti, slobode i bratimstva, a ne preimućtva, jarma i nesloge.

Cjelovitost dakle potpuna Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmatinskoj kraljevini našoj.

Zato odustanite jedared, braćo draga, od vjekovita nasrtanja na međaše naše, osobito na Slavoniju i kamenito Primorje naše.

To bo nasilno osvojivanje vaše inijem vam plodom urodit ne more, nego rad nepravde omrazom smrtnom, a rad nenaravnosti pogrdnijem smijehom.

A u duhu jednakosti, slobode i bratimstva nije ni jedno ni drugo.

Jer kako ćete dokazat, da Slavonija naša besposredno spada pod Ugarsku, kad Slavonija zajedno s Hrvatskom i Dalmacijom imade jednoga bana i jedan svoj od ukupnoga ugarskoga različit sabor? kako li potvrdit tvrdnju vašu o madarštini Primorja našega, kad od Drave, međaša ugarskoga, imade do mora punijeh 35 miljâ zemlje ni narodnošću ni zakonom mađarske?

Uostalom sva ta tako uporna prepirka vaša nije ino, do suvišan posô i nepotrebna omraza.

Jer ako smo mi braća blizanci, živuća u kući o kruhu skupnoga oca, zašto da kaže crnomanjasti bjeloputnome za haljinu ovoga: »moja je« ili za ženu ovoga: »moja je,« kad se mogu pogodit u ljubavi i reći: »haljina tvoja tečevina je oca našega i zato baština naša skupna, a žena tvoja mila je snaha oca našega i zato dika i ljubav naša skupna.«

Vidite dakle, da to silovito otimanje vaše nije neg cjepidlačenje i ništetno mudričanje besposlicâ vašijeh, želećijeh u duhu onomad prošavšega poganskoga svijeta nadmudriti ime narode i mađarštinu svoju sa štetom svijeh ostalijeh uzdići do zvijezdâ.

Pak i što vam hasni zemlje, i zakonom i narodnošću i naravi s ovijem našijem kraljevinami skopčane, k sebi na silu privlačiti? kad to mađarštini vašoj i poslije ništa pruditi nit hoće nit more.

Jer je zaludu suprot naravi griješiti i silom pod mađarštine jaram sagibati, što se poda nj nikako ne da.

Prođoše bo, hvala bogu, vremena tamnosti, vremena poganstva, a nastadoše i za nas doba svjetlosti, doba kršćanstva.

Već što samo otimanjem tijem i od nas i od ugarske krune svete plašite narode, starinskijem pravom i s nami i s krunom ugarskom sjedinjene.

Jer ako ne znate još, kazat ćemo vam: da se Dalmacija naša i od nas i od ugarske krune odvraća samo zato, što se boji zlokobnoga mađarenja vašeg.

A što da kažemo o Bosni, o Srbiji, o Bugarskoj, starijeh djedovinah naroda našeg?

Sve ove zemlje vole trpjeti što cjelovitu, što polovičnu težu jarma otmanskoga, neg da se prislone kruni uzdižućoj materinski jedinu narodnost mađarsku, tlačećoj maćehinski sve ine.

A sva tajna nesrećnoga razdora toga stoji jedino u tom, što u vas dosad nigdje ne bi u jeziku vašem razlike izmed riječi »Ugrin« i »Mađar«.

Jest bo, pripuštamo, i Slavonija naša i hrvatsko Primorje naše u opširnijem smislu, kao i sva Hrvatska i Dalmacija, krune ugarske radi, ugarsko, ali mađarsko nikada.

Jer znajte, da u državopisju (statistici) našem imade na svijetu država ugarska, a mađarske ne ima.

A državopisje naše naravno je i toga radi istino, a vaše nenaravno i toga radi lažno.

Jer država mađarska imade na vašem papiru samo, a u naravi je i istini zaista ne ima.

A uistinu velimo vam: nije doista svejedno, bili raci na papiru, bili u torbi.

A tko veli, da jest svejedno, ciganin je u pripovijeci i još gori od njega.

Hrvatska kruna vjerna je drugarica ugarske krune svete, ali mađarske krune pod ovijem suncem ne pozna.

Koji bo dio ugarske države da bude mađarski? koji bo dio krune ugarske da bude mađarski? kad i država i kruna ugarska obuzimaju i štite tolike narode i jezike tolike.

Jer zaista onaj Ugarske naše dio, koji je slavenski, mađarski nije, i koji je vlaški, mađarski nije, i koji je njemački, mađarski nije.

I onaj dio ugarske krune svete, koji je slavenski, vlaški i njemački, mađarski doista nije.

Jest dakle i države ugarske i krune ugarske po naravnom razmjeru mađarski jedan komadić samo.

A i kojijem pravom ugarska zemlja i sveta joj kruna mađarske da budu? ugarske da ne budu?

Da l' pravom većine broja mađarskoga puka? da li pravom preimućtva kakova naravna ili upisana? da li napokon pravom njegdašnjega osvojenja?

Ali prvo ne stoji.

Jer vi brojem ne nadmećete inijeh, dapače vas ini u obzir tom dva tri put daleko pretekoše.

Ne stoji ni drugo.

Jer vi po naravi niti ste bolji od inijeh naroda ugarskijeh glavom, ni mišicom, ni poštenjem, ni srcem.

A preimućtva nenaravna, a od vas upisana, izbrisat će narav i poslije istijem onijem zakonom, kojijem evo pred nami stade brisat grijehe i ludosti nadri-mudracâ godine 1815.

Izbrisat će istijem onijem pravom, kojijem vi onomadne izbrisaste preimućtva Austrije nad Ugarskom našom.

Ne stoji napokon ni treće.

Jer koji se poziva na pravo osvojenja, na pravo se jačega poziva, a koji se poziva na pravo jačega, na mač se poziva; a onome, koji se poziva na mač, mačem će se vjerujte, kad ustreba, odgovarati.

I jaoh slabijemu u uri onoj.

I jaoh onome, koji mogaše u iskrnjem svojem steći brata, a ne htjede, pa steče neprijatelja.

Ne pravite od hrvatske zemlje i slavonske sebi Šlezvig i Holstin, i još gore mnogo nego Šlezvig i Holstin.

Ne pravite od njih sebi Irlandiju i još gore mnogo nego Irlandiju.

Jer evo vam se zaklinjemo bogom: nikad nijesu bili Šlezvig i Holstin tako pogibeljni Daniji, kakono su pogibeljne Hrvatska i Slavonija ne Ungariji našoj, nego mađarštini vašoj.

Jer evo vam se kunemo nebom: nikad nije Irlandija bila tako strahovita budućnosti i opstanku Inglezâ, kakono su strahovite Hrvatska i Slavonija budućnosti i opstanku Mađarâ.

A i Šlezvig mali i Holstin dobivaju već eto od Danije sve, što hoće: i upravljanje svoje i sabor svoj i jezik svoj i neoskvrnjenu narodnost svoju.

A ne će proći tome dugo, da će iskvačiti ispod jarma ingleskoga okrvavljen vrat svoj i bijedna Irlandija.

Pa zar vi sami, dušom i mjerom pravom, da ne odmjerite pravdu izmed Ugarske naše i pridruženijeh kraljevinâ našijeh?

Ostavite dakle u miru, braćo draga, međunarodnoga našega pokoja i jedinstva radi, Hrvatsku našu i Slavoniju našu i Primorje naše, a dat će bog, i Dalmaciju našu.

Ostavite ovoj domovini našoj, nek izbire po volji svojoj i starom pravu svomu sama sebi bana svojega.

Izbor taj nek potvrđuje kralj hrvatski, koji je i ugarski, bez ministara ugarskijeh upliva ikakova.

Jer vam upravo velimo, da mi narodnosti naše radi, u vladanje ugarsko pouzdanja imat ne možemo nikakova, dokle god vidimo, kako se nepravedno tlače u državi Ugarskoj, osim mađarske, sve ine narodnosti i jezici.

Jer tko je nepravedan u kući svojoj, naravno je, da mu se i izvan kuće ne vjeruje ništa.

Nije mogla samovladna Austrija naša ni imati pouzdanja od ustavne Ugarske naše; ne more ni tlačeća narode nemađarske Ungarija naša iskat ni imati pouzdanja od nemađarske Hrvatske i Slavonije naše.

Bez ministara dakle ugarskijeh nek potvrđuje bana našega kralj naš skupni.

A ban taj nek bude kod nas glava vlastî svijeh i građanskijeh i vojničkijeh.

Toga radi nek mu je vlast imenovat sve činovnike građanske, koji nijesu izboru podvrženi, i sve oficire vojske hrvatske, slavonske i dalmatinske, budi krajiške budi od linije, kojijeh imenovanje nije priuzdržano samomu kralju. A za ove časti vojničke nek je vlastan sposobne ljude kralju predlagati.

Vlast nadvornika ugarskoga nek ne prelazi Drave, a ban naš nadvorniku tom vrsnik nek bude, područnik nek ne bude.

Sabor kraljevina našijeh nek ima za nas ista ona prava zakonotvorna, koja i dosad, samo na temelju zastupa, polag duha i zahtijevanja sadašnjega vijeka.

Sabor naš ni u čem da ne visi od vladanja ugarskoga.

Sve unutarnje upravljanje zemlje naše, od vladanja ugarskoga neodvisno, kao poglavarstva i sudove srednje i najvišje, nek je vlastan odrediti i urediti ukupni kraljevina ovijeh sabor s privoljenjem ugarskoga i hrvatskoga kralja, bez svakoga upliva ugarskoga ministerija.

Sveza s ugarskom krunom nek je sveta i Ugarskoj i našijem kraljevinam.

Želimo dakle da zakonotvorstvo posebno-građansko zaglavno i mjembeno Ugarskoj i nama bude jedno, sa skupnijem pravom odobravanja danka i vojnikâ.

Kako? i na kojem temelju? nek uredi sabor naš u dogovoru s vladanjem ugarskijem.

Ugarska i naše kraljevine nek dopisuju svaka u svojem vlastitom jeziku poslovnom.

A na saboru ugarskom zastupnici naši da ne budu dužni, ako ne će ili ne umiju, mađarski govoriti.

Mađari braćo! Čuste evo mnijenje naše o jednakosti, slobodi i bratinstvu naroda ugarskijeh.

Mnijenje ovo naše, scijenimo, istino je, jer pravično; beskaono i nepomračeno interesom ikakvijem, ni osobnijem ni narodnijem, jer crpljeno iz vrela vode žive, koje je narav.

Mnijenje ovo, pače istinu ovu, u život uvesti zadaća je vrijedna napora, dostojna truda pravdoljubnijeh muževa.

Vrijedna je dakle stvar ova pravedna i vašega napora, i vašega truda.

Jer evo se ori i iz ustiju vašijeh: »jednakost, sloboda i bratinstvo!«

Ne priporučujemo, vjerujte, istinâ ovijeh bratinskom nastojanju vašemu zato, kao da se ne nadamo, da će se ovo bez vas ikad u život uvesti.

Ne doista, vjerujte, zato.

Istina bo postat će životom, uvjereni smo, i bez vas i bez nas.

Jer ne dolazi ni proljeće stoga, što ozebô smrtni preko sve zime vjernu peć ložî, već s toga što naravnijem tečajem dođe i na nj reda.

Dva su druga, od ovoga sasma različita uzroka, zašto vam ova priporučismo.

Jedno, što imamo uopće pravo zahtijevati od svakoga, da brani narav i istinu.

Jer je to dužnost i ljudi svijeh i narodâ svijeh.

A drugo, da vi, kojijeh je boljarska (aristokratička) prošasnost naša donekle postavila na čelo naroda ugarskijeh, priznate tijem nastojanjem vašijem, u svoj opširnosti njihovoj, prava istine i naravi, i tijem načinom ne samo kažete, nego i dokažete svijetu, da ste glas ovijeh novijeh vremena našijeh istino razumjeli.

Jer ništa nije nepovoljnije oku, nego vidjet staru sredovječnu gradinu, novom građevinom s jedne samo strane nagrđenu.

A jednakost, sloboda i bratimstvo koja, što znače, ne znače za svakoga čovjeka i za svaki jezik i narod, nijesu zaista ino nego gradina stara, u koje se kraju jednom kriju zmije i netopiri i sovuljage boljarstva (aristokracije) i jarma narodâ, a u drugom došavša odskora iz Pariza jednakost, sloboda i bratinstvo osobâ veselo kolo igra.

Bit će jih, znamo, u vas dosta, koji, premda su prvi vikači jednakosti, slobode i bratinstva, govorit će vam, da svaki, koji uzdigne glas svoj za jednakost, slobodu i bratinstvo živućijeh pod krunom ugarskom narodâ bit će kriv domovini i sudu.

Ali ne vjerujte licemjernu jeziku njihovu nikad.

Iz njih bo govori sotona samoljublja i oholosti tašte.

Jer oči imaju, a ne vide, i uši imaju, a ne čuju, i radi bi da budu i slijepi i gluhi, kao oni, svi ini.

A nedavno još govorahu od prilike tako isto ljudi oholi u Parizu i u Beču i u Berlinu i drugdje, i evo jih nestade, i ne ima traga slavi njihovoj, kao ni mjehurčiću vodenom, kad pukne.

Jer jih proguta svjetlost slobode, kao kad sunce proguta tminu.

Jer i oni slijepi i gluhi bijahu.

Ne vjerujte dakle ni vi lašcem vašijem koji će proći putem tminâ, kako malo bolje ograne sunce.

Jer nije štetno ni čovjeku ni državi ono, što je po naravi i pravdi, već ono što je po nenaravi i nepravdi.

A što hasni suprot naravi i pravdi griješiti? kad grijehe prošasnosti kara vazda nemiloma budućnost.

Prava bo naravi i pravde nadvladat će svakako, uprkos svakomu nasilju, prije il poslije.

Evo, kako nasilje učinjeno naravi godinâ prošastijeh kaštiguje strogo sadašnjost, a kaštigat će toga još više i strožije budućnost.

Jer se približuju vremena velika.

Naprijed dakle, mađarska braćo, kojijem je usklik jednakost, sloboda i bratinstvo.

Tko počne, valja da i dovrši.

Nasilje i nenarav i nepravda laž su; a sloboda i narav i pravda istina su.

A o istini pisano stoji: »nebo i zemlja će proći, a riječi moje ne će proći.«

U Karlovcu, 10. travnja 1848.

GOVOR O ODNOSU HRVATSKE PREMA UGARSKOJ

držan u 36. sjednici Hrvatskog Sabora 8. srpnja 1861.

Poslije toliko i tako slavnih govornika čudit ćete se, gospodo, ako vam rečem, da ja predmet vijećanja našega još ni sad za iscrpljen ne smatram. Ali nije to tako čudno, kad se promisli, da je predmet taj ne samo sâm sobom zamršen, nego još osim toga ogorčen strašću. Kazat ću dakle o njem i ja nješto »sine ira et studio«, bez mržnje i ljubavi, bud prema onim, koji su nam preko Sutle, bud prema onim, koji su preko Drave, bez mržnje i ljubavi velim, jer i mržnja i ljubav strasti su, a strasti malo, ili bolje rekuć, nimalo ne dolikuju ljudem, koji rješavaju tako težak i tako mučan posao. Jedino, ako što rečem studio, t. j. ako što rečem komu za ljubav, bit će, o tom uvjereni budite, rečeno za ljubav ovoj našoj domovini.

Prelazeć na naš posao, pogledajmo ponajprije, kako je postao ovaj predlog kraljevski, o kojem vijećamo?

Diplomom cesarskom od 20. listopada povraćen je ustav i kraljevini ugarskoj i ovoj našoj trojednoj kraljevini. Buduć da pokret naš od god. 1848. bijaše ostao bez svojega krova, bez svojega zakonom izrečena konačnoga zaključka, naravno je, da je prigodom izdavanja one diplome listopadske morala o tom nastati dvojba, u kakvom se odnošaju nahodi trojedna kraljevina prema kruni i kraljevini ugarskoj? i u kakovu odnošaju hoće prema njim da stoji unapredak?

Dvojba ta, rekoh, morala je nastati tim većma, što ona ugovaranja s Austrijom i s kraljevinom ugarskom, koja bjehu određena na saboru našem od god. 1848., bjehu, kako je svakomu poznato, ostala bez svakoga uspjeha. A i kako ne bi u tom odnošaju našem bila u dvojbi vlada, kao evo ni uslijed tolikih vijećanja isti ovaj sabor naš o pravoj naravi toga odnošaja još ni danas složio se nije.

Ovo je dakle pravi i posve naravni postanak ovoga kraljevskoga predloga, ter se već odatle vidi, kako je bez svakoga temelja misao onoga govornika, koji je onomadne u ovoj sabornici kraljevski ovaj predlog nazvao zapovjeđu vlade austrijanske, kojom se narodu našemu poruga nanosi.

Predlog ovaj kraljevski, kojim smo pozvani, da se očitujemo o odnošaju našem prema kruni i kraljevini ugarskoj, lučim ja u dva dijela, to jest, prvo: u kakovu smo odnošaju prema njim danas? a drugo: u kakovom odnošaju hoćemo da budemo prema njima unapredak? s drugimi

riječmi: jesmo li i kako smo nakanili odnošaj naš današnji prema njim za unapredak preinačiti?

Ako želimo odgovoriti na ovo prvo pitanje, t. j. na pitanje: u kakovu odnošaju stojimo prema kruni i kraljevini ugarskoj danas? moramo se malo povratiti natrag u historiju.

O starijoj i staroj historiji našoj govorili su i lijepo i temeljito već mnogi naši govornici; ne ću vam dakle s tim više dosađivati, nego ću napomenut samo o godini 1848.

Godine 1848. prekinuo je narod naš s kraljevinom Ugarskom svaku svezu i zakonotvornu i administrativnu i sudstvenu. O tom ne dvoji nitko, dapače ne dvoje ni isti protivnici naši Ugri, ni njihovi privrženici u ovoj sabornici, jer se taj faktum tajiti ne da. Nego u tom je samo razlika između nas i protivnika naših, što mi velimo, da je ono odcjepljenje pravno, a oni, da nije, nego samo faktično.

Za svakoga, gospodo, koji je i malo u pravoslovje zavirio, bit će jasna golema ona razlika, koja se među ova dva izraza nahodi; jer ako je istina, da smo mi od Ugarske odcijepljeni faktično samo, onda ne ima ni govora o uvjetih, ni o ugovoru, ne ima ni govora o tom, hoćemo li, ne ćemo li se s Ugarskom združiti; nego smo mi to učiniti dužni bezuvjetno i bez prigovora, pod kazan eksekucije, koja će se inače proti nam, kano proti rebelom povesti.

Ne sumnjam ni malo, gospodo moja, da vam je poznato, kako upravo sada sabor ugarski u adresi svojoj ište od Nj. Veličanstva trojednu kraljevinu upravo onako, kakono je njegda vlastan bio gospodin zemaljski tražit natrag odmetnoga kmeta svoga »instituto ad repetendum fugitivum colonum«.

Što se mene tiče, gospodo, to ja ni malo ne dvojim, da ćete se vi u tom poslu pozivat na svoje pravo, jer je svaki korak, koji jedan narod učini u interesu svoga oslobođenja od tutorstva drugoga kojega naroda, osobito onda, kad je okrunjen uspjehom, osnovan na pravu naravnom i zapečaćen voljom naroda, ter stoga potpuno pravan.

Ali, gospodo, ako i jesmo mi od Ugarske kraljevine odcijepljeni pravno u zakonarstvu, u administraciji i u sudbenosti, nismo ipak odcijepljeni ni pravno ni faktično od jedne ter iste s ugarskom kraljevinom krune. Toga koraka narod naš g. 1848. učinio nije; dapače je, premda bezuspješno, nastojao svimi silami o tom, da se s Ugarskom, pod sjenom iste krune, pomiri i nagodi. Mi smo dakle, što se tiče krune i krunjenja, s Ugarskom u svezi i danas.

Prelazim sad na drugi dio našega pitanja, t. j. jesmo li nakanili ovo naše današnje odnošenje prema kruni i kraljevini ugarskoj za unapredak preinačiti, i kako?

Da je državnopravni odnošaj kraljevine ugarske prema cesarevini austrijanskoj jasan i na čisto izveden, lasno bi bilo na ovo pitanje odgovoriti. Ali, buduć da tomu nije tako, prije nego na ovo pitanje odgovorim, od potrebe će biti na važnu jednu političnu okolnost okom svrnuti.

Listopadska diploma i od nas i od Ugarske ište, da priznamo njeke poslove centralne, spadajuće jednako na sve zemlje cesarevine austrijanske, i da u te poslove uzmemo s ostalimi austrijanskimi narodi upliva. A znano vam je, gospodo, da po glasu iste te listopadske diplome kraljevini ugarskoj ne pripada ni za jedan vlas više političkih prava, negoli trojednoj kraljevini.

Istina je da kraljevina ugarska upravo sada putem adrese njezina sabora, otpravljene jučer ili danas na Njeg. Veličanstvo; zahtijeva potpunu krijepost svojih zakona od g. 1849.; zahtijeva dakle isti onaj dualizam od god. 1848., koji malo zatim bijaše povodom krvava razdora u cesarevini. Nego diploma listopadska stoji još nepomična i danas, niti su ugarski susjedi naši još do ovoga časa svrhe svoje postigli.

Ugarska dakle, sa svojom godinom 1848. još sveudilj stoji u borbi s diplomom listopadskom, niti se još ovaj čas znade, kako će se ta borba svršiti. Nego svršila se kako mu drago, jedno će se od ovoga dvoga svakako dogoditi: ili će se t. j. Ugarska priznat i uticat svojim u njeke, makar koje, poslove austrijansko-centralne, ili će pak sad opet po drugi put bit uveden u Austriji dualizam.

Ako se dogodi ono prvo, nastaje odmah za nas pitanje: hoćemo li i kako ćemo sadašnji odnošaj prema Ugarskoj za unapredak preinačiti?

Ja se nadam, gospodo, da ćete mi u tom slučaju svikolici dat pravo, ako odlučno rečem, da mi tad ne imamo interesa nikakova sadašnji naš odnošaj prema Ugarskoj bud u čem preinačivati. U tom će slučaju politična prava ugarske kraljevine bit ona ista koja i naša, nit će bit za nas ikakva razloga, da budemo u društvu tjesnijem sa zemljom, koja nam ne ima dat nikakova političnoga prava, kojega ne bismo i onako već sami imali. U tom dakle slučaju ne ima baš nikakova razloga, zašto bismo išli žrtvovat svoju administraciju i vrhovnu i zemaljsku, svoju sudstvenost i svoje zakonotvorstvo tuđem za volju?

Ako pak u Austriji bude uveden opet dualizam, onda je naravno, da trojedna kraljevina, stojeća pod istom krunom s kraljevinom Ugarskom, ima dijelit i udes iste; ali nadam se, gospodo, da ćete baš u tom drugom slučaju držati čvrsto ona prava politična, koja imate već sada, tim većma, što na milost i na nemilost predani samovolji susjeda naših preko Drave.

Makar kako se dakle okrenula bližnja budućnost Ugarske, o tom sam čvrsto uvjeren, da u interesu našem u nijednom slučaju ne stoji davati iz šaka ono, što već sada imamo.

Ali reći će tko, da nam na svaki način upravo zato treba izreći bud pošto tako zvanu uniju s Ugarskom, da taj njih žuđeni dualizam bude u djelo priveden.

Ja pak odgovaram, da kad bi taj dualizam za nas i probitačan bio, što mislim da nije, da bih ja i onda takovu predbježnu i principalnu samo izjavu od naše strane držao za nas ne samo za pogibeljnu, nego upravo za ubitačnu. Jer postavimo, da tim načinom stupimo u solidar-

nost s Ugarskom kraljevinom, onda se taj dualizam može izvesti samo ili putem koncesija ili putem sile s oružjem u ruci.

Gospodo moja, mi hvala Bogu živimo sad u takovo doba, gdje se smije otvoreno govoriti, kakono veli slavni Rimljanin Tacit, »rara temporum felicitate, ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet«. Govorimo dakle, kakono se muževom pristoji, jasno i otvoreno.

Mislite li vi, gospodo, da će ikad putem koncesija dualizam biti uveden? Ja ne znam, koje su o tom misli vaše; ali kad pomislim, da je dualizam razdvojenje, raspolovljenje velikoga gospodarstva, koje se zove Austrija, onda ja, što se mene tiče, potpuno sam uvjeren, da se to putem koncesija ne će nikada dogoditi.

Zahman se je u toj stvari na primjer saveza između Švedske i Norvegije pozivati i tim dokazivat, da, što je tamo, more biti i ovdje. Sve je to zahman, jer posvema je drugo savez između onih dvih sjevernih kraljevina, a posvema je drugo ona potpuna praznina, koju su između Austrije i Ugarske ostavili za sobom zakoni od g. 1848.

Ne ostaje dakle ništa drugo, nego oružje. Ali, gospodo, promislite, da je put oružja sklizak od krvi. Promislite i to, da nije ni malo prilike, da će kod sadašnjih konstelacija u Evropi, kod današnjega stanja i materijalnoga i moralnoga ostalih naroda u Austriji, put taj urodit ikakovim inim plodom, nego jaukom i škripanjem zubi. Pak, per inconcessum, da i urodi kakovim plodom, promislite napokon još samo to jedno, da će nas prekodravski susjedi naši držat za svoju braću, dok se budu dijelili štapi, a kad se bude dijelila dobit, držat će nas za svoje sluge.

Ja dakle završujuć ponavljam ukratko, što sam dosad kazao:

Što se tiče odnošaja našega sadašnjega izjavimo svoju samostalnost i neodvisnost pod jednom ter istom krunom s Ugarskom kraljevinom; a što se tiče našega odnošaja za unapredak, izjavimo, da ne damo nipošto iz šaka onoga što sad imamo; jer je to narod naš krvavo zaslužio, niti bi bilo pametno od nas, da ribicu, makar da je i malena, bacimo iz mreže opet u vodu, gdje bi ona, istina, možebiti i rasla, ali doista ne bi za nas, nego za drugoga.

Reć će tkogod: »Ako uščuvamo sve što dosad imamo, to ćemo dakle imat čuvat i dvorski naš dikasterij, kojemu si ti predsjednik, ti dakle govoriš očevidno pro domo tua.«

Istina je, gospodo, da sam ja s predsjednikom dikasterija u tijesnoj personalnoj uniji; ali tko predsjednika toga pozna onako, kako ga ja poznam, taj će mi dati pravo, kad vam rečem, da se toga nimalo nije bojati.

Držimo se dakle, gospodo, čvrsto onoga, što već imamo; jer se inače bojim, da u ovoj zemlji, ako ju prodamo, ne će kosti naše mirno počivati. Sudit će nam u svoje doba istorija.

Ja glasujem za predlog osrednjega odbora uz ispravak štovanoga člana g. Perkovca i uz ostale ispravke, koji mi se potrebiti i shodni uzvide.

IZABRANE PJESME

PRIMORAC DANICI

(1835)

O koja davnim vedroga djedovom
Kazati lica, niti maglovitih
Noći vremena razatepsti,
Zvijezdo, milom ne mogaše lučju!

Njegda nemili vodiše ratovi
Oce kroz mrkle tisuću grozljivih
Smrti putovâ, ter u bojnom
Prsa tada gibahu se gvožđu.

Tko bi tadašnjeg bojca opisao,
Kad svakoga gorkim bije protivnika
Delija gnjevom; kad tokom
Žile rone srđe, kud ga nose?

Tko bi junačke vrijedno ispjevao
Prvih vjekova poslove? Tko li bi
Krjeposti znao, koje tamnom
Vrijeme nama zatajilo maglom?

Ah, vrijeme ljuto svaka jadovitim
Porazi zubom: gvozdenom obori
Kružene stijenom kule, mudra
Iz kamenâ razatepe slova!

Prestaše strašni grmiti topovi,
Jer ljudomorni bojevi prestaše;
Četverostrukim krvoločne
Verugami zavezasmo rate.

Jur britko u hramu gvožđe nemiloga
Pustismo Davra: muška pod oklopom
Ne dišu prsa, nit pod silnim
Jur se vranac znoji već junakom.

Sad, djevo, vječnim 'z mudroga opsjeni
Svijetle potomke istoka plamenom;
Sad muška svetim pali žarom
Srca, novu neka slavu traže!

Grozno sa mudrim kopje naputi jih
Mijenjati perom; bijesna zasjedati
Paripa mjesto, daj na tihom,
Zvijezdo, njima vojevat Pegazu!

Uči, krvave, koje ukosiše
Djedovi mačem, vijence, dostojni tih
Otaca sini, iliričke
Vile milim da zamijene darom.

VENERI

(1835)

O krasna kćeri višnjega
Božanstva, čast na vodi,
Po kôj su došle Gracije
I smijeh se svijetu rodi!

O, tvrdog, nježna boginjo,
Kovača skrbi draga,
O, njegda sina Cinire
Sladosti vele blaga!

S tobome djetić, plamene
Ljuvene koj ulaže,
Pokornost tere zapovijed
Uvijeke slatko slaže.

Na strunah tebe vilenih
Jest Safo milo zvala,
Kad ljubav lijepim očima
Spavati nije dala.

A ti prošena, Venero,
Usliša njejne zove,
Ti ostavi ambrosiju
I zlatne neba krove.

Idalska kola tanena,
Koja bijeli sada
Golubi voze, vukoše
Dva crna vrepca tada,

Ter kad žalosnom, boginjo,
Prikloni uho pjevu,
Tužeću tvoji rumeni
Tješahu prsti djevu.

I meni udilj nenavadan
U grudi oganj sijeva,
I meni iskusna tambura
Premožnu ljubav pjeva.

Pod štitom svojim Palada
Nek bude silna i slavna:
S tobom ona pred Paridom
Izgubi parbu odavna.

Čemu bit može Egida,
Djetić tvoj kad se gane?
Kad njegve strijele udare,
I štit i kopje pane.

Tvê silno ime svikada
Nek sladi zemne rode;
Njemu se neka klanjaju
Nebesa, zemlje, vode!

NENADOVIĆ RADO

(1836)

Strašna ti je gora Kunovica,
Kud se stere ni kraja se ne zna;
Al je lijepa Draginja djevojka,
Koju lani obljubio bješe
Mlad delija Nenadović Rade.
Prosi Rade Draginju djevojku,
Rade prosi, al je ne da majka,
Dok dvanaest konja ne osedla
Zlatnim sedlom i srebrenom uzdom,
Uzenđijam od Stambula grada
I potkovam od suhoga zlata;

Na svakome konju po junaka,
Pod sabljami od grada Misira,
Pod barjaci od svile zelene,
Pod dolamam s sitnijem biserom,
Sijevajućim kano sunce žarko, —
Koji će mu do pomoći biti,
Kad odvede Draginju djevojku.

Kad je Rade riječi razumio,
On osedla dvanaest dobrih konja
Zlatnim sedlom i srebrenom uzdom,
Uzeñdijam od Stambula grada
I potkovam od suhoga zlata;
Na svakome konju po junaka,
Pod sabljami od grada Misira,
Pod barjaci od svile zelene,
Pod dolamam s sitnijem biserom,
Sijevajućim kano sunce žarko, —
Koji će mu od pomoći biti,
Kad odvede Draginju djevojku.
Tere ide gorom Kunovicom,
Ide junak k dvoru djevojčinom
Na alatu dobru konju svome.
Jaše gorom dvije nedjelje dana,
Kada li je treća nastanula
I gorice polak projahao,
Al eto ti čuda golemoga!
Sinu žarka munja od istoka
Ter udari u tananu jelu,
Kuda Rade s družbom prohađaše:
Stade jele treska strahovita,
Stade groma razloj po dolinah,
Po dolinah mrke Kunovice.
Ali Rade nazad ne uzmiče,
Već sa svojom družbom razgovara:
»Zlo nam vrijeme, mila braćo moja,
Kad nam pada vatra sa nebesa
I udara u tananu jelu:
Il je moja na udaji moma,
Il je moja na umoru moma,
Il će nama loša sreća biti«.
Al družina Radi odgovara:
»Ne budali, Nenadović Rade!
Nit je tvoja na udaji moma,
Nit je tvoja na umoru moma,
Već veselo svate dočekuje«.

Istom družba u riječi bješe,
Al to ide oblak sa zapada,
Oblak ide, a danak otide;
Pod njim krile dva vrana gavrana
I krileći na bor posjedaju,
Ter se krive kao mrki vuci
Po planinah gore Kunovice.
Al se Radi ino ne mogaše,
Već se hvata sedlu u sanduke
I povadi tanka ḍeverdana,
Stisne pušku na lice junačko
Tere rani dva vrana gavrana;
Prije oni k crnoj zemlji padu,
Nego jih je Rade namotrio.

Al eto ti čuda velikoga!
Kako vrani padoše gavrani,
Pade jednom prsten iz nokata,
Drugom pade od tuge znamenje,
Crnog ruha komad ispod krila.
Kad to vidje Nenadović Rade,
Diže prsten iz trave zelene,
Pak ga meće na bijelu ruku;
Diže ruho od zemljice crne,
Pak ga k vučjoj kapi prikopčuje,
Ter govori vjernoj družbi svojoj:
»Zli nam glasi, mila braćo moja,
Eto nama dva vrana gavrana,
Eto prsten, eto ruho crno:
Il je moja na udaji moma,
Il je moja na umoru moma,
Il će nama loša sreća biti«.
Al govore dva vrana gavrana:
»Zla ti sreća, Nenadović Rade!
Kada naše ti pogubi glave:
Nije tvoja na udaji moma,
Već evo ti prsten od djevojke,
Da joj vjerno ti srce poznadeš,
Kojim te je milo milovala,
I evo ti tuge ruho crno,
Da poznadeš, Nenadović Rade,
Da je tvoja na umoru moma«.
To rekoše dva vrana gavrana,
To rekoše, dušu istekoše.

Kad to čuje Nenadović Rade,
Cvili jadan kao zmija ljuta
I družini svojoj progovara:
»Ej, družino, mila braćo moja!
Brže dobre konje pojašite,
Da vidimo, što nam sreća kaže!«
Kad družina riječi razumješe,
Svoje dobre konje razigraše,
Ter polete kano lastavice
Kroz goricu, mrku Kunovicu.
Kad su došli k dvoru djevojčinom,
Al su dvori u crno zaviti,
A na dvoru kuka kukavica,
A u dvoru Draginja djevojka
Leži mrtva na nosilu crnom:
Gore baklje okolo djevojke,
Plače majka u crno zavita,
I uz kćerku ruke uzapinje.

Kadno dođe Nenadović Rade,
Gdjeno leži Draginja djevojka,
Nit besjedi nit se razgovara,
Već on ide k mrtvoj dijevojci,
Bijelu joj je ruku cjelivao,
Bijelu ruku i ledena usta,
Tere trže sablju od bedrice,
Misirkinju zlatom okovanu,
S njom se bije u prsa junačka,
Tere mrtav pada u njedarca,
U njedarca Draginje djevojke.

VJEKOVI ILIRIJE

(1838)

U hlađanom skutu naših gora
Vrhu travnih zelenih prostora,
Gdje se u prodol malen hum obara,
Gdje se sliša od potoka mili
Romon, kud mu bistar talas cvili,
Krotka stada u vremena stara
U raskošnoj slobodi skakahu
I radosne danke provađahu.

A mlađani Ilir, uz povaljen
Panj od hrasta ležeći, razgaljen
Ćutom mira, veseo prebrajaše
Na pastirskoj tamburici žice,
I cjelove mile pastirice
U goranske pjesni popjevaše:
Sretne pjesni plama ljuvenoga,
Kom bi srce blizu srca svoga.

Blažen vijek se življaše posvuda,
Jer se jošte ne bje zloba huda
Po umrlih svijestih razastrla;
Jošte ne bje bratinska nesloga,
Ni pogrda dobra općinskoga
Do ilirskih srdaca doprla;
Mir i sloga svuda carevaše,
Nit se o mojem i tvojem što znaše.

Gore općinske i općinska polja
Bi'ahu svakom, kog bijaše volja,
Da što sebi za život priradi;
A zakoni svakomu bijahu
Um i duša, koji kazivahu
Pravo svakom, što treba da radi,
Da radosni u sreći provede
Vijek i slavan vrhu zvijezda sjede.

Višnjeg tvorca hvaljahu u slici
Stvora: — u noći, zori i danici,
U vedrini, daždu, gromu i gradu,
U mjesecu i u zvijezda krugu,
Burnom moru i zelenom lugu, —
Svud božansku poznavahu vladu.
Narav divna, divna crkva b'jaše,
U koj sunce mjesto svijeće sjaše.

Zbori od časnih staraca pod milim
Skupljahu se lipam, tere čilim
Momkom mudre savjete davahu;
I dokle se zlatokrile pčele
Njih vrh glave u košnice sele,
Plamenitu mladež naučahu,
Kako krotka stada pasti treba
I upravljat čistu svijest put neba!

Nu ti, blažen viječe, dospijevaše
Koncu tvomu, kad se počimaše
Želja u prsih pojavljivat huda,
Kad pastiri, pohlepni odviše,
Jur općinska polja razdijeliše,
Ter se poljskog uloviše truda;
Nu i ovaj vijek bi sretan dosti,
Dosti sretan u poljskoj radosti.

Tad seljani — jer seljanin tada
Bješe oni, ki pasuć njekada
U glas mio na dipli sviraše —
Tad seljani i seljanke mlade
Viđahu se, gdje na pustom rade
Polju brazde, i prostrane naše
Njive poljskim oruđem premeću,
Na pastirsku pozabljujuć sreću.

Prvi krat se tad u nepoznate
Još doonda pretvoriše late
Ravna polja Ilirije mile;
Prvi krat se tad u zlatno more
Zrelo klasje prerodi, i gore
Prvi krat se ozvahu, kad vile
Još nevještim srpom žito žnjahu,
Nu tim vješti'im glasom popijevahu.

Tada kosac, mjerenim korakom
Gazeć polje, kosu pješću jakom
Prvog krata kroz travu provodi,
I u gizdoj slobodi mlađane
Sjekuć late sa lijeve strane
Od sražene trave vale usplodi;
Tad mlatačke cijepe prvog krata
Okusiše snopovi od zlata.

Nu, jaoh, oblak od praha se vije
Sa svih strana; — — svud se o stijeni bije
Žvenk oružja i glas nepri'atelja,
Štropot konja i jauk junaka,
Plač i suze vezanih seljaka
I viteških vapaj branitelja.
Zbogom i ti, viječe, ki si polje
Orao ... eto sad prave nevolje.

Eto groznih zmajeva iz juga,
Rimska eto na nas pada kuga,
Koja cijelim tad vladaše svijetom;
Hun i Tatar eto iz sjevera,
A s istoka Turčin diže pera,
Da nas rukom satariše kletom;
I eto ti iz hladna zapada
Ljutog Franka sablja na nas pada.

Rat ognjeni domovinu tare,
Dere, plijeni crkve i oltare,
U sužanjske verige okiva
Sve što žive, ol se Ilirom zove,
Staro, mlado, kmete i knezove;
Domovina sva u krvi pliva,
Pliva u krvi ljubljenih sinova,
Jao ... sinova — — sad tuđih robova!

Trči pastir sred zelena luga
Pustiv gajde, a mila ga druga
Grleć, — suzeć man ustavit žudi:
Trči pastir i trčeći viče:
»Zbogom, dušo ... sveta ljubav kliče
Za dom slatki svatko da se trudi!«
Tim se lovi praće, ka bi prije
Gorska zabav, sad njom da se bije.

Trči seljak iza pluga svoga,
Trči preko polja širokoga,
Ter se poljsko za oruđe hvata;
Što bi lemeš, kaciga je sada,
A ostalog od težačkog nada
Stvara oruđe krvavoga rata:
Handžar, šaru, stijege, buzdovane,
Sablje, kose, tope i đerverdane.

Zanijemiše dubrave i luzi;
I seljanski milopojni kruzi,
Zanijemiše na žvenk od sabalja,
Kao kad hladnoj u sjenci slavuja,
Nježno pojuć, ljuta uplaši guja,
Kada kradom u grm se dovalja.
Izgiboše ovce svilorune
I mirovne sa tambura strune.

Boj se bije na ilirskom polju,
Boj krvavi, i grozno se kolju
S ljutim zmajem naši vitezovi:
Sijeku, taru, gaze, lome, biju,
I viteški naši stijezi viju
Ispod neba kano sokolovi!...
Pazi, kako vrag u krvi pliva,
A ilirska nad njim sablja siva!

Eto onih, koji onamo ljute
Južne zmaje sijeku, i kreljute
Rimskom orlu svojim taru trijeskom,
Bat je i Penat; — a on koji Franke
Tjera okrutne i, vedrije danke
Stvorit žudeć, u gromu nebeskom
Naprijed stupa i vražje sablje krši,
Ljudevit je, kom svud slava prši!

Eto onoga, koji Turke klete
Na alaje razganja i svete
Stijege turskim nad glavami diže:
Kraljević je Marko, koga ruka
Strah je i trepet nesmiljenog puka;
Pa gle onoga, koj onamo stiže
Nožem cara na Kosovu ravnom,
Obilić je, zet Lazaru slavnom.

Nu, jaoh, Lazar i Obilić pada
Rane od smrtne i s njimi zapada
Našeg sunca svjetlost uzdisana; —
Jur malena sva u krvi plove,
A sigetske još brani zidove
Četa slavnog Zrinovića bana...
Al sad, vajmeh, Zrinović posrnu...
Sad noć plaštem zemlje naše ogrnu!...

Nu da 'e Bogu i junačkoj ruci
Vašoj hvala, o ilirski puci,
Noćna sjena opet se uklanja!...
Jur ističu zraci od danice
I za njome pomoljava lice
Mjesec sjajni i tmine razganja,
Tmine vašom krvlju opojene
I neslogom davnjom zadojene.

Na ufanju, koje stare vaše
U pogibno doba oživljaše,
Sloga sebi sad oltare gradi,
I na njima, starim na poštenje,
Blago, sreću, slavu i življenje,
Spravnim srcem posvećuju mladi;
Sad kroz žice lire naše slatki,
Milo pršeć, propuhuju hlatki.

Sad, gle onoga starinu junaka,
Kom sunčana vijek ne sijeva zraka,
Kako prije pokraj puta staja,
Sav u suzah prigušujuć Marka
I ubogog proseć sebi darka!
Kak' sad veseo davori bez vaja,
Kak' radosno javor-gusle cvile,
I oko njih poskakuju vile!...

JAVOR

(1839—1840)

Gdje je ono naraso javore,
Ispod brda, u dolini tamnoj,
Usred drača i tvrda kamena,
Ni na vodi ni na bijelom danu?
Gusta ga je magla pritisnula,
Pobratime, kano sinje more,
Da ga žarko i ne vidi sunce.
A vrh njega brdu na prisoju
Tu se vise brijesti i jablani
I gizdavi hrasti od vijeka,
Te se uz njih vite loze penju
I rumeno proiznose grožđe.
Tud šetaju srne i košute
I bijele od gorice vile;
Tud se ori bleka od ovaca
I svirôka mladog čobanina,
Žubor pticâ i žamor vjetricâ.

Sam se javor sobom razgovara:
»Avaj meni do boga miloga!
Što sam tužan sreći sakrivio,
Ter me huda u dolinu vrže
Usred drača i tvrda kamena,

Usred magle i debela hlada,
Ter se jadan ukrijepit ne mogu,
Ni pomolit glavu na vidjelo.
Kamen ne da, da u zemlju rastem,
Magla ne da, da se u vis dižem,
A drač ne da, da ukrijepim snagu,
Već mi pije krvcu iz njedarca.
Il sam drvo, kô što drvlje nije,
Te ne vrijedim, da po svijetu gledim?
Il je moje srce od kamena,
Ter ne može dobra zaželjeti,
Ni priljubit dana bijeloga,
Ni pram jasnom nebu uzletjeti?
Da je prvo, otkuda mi grane?
Otkuda mi žile i korenje?
Otkuda mi ova kosa rusa,
Rusa kosa od uvela lista?
Da je drugo, drugo bit ne može:
Jer što zborim, to i srce želi,
A što želim, to i ustim velim.
Ajde dakle, jadno srce moje,
Kupi sile, što najviše možeš,
Tere tvrdi u zemlji korenje
I razgoni stanovno kamenje,
Ne bi li nam bog i sreća dala,
Da u jasan zrak se podignemo
I vedrije nebo ugledamo!
Nit se plaši, tužno srce moje,
Ne plaši se tvrdoga kamena,
Nit se plaši drača bodljivoga
Niti magle, ni debela hlada,
Već pomeni boga velikoga
I okupi po žilama krvcu,
Ter se ne daj, već na nebo gledaj.
Što nam kobne uskratiše zvijezde,
To nam, srce, osvojiti treba
Svojom snagom i kreposti svojom
I uprijeti put nebesa grane«.

To govori, a bogu se moli,
I sakuplja po žilama snagu,
I raspinje stanovno kamenje,
I odbija drača neplodnoga.

Koliko se javor posilio,
Tvrdi njemu kamen popuštao

I pred njime drač se ugibao.
Što ne danas, to će sutra biti,
Što ni sutra, to će prekosutra.
Uzdiže se zeleni javore
Od dan do dan nebu pod oblake,
Vite svoje razmahujuć grane
I tjerajuć maglu po dolini.
To gledali sa brda jablani,
Stari hrasti i zeleni brijesti,
I pod njima vinove lozice,
To gledali, ter su govorili:
»»Mili bože, čuda velikoga!
Što se ono zamuti dolina,
Gdje se po njoj gusta magla vije,
Gusta magla kano sinje more,
Il zeleno ždrijelo od jezera?
Rek bi, brate, kit ga zamutio,
Golem kite il aždaja ljuta,
Il se po njem valjaju dupini!
Vijek prođe, toga bilo nije,
Drugi prođe, toga ne vidjesmo,
Treći prođe, a još ne bje toga!
Isred magle i debela hlada
Zelen javor pomolio glavu!
Kud se penješ, mlađani javore,
Kud se penješ, kud li grane stereš?
Ne ćeš jadan brda dohvatiti,
Iz nizine nadmašit visine.««
Mlad javore tiho odgovara:
»Nije meni do visina vaših,
Do brdašca suncu na prisoju,
Već pomaljam glavu na vidjelo,
Da ogledam nebo sa zvijezdami,
Mjesec sjajni i sunašce žarko,
I pod njima što u svijetu biva.
Od kolijevke pa do tamnog groba
Prava svakom veličina teče,
A od nogu pa do vrha glave
U pametnih mjeri se visina.
Nije moje, što stekao nisam
I što pusta podade mi sreća,
Već je moje, što sam dohvatio
Trateć svoju od njedarca krvcu.
Nije visok, tko na visu stoji,
Nit je velik, tko se velik rodi,

Već je visok, tko u nizu stoji,
I visinom nadmaša visine,
A velik je, tko se malen rodi,
Al kad pane, golem grob mu treba.«

PERU

(1840)

Sretno pero, pođi u ruke
Nesmiljene mê gospoje,
Ter joj teške piši muke,
Kê š nje trpi srce moje.

Piši moje jade i tuge,
Kijeh sâm pisat nijesam smio,
Bojeći se ljute ruge,
Kôm mi 'e njezin gnjev prijetio.

Oh! daj, kad te primi u bijele
Prste i radost ushtje opisat,
Ti sveđ moje nevesele
Dneve i noći htjej joj risat.

Mješte šale piši uzdahe,
Smijeha mješte suze piši,
Jeda ohole misli i plahe
Jurve uspregne i mene usliši.

Morda pazeć, gdje prot volji
List u gorke suze ogreznu,
Već jedamput udes bolji
Volju omekša nje železnu,

I na uzdahe, koji u slici
Od vjetricâ pram joj nose,
Uzdah vrati i zjenici
Koja ispane kaplja od rose.

GROFU JANKU DRAŠKOVIĆU

(1840)

Kada su naši u vijeku prošastome
I dušom oci i tijelom jezik mili
I vjeru svetu i slatki dom branili,
O, da mi 'e u vijeku bilo živjet tome!

Al mignu obrvom Bog svemogom svome,
I eto gdje krepki oci naši i čili,
Jeziku okrilje i vjeri i domu u sili,
Zamiču u tmine — a mi smo krvi trome!

Zamiču u tmine i sâm još jedan viri
Kô luč iz tmina, koj nam oce kaže,
A taj je Janko, o poštujte ga, Iliri!

Očinski štujte luč očinske snage
I na njem pal'te srca, 'er što je draže
Neg motrit oce i slijediti jim trage?

OSMAN

Iz pjevanja XIV.

Nebesa su knjige od vijeka,
Gdje svo'im prstom Višnji piše,
Neka vidi, tko ga nijeka,
Čijim duhom stvor saj diše.

Vjekovitijem na njih slovi,
Kijeh ne izbrisa iko'e vrime,
Ki sagradi vas svijet ovi,
Šti'e se višnje stvorca ime.

S njih se vječna ori slava
Vječnom trubljom, svijet da sliša:
Božja je ovo sve država,
A kuća mu svijeh je viša.

S njih je lijepos svaka od svijeta
I što uzdrži zemlia i vriježi:
S njih nam četr dobe od ljeta,
S njih nam daždi, grmi i sniježi.

Nu potolas ljudska ne će,
Što 'e na danu, da je dosta
Znati umrlom umu, veće
Ište i u mraku što još osta.

Tere i gatat bjehu umrli
Davno u zvijezde jurve uzeli,
Il' im dobru kob, il' vrli
Udes paka nebo veli?

I premda se kada i zgodi,
Bi li znanje, bi li sreća,
Da buduće vrijeme usplodi,
Što kom zvijezda dat obeća:

Ali 'e plahos, crv da trudi
Vidiet, višnji što mu odluči,
Hteć iz tmina, u kijeh bludi,
Vječne sude da prouči.

Nu što čovjek željno izgleda,
Il' česa se straši i boji,
Vele 'e spravan znat naprijeda,
Krugu u višnjem da l' ne stoji?

Iz pjevanja XV.

O slovinska zemljo lijepa
Što sagriješi nebu gori,
Da te taki udes cijepa
I jadom te vječnijem mori?

Potišteni tvi sinovi,
Gospodičnoj njegda u vlasti,
Izrodi su, il' robovi,
Željni s ovcam travu pasti.

Ah, da 'e proklet, tko cijeć vire
Na svojega reži brata:
Jer nesreća tvoja izvire
Samo iz toga kalna blata.

Ti od njegda braću tvoju
Tuđu u jarmu hladno gleda,
Nit' ih brani, kako svoju
Trijebi 'e branit braću od bijeda.

Pače ni to ne dopusti,
Brat da bratom svo'im te zove:
Ali od ognja svo'ih ne bljusti,
U svê 'e oganj bacat krove.

Tijem istinu riječ čuj paka,
Ku me nebo rijet nadiše:
Ti si majka od junaka,
Nu robova vele više.

Robovi su tvi junaci,
Tvoji sebri, tva gospoda:
Robovi su tvi vještaci,
I svi tvoga ki su roda.

I ropstvo će tvoje iz tmina
Na gospodski dan iziti,
Kad paklenijeh dno dubina
Bratinska se mrzos hiti.

SMRT SMAIL-AGE ČENGIJIĆA

(1846)

I

AGOVANJE

SLUGE zove Smail-aga
Usred Stolca kule svoje,
A u zemlji hercegovoj:
»Ajte amo, sluge moje,
Brđane mi izvedite,
Štono sam ih zarobio robjem
Na Morači, vodi hladnoj.
Još Duraka starca k tome,
Što me hrđa svjetovaše,
Da ih pustim domu svome,
Jer su, reče, vlašad ljuta:
Oni će mi odmazditi
Mojom glavom vlaške glave:
Ko da strepi mrki vuče
S planinskoga gladna miša.«

Hitre sluge poslušaše,
Izvedoše tamničare.
Na nogah im teške negve,
A na rukah lisičine.
Kad ih vidje silan aga,
On namaknu gojne vole
I dželate ljute rise,
Ter ih turskijem darivao darom:
Svakom momku ostar kolac daje,
Kome kolac, kome li konopac,
Kome britku palu namjenjuje.
»Ajte, krsti, dijeliti dare,
Štono sam vi Turčin pripravio,
Vam i vašijem Brdom kamenijem:
Vi bo kako, sva će Brda tako.«

Turčin reče, al' mrijeti
Za Krstovu vjeru svetu
Teško nije, tko se za nju bije.

Krenu kolac njekoliko puta,
Zviznu pala njekoliko puta,
Zadrhtaše ta vješala tanka,
Al ne pisnu Crnogorčad mlada,
Niti pisnu, niti zubi škrinu.
Proz poljanu mrka krvca teknu:
Niti pisnu, niti zubi škrinu;
Poljana se napuni tjelesa:
Niti pisnu, niti zubi škrinu:
Već tko zovnu boga velikoga,
Tko lijepo ime Isusovo,
Ter se lasno rastadoše s suncem
Zatočnici mrijet naviknuti.

Rijekom krvca poljem teče;
Turad bulji skrstiv ruke.
Tko je mlađi, rado gleda
Na lipovu krstu muke,
A tko starij, muke iste
Sam na sebi s vlaške ruke
Već unaprijed od strâ ćuti.

Ljutit aga mrko gleda,
Gdje se silom divit mora,
Silan arslan gorskom mišu.
Tko si junak, osvetit se ne mo'š
Na junaku dotle, dok ne preda.
Smaknu Ture toliko junaka,
Posmica ih, srca ne iskali,
Što bez straha svi su pred njim pali.

Boj se onoga, tko je viko
Bez golema mrijet jada!

Videć aga krepost taku,
Zazebe ga na dnu srca,
Ko ledenijem rátom leden
Šiljak dušu da mu dirnu.

Od tuge li za junaci,
Što ih silan zaman strati?
Turčin tuge za krstove neima.

Od straha li, jer se glavi boji?
Silan aga, to sam sebi taji.
Zar ne vidiš, kako radi,
Hrabar junak, uspreć zimu,
Što mu s one piknje male
Po svem tijelu mrazne valja vale?

Gledaj glavu, put nebesa
Gdje se oholo hrabra diže;
Gledaj čelo jasno, i oko,
Kako bistro pod njim sijeva;
Gledaj krepki stas, gdje svoju
Znajuć snagu ravno stoji:
Pak mi kaži, ima l' koja
Tudijer straha i najmanja sjena?

A pak slušaj, kako junak zbori,
I strašljivce kako ostro kori:
»Vaj, Durače, starče stari,
Kuda 'š sade, kamo li ćeš ?
Sad, gdje smakoh gorske miše?
Il' u goru? Brđani su tamo;
Il' u ravno? na ravno će sići:
Il' ćeš živjet, da izgubiš glavu?
Najbolje je bježat pod oblake.
Mišad grize, ali po tlih gmiže;
Sam sur oro pod nebo se diže.
Penjite ga na vješala tanka,
Neka znade, što mu strah valjade.
A Turčina ako još imade
Gdjegod koga, ter se vlaha boji,
Popet ću ga nebu pod oblake,
Tu nek plijen vranom vranu stoji.«

Mûkom muče ropske sluge,
Mûkom múče, plijen svoj grabe.
»Aman, aman!« starac pišti,
I Novica sin mu zaman
»Aman, aman!« suzan vrišti.

Stoji aga, gorsko zvijere,
Gvozden stupac, kamen tvrdi.
Dokle dahnu, rukom mahnu,
Starac Durak skoro izdahnu.
»Medet, medet . . .« Dželat ljuti
Već mu i grlo dotle sputi.
Durak huknu, sve zamuknu.

II

NOĆNIK

SUNCE zađe, a mjesec izađe.
Tko se vere uz klance niz klance
Ter se krade k onoj Gori Crnoj?
Obnoć grede, a obdan počiva,
Junak njegda, sad ne junak više,
No trst, kojoj svaki hlad kidiše.
Šušne l' gdjegod pokraj puta guja,
Il' rujeva ispod grma zeče,
Tad on, njegda ljući guje ljute,
Malne zeca plašljiviji kleca.
Misli jadan, da je gorski vuče,
Il' još gori brđanski hajduče,
Ter se boji gdje će poginuti,
A ne stiže, što mu srce muti.
Skupo drži svoju rusu glavu;
Nit je zlatna, nit je pozlaćena:
Vidi mu se, mrijet mu se ne će,
A jest nješto, što ga naprijed kreće.

Je li hajduk, il' uhoda turska,
Što uhodi sviloruna krda,
Il' volova stada vitoroga?
Nit je hajduk, nit uhoda turska,
Već Novica, Čengića kavazu:
Bijesan Turčin, krvnik Gore Crne,
Koga znade i staro i mlado,
I ne bi ga pronijele vile,
A kamoli noge na junaku
Crnom Gorom na bijelu danu.

Ob rame je diljku objesio,
Ljut jatagan o pojasu reži
I kraj njega do dva samokresa.
Gujsko gnijezdo strukom prikrilio,
Lak opanak na noge pritego,

A gô rakčin na junačku glavu;
Od saruka ni spomena neima.
Bez saruka eto Turčin iđe:
Vidi mu se, ginut mu se ne će,
A jest nješto, što ga naprijed kreće.

Pomno junak Cuce prevalio,
Još Bjelice ratoborne k tome,
Ter se maša kršnijeh Čeklića.
Njih se maša, a bogu se moli,
Da mu dade i njih prevaliti
Ni čuvenu ni gdje ugledanu:
Vidi mu se, ginut mu se ne će,
A jest nješto, što ga naprijed kreće.

Drugi pijetli u polju cetinjskom,
A Novica u polje cetinjsko;
Treći pijetli u mjestu Cetinju,
A Novica pade na Cetinje.

Tudijer straži božju pomoć zove:
»Božja pomoć, cetinjski stražaru!«
Ljepše njemu straža prihvatila:
»Dobra kob ti, neznana delijo!
Otkuda si, od koje li strane?
Koja te je sreća nanijela,
Ter si junak rano podranio?«

Mudar Turčin, za nevolju mu je,
Mudar Turčin, mudro odgovara:
»Kad me pitaš, kazat ću ti pravo:
Ja sam junak od Morače hladne,
Od Tušine, sela malenoga,
Ispod gore glasna Durmitora.
Nosim troje na srdašcu jade:
Jedni su mi na srdašcu jadi,
Što ni Čengić smaknu Moračane;
Drugi su mi na srdašcu jadi,
Što mi Čengić pogubio baba;
A treći mi na srdašcu jadi,
Što 'e još više, da još krvnik diše.
Već tako ti boga velikoga,
Pusti mene tvome gospodaru,
Ne bi li mi izliječio jade.«

Mudrije mu odvratila straža:
»Skin' oružje, neznana delijo,
Pa nos' glavu, kuda tebi drago.«

Uprav Turčin dvoru na kapiju,
A posljednja iz vidika zvijezda:
Bješe zvijezda age Čengijića.

III

ČETA

PODIŽE se četa mala
Na Cetinju Gore Crne.
Malena je, ali hrabra.
U njoj jedva sto junaka;
Ne junaka biranijeh
Po obličju ni ljepoti,
Već po srcu junačkome;
Kojino će udariti
Ne na deset, da uteče,
Nego na dva, da ih siječe;
Kojino će umrijeti
Za krst časni, kijem se krsti,
Za krst časni i slobodu zlatnu.

Čudna četa! nekupljena,
Kô se ina kupi četa;
Tu se ne ču kano drugda:
»Tko je junak, na ždrijelo!«
»»Na ždrijelo, junak tko je!««
Tu ne jeknu jeka kršna.

Već ko tajni glas duhova,
Kojijem zbore višnji dusi,
Šapat tamni Gorom Crnom
S jedne stijene k drugoj prhnu,
Ter gle čuda! proz mrak scijeniš,
Studen kamen prima život,
Drhće, gamzi, diže glavu,
Iz tvrdoga stanca snažnu
Pest pomalja, nogu krepku,
I proz mrazne živce vruća
Rek' bi krvce vri mu rijeka.

Vidiš zatijem pušku dugu,
Put nebesa gdje se koči,

A što struka o pojasu
Vjerna krije, tvoje oči
Tog ne vide; . . . nu mrak gušći
Sve ti ote noćno biće;
Ode vojnik, otkud glas doliće.

Doba 'e gluho tamne noći;
Oblak krije zvijezde jasne,
Noć i struka gvožđe sjajno.
Iđe četa noćna, tamna,
A pred njome vitez vrli.
Drug da drugu o njem šapne
Šapćuć bi ga Mirkom zvao.

Iđe četa, ali kamo?
Man ćeš pitat četu istu.
Man ćeš pitat brze munje
I gromove gromke mani,
Kud se ore iznad gore,
Kad ti vazda odgovore:
»Ne mi, ne mi, no gromovnik,
Kom valjade svi da dvore!«

Iđe četa, kuda? kamo?
Sam on znade, koj' je gori.
Valja da je grešnik težak,
Na kog hoće da obori
Taku silu svrh nebesa
Sud njegove pravde vječne.

Stupa četa tiho i gluho
Posred tisijeh, glusijeh tmina.
Ni tko šapće, ni tko zbori,
Ni tko pjeva, nit se smije;
Od sto glasâ glasa čuti nije.

Već ko oblak grâda teška
Teške u krilu biče krije,
Pršeć muklo, prijeteć muklo
Poraz kraju, gdje se vije:
Tako i četa, tminom obavita,
Ko desnici podoba se višnjoj,
Stupa múče, nek se krivci uče,
Da, jer grom se ne oziva smjesta
Na krivine, tijem sigurni nijesu:
Jer što kašnje, sve to jače tuče.

Ne zvekeće gvožđe svijetlo,
Niti grme smrtne cijevi,
Ni na lagan stupaj nogû
Ozivlju se sjajne toke:
Već ko znajuć, koga nosi,
Pod opankom hrabre djece
Podaje se vrlet tvrda,
A vrletna nize brda.

Vjerna uz druga drug koraca
Nerazlučno, vjerno i tvrdo,
Ko blizanci zvijezde jasne,
Kad sunčani zrak ugasne.

Komljani im i Zagarač,
Bjelopavlić ljuti k tome
Davno veće straga ostaše,
Ter već gaze lomne Rovce.
A za Rovci družba noćna
U prozorje rane zore
Na Moraču slavnu pade,
Od Morače hladne vode
Ime zemlji kôj izvode.

Hrabra četa dan danovat
Na Morači hladnoj sjela.
Tko se snizi k rosnoj travi
Sankom krijepit snagu tijela;
Tko ljut oganj puški ogleda
I fišeke smrtne broji,
Il' ostricu pouzdanu
Vjernu nožu gladilicom gladi;
Tko izvabiv iskru iz kremena
Tvrdijem nadom, ter u šušanj laki
Zapretav je, pak navaliv granja,
Za čas malen dahom junačkijem
Plamen piri; a tko darak
Stada krotka, četvrticu ovna,
Na ljeskovu veseo vrti ražnju,
Il' bijela krišku sira
Iz utrobe vjernoj torbi vadi.
Oženi li? Morača je blizu;
Treba l' kupe? ima dvije ruke.

Uto i dan već rudjet poče,
I susjednoj u planini

Javit krdo čuješ glas pastijera,
Kojemu se zvonko oziva
Prevodnika ovna zvono.

Kad al' eto inoga pastijera,
Gdjeno krotak k svome stadu grede.
Ne resi ga ni srebro ni zlato,
Nego krepost i mantija crna.
Ne prate ga sjajni pratioci
Uz fenjere i duplijere sjajne,
Ni ponosnijeh zvona sa zvonikâ:
Već ga prati sa zapada sunce
I zvon smjeran ovna iz planine.

Crkva mu je divno podnebesje,
Oltar časni brdo i dolina,
Tamjan miris, što se k nebu diže
Iz cvijeta i iz bijela svijeta
I iz krvi za krst prolivene.

Kad se četi bliže prikučio
Vrijedan sluga vredn'jeg gospodara,
Božju joj je pomoć nazivao.
Pak okupiv hrabre vitezove,
Na studen je kamen pokročio,
Studen kamen, al' je srce vruće.
Dobar starac četi besjedio:

»Djeco moja, hrabri zatočnici,
Vas je ova zemlja porodila,
Kršovita, ali vama zlatna.
Djedi vaši rodiše se tudijer,
Oci vaši rodiše se tudijer,
I vi isti rodiste se tudijer:
Za vas ljepše u svijetu neima.

»Djedi vaši za nj' lijevahu krvcu,
Oci vaši za nj' lijevahu krvcu,
Za nj' vi isti krvcu prolijevate:
Za vas draže u svijetu neima.
Oro gnijezdo vrh timora vije,
Jer slobode u ravnici nije.

»Vas, koji ste vikli tome
Boraviti trijezne dane,
To vas haje, plode l' krši vinom?

Tko vas haje, plode l' krši žitom?
Tko vas haje, plode l' krši svilom?
Dok po vrelijeh hladne vode ima;
Dok po dragah bujna stada múču;
Dok po brdijeh sitna krda bleje.

»Praha imaš; olova ti dosti;
Desnica je jaka u junaka;
Ispod veđa oko sokolovo;
U prsijeh vruće srce kuca;
Vjera 'e tvrda, njom okrenut ne ćeš;
Pobratima pobratim te pazi;
Vjerna muža grli žena vjerna;
Dar ti djelom plemenita pjesma;
Gvožđa l' trebaš? Ture ti ga nosi:
Eto svega, što ti srce prosi!

»Al' nada sve, što krš ovu kiti,
Krst je časni, što se nad njom visi.
On je, što ve u nevolji jači;
On milostiv, što ve nebom štiti.

»Ah, da vide svijeta puci ostali
Iz nizina, otkud vida neima,
Krst ov slavni, ne pobijeđen igda,
Vrh Lovćena, što se k nebu diže:
Pak da znadu, kako neman turska,
Grdnijem ždrijelom progutat ga radeć,
O te krši zub svoj zaman krši;
Ne bi trome prekrstili ruke,
Dok vi za krst podnosite muke,
Nit bi zato barbarim ve zvali,
Što vi mroste, dok su oni spali!

»Za krst časni spravni ste mrijeti
Za nj se i sad mrijet podigoste,
Srdžbe božje hrabri osvetnici.
Al' tko bogu vjerno služit grede,
Čistijem srcem služiti mu valja;
Čistom dušom vršit onom treba,
Koji vrši, bog sudi s neba.

»Il' vas tkogod uvrijedio brata;
Il' nejaku dragi protivniku
Život dignuv ogriješio dušu;
Ili putnu zatvorio vrata;

Il' dô vjeru, a krenuo njome;
Ili gladnu uskratio hranu;
Il' ranjenu ne zavio ranu;
Sve je grijeh, sve su djela prika;
Bez kajanja neima oprosnika.

»Kajite se, dok imade dana,
Dok je doba, djeco, kajite se;
Kajite se, dok nije pozvana
Duša k onom, koji nebom trese;
Kajite se, jer zemaljskog stana
Tijek izmiče bjeguć, kajite se;
Kajite se, jerbo zora rana
Nać će mnogog, kud za vazda gre se.
Kajite se . . .«
Ali u grlu
Dobru starcu riječca zape,
A na sijedoj bradi bistra
O sunčanu kaplja zraku
Ko biserak sitan sinu.
Valjda i njega mlada ljeta
Uspomenom gorkom kore,
Tere liječeć stadu rane
Sam se svoje sjeti boli:
Dobar pastijer, jer što kaže inom,
I sam svojijem potvrđuje činom.

Stoji mnoštvo razboljeno
Blagom riječi starca blaga;
Jaganjci su rek' bi tihi,
Što bijahu gorski lavi;
Taka čuda božja riječ pravi.

Al' međuto tko se ukaza
Pred očima čete krotke,
Ter sto ruka za sto noža
U jedan se časak maša?
Čudno biće! Sto srdaca
Od nebesa svratit vrijedno,
I sto voljâ što ushtije,
Sve razorit ono jedno !

Novica je, krvnik kleti,
Novica je, pun slobode,
Gdje k pobožnu stupa krugu,
Ter pristupiv starcu bliže,
Krepki ovako glas svoj diže:

»Bogom braćo, hrabri Crnogorci,
Ne mašajte za oružje svijetlo.
Novica sam, al' ne koji prije,
Jer ne na vas, nego s vami gredem
Turskom krvi sad omastit ruke.
U Turaka dosle što imadoh,
Nemio mi sve ugrabi Turčin.
Ne osta mi neg' desnica hrabra,
I ta odsle crnogorska budi.
A jer krstu ne podoba junak
Nego kršten, žudim, krstite me;
Jer nê radit hitro nuka vrijeme.«

Sto desnica na te riječi
Oružja se manu ljuta.
A sto oč'ju ko proz rosu
Mješte sunca dûgu vidje.

Mignu okom starac dobri;
Morače mu kapu daše:
»Vjeruj, sinko, u višnjega oca,
I njegova od vijeka sina,
I trećega milostiva duha:
Vjeru vjeruj, spasit će te vjera!«
Reče, i ljuta poli nevjernika
Pred svjedocim planinam visocim
I njih sini četom u planini.

Tader starac oči podigao,
Blage oči i bijele ruke,
Ter je četu oprostio grijeha.
Pak je bogom darivati stade:
Svakom momku po česticu daje
Tajne piće hljeba nebeskoga,
Svakom momku po kapljicu daje
Tajna pića vina nebeskoga.
Žarko sunce divno čudo gleda,
Gdje slab starac slabe krijepi ljude,
Da im snaga bogu slična bude.

Kada li ih pokrijepio starče,
Sva se družba izljubila redom.
Stoji četa višnjeg boga puna,

Ne ko krvav nož, kijem rana
Zadaje se smrtna i teška:
Već ko pero sveto i zlatno,
Kojijem nebo za unučad poznu
Djela otaca bilježi viteška.

Žarko sunce za planinu sjede:
Starac ode, četa dalje grede.

IV

HARAČ

GACKO polje, lijepo ti si,
Kad u tebi glada neima,
Ljuta glada i nevolje ljute!
Al' te jadno danas pritisnuli
Krvni momci i oružje svijetlo,
Bojni konji, bijeli čadorovi,
Teška gvožđa i falake grozne.

Što će momci? što oružje svijetlo?
Što li konji? što li čadorovi?
Teška gvožđa i falake grozne?
Smail-aga krvav harač kupi
Po Gackome i okolo njega.
Posred polja popeo čadorje,
Pak rasturi haračlije ljute,
Haračlije, izjeli ih vuci,
Ter od glave po žut cekin ište,
A od ognja po debela ovna,
I za noćcu obredom djevojku.

Od istoka haračlije jašu,
Vode golu na repovijeh raju;
Od zapada haračlije jašu,
Vode golu na repovijeh raju;
Jašu zmaji s sjevera i s juga,
Golu raju na repovijeh vode.
Jadna raja, rukû naopako,
Slijedi konjske na konopcu trage.
Mili bože, što je raja kriva?
Il' je kriva, gad što Turke mori?
Il' je kriva, što ih hrđa bije?
Što je kriva? — Kriva 'e, što je živa,
A neima što Turčinu treba:
Žuta zlata i bijela hljeba.

Uto aga konja dobra
Pred čadorjem amo tamo igra,
Ter džilitom oko bistro
I desnicu vježba hrabru.
Sad nadlijeće ine Turke skokom
Brza konja, sad nadmeće harbom.
Dobar junak, da je čovjek taki!

Pak gdje vidje, kakav plijen
Haračlije ljute vuku,
Zaletje se strelovito
Na kulašu dobru konju
Ter u letu, kušnje radi,
Spodbi rukom džilit ljuti,
I k prvoj ga vlaškoj glavi uputi.

Al' i dobra u junaka
Dremne katkad ruka hrabra;
Tako i tada prijeka zgoda htjede,
Spotače se kulaš brzi,
Zviznu zrakom džilit viti,
Ter lakokril nejednacijem letom
Mješte janjca mrka kosnu vuka,
I Saferu, što vođaše vlaha,
Luč iz glave jedan izbi.
Prsnu oko na zelenu travu,
A Turčina mrka krvca poli.
Pisnu Ture kano guja ljuta;
Planu aga kano plamen živi:
Sramota je takome junaku
Kupit harač, ne skupit harača,
Džilitnut se, ne pogodit cilja,
Kamol' slijepit mješte raje Turke,
Kamol' da mu zlorad krst se smije.
Planu aga kano plamen živi.

Avaj, bože, što će odsad biti,
Kad već dosad vlasi bjehu krivi!

»Mujo, Haso, Omere, Jašare,
Deder, kučke, konje dobre
Zaigrajte poljem ravnijem,
Da vidimo, kako krsti trče!«
Ruknu aga ko bik ljuti.

Brze sluge brže poslušaše,
Zaigraše dobre konje poljem.

Stoji klika sluga na konjijeh,
Stoji trka konja pod slugami,
Stoji piska raje na konjima.
Prvi časak prestignut će, mniješ,
Konje vile raja lastavica;
Drugi časak razabrati ne mo'š,
Il' su konji, il' je raja brža;
Treći časak konji odmicati,
Jadna raja zaostajat stade;
A četvrti da pogledaš časak,
Jadna raja k zemlji popadala,
Ter je vuku konji krilonozi
I po prahu i po kalu,
Ektorove ispod grada Troje,
Kad već Troju ostaviše bozi.

Aga stoji, ini Turci stoje,
Ter prizorom žalosnijem
Gnjevno svoje pasu oko,
I svû groznu krvi žeđu
Vlaškom krvi, vlaškom mukom gase.
Pak kako im srce razigra se,
Grohotom se zasmijaše.
Na lijep pogled, kada raja,
Kada pseta k crnoj zemlji pâše.
Smijehom istijem kleti ad se ori,
Kad se grešnik s vječnijem mukam bori.

Ne malakšu Turci ljuti;
Malaksali konji dobri,
Groznom branom pûti žive
Zavlačeći ravno polje,
Malaksali ter su postajali.

Tader aga: »Mòre, sluge,
Crče raja, crče harač, sluge;
Već vi hajte uskrisite raju,
Ne bi li mi izbavili harač.«

Loše sluge goreg gospodara
Spopadoše trostruke kandžije,
Pa od brzijeh odskočiše konja,
Na sumrtvu juriš činit raju,
Ne bi li se povratila raja.

Nemiloga trak od biča,
U povodu vješte ruke,
Po bešćutnu zviždi zraku,
I trostrucijem zubom gluhu
Mučeničku pût progriza,
Ter krvava stvara vrela;
Il' spotakne l' desnica se vikla,
Po tijelu crnomodrijeh
Slike zmijâ grozan piše,
Dok pod njime jadna žrtva izdiše.

»Ajde, rajo, na noge se,
Na noge se, krsti, pseta!«
S usta turskijeh polje razlijega se.
Tko je jači, iznemogle
Pod udarci skuplja duhe
I na lomne upire se noge;
A tko slabji, ko proz vječni
San i klete sliša riječi,
I nemili ostan ćuteć
Polu-izbjeglu vraća dušu,
Ter se miče i četveronoške
Po zelenu gmiže polju:
Plačan dokaz, da ne samo stražnja
Trublja mrtve na sud budit more,
Kad trostruci isto biči tvore.

Gdje domilje krvi oblita
Do čadorja raja tužna,
Bijesan aga, neman ružna,
»Harač, rajo, harač!« riče,
»Harač, harač, il' još gore biče!«

Stvorac višnji pticam nebo dade,
Tiha duplja i žuđena gnijezda:
Ribam vode i pučine morske,
Stan od stakla, nek se po njem šire;
A zvjerinju livade i gore,
Hladne špilje i zelene luge;
Jadnoj raji? ne dade ni kore
Suha hljeba, da se suzam kvasi.
Al' što velju? dade nebo dobro,
No je nesit sve već Turčin pobro.

»Harač, harač!« Otkud raji harač?
Otkud zlato, koji krova neimá,

Mirna krova, da ukloni glavu?
Otkud zlato, koji njive neima,
Nego tursku svojijem znojem topi?
Otkud zlato, koji stoke neima,
No za tuđom po brdijeh se bije?
Otkud zlato, koji ruha neima?
Otkud zlato, koji kruha neima?

— »Glad, golota, gospodaru!
Ah, pričekaj pet, šest dana,
Dok ti žuđen harač isprosimo!«

»Harač, harač, rajo, treba!«

— »Hljeba, hljeba, gospodaru!
Ne vidjesmo davno hljeba!« —

»Čekaj, krstu, dokle s neba
Noć večeras pane tiha,
Pečenja ću mješte hljeba! . . .
Dotle, momci, jer su krsti bosi,
Potkujte ih, pas im nanu greba'!«
Aga doda, ter pod čador hoda.

Vične sluge raju kvače,
A najveće Safer jednooki
Iznad inijeh gotov skače,
Ter na radost svijeh još veću
Plamti osvetit ugašenu svijeću.

Tu falakâ škripa stoji,
Tu Safera rika divja:
»Harač, harač, rajo, treba!«
Tu kukavne jauk raje:
»Hljeba, hljeba, gospodaru,
Ne vidjesmo davno hljeba!«

— »Čekaj, krstu, dokle s neba
Noć večeras pane tiha,
Pečenja ću mješte hljeba!«
Klete riječi kletnik vraća. —

Ali tko će vjerno opisat
Prepaćene teške vaje?
Tko li srcem mirnijem slušat
Gorku žalost kolika je? . . .

Danak minu, za njim sumrak stade,
A za njime tiha noćca pade.
Nebesa se osuše zvijezdam,
Već što zapad mrki pramen ovi;
A krn mjesec o pô neba trepti,
Tužna svijeća pozorišta tužna.

Usred polja mirna, pusta,
Starodavna raste lipa.
Pokraj nje su čadorovi,
A med njimi ponajljepši,
Ponajljepši, ponajveći
Agin čador ine natkrilio,
Kano labud ptica bijela
Bijele ptice golubove.

Bijeli se čadorje bijelo
Na tihotnoj mjesečini
Ko golemi grobovi pod snijegom,
Oko kojijeh doba u gluho
Zli se dusi vrzu i strašnijem
Slikam plaše prolaznika noćna,
Il' mu uho pričinjenom
Rikom lavâ i lavežom pasâ
I lelekom stradajućih gluše.

Grobovi su, mniš, otaca
Slovinskijeh, nadaleče
Kijeh slovjaše ime slavno,
Oko kojijeh Turad divja
U pô dana kano doba u gluho
Pogana se vrze i mozag
Hitri obrće, čijem kako
Da rasplaši djecu plačnu,
Nad otražjem sreće bolje
Da ne cvile svoje jade prijeke.
Tlapi ti se, sad da lavom rika,
Tlapi ti se, sad da psetom laje;
A sad čuješ lelek mučenikâ,
Jauk, pisku, teške uzdisaje;
Čuješ zveku gvožđa okovnoga
I uza nju pomaganju gorku.
Slušaj, pobre, je l' 'i jauk tlapnja?
Slušaj zveku, je l' i zveka tlapnja?
Slušaj ... slušaj ... Ah, to tlapnja nije.
Jer te vidim, gdje te boli jako ...

Što? ... ti plačeš? ... Ah, to tlapnja nije,
Ti bo s tlapnje, mnim, da ne bi plako!

Pred čadorjem oganj gori;
Oko njega promeću se Turci.
Tko nalaže novu vatri meku;
Tko napuhnuv mješinu od usta,
Potpuhuje, tijem da ljepše plamti;
Tko podvitijeh nogû čuči
Pokraj njega i golemu
Na prokolu tovna vrti ovna.
Cvrči pusti ovan pri žeravci,
A živ plamen oko njega liže,
Ter rasvijetlja rosu znojnu,
Ispod čalme što se Turkom roni.

Kad se Ture navrtilo ovna,
Skinuše ga s osovine teške,
Navališe na siniju pusta
I veljijem sasjekoše nožem.
Za gotovu sofru posjedaše
Gladni Turci kano gladni vuci,
Ter plijen nokti razglabati staše.
Najprvi se Smail-aga maša,
Za njim Bauk, za njim Turci ini
Lijepijem redom vukâ u planini.
Namaknuše simita bijela
I svakome po rakije plosku,
Ter se krijepe simitom i mesom,
A žeženijem zalijevaju bijesom.

Kad li aga odolio gladu
I bijes druzijem udvojio bijesom,
Planu opet kano plamen živi:
Sramota je takome junaku
Kupit harač, ne skupit harača,
Džilitnut se, ne pogodit cilja,
Kamol' slijepit mješte raje Turke,
Kamol' da mu zlorad krst se smije.
Planu aga kano plamen živi,
A pak slugam: »Eto mesa dosti;
Bac'te raji oglodane kosti,
Bac'te kosti, spremajte pečenje,
Dok ve viknem, da gotovo bude.«
Riknu aga, šetnu pod čadora.

Po'še sluge večer večerati,
Večerati, pripremat veselje,
Suhe slame i konopca tvrda,
Čijem će kadit neposlušnu raju,
Nogam uvis, glavom strmoglavce
Obješenu o lipovu granu;
Čijem će kadit, čijem će zlato vadit
Gole iz raje, u ko'e kruha neima.
A što raja? — Što će raja tužna!
Zemlja 'e tvrda, nebo je visoko;
Plačnijem srcem grozne sprave gleda,
Plačnijem srcem, al' je suho oko.

Kada li se pripravile sluge,
Ne more im srce dočekati,
A najveće Ćor-Safere gamzi,
Da zavikne aga Čengijiću:
»Hazur, momci, s krstom lipovijem,
Penjite ga na lipovu granu!«

Dotle aga pod čadorom sjedi,
I s njim šaren Bauk vojevoda,
I Mustapa, pouzdan mu ćato,
I ostalo glavnijeh Turaka.

Po čadoru okol uokolo
Razastrti lijepi sazi
I dušeci vrh njih meci
Raskošno se šire, i krepko
Pozivaju na razblude tijelo,
Na razblude i na sanak tihi.
U zakutku na malenu ognju
Praska skoro usječeno granje,
Il' se cmari i pjesamcu dragu
Plačuć pjeva, pjevajući plače.
A na srijedi o drvenu stabru,
Oko kog se uokolo
Bio čador ohol stere,
Visi oružje svijetlo i ljuto:
Smrtne cijevi i željezo kruto.

Demeskinje tu se sablje krive,
Stoput vlaškom napojene krvi;
Tu jatagan u osmero visi;
Male nože prebrojit je teško;
Diljku pušku pozlaćenu lijepo

Vele puta tu zamjerit moreš;
Samokresom ni broja se ne zna.

Al' što ono uz topuz se sloni,
Divno čudo dosle neviđeno,
Krotko jagnje pokraj mrka vuka,
Tanka vila pored zmaja ljuta?
Gusle vidiš; al se ne boj, pobre,
Ne bi li ih razlupao topuz,
Prometnuo žice verigami,
Nevin lučac tetivom i lúkom,
A konjica konjem od mejdana.
Ne boje se Slovinkinje vile,
Uz šestoper da će poginuti;
Pače znadi, da gdje njega nije,
Tu ni pjesan slovinska ne zrije.

A na dvoru nebo divno
Crnijem tminam lice zakri,
I da 'e vidjet proz oblake,
Vlašići bi, zvijezde sitne,
Nad čadorom treptili bijelijem;
A mjesec bi vitorog te gledo
Sa zapada ispred zvijezda sjajnijeh,
Ko prevodnik ispred stada ovan.

Noć je vani slijepa, gluha.
Nigdje glasa, već što sipi
Rosa sitna, ko da nebo plače.
Mrak se gusti, pomrčina gusta,
Zapodjede ravnicom i gorom,
Da ne vidiš pred očima prsta,
A kamoli stazu pred sobome.
Teško onome, koga sade
Stiže u putu noćca crna,
A noćišta jadan ne imade!

Pognaše se nebom vjetri;
A odande plahe munje,
Nebeskijem ognjem sjecajući,
Sad ti smrtne bliješte oči,
Sad još gušću, neg' bje prije,
Navlače ti na vid tminu.
Pak za njimi čuj sad grmljavinu.
Gdjeno najprije izdaleka tutnji,
Pak sve bliže, krupnje, strašnje

Urnebes se gromki goram ori.
Stoji tutanj neba i ravnine,
Stoji jeka dräge i planine:
Sva je zgoda, bit će gräda teška.
Teško onome, koga sade
Stiže u putu noćca crna,
A noćišta jadan ne imade!

Al' da vjetru dadeš pleći,
Pak kad sjekne oganj iz oblaka,
Da zjenicu upreš bistru,
Ter da gledneš niz vjetar ravninom,
Vidio bi gdje skup ljudi stupa;
Noć ih luči, al' su zato skupa.

Sad im plamen ukazuje stazu,
Sad je otme noćca mrkla;
Ali oni stupanj laki
Mračnijim poljem naprijed steru
I daljinu ispred sebe
I čadorja hitro beru:
Noć je crna, radi bi noćištu,
Ter se jadni tminom provuć ištu.

Opet sjeknu plamen višnji,
Družba noćna sve se bliže kući,
Ter razabrat moreš veće,
Tko je vodi i tko s njome hodi.
Valjada je jedno družbi glava,
A provodič vjeran drugo,
Tere vičan polju i gori
Putnu mrakom družbu prati.
Zirni, pobre, kako lako iđe,
Ko da zrakom mutnijem pliva —
Mniš, da naprijed sve ga nješto vuče —
Dokle njegova družba ina
S dvjesti nogu stupaj gazi.
Valjada se boji crne noći,
Pak bi rad već na noćište doći.

Al' svjetlica, što sad prva kresnu,
Družbu tajnu za čadorjem vidje,
Gdje se u red poredila redom
Sa tri strane, da je više bude,
Ter tu stoji četa noćna
Kano trijesak iznenada,

Il' goruća kano lava,
S ognjenijeh što se gora
Na dolinu prleć saspe,
Baš bez brige kada smrtni zaspe.

Stoji četa, osluškuje glase,
Za razaznat, gdje gospodar spava;
Ali ina glasa čuti nije,
Već što Safer s družinom se vrijednom
Mukam raji već unaprijed smije.

Pod čadorom aga sjedí,
Ter izmijenja tutum kafom,
Mrku kafu duhom paklenijem.
Ispod čalme čelo vedro
Namrštio mrskam tamnijem,
A junačko pod njim oko
Ko pramenom od oblaka
Namrčio, tere mûkom múči.
Misli aga svakojake misli:
Od balčaka i od djevojaka,
I od lova i od sokolova,
I od zlata i od ljuta rata,
Od kolaca i Crnogoraca,
Od džilita i od kopja vita;
A pak planu kano plamen živi:
Sramota je takome junaku
Kupit harač, ne skupit harača,
Džilitnut se, ne pogodit cilja,
Kamol' slijepit mješte raje Turke,
Kamol' da mu zlorad krst se smije.
Planu aga kano oganj živi;
Al' gdje glasne o stožeru gusle
Med oružjem junak spazi,
Stuknu malo bijes krvni,
A usladi krv se gorka
Ko nebeskijem skladom strunâ,
I što krvi žeđ bje prije,
Tad postade pjesme žeđa;
Tolika se slast iz pjesni lije!

Pak Bauku govorio aga:
»Oj Bauče, vrijedna vojevodo,
Tebe hvale, da si junak dobar;
Al' da udre miši iz planina,

Kaž', Bauče, koliko bi miša
Ti jedinac junak posjekao?«

— »Daj šestinu, dobri gospodaru.«

»Hrđo, kučko, vojvodo Bauče,
Mislio sam, da si junak bolji.
Da udari dvadeset Brđana,
Vjera turska tako mi pomogla,
Jedin bih im podsijeco glave . . .
Ali sam se malne zabrinuo,
Lulu pijuć i prevrćuć misli,
Gdje nam noćca ne dopušta mrka,
Da se krstom kadeć zabavimo.
Vjera moja, ti si pjevač dobar,
A ja željan gusâl i pjevača:
De zapjevaj, da me želja mine.«

Usta Bauk, gusle skide,
A pak smjeran podvitijeh nogû
Na prijašnje sjede mjesto;
Ter nasloniv pred sobome
Na mek dušek žice glasne,
Gudnu lučcem zveketnijem
Amo tamo po konjskome repu;
Pak gdje klinac njekoliko puta
Krenut škrinu, u gromovit
Uz udesne strune veće
Glas ovako, lukav pjevač, zače:

»Mili bože, čuda velikoga,
Kakav bješe Rizvan-aga silni
I na sablji i na kopju vitu,
I na puški i na nožu ljutu,
I na šaci i na dobru konju!
Siđe aga u polje Kosovo,
Pak zakupi careva harača:
Sve od glave po žut cekin ište,
A od ognja po debela ovna
I za noćcu na obred djevojku.

»Kupi aga careva harača,
Tvrda raja daje i ne daje.
Gdje od glave po žut cekin ište,
Otud često ni bakrena neima:
Gdje od ognja po debela ovna,

Daju mu ga, rebra mu se vide;
A gdje za noć mlađahnu djevojku,
Otuda mu kužne babe neima.

»Apsi aga tvrdoglavu raju,
Ter je poljem narazance redi,
Pak je konjem preskakivat stade.
Prvijeh deset preskočio aga:
Druzijeh deset preskočio aga;
A kad nasta treće desetero,
Bijesan đogo bijesno podigrava,
Pak gdje skoknu, pusti kolan puče:
Silan aga na travi se nađe.

»Malo tome vrijeme postojalo,
Ode šapat od usta do usta
Po ubavu polju Kosovome.
Što je dalje, sve to jače raste,
Dalje smijeh, dalje sprdnja raji,
Dok proniknu pjesma iz gusala,
Ter sad pjeva po Kosovu slijepac:
‚Hrđa bješe Rizvan-aga silni'.«

Još dok kobna pjesma iz usta
Bauku se grmeć razlijegaše,
Tko 'e u agu, a ne u pjevača
Pogled upro, taj mogaše
Po licu mu poznat jade,
Boli, srdžbe, gnjeve, bijese,
I stotinu inijeh srda,
Ponositu štono u srcu
Na ćuh svaki bruke i ruga
Krvavijem nokti gnijezdo riju.

Krvav plamen najprije mu buknu
Gnjevnu u srcu suproć raji crnoj,
Suprot vlahom, psetom, krstu
Lipovome, štono vrijedan nije
Uz Turčina da ga sunce grije.

Gvožđa, otrov, konop, nože,
Palu, oganj, kolac grozni,
Ulje vrelo i sto muka
U čas jedan junak smišlja,
Za izgladit gorkoj bruci trage,

I sačuvat uspomenu čistu,
Čisto ime uz glas strune blage.

Na obrve crn mu oblak sjeda;
Plamte oči poput ognja živa;
Crljen plamen uz obraz mu liže;
Strašnijem bijesom nozdrve se šire;
A na usti ispod pjene bijele
Grozan, paklen izraz stade,
Ko da veli: raja nek propade,
Samo pjesni čuvat se valjade!

Al' gdje Bauk zadnju riječcu izusti,
Jednijem mahom ko da munja
Proz mozag mu sjeknu plaha:
Raja sama bruci svjedok nije,
Raja sama neima oči i usta;
Tuci raju, tuci Turke k jednu,
Samo čuvaj uspomenu vrijednu!

Ali uto miso strašnu
U dubine srcu aga topi;
Crte licu kroti, tješi, blaži,
A po licu sve to jače maša
Srdžbe plamen; hoće da se miran
Svijetu ukaže, a vas dršće i trepti.
Pak najposlije, gdje golema ijeda
Pred svjedoci sakrit ne uzmognu,
Usta i viknu bukteć: »Hazur, momci,
Hazur s krstom, hazur s ljutijem noži,
S palom, s ognjem, s kolcem, s uljem vrelijem;
Raskivajte sve paklene vlasti!
Ja sam junak, to će pjesma rijeti;
K tom će cilju svi ko žrtva pasti!...«

Aga dobro ne doreče,
A na dvoru puška grmnu
I Saferu, koji prvi
Na glas agin gotov skoči,
U noć drugo prosu oko;
Ter što danas činit ljuti
Džilit poče, smrtno zrno doče.

»Vlasi, vlasi!« svudar vika jeknu.

Uto jedan ćete dio
U čadorje naboj sasu.
»Vlasi, vlasi!« Turci viču,
»Konja, konja!« grmi aga.

Dio drugi tada grunu.
»Vlasi odasvud! Puške, nože!«
»Konja, konja, Haso, konja!«

Diljke isprazni dio treći;
I već Hasan vižla brži
Izvede mu dobra konja.
Posjest aga gdje ga htjede,
Iz oblaka munja kresnu,
I vruć purak sa zemljom ga svede.
Noć je mračna; ne znaš, tko ga svali,
Al' tu blizu Mirko puške pali...
Proz noć crnu prhnu bez tijela
Hrabra duša, gola, nevesela!...

Pade aga, al' se Turci bore,
Već što tmina čudit ti se ne da,
Kolika se tu junaštva tvore.

Od mraka se ne razbire ništa;
Pa kad sijevne oganj sa nebesa,
Il' iz puške pouzdanu drugu,
Često put se krst i Turčin nađu
Na dohvatu noža ljuta,
Gdje mnijahu, puškomet je puta;
Ter se grle rukam gvozdenijem,
Ter se ljube kljunom gvozdenijem
Krst i prorok, dok jednoga teče:
Tolika im mržnja srce peče!

U odjeći noći crne
Prijeka u krvcu smrt po polju grezne;
Plahom munjom oči joj se svijetle,
A proz kosti hladan vjetar duje;
Glasom groma grozna podvikuje
Sada »kuku!«, sada »medet, medet!«
Sad »pomozi, o Isuse blagi!«
I uzdiše, pišti, ciči, hripi,
A pak grabi sad krste, sad Turke,
Ter im svojijem ruhom oči veže.

Tu pogibe uzdan agin ćato,
Mujo, Haso, Omer, Jašar ljuti
I trideset inijeh Turaka.
A Bauka spasi noćca mrkla,
I ostalo, što se još izmaknu.

Al' tko ono pokraj age leži,
Ter na mrtva mrtav gnjevno reži?
Novica je; ljut ga Hasan smaknu,
Baš gdje junak k mrtvu skoči lavu,
Izmed Turâk da mu skine glavu.

Grâd iz cijevi smrtni presta,
A navali grâd s nebesa:
Četa noćna pod čadorje uđe.
Noć je strašna, krvi oblita,
Tamna, crna; blago četi sade,
Gdje već trudna na noćište pade.

V

KOB

LOVĆEN gora pod nebo se diže,
Nadomak mu jedno polje širi.
U polju je stanak pustinjakov,
A u stanku jedna izba mala.
U toi izbi čudno čudo kažu:
Bijesno Ture gdje se krstu klanja.

Stoji Ture odjeveno lijepo
I pod čalmom i pod britkom sabljom.
I pod puškom i pod ljutijem nožem:
Strah te hvata, posjeć će te bijesno.

Al' se ne boj, pobratime dragi:
Krotko Ture, posjeći te ne će;
Smjerno Ture, uplašit ga lasno.
Udri samo o zemljicu nogom,
Ter ti smjerno obje skršta ruke,
Ruke skršta a prigiba glavu,
A pak desnu pred obraze diže,
I najposlije vrhu čela visi.

Pak pristupi, ter mi gataj, pobre,
Čija 'e ovo ponosita čalma? —
»To je čalma age Čengijića,
Al' se tužno oko glave vije.«
Čija 'e ovo, pobratime, glava? —
»To je glava age Čengijića,
Ali iz nje tamne oči vire.«
Čija 'e ovo okovana sablja? —
»To je sablja age Čengijića,
Al' žalosno uz bedricu visi.«
Čije 'e ovo zlaćeno oružje? —
»To 'e oružje age Čengijića,
Ali mirno o pojasu hrđa.«
Čije 'e ovo zlatno odijelo? —
»To 'e odijelo age Čengijića,
Al' od sunca ne odsijeva jadno!«

TUMAČ
SMRTI SMAIL-AGE ĆENGIJIĆA

I. Agovanje

2. *Stolac,* mjesto u Hercegovini, sjedište Ali-paše Rizvanbegovića, a ne Smail-age Čengića, koji je stolovao u Lipniku kod Gackoga. — 5. *Brđani* stanovnici Brda, jednog dijela Crne Gore; uzima se i kao »pars pro toto« za sve Crnogorce (sinekdoha). — 7. *Morača,* rijeka, što protječe Crnu Goru i utječe u Skadarsko jezero. Pjesnik ne uzima kao povod osveti Crnogoraca historički boj na Grahovu g. 1836., nego izmišljeni, ali mogući kakav okršaj na Morači. — 8. *Durak,* izmišljeno lice; ime uzeto iz Gundulićeva »Osmana« (XVIII, 345). — 10. *svome:* njihovu dvoru, kući. — 11. *vlašad:* Vlah je u Bosni bilo porugljivo ime za svakoga kršćanina — 17. *tamničar,* utamničenik, sužanj. — 18. *negve,* okovi za noge. — 19. *lisičine,* okovi za ruke. — 21. *gojni voli* su navlačili nesretnike na kolac. — 22. *dželat,* krvnik. — 26. *pala,* handžar, veliki nož. — 46. *zatočnik,* borac, branilac, koji se obvezao, da će izvršiti neku određenu zadaću. — 50. *lipov krst:* podrugljiva riječ za kršćanina, jer je lipa meko drvo; dakle: mekušac, slabić. — 56. *arslan,* lav. — 58. *predati.* bojati se. — 64. *krepost,* snaga (fizička i moralna). — 66. *rât, ráta,* rt, šiljak. — 67. *šiljak,* šilo; t. j. kao da mu je šilo ledenim (t. j. željeznim) rtom dirnulo dušu. — 69. *stratiti,* pogubiti. — 71. *jer se glavi boji:* za glavu. — 75. *piknja,* točka, t. j. kapljica hladnoga znoja. — 97. *valjade,* od valjati: vrijediti. — 104. *aman,* milost. — 111. *medet,* turski uzvik pred smrt: pomagaj! — 113. *huknu... zamuknu:* sravni st. 437—440. u Mažuranićevoj dopuni XIV. pjevanja »Osmana«:

I proz vrata od dvorova
kad iščeze, sve zamuknu
razmi kobnijem hukom sova,
što vrh dvora dvaš, triš huknu.

II. Noćnik

Noćnik, noćni putnik. — 116. *ter se krade,* kradomice se šulja. — 117. *grede,* od gresti: ići, hoditi. — 119. *hlad,* povjetarac (koji hladi). — 120. *kidisati,* škoditi. — 121. *rujev,* pridjev od »ruj«: vrst grma sa žutim lišćem (Gelbholz, rhus cotynus); ima ga u Hrvatskom primorju. — 136. *kavaz,* momak, pouzdana sluga, stražar, pandur. — 142. *diljka,* duga puška. — 143. *jatagan,* veliki nož; kratka sablja, šira prema vrhu nego prema dršku. — 146. *gujsko gnijezdo:* pojas s oružjem. — *struka,* vrst plašta od prostoga sukna. — *prikrilio,* pokrio. — 147. *rakčin,* turska duboka kapa; (go rakčin«, jer je bez saruka). — 148. *saruk,* turban, što ga Turčin ovija oko glave; *čalma* (Novica izbjegava vanjsku oznaku Turčina, da ne svrati na se pažnju Crnogoraca). — 152—154. *Cuca, Bjelice, Čeklići:* prema karti, trebalo bi biti: Cuce-Čeklići-Bjelice, pa Cetinje; pjesnik kao da nije imao posve jasnu topografsku sliku Novičina puta u Crnoj Gori. — 167. *Kob,* udes, sreća. — *delija,* ratnik, junak (»deli«: hrabar). —174. *junak od Morače hladne:* junak, koji se borio kod Morače«; jer selo Tušina leži na rječici Tušini, pritoku Pive. — 181. *babo,*

otac. — 189. *skin oružje:* Evo, kako je dolazio k vladici: U »Danici« 1835. br. 28 i 29 izišao je članak »Crnogorci« od Bulgarina. Tamo Bokelj nosi glase vladici. Stražar mu veli: »A ti, brate, daj meni svoju pušku, sablju i pištolju. Staza je uska, noć je tamna, a mi smo nepoznati drug s drugom«. Vlad. Mažuranić misli, da je taj članak preveo Ivan Mažuranić. — 192—193. *posljednja ... zvijezda ...:* po narodnom vjerovanju svaki se čovjek rodi pod jednom zvijezdom, sretnom ili nesretnom; kad umre, ugasi se zvijezda. Dolaskom Novičinim na Cetinje stala je gasnuti Smail-agina zvijezda.

III. Četa

208. *ko,* kako. — *ždrijelo,* klanac; *na ždrijelo!* povik na obranu, kad se neprijatelj primicao klancu, kojim je mogao provaliti u Crnu Goru. Ali ovaj put se četa sabirala tiho, šaptom, kao da junaka zove nepoznati glas višnjih duhova. — 215. *šapat tamni,* šapat u tami. — 216. *proz,* kroz. — *scijeniti,* misliti. — 219 *gamziti,* čeznuti, za nečim hlepiti, »pokretati se od uzbuđenja« (kao: gramziti, a ne: gamizati ili gmizati!; v. Barac, Mažuranić, 176). — 226. *struka* v. II. 146. — 233. *gvožđe,* oružje. — 234. *četa noćna, tamna:* jer se kreće »u noći, u tami«. — 237. aluzija na Mirka Aleksića Damjanovića, koji je na Mljetičku mrtvom agi odsjekao glavu. — 239—241. *man, mäni,* uzaman, uzalud. — 244. *gromovnik,* klasični pridjev Zevsa i Jupitera: ovdje: Bog. — 257. *ko,* kako, kao što. — *grâd,* tuča, led. — 259. *pršiti, pršim,* letjeti (Gundulić: jur na krilijeh od vjetara *glas* po svemu svijetu *prši*). — 262. *podobati se,* nalikovati (isp. prispodobiti). — 263. *muče,* mučeći, šutke. — 265. *krivine,* krivice. — *tijem,* zato. — 268. *smrtne cijevi,* puške. — 270. *toke,* pločice za ukras na dolami. — 281. *ko znajuć,* kao da znade. — 274. *nize,* popuštaju, spuštaju se, snizuju se. — 277. *blizanci zvijezde jasne:* Kastor i Poluks. 279. — *Komljani, Komani, Zagarač, Bjelopavlići,* krajevi Crne Gore između Cetinja i Morače. — 287. *koj,* kojoj. — 292 *ljut oganj,* kresivo, kremen. — 293. *fišek,* naboj, prah i olovo, što se metne u pušku. — 295. *gladilica,* brus: brusi pouzdanu oštricu vjernoga noža. — 297. *nado,* čelik, ocjel. — *šušanj,* otpalo suho lišće. — 298. *zaprètati,* pokriti (pepelom; ovdje: suhim lišćem). — 306. *kûpa,* (dem. kupica), čaša. — 307. *rudjet,* rumeniti se (pred zapad sunca). — 309. *javiti* (ovce) voditi ovce idući pred njima. — 311. *prevodnik,* prehodnik ovan, koji ide (hodi) pred ovcama. — 313. *grede,* v. II, 117, — 317. *fenjer,* svjetiljka. — *duplijer,* duplir (tal. doppiere) velika voštana svijeća. — 318. t. j. ni zvona sa ponosnih zvonikâ. — 321. *Crkva mu je ...* istu sliku upotrebio je Mažuranić u pjesmi »Vjekovi Ilirije« (stih 27—28):

Narav divna, divna crkva b'jaše,
U koj sunce mjesto svijeće sjaše.

341. *za nj;* za to. Neki komentatori misle, da bi trebalo biti: *za nj'* (t. j. za nju), jer se odnosi na riječ »zemlja« u st. 334. Ali u izdanjima od 1876. i 1895. nema apostrofa). — 344, *timor,* gorsko stijenje. — 343. *boraviti,* živjeti. — 348. *tko vas:* tko od vas. — *hajati,* mariti — 352. *drâga,* doline. — 356. *veđa,* vjeđa, obrva, kapak na oku. — 361. — *djelom:* djelima. — 362. *gvožđe,* v. III. 233.-365. *visiti se,* nadvisivati se, dizati se nad čim. — 366. *ve,* vas (crnog.). — *jačiti,* jačati. — 378. *mroste;* mrijeste. (Isto tako u Osmanu XIV. 356. ... »odri carski gdje se stroše«, t. j. striješe). — *spali* (od spati, spim), spavali. — 379. *spravan,* pripravan, spreman. — 287. t. j. dignuv dragi život nejaku protivniku. — 393. *prik,* prijek, zao, dostojan prijekora (Gundulić: »ku slijediše djela prika«. Osman XVII, 154.-394. *oprosnik,* onaj, koji oprašta. — 400. *bjeguć,* bježeći, brzo. — 402 *gre se,* grede se, ide se; v. II, 117. — 414. *razboljen,* gânut, raskajan. 423—426.: »Čudno biće, kadro da odvrati sto srdaca od (misli na) nebesa, i da ono samo razori sve, što je sto (ljudskih) volja htjelo«. — 425. *pun slobode,* pun srčanosti, smionosti. — 441. *podobati se,* nalikovati, ovdje: dolikovati se. — 443. *ne,* nas (crnog). — 445. *manu se,* okani se. — 447. *mješte,* mjesto. — *dugu vidje:* jer su suze orosile oči. — 449. t. j. vodu zagrabiše kapom. — 456. *i njih sini,* i (pred) njihovim sinovima. — 462. *pića,*

hrana. — 464. *piće,* pilo. — 477. *četa dalje grede:* Dalje pjesnik ne opisuje puta čete; ali do Morače ona je morala prevaliti oko 80 km, a do cilja bilo je još toliko. To se po onakovu terenu, kakav je crnogorski, ne bi dalo pješke prevaliti u same dvije noći; no pjesnik nigdje i ne tvrdi, da je taj put trajao samo dvije noći.

IV. Harač

478. *Gacko polje:* poznato je da je Smail-aga našao smrt na polju Mljetičku u Drobnjacima, a ne na Gackom polju u Hercegovini. — 483. *čádor,* (čadòra, čadòrovi), šator. — 484. *teška gvožđa,* mučila. — *falake,* sprava, kojom su ljudima sputali noge, da miruju, dok ih biju po tabanima. — 488. *harač,* porez (po glavi), što ga je u Turskoj plaćala raja za svoj seoski posjed. — 491. *haračlija,* onaj, koji pobire harač. — 495. *obredom djevojku;* kuće su se imale obredati, pa svake noći jedna dati djevojku. — 500. *zmaji:* haračlije. — 505. *gad,* nečistoća. (Po opisu Matije Mažuranića, Turci su puni ušiju, ali ih ne će da ubiju, jer da su to duše umrlih grešnika. »Pogled« 62.). — 506. *hrda,* lijenost, nerad. — 512. *džilit,* kratko koplje bez gvozdena vrha, sulica. — 515. *harba,* vrst kratkog koplja. — 520. *kulaš,* konj mišje boje. — 522. *spodbiti,* uhvatiti, ščepati. — 530. *kosnuti,* dirnuti, pogoditi. — 532. *luč,* oko. — 539. *džilitnuti se,* baciti džilit. — 546. *kučka,* kuja. — 554. *piska,* vrisak, oštar jauk. — 556. konji lete kao vile, a raja kao ptice lastavice, t. j. još brže. — 563. *konji krilonozi,* homerski epitet: konji imaju noge brze kao krila. — 565. *Ektorove ispred grada Troje:* kao kad su Hektorovu Troju napustili bogovi (Ilijada, XXI. pjev.), dok je Ahil gonio Hektora oko Troje. — 576. *kleti ad,* pakao (Had). — 580. *brana,* drljača. — 583. *more,* »riječ pogodna kao: bedače, beno!« (Mat. Mažuranić). — 588. *kandžija,* bič. — 592. *povratiti se,* doći k sebi. — 606. *duha,* dah. — 610. *ostan, bodilo,* kojim se podbada vol; ovdje: bič. — 614—615. *stražnja trublja,* trublja na posljednjem sudu, na sudnjem danu. — 625. *stan od stakla:* voda je prozirna kao staklo. — 626. *zvjerinje,* zvjerad, zvijeri. — 630. *velju,* velim. — 643. *dok ti žuđen harač isprosimo:* raja bi s teškim lancima oko vrata obilazila od mjesta do mjesta, da isprosi novac za harač. — 651. *potkujte ih,* t. j. stavite im falake (v. IV, 484). — 675. *pramen,* (oblaka), tanki oblak. — 679. *starodavan,* drevan. — 687. *tihotan,* pun tišine. — 694. *lelek,* jauk, kukanje (lele meni! kuke lele!). — 696. *nadaleče,* nadaleko. — 697. *sloviti,* biti na glasu. — 701. *hitar,* domišljat, mudar. — *mrzak obrće,* smišlja. — 703. *otražje,* tragovi, ostaci. — 705. *lavom,* poput lava. — 706. *psetom,* kao pseto. — 708. *piska* v. IV. 554. — 710. *pomaganja,* običnije; pomaganje, vika u pomoć. — 711. *tlapnja,* priviđenje. — 718. *prometati,* kretati se. — 719. *meka,* mamac. — 720. *napuhnuv mješinu od usta;* naduvši lica, napuhnuvši usta. — 724. *prokol,* rašljast kolac, na kome se može vrtjeti ražanj. — 730. *osovina,* ovdje ražanj. — 731. *sinija,* nizak stol, kao i *sofra.* — 735. *razglabati,* raščinjati, trgati. — 739. *simit,* bijeli kruh. — 740. *ploska,* plosnata čutura. — 742. *žeženi bijes,* rakija. — 744. *udvojiti,* podvostručiti. — 757. *po'še,* pođoše. — 771. *Ćor-Safer:* ćorav, jednook. — *gamziti,* v. III. 219. — 773. *hazur,* pripravan, spreman. — 777. *ćata,* pisar. — 789. *stabar,* drven stup (čak.). — 794. *demeskinja,* zavinuta sablja (kakve su se nekoć kovale u Damasku). — 801. *topuz,* buzdovan, drvena batina sa željezom na kraju. — 808. *lučac,* gudalo. — 811 *šestoper,* buzdovan sa šest komada gvožđa na kraju. — 817. *Vlašići,* skup od sedam zvijezda, Plejada. — 822. *Noć je vani slijepa, gluha,* jer se ne vidi i ne čuje ništa (kod Vergilija je noć (nox) »caeca« i »silens«). — 826. *zapodjeti,* početi (spuštati se), nastati. — 833. *plâh,* žestok. — 841. *urnebes,* treska, štropot. (Gundulić: ... »u gromovitu urnebesu — razlijegaju se slijepe tmine«. Osman XIII, 47—48). — 847. *dati pleća,* okrenuti leđa. — 858—859. *brati daljinu,* prevaljivati udaljenost. — 863. *kučiti se,* približavati se (isp. prikučiti se, dokučiti). — 866—67. *glava,* zapovjednik čete: Mirko, *provodič:* Novica. — 874. *dvjesti nogu,* jer je u četi »jedva sto junaka«. — 886. *kada smrtni zaspe,* kada ljudi (smrtnici) usnu. — 893. *tutum,* duhan. — 894. *duh pakleni,* dim. — 896. *mrska,* nabor na čelu. — 898. *pramen od oblaka,* tanki oblak. — 901. *balčak,* držak sablje (sinekdoha: sablja). — 913. *stožer,*

drvo usred gumna (ovdje: čadora). — 915. *stuknuti*, svladati. — 926. *ti jedinac*, ti sâm. — 927. *šestina*, šestorica. — 932. *jedin*, sâm. — 947. *klinac*, vijak, kojim se navijaju žice. — 948—950. t. j. već zače lukav pjevač uz udešene strune, u gromovit glas ovako. — 969. *apsiti*, uhititi, hvatati. — 970. *narazance*, najednako. — 975. *đogo*, đogat, bijeli konj. — 976. *kolan*, remen, kojim se pričvršćuje sedlo. — 991. *srđa*, Erinija, furija; ovdje: bjesnilo. — 994. *ćuh*, dah, dašak, povjetarac. — 102. *pala* v. I. 26. — 1005. *bruka*, sramota. — 1021. *k jednu* zajedno, ujedno. — 1024. *topi*, utaplja. — 1032. *hazur*, v. IV. 773: spremite se, momci; pripremite kršćane, pripremite ljute nože!... — 1036. *rijeti*, reći. — 1053. *višao*, (vižla), pas prepeličar; »brži od psa«. — 1057. *purak*, tane. — *svesti*, sastaviti. — 1067. *il iz puške pouzdanu drugu:* ili iz puške, što ju je opalio pouzdan drug. — 1073. *Krst i prorok:* Kršćani i Turci (metonimija). — 1077. *duje*, duše, puše. — 1080. *medet*, v. I, 111. — 1096. *grâd*, v. III. 257.

V. Kob

1102. *nađomak*, blizu. — *širiti*, širiti se, sterati se. — 1104. *izba*, soba, sobica, ćelija. — 1114. *smjerno*, pokorno. — 1115—1118.: opisuje turski način pozdravljanja. — 1118. *visiti*, dizati. — 1119. *gatati*, proricati, pogađati. — Takva je kob (sudbina) zadesila Smail-agu. Pjesnikov sin Vladimir veli, da je za njegova djetinstva, na jednom posjedu, povrh doline sv. Žavera (u zagrebačkoj najbližoj okolici), bio u jednoj izbici kip pustinjaka, koji bi — ako si udario nogom ili su se otvorila vrata — spuštao glavu i sklapao ruke na molitvu. To da je dalo njegovu ocu ideju za »Kob«. — Ali i vladika je crnogorski stvarno postavio u hodnik iza vrata svoga dvora dva sagibljiva pera: na jednom je bila Smail-agina glava, a na drugom glava Mahmud-paše Skadarskoga. Kad bi netko ulazio vladiki u dvor, onda bi se te obje glave pomoću pera sagibale i naklanjale. (Hrvatsko Kolo 17/1936, 104).

S. J.

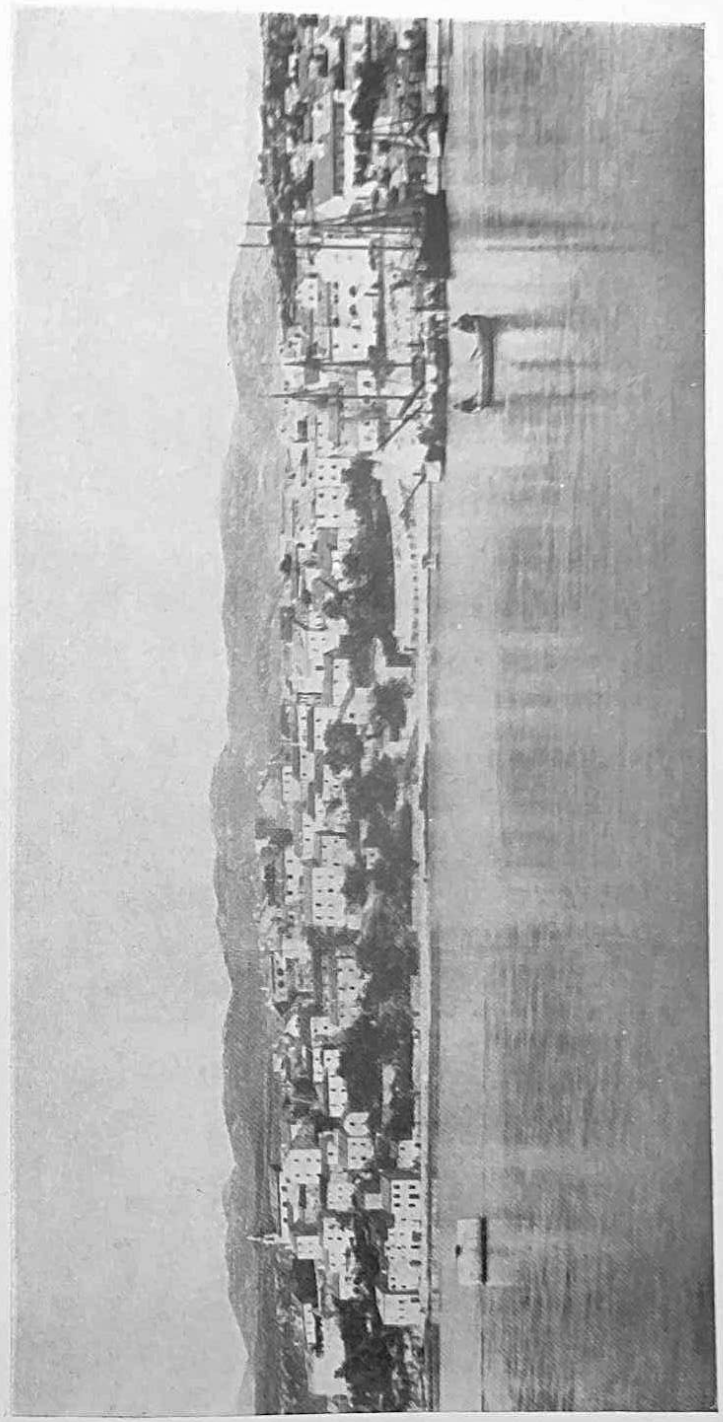

1. Novi Vinodolski, u XIX. stoljeću

2. Faksimil Mažuranićeva rukopisa »Smrti Smail-age Čengijića« (iz »Haračа«)

3. Naslovna strana »Iskre« 1846.

228

Čija 'e ovo, pobratime, glava? —
»To je glava age Čengijića,
Ali iž nje tamne oči vire.«
Čija 'e ovo okovana sablja? —
»To je sablja age Čengijića,
Al žalostno uz bedricu visi.«
Čije 'e ovo zlatjeno oružje? —
»To 'e oružje age Čengijića,
Ali mirno o pojasu hèrdja.«
Čije 'e ovo zlatno odijelo? —
»To 'e odielo age Čengijića,
Al od sunca neodsieva jadno!«

U Karlovcu na 29. studenoga 1845.

4. Završetak Mažuranićeve pjesni »Smrt Čengić-age« u »Iskri« 1846.

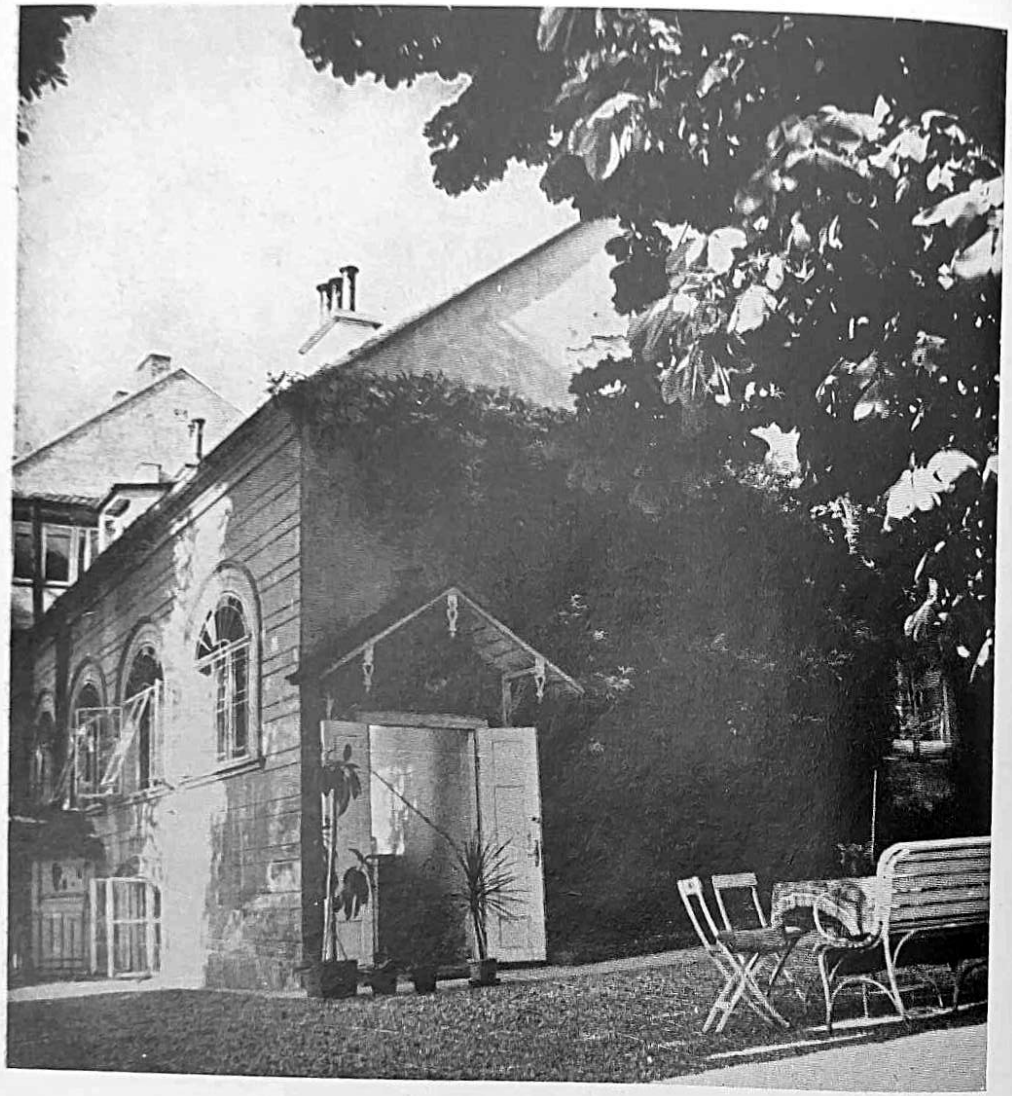

5. Glavni ulaz u Mažuranićevu kuću u Zagrebu (Jurjevska 5)

6. Anka Krizmanić: Mažuranićeva kuća (zapadno krilo, gdje je Mažuranić umro 1890.)

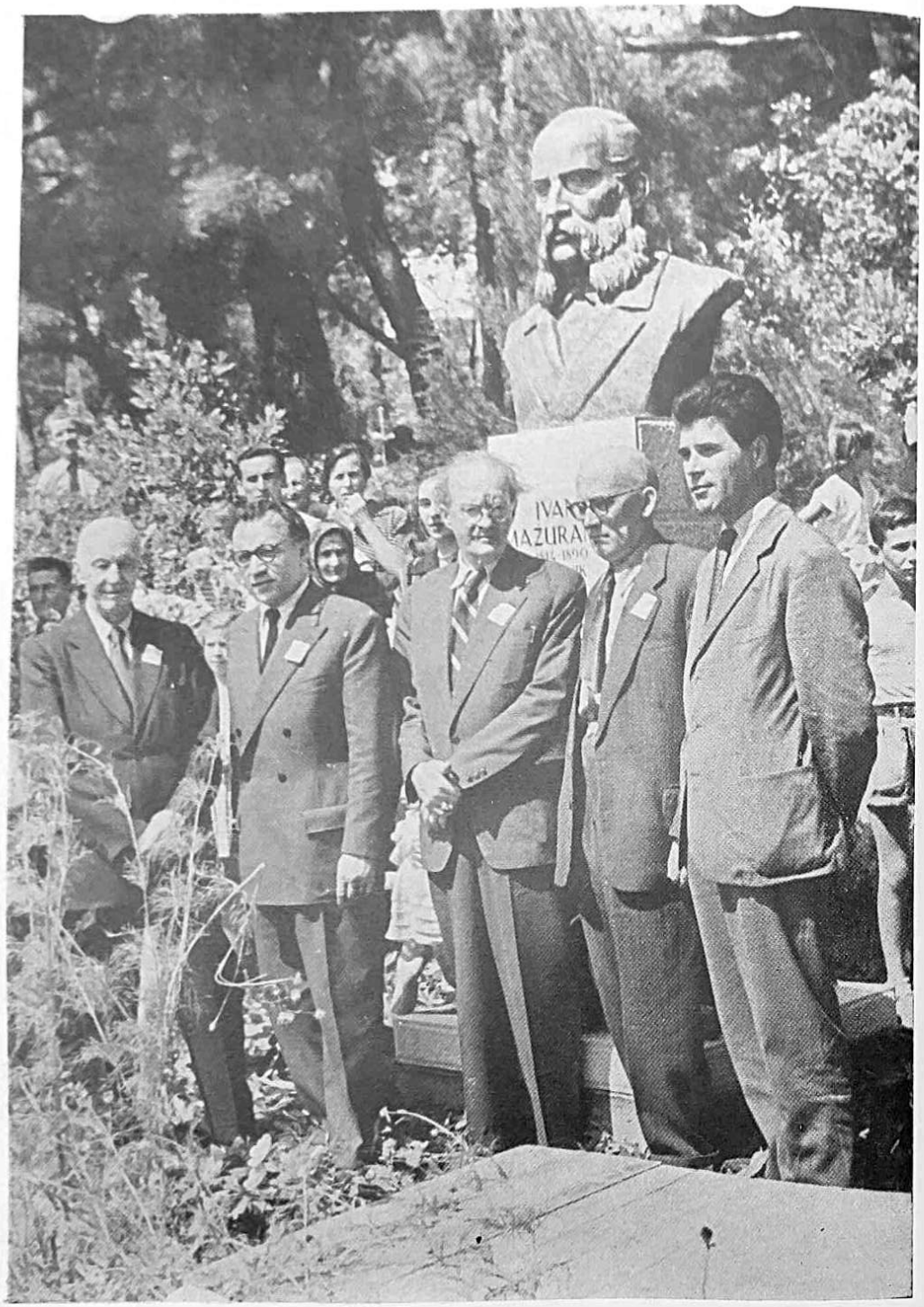

7. Vinko Matković: Poprsje Ivana Mažuranića u Novom (1955)

NAPOMENE K OVOM IZDANJU

Zbog određena opsega, ovo izdanje donosi samo izabranu prozu i izabrane pjesme. Od proze je uvrštena alegorična basna *Slavulj i kukavica*, neke *misli* i *njetila*, često spominjana brošura iz god. 1848. *Hrvati Mađarom* i jedan politički *govor* (iz g. 1861). Kako je Mažuranić stilizirao mnoge saborske proglase i zaključke, a kasnije, kao predsjednik dikasterija i kancelar, i kraljevske reskripte, mogla bi se prirediti oveća zbirka Mažuranićevih političkih tekstova. Dok to ne bude izvršeno, naći će onaj, koji bude detaljnije proučavao njegov politički rad, govore u izdanjima saborskih dnevnika. Govor, koji je donesen u ovoj knjizi, izvađen je iz »Dnevnika sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije godine 1861«. svezak II, str. 393—395 (Z. 1862). — *Manifest naroda hrvatsko-slavonskog* od g. 1848., koga je sastavio Ivan Mažuranić, a bio je štampan u Narodnim novinama 15. srpnja 1848., preštampan je u Kukuljevićevim »Jura regni« (1868, II, str. 350—356) i, ponovno, u mojoj »Ilirskoj antologiji« (1934, str. 152—156). — Glasoviti kraljevski reskript od g. 1861., kojim se raspušta hrvatski sabor, i za koga Nehajev s pravom kaže, da je »izvanredno djelo hrvatske diplomatike i po svom obliku spis književni« (Hrvatska revija III/1930, str. 352), može se naći u Šulekovoj knjizi *Naše pravice* (Z. 1868, str. 439—456).

Pjesme nisu birane po izrazito estetskom kriteriju, nego tako, da se po njima može slijediti razvoj Mažuranića kao pjesnika, ali su ipak odabirane one, koje su najčitkije. *Vjekovi Ilirije* uvršteni su zbog svog programatskog karaktera. Iz *Osmana* su uzete lirske partije. *Smrt Smail-age Čengijića* donesena je prema tekstu izdanja od god. 1876., što ga je s Markovićem priredio pjesnikov sin Vladimir Mažuranić, i kasnije ga preuzeo u sabrane *Pjesme Ivana Mažuranića* (Zagreb 1895). Pjesni je dodan kratak, ali, nadam se, dovoljan tumač.

S. J.

MATIJA MAŽURANIĆ

Matej Mašuranić

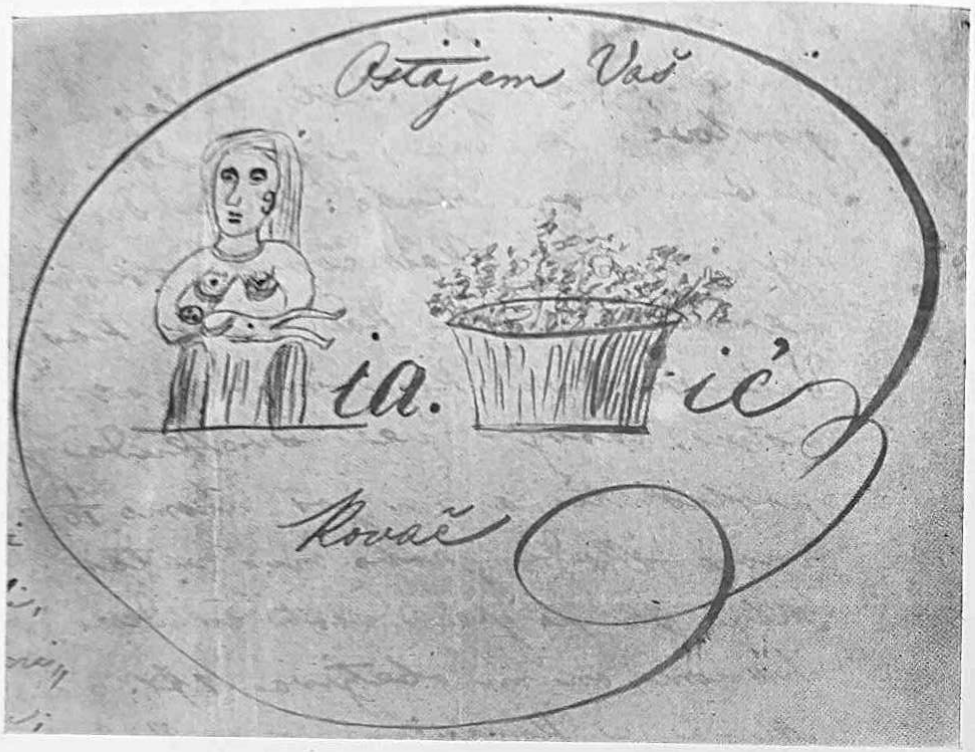

1. Potpis-crtež Matije Mažuranića, bratu Antunu 1844.

2. Pečat Matije Mažuranića 1844.

3. Pečat Matije Mažuranića 1857.

MATIJA MAŽURANIĆ

(1817—1881)

1.

Matija Mažuranić, peti i najmlađi sin Ivana Petrova Mažuranića, rodio se u Novome 4. veljače 1817.[1] Osnovnu školu, koja je bila njemačka,[2] polazio je u rodnome mjestu, i bio je odličan đak. Sačuvana svjedodžba općinske škole iz god. 1829. veli, da je g. 1828. iz svih predmeta drugog razreda (osim jednoga) bio vrlo dobar, pa je s odlikom svršio razred; bilo mu je 11 godina. Školu je svršio poslije godine 1830.[3]

Otac Matijin Ivan Petrov bio je zadržao najstarijeg sina Josipa kod kuće na posjedu, a slijedeća dva sina, Petra i Antuna, poslao je u škole. Poznato je, da već za četvrtog sina Ivana nije imao dovoljno sredstava za školovanje, pa je ovaj iza osnovne škole morao ostati kod kuće; istom uz pomoć Antunovu mogao je Ivan poći u gimnaziju na Rijeci. Dakako da se na školovanje Matijino nije moglo ni misliti. On je nakon osnovne škole izučio kovački zanat.[4]

Po ustaljenom je običaju mladi kalfa išao »u svijet« da proširi svoje znanje. God. 1836., 9. studenoga, podigao je u Zagrebu »Wanderbuch« — stranovnicu ili putovnu knjižicu —, i kao 18-godišnji kovački pomoćnik krenuo na put. God. 1836. i 1837. putuje po monarhiji, iz mjesta u mjesto:

---

[1] O životu Matije Mažuranića nije se do novijeg vremena mnogo znalo. Nešto je sitnijih podataka iznio usput T. Smičiklas, pišući biografije Ivana i Antuna Mažuranića, u Spomen-knjizi Matice Hrvatske (Z. 1892, 6 i carptim). — Obilnija i zanimljivija su sjećanja Matijina unuka dr. Milutina Mažuranića, što ih je iznio u zagrebačkoj »Riječi« g. 1927., br. 130—134, a odatle preštampao u knjižicu: Dr. M. M.: *Matija Mažuranić (1817—1881., brat pjesnika i bana)*, Zagreb 1927. — Po toj knjižici i po Smičiklasu izrađen je uvod u 2. izdanje *Pogleda u Bosnu* (Z. 1938; prir. dr. Slavko Ježić). — Arhivsku građu o njemu publicirao je istom dr. Ivan Brlić pod naslovom: *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*, u 24. knjizi Građe za povijest književnosti hrvatske (1953), gdje su Matiji posvećena dva dijela: I. *Životopis Matije Mažuranića* (str. 109—123) i *Arhivska građa o Matiji Mažuraniću* (123—169). — U napomeni je Brlić štampao i neku vrstu kratkog životopisa Matijina iz pera Frana Mažuranića, koji je sadržan u neobjelodanjenom rukopisu *Poslanica popu Kerubinu* (l. c. 117—118).

[2] V. biografiju Ivana Mažuranića, pogl. 2, na str. 8. ove knjige.

[3] Brlić, 1. c., 111.

[4] Da je izučio i stolarski zanat, kako tvrdi dr. M. M., o tome nema podataka (I. Brlić, 1. c., 119, bilj. 16).

iz Zagreba u Karlovac, pa u Novo Mesto, Ljubljanu, Maribor, Ptuj, Varaždin, Bjelovar, Viroviticu, Osijek, Feričance, Temišvar, Segedin, Pečuh, te preko Karlovca na Rijeku, odanle opet u Ljubljanu, Novo Mesto, Varaždin, da se 19. rujna 1837. nađe u Brežicama. A 12. studenoga 1837. javlja se bratu Antunu opet iz Novoga. Bilo mu je tada 20 godina.

Prema »svedočanstvu« u stranovnici vidi se, da je pune »dvi godine« radio kod kovača Mate Katunara u Novome. Za to je vrijeme imao neprilika s popom Mudrovčićem, radi nekih paskvila, o čemu piše 18. siječnja 1839. opširno pismo bratu Antunu. Matija dakako tvrdi, da nije ništa kriv, ali njegov biograf dr. Brlić misli, da bi on mogao čak biti i autor koje od tih rugalica; rukopisi nekih od njih pronađeni su među spisima Matijinima.[6]

Matiji je svakako već dodijalo u Novome. 2. ožujka 1839. piše Antunu, da čuje, kako se brat Ivan sprema na put, pa bi mu rado išao za slugu pod imenom Milutina Novljanića. »Ja sve brojim dan na dan, i čekam kao duša raja, i ozebal sunca.«[7]

Očito mu se ta nada nije ispunila, jer 23. srpnja 1839. opet piše Antunu još iz Novoga. »Ja sam sad svakojako nakanil pojt u Crnu Goru, da od vladike oružje primim. Ja sam našim doma još sega proletja povidal, da ste mi rekli u Riki, kad vam budem što od potribe, da ćete pisat po me i neka gori dojdem... Prosim, pišite po me, vi ćete me svetovat i otpravit. Ne bi se ja ni spravljal u Crnu Goru, ali zaman, kad ovaj svit nije za me stvoren. Ako poginem, to i želim, da zla više ne patim, ako ostanem živ, bit ću valje mudriji, i znat ću unapriđed odolit zloj srići...«[8]

Slijedeće pismo Antunu pisao je na brzinu, u jednom dućanu, u Sisku, 3. studenoga 1839.; tu stoji: »Jur sam Ivanu kazao, zašto moram iz Novoga otiti, i eto jesam sad odišao... Odavde od Siska idem po lađi u Srbiju, pod imenom kalfe; već neću nazad dojti, dok se vrime ne okrene; vama ću jur obznaniti, gde sam i kako sam, kako ćete vi pisati kući... Doma pišite, da sam došao u Zagreb, i da sam išao nikud na posal...[9]

Iz tih se pisama može zaključiti, da je među braćom bio neki dogovor »na Riki« i čini se da će po tom dogovoru Ivan i Antun pisati po Matiju, čim bude »od potribe«, svjetovati ga i otpraviti nekamo. Matija je opet zbog nekog razloga morao ostaviti Novi; moguće, da je to bilo u vezi s aferom paskvila. Kako on o polasku u Crnu Goru i primanju oružja od vladike govori kao o nečemu, što je poznato braći, mora da je o tomu bilo govora na Rijeci.

Međutim, Matija je preko Srbije krenuo u Bosnu; možda je odavle mislio doći do Crne Gore. Prebacivši se preko Save kod Zemuna, došao je u Beograd 25. studenog 1838., pa preko Kragujevca, Čačka, Požege, Užica, Mokre gore (tu je ušao u kontumac srpski 5. pros.) stigao u Bosnu početkom

[5] Brlić, l. c., 111.
[6] ibid. 119.
[7] Građa 24, 135; pismo pod br. 9.
[8] ibid.; pismo pod br. 10.
[9] ibid.; 136; pismo pod br. 11.

prosinca 1839. Preko Višegrada dospio je u Sarajevo. Dne 27. siječnja 1840. ponovno je prešao tursku granicu i nalazio se u srpskom kontumacu u Rači.[10]

Kad je iz Rače, preko Šapca, stigao u Beograd (6. veljače), ponestalo mu je novca, pa se zaposlio kao kalfa do 18. rujna 1840.

Iz Beograda se javlja bratu Antunu pismom od »29. junija srpskog« (10. srpnja 1840), iz kog se vidi ,da baš nije zadovoljan kao kalfa, ali kani ostati još do proljeća, da bi uštođenim novcem mogao kupiti majstorski alat. Međutim je obolio, pa kad je prizdravio, zaželio je da krene kući. Nakon raznih peripetija stigao je preko Vukovara, Osijeka i Bjelovara sretno u Zagreb 7. siječnja 1841. Tako to pripovijeda u svom *Pogledu u Bosnu*.

U knjizi *Pogled u Bosnu*, što su je izdala Matijina braća Ivan i Antun g. 1842., opisao je Matija svoj put po Bosni i iznio svoja opažanja o životu u Bosni. Ta je knjiga puna vrlo zanimljivih i vrijednih podataka, pa se može smatrati jednom od najboljih knjiga proze iz ilirskog doba, a i do danas je zadržala glas jednog od naših najodličnijih starijih putopisa.

God. 1841. vratio se Matija u Novi i tu ostaje do g. 1846. Kao svi seoski majstori, i on se bavi ratarstvom, ali uz to i svime drugim: politikom, književnošću, zakonoznanstvom, filologijom i trgovačkim spekulacijama. Sada udara, kaže I. Brlić, — uz pomoć brata Antuna — temelje kasnijem velikom imutku svome.[11]

Međutim nemirni njegov duh tjera ga opet u svijet. Već 12. lipnja 1846. javlja se bratu Ivanu iz Zagorja u Sloveniji, gdje radi na željezničkoj pruzi, ima vanredno povoljan ugovor, ali protiv njega spletkari zemljak mu Juraj Toljan, i dovede ga čak u zatvor. Sve je to toliko razbjesnilo Matiju, da se je spremao ubiti Toljana (i nekog direktora Burlinija), ali mu se uoči dana određenog za ubojstvo javio u snu neki čovjek i rekao: »Prođi se te misli, strpi se, rođen si za viša djela.« I to ga je odvratilo od te namisli.[12]

To ga je i ponukalo da je iz Zagorja preko Graza krenuo u Beč, kamo je stigao 6. lipnja 1847. »Iz Beča pošao sam u Peštu, iz Pešte opet u Beč. i ovo su bila putovanja za me vrlo hasnovita. Iz Beča opet sam pošao niz Dunav, uzeo sam pasoš za tursko carstvo, s dozvolenjem samo za 4 mjeseca. Iz Beograda pošao sam u Sarajevo, gdje se i danas nalazim u dvoru Fazli-paše Šerifije i jesam njegov naimar.«

Ovo je pismo pisano »na post Velike Gospe 1848« iz Sarajeva, a u pismu stoji »Ja sam već u njega (Fazli-paše) taman sada je prošla godina«. Stigao je dakle u Sarajevo u prvoj polovici kolovoza 1848. Dalje piše Matija: »Uzrok što vam do sada nisam pisao, lasno ćete pogoditi; a uzrok što sada pišem, jest dvostruk: Prvo jest, što znadem, da Vi želite za me razabrati, pa makar još nesretniji bio. Drugo, što i ja želim obavijestiti se o stanju Vašemu, o našoj kući, o mojoj Mariji i djetetu, i napokon, što se o meni misli i govori u Primorju.« Pri kraju pisma spominje neku njemačku knjigu o ratnoj tak-

[10] Brlić l. c. 112.
[11] ibid.
[12] Ti su događaji opisani u Matijinim pismima pod br. 21, 22 i 23. Građa 24, 144—148.

tici, i moli braću, da mu je nabave.[13] Teško je reći zašto ističe, kako se osjeća nesretnim.

Tako je Matija, po drugi put, opet u Bosni. Tu je ostao preko dvije godine, najprije kod Fazli-paše u Sarajevu, a kasnije kod vezira u Travniku.[14] Iz Sarajeva piše opet Antunu na dan Male Gospe (8. IX.) 1848.: »Ja sam ne znam, kad ću se povratiti kući, jer sam ja, bojim se, samo za ovu zemlju rođen. Turci me jako ljube radi velike mudrosti, kako kažu; a raja sve većma i većma povjerenje u me stavlja; i otud ne more drugo slijediti, nego mitra na glavu ili kolac u dupe.« Potkraj pisma požuruje knjigu o ratnoj taktici.

Iz pisma Vjekoslavu Babukiću, pisanog u Sarajevu 30. studenog 1849., doznajemo, da već godinu dana nema glasa od braće Antuna i Ivana. »Ja jesam već ovdje više od dvije godine dana u Bosni, *brez ikoje nadežde za našu stvar*, i sada sam namislio otići u Carigrad i onamo očekivati *ožuđeni čas*.« Što treba razumjeti pod tim riječima, i jesu li one u kakvoj vezi s njemačkim knjigama o »ratovodstvu«, pitanje je, koje još nije riješeno.

Kada je Matija otišao u Carigrad, ne vidi se iz njegovih pisama; slijedeće poznato pismo datirano je iz Zagreba 9. siječnjom 1852.[16] Ali da je zaista bio u Carigradu potvrđuje njegovo pismo od 23. ožujka 1857., gdje piše Antunu: »... znadem, da ste mi još lani pisali, neka kažem, kako ću sa škrinjicu iz Carigrada, ali... sam mislio s ocem Pašalićem usmeno prije divaniti, te da mi se je s njime porazumiti, kako bi ja najlakše do one premije došao, koju su mi Turci obećali bili...«[17] Prema tomu, Matijin boravak u Carigradu i na Istoku mora da je počeo iza 30. studenoga 1849. i da je završio prije 9. siječnja 1852.; bilo je to dakle u godinama 1850. i 1851. A u Hrvatskoj ga nije bilo od početka lipnja 1846.

Od početka godine 1852. pa sve do svoga oboljenja god. 1879. živi Matija u Novome. Bavi se građevnom poduzetničkom djelatnošću i stiče znatan imetak. Od županije je postavljen 1. svibnja 1856. glavarom (načelnikom) u Novome; iz pisama se vidi, da je tu čast obnašao još i 1. stud. 1860., ali ne zna se, dokad. Prema podacima u knjizi Milutina Mažuranića, Matija je gradio ceste po Primorju, Lici i Krbavi, a uz to je sa svojim zetom Ivanom Mažuranićem ml. gradio luke, uređivao Dravu i t. d. Trasirao je i gradio »Rudolfinsku cestu« (od Ogulina prema moru do Novoga); na njenoj najvišoj točci stoji još i danas uklesano: »Banska vrata. Izveo Mažuranić.« Par stotina koraka od toga mjesta dao je iskopati bunar, koji se i danas zove »Jankovića bunar«. Njegova dvokatnica u Novom još se i sada naziva »glavarevom kućom«, a u njoj se nalazi viša pučka škola. Kupio je mjesto, gdje je njegov zet Ladislav Potočnjak otvorio današnje kupalište »Lišanj«.[18]

[13] Pismo pod brojem 23; Građa 24, 148.
[14] Jedno pismo Antunu datirano je »U Travniku« na 19. 9-bra 1848.« No 30. 9-bra (novembra) piše Babukiću opet iz Sarajeva. Možda je to već spremanje na Istok.
[16] Brlić, 1. c., 114.
[17] Pismo pod br. 34, Građa 159.
[18] Milutin Mažuranić, o. c. 17, 20.

Nije Matiji bilo suđeno, da svoje bogatstvo uživa u miru do smrti. God. 1879. stali su se kod njega javljati znakovi pomračenja uma. Dne 8. lipnja 1879. dopremljen je u sanatorij dra. Krafft-Ebinga u Feldhofu kod Graza. Za vrijeme bolesti izgledao je vrlo dobro i bio od liječnika klasificiran kao »ein würdiger alter Herr«. Umro je 17. travnja 1881.[19]

2.

O čovjeku tako neobična karaktera i pustolovna života, lako je nastala neke vrste legenda, koja se dakako djelomično udaljuje od zbilje i ne slaže se s utvrđenim činjenicama. Tako treba korigirati niz tvrdnja u knjizi Milutina Mažuranića, a i u *Poslanici popu Kerubinu* Frana Mažuranića. No neki se događaji, što ih spominje Milutin, mogu i uskladiti s onim, što je dokumentima utvrđeno.

Prije svega, nikako ne može odgovarati istini tvrdnja: »Neko je vrijeme (Matija) radio po Hrvatskoj, pa ode u Beč (kano izvanredni slušatelj) na tehniku«.[20] Matija je u Beču bio u lipnju 1847.; odatle je pošao u Peštu, a iz Pešte opet u Beč; kako je već sredinom kolovoza u Sarajevu, mogao je i drugi put biti u Beču samo u ljetnim mjesecima, kad su školski praznici, a i to je prekratko vrijeme za slušanje predavanja, makar i kao izvanredni slušač. Vjerojatnije je, da je Matija i u graditeljstvu bio samouk.[21]

Milutin Mažuranić spominje, kako se jednom na karlovačkom sajmu pojavio Matija u sjajnom bošnjačkom odijelu, s pozlaćenim malim puškama i handžarom za pojasom, na vatrenom turskom konju. Ali ga je vojnička straža dovela pred generala, koji je dobio nalog, da pripazi na nekog Matiju Primorca, što četuje u Bosni, a sad je prešao preko granice; ime mu je Mate Janković iz Novoga. — Matija da se pozvao na brata Ivana Mažuranića. sirotinjskog staratelja u Karlovcu, koji je potvrdio, da je ovo njegov brat Matija Mažuranić, a kako je general tražio Matiju Jankovića, a ne Mažuranića, pustio je Ivanova brata, da slobodno ode.[22]

Sve to teško je složiti sa zbiljskim događajima. To bi se moglo dogoditi samo nakon prvog Matijinog boravka u Bosni, dakle godine 1841., kad je Ivan doista živio u Karlovcu i bio sirotinjski staratelj. Ali za ono podrug mjeseca boravka u Bosni Matija nije mogao i četovati u Bosni i doživjeti sve ono, što je u njegovoj knjizi opisano. A i njegov povratak, prema vlastitom opisu, bio je sve prije nego u sjajnom narodnom odijelu i na vatrenom turskom konju. Nije dakako nemoguće, da se, nakon njegova drugog boravka u Bosni i nakon povratka s Istoka, kojom zgodom obukao onako sjajno i zajašio vatrena konja — kako je to volio činiti i njegov otac —, a iz toga se onda stvorila legenda.

[19] O njegovoj bolesti v. Brlić, *Arh. građa* br. 42—47, Građa 24, 165—168.
[20] Dr. M. M. o. c., 6.
[21] Brlić, Građa 24, 125, bilj, 25.
[22] Dr. M. M. o. c, 8.

Nikako ne odgovara istini, da je četrdeset i osma zatekla Matiju u Novom, gdje da je digao na noge dvije čete Novljana i Bribiraca, i vježbao ih u oružju, pa čak jednom zgodom spriječio i prolijevanje krvi između Bribiraca i Crikvenićana.[23] Kako znamo, Matija od sredine lipnja 1846. pa do početka siječnja 1852. nije bio u Hrvatskoj, dakle ni u Novome, i tako je sve to pričanje nemoguće.

Isto tako nije Matija mogao boraviti u Carigradu i Egiptu »više godina«, nego najviše dvije godine, 1850. i 1851. Moguće je, da je tamo bio imenovan »horvat-pašom«; moguće je i to, da ga je okrao momak, Arbanas Peko, a da je do svog zlata došao tek, pošto su ga podijelili tako, da je Arnautin dobio trećinu, a Matija dvije trećine.[24]

Milutin Mažuranić pripovijeda, da je u Mlecima neki talijanski arhivar nudio Matiji staru mletačku povelju, koja da glasi na ime »Conte Lodovico Mazuranich«, za tri hiljade austrijskih forinti. »Lakat magareće kože« nije doduše vrijedio Matiji toliko novaca, ali kako se kasnije Mlečanin nije pojavio, nije uopće došlo do trgovine. Ako je to istina, onda se to moglo dogoditi jedino na povratku Matijinu s Istoka, negdje potkraj god. 1851.[25]

Teško je ustanoviti, koliko odgovara istini, da je Matija jednom u Beogradu doznao, kako zagrebački trgovac Ilija Guteša kriomčari u Srbiju puške ispod sijena, ali da je austrijska straža to doznala, pa da na Gutešu vreba. Matija da je izjašio ususret Guteši i to mu saopćio, a ovaj da je krenuo natrag i spasio sebe i puške.[26] Matija je to mogao učiniti g. 1840. ili 1847. (ovo bi bilo vjerojatnije), ako je događaj istinit. A susret s harambašom Lazom Škundrićem mogao se dogoditi već iza Matijina povratka s lutanja po svijetu, kad je gradio ceste po Lici i Krbavi. Svakako je temeljito sumnjiv onakav tok razgovora između Laze i Matije, gdje se Matija poziva na četovanje s bosanskim harambašama Bogunovićem i Šulentićem.[27] Isto tako je vjerojatno, da su Matija, kao i Antun, bili veliki rusofili, a neprijatelji Austrije, ali s oprezom treba uzeti različite izjave, koje se u knjizi navode.[28]

Još je smioniji u svojim tvrdnjama Fran Mažuranić.[29] Treba imati na umu, da se Fran-Vladimir rodio g. 1859., pa je u času, kad mu je 64-godišnji otac umro, imao tek 20 godina. Većinu svojih tvrdnja mogao je iznijeti tek po pričanju starijih. — Može biti, da je Matija, osim hrvatskog i njemačkoga jezika, znao i talijanski, turski i arapski — kako tvrdi Fran. Ali manje će vrijediti tvrdnja, da je divnim svojim *Pogledom u Bosnu* »on čakavac, koji viših škola ni vidio nije, morao učenim glavam pokazati, kako se štokavština piše!«, kad znamo, da su djelo izdala i pregledala njegova braća Ivan i Antun.

[23] o. c., 9.
[24] o. c. 10—12. O tom govori netočno i Fran Mažuranić: boravak u Carigradu i Egiptu kritički je objasnio I. Brlić, Građa 24, 122, bilj. 28.
[25] o. c., 14—15.
[26] o. c., 13
[27] o. c., 17—20.
[28] o. c., 15—16.
[29] v. bilj. 1!

Netočne su i tvrdnje ,da je Matija svjetovao Jelačiću g. 1848., neka ne ide na Madžare, nego neka »pusti Švabu i Madžara, da se međusobno izjedu, a onda ti njima reci svoju«. To nije bilo moguće naprosto zato, jer Matija onda nije bilo u Zagrebu. Ali na razmišljanje nagoni Franova tvrdnja: »Ni vama ni drugima, ne će biti poznato, *da je Matija Mažuranić Bosnu na ustanak pripravljao*. Za vrijeme Jelačića bilo je sve pripravno, pa su i naši Muhamedovci bili s time sporazumni, da se Bosna — bez nutarnjeg krvoprolića — priklopi Hrvatskoj. Čitava Bosna ponadala se u Jelačića. I pjevalo se — kako znate — »Eto bana do godine dana«. Pobliže mi o tome — žalibože — nije poznato . . .« Možda bi dalja istraživanja mogla unijeti nešto više svijetla u ciljeve Matijine za vrijeme njegova drugoga boravka u Bosni. Možda bi se tako objasnilo i njegovo traženje knjige o ratnoj taktici, a i njegove riječi u pismu Babukiću, da je već dvije godine u Bosni »brez ikoje nadežde za našu stvar«.

3.

U književnost je Matija ušao djelom *Pogled u Bosnu*, ili *Kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839—40. po jednom domorodcu* (Zagreb 1842). U predgovoru je rečeno, kako smo, pošto je uz tursku granicu ustrojena vojna krajina i na međi postavljena jaka straža, okrenuli Bosni leđa, jer smo se osjetili sigurni s te strane. »Od ono doba, čini se, da se još nismo natrag okrenuli, već sveđer na zapad gledajući« upoznasmo velike zapadne narode, ali od njih ne mogosmo mnogo o Bosni čuti, jer i sami gotovo ništa ne znaju. Nije li vrijeme, pita se pisac, da se već jednom okrenemo i vidimo, kako tamo žive naša braća, pravi Iliri? Čitajući ovu knjigu, mi ćemo bez muke i truda naučiti ono, što je pisac uz opasnost života vidio i naučio.

Nakon toga nam u I. dijelu knjige pisac pripovijeda o svom putu, ali nigdje ne propušta da dade svoj sud o krajevima, što ih je prolazio, i o ljudima, što ih je sretao. Pričanje teče vrlo glatko, priprostim jezikom, puno je nehinjene iskrenosti i neposrednosti, koja djeluje uvijek živo, a katkada i dramatski. Bilo je momenata, kad je našem putniku, kasnijemu piscu knjige, i život bio na kocki.

Drugi dio nosi naslov: »Različne opaske o Bosni«. Tu se opisuje zemlja, narod i narodni običaji. Bošnjacima smiju se nazivati samo »muhamedovci« (kako ih zove pisac); kršćani su raja bošnjačka ili Vlasi. Pisac zove muslimane Turcima, po tadanjem običaju. A prave Turke zove Osmanlijama. Bošnjaci mrze Osmanlije, a ovi njih, jer ih smatraju samo poturicama, gorima od kaura.

U jeziku ima, dakako, mnogo turcizama, ali pravi turski jezik malo tko zna. A i paša sarajevski ma da znade turski, arapski i arnautski, ipak ne voli da razgovara turski; i na turske upite odgovara bošnjački i kaže, »da je naš slavni bošnjački jezik od svih najljepši na svijetu«.

U Bosni ima najviše kršćana istočne vjere, zatim muhamedovaca, pa kršćana zapadne vjeroispovijesti, a najmanje židova. Zatim se govori o vjer-

skim obredima, o odnosima među raznim vjernicima, o pobožnosti Turaka i njihovoj podložnosti zapovijedima vladara, o praznovjernosti, o prostoti i sklonosti bestidnim razgovorima, o lukavosti i t. d. Govori se o bespravlju žena, a i kršćana. Kad Turčin preko polja jaše, mora mu se kršćanin daleko ukloniti s puta. Gospodar može ubiti slugu za najmanju griješku, a pogotovo, ako je sluga kršćanin. I svoju ženu može čovjek ubiti, ako hoće. Posječene ljude ne zakapaju u zemlju; bace ih na smetište, a psi ih izjedu. Kršćanin ne smije besposlen doći u čaršiju, jer mu odmah Turčin natovari kakav svoj posao. I djeca mogu da napastuju kršćanina, da se na nj nabacuju kamenjem, a on ne smije da se brani; ako to učini, u času će svi Turci na njega.

Na kraju knjige dodano je »Njekoliko turskih barbarizma«, t. j. rječnik turcizama u našem jeziku. Rječnik je dosta velik: ima ga pet stranica po dva stupca.

Kad je knjiga izišla, osvrnuo se Vraz u II. knjizi »Kola« na nju. Najprije prigovara našim piscima, da većinom pišu njemačkim ili latinskim perom, t. j. stilom, a onda nastavlja: *Pogled u Bosnu*« prva je u prozi pisana knjižica (žalibože nije onolika, te bi ju mogli knjigom imenovati), o kojoj se kazati može, da je baš naški pisana. Njome je pisalac dokazao — da ćuti naravski, misli samo čisto, jasno, vedro, što pod vještim njegovim perom i narodno odijelo ili formu stiče...[30]

U varšavskom slavističkom listu »Dennica-Jutrzenka« (II. god. 1843) piše Vraz još otvorenije: »To je malo, ali neobično zanimljivo djelo. Čitat će ga — ako Bog da — i djeca i unuci i praunici naši s takvim zadovoljstvom, s kakvim ga mi čitamo. Koliko je u njem obilnih podataka o načinu života, o običajima, o političkom i porodičnom životu naše braće! Teško da bi ikoji Evropljanin tako duboko proniknuo život Bosanaca, napose Muslimana, i opisao ih tako lijepim, čistim narodnim jezikom, kako je to učinio jedan od naših rodoljuba. Ali što će reći, ako otkrijemo, tko je taj naš putnik? Ne, nije to profesor filozofije, ni doktor lijepih umjetnosti, nego mladi 22-godišnji Mato Mažuranić, mlađi brat Ivana i Antuna Mažuranića, po zanatu kovač, koji osim čitati ništa drugo nije učio, koji ne zna ni jedan drugi jezik osim materinskoga. Vidi se, da se pamet ne uči samo u školama.«[31]

U svom neobjelodanjem zapisu *Poslanica popu Kerubinu* napisao je Fran Mažuranić za svog oca: »Mate Mažuranić bijaše među braćom najmlađi, a — rekao bih — i najdarovitiji... Kano mlad čovjek proživio je neko vrijeme u Bosni — prvi Hrvat, koji je Bosnu proputovao. I napisao je o tome nekoliko godina prije mađarske revolucije divni svoj »Pogled u Bosnu«. On, čakavac, koji viših škola ni vidio nije, morao je učenim glavam pokazati, kako se štokavština piše!...«[32] Na tu se tvrdnju malo pobliže osvrće Ivan Brlić ovim riječima: »Vjerojatnije će biti, da su braća Antun, profesor, i Ivan, tada svršeni pravnik i već poznati pjesnik, ispravili i dotjerali Matijin rukopis »Pogleda u Bosnu« prije štampanja. Tu vjerojatnost povećava i

[30] Vraz, *Pjesnička djela* III, Zagreb 1955, 454.
[31] o. c., 332.
[32] Građa 24, 117.

sve ono, što o prozi Ivana Mažuranića iznose znanstvena istraživanja... Tu našu tezu čini vjerojatnom još i isporedba stila, jezika i prilične gramatičke dosljedne točnosti u »Pogledu u Bosnu« s gramatičnom i stilističkom nedosljednošću... Matijine korespondencije, pa korekture rukom Ivana Mažuranića u ... članku iz Bosne (15. VIII. 1848). Živahnost obrade temata zajednički su kako u korespondenciji, tako i u književnom njegovom djelu.[33] Zato je i mišljenje Brlićevo o djelu ovakvo: »Začudno je, koliko toga mladi taj »kovački majstor« zapaža, koliko je toga proučio i proživio za nepunih 6 nedjelja u zemlji tajnovitoj i neslobodnoj. Čitajući »Pogled u Bosnu« ima čitalac dojam, da čita djelo istraživača, koji je uz opasnost života dugo vremena boravio u egzotičnoj sredini, što je opisuje.«[34]

Vrlo dobro opaža Brlić i ovo: »Vrativši se s tog pothvata, Matija je dakako braći još podrobnije opisao stanje u Bosni, pa držim, da se premalo značenje pridaje utjecaju, što su ga na stvaranje »Smrti Smail-age Čengijića« morala imati pripovijedanja Matijina o stradanjima raje u Bosni.«[35]

Na drugom mjestu ove knjige iznosim mišljenje, da poznati spis o turskim zulumima kod kupljenja harača, koji u njemačkom prijevodu nosi naslov *An die Monarchen Europas*, — a koji prijevod je s hrvatskim originalom nađen u spisima Ivana Mažuranića — vjerojatno također djelo Matijino.[36] U tom spisu ima istih jezičnih osobitosti, kojih nalazimo i u Matijinim pismima, a i u *Pogledu u Bosnu*.[37] I kasniji sastavak od 15. kolovoza 1848.,[38] ispravljen rukom Ivanovom, podsjeća jezikom i sadržajem na onaj spis o ubiranju harača; i objašnjavanje turcizama našim riječima u zagradi nalazi se tu i tamo, a dakako i u »Pogledu u Bosnu.«[39]

Ali naročito je jednako živ i dramatski napet stil u pismu o haraču i u »Pogledu u Bosnu«. Tako ona epizoda u »Pogledu« gdje Omer-čauš hoće da ubije Matiju (str. 29), ili kad Matija na putu u Popovo selo zaluta i malne nastrada od ljubomornog Živana (str. 43). Ovaj fatalizam, kojim Matija mirno prihvaća i najteže situacije vidi se na pr. u »Pogledu u Bosnu«: »Ja kad sam vidio, da on mojega govorenja ne će da čuje, onda sam ušutio, pak mirno čekao smrtni udarac, da me posiječe, budući da nisam nikakova načina mogo iznaći, kako bi se spasio. I već sam bio srdit na njega, što me straši, a ne će da siječe.« A u spisu o haraču: »Ja sam se moro smijati [na muke rajine], ali silom, jer inače nisam smio činiti«. A kad ga haračlija pita

[33] ibid.
[34] idem, l. c., 112.
[35] ibid.
[36] U biografiji Ivana Mažuranića, pogl. 6. Vjerojatno je to tekst iz *Pogleda u Bosnu*, ispušten u štampanom izdanju.
[37] Tako naročito miješanje ikavskih oblika s ekavskima i jekavskima (ispovidati, dica, riči, priko polja, posicaj glave; vidjelo; odneli, telo); zatim oblici, kojih rođeni štokavac ne bi napisao: »Dotle vas budem na mukah držo, dok vas ne budem umorio«, i dr.
[38] Štampan u Građi 24, 149, pod br. 24.
[39] Kandžija (korbač), harač (t. j. štibru)!! — u *spisu o haraču;* kuluk (tlaka), devlet (vladanje), sejmeni (panduri) — u spisu navedenom u bilj. 38. — Tako i u »Pogledu u Bosnu«: rezil (kriv, sramotan, str. 29), mukaet (pažljiv, 36), halbetum (na primjer, 52) i t. d.

za mišljenje: »Ja sam napolak hladnokrvno odgovorio: »Dobro je«. Inače nisam smio odgovoriti...« A tako u pismu, od 8. IX. (Mala Gospa) 1848... »Ja ne znam, kad ću se povratiti kući, jer sam, bojim se, samo za ovu zemlju rođen. Turci me jako ljube radi velike mudrosti, kako kažu, a raja sve većma i većma povjerenje u me stavlja, i otud ne more drugo slijediti, nego mitra na glavu ili kolac u dupe.«

Premda bi još trebalo objasniti neke momente — Džinić kaže, da se harač kupio na žepačkom polju: je li Matija mogao biti tamo, i kada? na povratku prema Rači? — ipak je nada sve nevjerojatno, da bi tako reći u isto vrijeme, o istoj pojavi u istoj, teško pristupnoj i slabo poznatoj zemlji, gotovo istim stilom — i to neobično snažnim i slikovitim stilom — pisala dva različita čovjeka i da obojica *nisu* Bošnjaci.

Ako je dakle najsnažniji dio Ivanova epa inspiriran tekstom Matijinim, onda je to jedan naslov više za Matijinu književnu slavu. Onda vidimo, kako je igra sudbine učinila, da sva tri brata Mažuranića imaju udjela u najvećem pjesničkom djelu hrvatskog preporoda: Antun je Ivanu pomogao da se iškola, da uđe u književnost i da se izgradi na Gundulićevu »Osmanu«; Matija mu je dao građu za najsnažnije prizore njegova »Harača«; a Ivanova kultura i pjesnički genij dali su u *Smrti Smail-age* najvišu sintezu onoga, što je bilo duboko usađeno u svakom hrvatskom srcu njihova vremena: širok osjećaj bratske ljubavi prema čitavomu slavenstvu, bezgranična čežnja za slobodom i neutaživa mržnja na tiranina, tlačitelja slobode.

SLAVKO JEŽIĆ

BIBLIOGRAFIJA RADOVA MATIJE MAŽURANIĆA

1842.

POGLED U BOSNU, ILI KRATAK PUT U ONU KRAJINU, UČINJEN 1839—40. PO JEDNOM DOMORODCU. U Zagrebu. Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja. 1842.
(Zasebno izdanje. Str. VI, 80).

1845.

POHLED NA BOSNU, z ilirského přeložil W. Dušan Lambl. V. Praze 1845, u Jar. Pospišila.
(Zasebno izdanje. — Podatak prema oglasu na str. 188. Vrazove knjige *Gusle i tambura*, 1845. — Tamo još stoji: »céna 24 kr. sr. — (Dělcu tomu dodana je i mapa pokrajinah ilirskih).

1934.

Pogled u Bosnu. — Predgovor. — Sarajevo. — Travnik. — Ilirski jezik u Bosni. Ježić: Ilirska antologija, 1934.; 201—208.

1938.

(Matija Mažuranić. — Naslov: faksimil prvog izdanja). — POGLED U BOSNU, ILI KRATAK PUT U ONU KRAJINU, UČINJEN 1839—1840. PO JEDNOM DOMORODCU. U Zagrebu. Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra Ljudevita Gaja. 1842.
(Zasebno izdanje. — Na str. IV.: *Drugo izdanje, Zagreb 1938.* Tisak Zaklade tiskare Narodnih novina u Zagrebu. — Na str. V.: predgovor izdavača (dr. Viktora Ružića). — Izdanje priredio i predgovor o M. M. napisao dr. Slavko Ježić (str. VII—XI).

1941.

Sarajevo.
M. Ujević, Plodovi srca i uma, 1941.; 94—95.

1955.

Pogled u Bosnu (1842; str. XIII—XIV, 17—34, 51—54), S. Ježić: Hrvatski putopisi XIX. i XX. stoljeća. »Zora«, Zagreb 1955.; 25—40.

S. J.

LITERATURA O MATIJI MAŽURANIĆU

1842.

(Stanko Vraz). — *Ilirska literatura.* 5. Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, učinjen po jednom domorodcu... (Potpis: J. R. iz Cerovca).
Kolo II/1842; 106.

1843.

Vraz, Stanko. *Pregled književnosti južnih Slavena za 1842. godinu.* (Tekst štampan ruski i poljski).
Dennica-Jutrzenka, Warszawa, god.II, dio III/1843; 20—51.

1920.

Vencelides, Arsen. *O Mažuranićima.*
Srpski književni glasnik, N. S., br. 4, 1920., str. 320.

1927.

(Milutin Mažuranić). — *Dr. M. M. Matija Mažuranić (1817—1881, brat pjesnika i bana).*
Riječ XXIII/1927, br. 130, str. 7; br. 131, str. 7; br. 132, str. 7; br. 133, str. 7; br. 134, str. 7.

(Milutin Mažuranić). — Dr. M. M. MATIJA MAŽURANIĆ (1817—1881., brat pjesnika i bana). — Zagreb 1927. — Novinska štamparija (S. Pintarić), Gundulićeva ul. 24.
(Zasebno izdanje. Str. 23).

1928.

Barac, Antun, *Matija Mažuranić i Ivan Mažuranić.*
Srpski književni glasnik, N. S., knj. XXIV/1928, br. 2, str. 114—120 (ćir.)

M. M. *Crtica iz života Matije Mažuranića,*
Mladost VI/1928, br. 7, str. 150—151.

1929.

Bogdanović, David. *Jedan zaboravljeni hrvatski pisac. Matija Mažuranić. 1817-1881.*
Omladina, Zagreb, XII/1928—29, br. 9—10, str. 194.

1931.

Š[ević] M[ilan], dr. M. M. (Milutin Mažuranić): Matija Mažuranić (1817—1881, Brat pjesnika i bana). Zagreb 1927. Novinska štamparija (S. Pintarić),
Letopis Matice Srpske V/1931, knj. 330, sv. 1—2, str. 161—163. (ćir.)

1934.

Ježić, Slavko. *Matija Mažuranić.* Bilješka o piscu
Ježić, Ilirska antologija, 1934; 199—200.

1937.

Brlić, Ivan. *Pogled u Bosnu. (Prije 100 godina i danas).* Matije Mažuranića »Pogled u Bosnu« i Rudolfa Bićanića »Kako živi narod«.
Jutarnji list XXVI/1937, br. 9041, str. 3.

1938.

M[arković] - Š[tedimlija], S[avić]. *Pogled u Bosnu Matije Mažuranića.*
Obzor LXXVII/1938, br. 69.

(Novak Ambro. — *Kroz Bosnu prije sto godina.* Drugo izdanje putopisa Matije Mažuranića, Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839—40«.
Novo doba, Split, XXI/1938, br. 95, str. 9—10.

F. R. *»Pogled u Bosnu, ili Kratak put u onu krajinu, učinjen godine 1839—40. po jednom domorodcu.«* U Zagrebu... Drugo nepromijenjeno izdanje 1938.
Hrvatska straža, X/1938, br. 131, str. 4—5.

(Anon.) — *»Pogled u Bosnu«. Jedan biser naše putopisne književnosti.*
Jutarnji list, XXVII/1938, br. 9394, str. 11.

Šimčik, Antun. *Jedan stari hrvatski putopis,*
Obitelj X/1938, br. 17—18, str. 257.

Šimčik, Antun. *Pogled u Bosnu.* Matija Mažuranić: Pogled u Bosnu.
Hrvatska revija XI/1938, br. 7, str. 381—382.

1939.

Batušić, Slavko. *Hrvat o bosanskoj raji.* Matija Mažuranić, ilirski putopisac i majstor hrvatske proze.
Napredak (kalendar) XXIX/1939, str. 98—103.

1940.

Kirlić, Ibrahim: *Jedna stogodišnjica.* Sarajevo 19. januara 1940.
Prosveta, Sarajevo, XIV/1940, br. 1, str. 11.

1951.

Vraz, Stanko. *Stihovi i proza,* (Uredili Antun Barac, Dobriša Cesarić, Dragutin Tadijanović. Matica Hrvatska, Zagreb 1951.) — *Pogled u Bosnu* (iz članka Pregled književnosti Južnih Slavena za 1842. godinu, objavljenog u Dennici-Jutrzenki 1843. S poljskoga prevela Jelka Nowińska.) str. 175.

1952.

Selaković, Milan. *Matija Mažuranić i njegov putopis o Bosni.*
Vjesnik, XII, br. 2322, 23. IX. 1952.

1953.

Brlić, dr. Ivan. *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu.* (I. Životopis Matije Mažuranića; II. Arhivska građa o Matiji Mažuraniću).
Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 24. Zagreb 1953.; str. 109.

1955.

Vraz. Stanko. *Pjesnička djela* III. (Prir. S. Ježić, izd. Jug. akademija. Noviji pisci hrvatski, knj. 12. Z. 1955.). — *Pogled u Bosnu* (Prijevod iz Dennice-Jutrzenke 1843.) (str. 332); *Pogled u Bosnu* (prešt. iz Kola II/1842).

S. J.

NAPOMENE K OVOM IZDANJU

Bibliografija radova Matije Mažuranića vrlo je malena. Osim originalnog izdanja iz g. 1842. izašlo je samo još jedno izdanje g. 1938. na trošak dra. Viktora Ružića: To sam izdanje priredio ja tako, da je faksimiliran omot i naslovna stranica prvoga izdanja, a tekst je složen tako, da se stranica po stranica točno podudara s originalnim izdanjem. Predgovor sam napisao uglavnom po brošuri dra. Milutina Mažuranića, tada jedinom vrelu podataka o Matiji Mažuraniću. Sada je pristupna i arhivska građa, što ju je dr. Ivan Brlić objelodanio u 24. knjizi »Građe za povijest književnosti hrvatske«.

Knjiga je izišla u češkom prijevodu, do koga nisam mogao doći u Zagrebu. Navedeni podaci o prijevodu preuzeti su iz oglasâ na zadnjoj strani Vrazove knjige *Gusle i tambura*, štampane u Pragu g. 1845. — U brošuri Milutina Mažuranića piše (na str. 7): »*U Jugoslavenskoj antologiji*, iz one dobe, nalazi se lijep izvadak iz te knjige, pod Matijinim pravim imenom! I Riegerov »Naučny Slovnik« ga spominje.« Ni toga nisam vidio, pa zato ni naveo u bibliografiji. Čini se, da je i u jednom srpskom listu onoga doba donijeto nešto iz Matijine knjige, ali bez navođenja autora.

Literatura je rađena pomoću kartoteke Leksikografskog zavoda, i djelomično je popunjena po vlastitim bilješkama.

U ovoj knjizi se Matijin *Pogled u Bosnu* izdaje po treći put. Dodana su i neka njegova pisma, koja daju podatke o njegovu životu i prilikama njegova doba, te jedan sastavak o prilikama u Bosni. To je uzeto iz *Arhivske građe o Matiji Mažuraniću*, izdane od dra. Ivana Brlića.

S. J.

DJELA

POGLED U BOSNU

ILI

KRATAK PUT U ONU KRAJINU

UČINJEN 1839-40.

PO JEDNOM DOMORODCU

(1842)

PREDGOVOR

Bosna, bližnja ova turska krajina, s priklopljenom sebi Hercegovinom i turskom Hrvatskom, opkoljena je sa svih strana austrijanskim krajinami, t. j. Hrvatskom, Slavonijom, i Dalmacijom. Turska granica otprilike uzimajuć na najkraćoj liniji nije dalje od Zagreba nego Bjelovar, a malo dalje neg Varaždin, t. j. okolo 11 milja, a poštarskom cestom preko Petrinje do kostajničkog raštela ne ima više od 12 milja; a Karlovčanom je bliže turska granica neg Zagreb. Ali ne samo, da su nam Turci prvi susjedi, nego je i iste malene ove kraljevine naše Hrvatske još malo ne treći dio (vas prostor izmed Une i Vrbasa) pod Turčinom, pak sa svim tim malo je naših ikoliko izobraženih domorodaca, koji ne bi više o Americi, Kini, Indiji i t. d., koješta znali pripovijedati, nego o Bosni. Uzrok tomu nije teško pogoditi. — Naši stari pretrpiše mnogo truda i mnogo proliše krvi hrvući se s Turci, kroz više od 200 godina. Ali otkako je (hvala providnosti i nastojanju preblagoga vladanja), prije 80 ili 90 ljetâ vojnička granica uz Tursku ustrojena, i na međi jaka straža postavljena, odonda jedva počinusmo malo od tolika truda, i videći se sigurni s ove strane, okrenusmo joj leđa, da vidimo, što se u izobraženom zapadu radi. Od ono doba, čini se, da se još nismo natrag okrenuli, već sveđer na zapad gledajući, naučismo se poznati i Nijemce i Talijane, i Franceze i Engleze bolje neg nas samih, a o svem ostalom svijetu znasmo samo toliko, koliko se mogasmo naučiti od bližnjih naših zapadnih susjeda, koji naravno ni sami skoro ništa o Bosni ne znadu. — Ali ima li to uvijek tako trajati? Da li nije vrijeme jurve, da se već jedamput obazremo, i najprečim putem sami vidimo, u kakvom se biću ovaj dio naše Ilirije nalazi? — Ove i spodobne misli pobudiše u meni želju, da kad sam, već kao rukodjelski momak (kalfa) veću stranu austrijanskoga carstva, a osobito sve austrijansko-ilirske krajine obišao, i o Bosni štogod izvjesnijega razaberem. Ali otkuda? Knjiga ne ima, a putnika takova, koji bi samo za zemlju, jezik i običaje poznati tamo išao, također nijednoga još doonda vidio nisam. Odlučim dakle, već što god bude, sam glavom ići u bosansku pokrajinu. Poznanja i iskustva, koja sam tamo pribavio, naklonomu čitaocu, koliko mi nevješto moje pero dopušta, ovdje vjerno predlažem. Istina, da se odavde ne će nitko naučit onu zemlju izvrsno poznati, nu mislim ništa ne manje, da će mojim domorocem, koji ovakova izvješća o različnih svega svijeta

državah s veseljem čitaju, veomi drago biti, ako i o ovoj našoj bližnjoj krajini (u kojoj samo naša braća, pravi Iliri stanuju) kod kuće sjedeći, bez truda, muke i pogibelji barem onoliko saznadu, koliko sam se ja tamo s očevidnom pogibelju života naučio. Moja nakana bijaše i duže vremena tamo ostati, i svu zemlju ter u svako doba ljeta vidjeti, ali izgubljeno zdravlje prisili me, da se što skorije natrag povratim.

Spisatelj

DIO I.

PUT U BOSNU I NATRAG

Dne 31. listopada dođoh u Karlovac. Tamo sam gledao, da iđem na lađi do Jasenovca, ali onda su lađe tekar dolazile uz Kupu gore, i zato odlučih pješke ići do Siska. Bavio sam se u Karlovcu tri dana; ljudi me naučiše, kako ću drugim putem za dvije tri štacije prečije doći u Sisak, nego velikom cestom, i treba mi, rekoše, kad u selo Toran dođem, zaokrenut na lijevo, pak od sela do sela putujem do Petrinje.

Pođem iz Karlovca na 3. studenog, kod Torna zakrenem na lijevo, dođem u jedno selo, i pitam, kud je prijeki put u Sisak? Tu mi svi kazaše, da ne znaju, što je to Sisak, ni na koju stranu svijeta leži. Nego kad sam već pošao tuda, nek tamo tim putem pođem u drugo selo, možebiti da će mi ondje tkogod kazati, kuda je put u taj Sisak. Okrenem ja tim njihovim putem, i dolazeći često na svakojaka raskrižja, ne imam koga da pitam, nego kud poznam da više ljudi prolazi, onud i ja iđem, misleći, da to mora biti glavna žica. Tim mojim putem dođem ja posred šume, i kolnici se raziđu na sve strane, a glavne žice nestade. Ja još danas nisam ništa okusio, osim što sam jutros pio rakije u Karlovcu; a sobom nisam ponio ni jedne žemljičke. Sunce se na nebu ne vidi vas dan, a rekao bi, kao da je počelo mračiti. Požurim se s jednim kolnikom, koji mi se vidi najupravniji, i dođem mu na kraj, al eto se već sa svim smrkne. Mislim, kuda ću sad po noći bez puta? Drva ima dosta, ali na moju nesreću ne pušim lule, pak ne imam ni kresiva sa sobom, da bi gdjegod, načinivši oganj, prenoćiti mogo. Mislim u sebi, da treba svu noć hoditi, bilo makar na koju mu stranu; jedno možebiti da nagazim gdjegod na selo, a drugo, da ne ozebem ovu dugačku zimsku noć na jednom mjestu sjedeći bez vatre. Tako bludeći dođem na jedan brežuljak; otud upazim na daleko vatru, koja mi se najedamput sakrije. Stanem pak gledam, i vidim, gdje mi se tri četiri puta pokaže oganj, i odmah ga opet nestane. Ja pomislim, da to mora bit kuća, kojoj vrata prema meni gledaju, a čeljad još nisu pospala, nego vratare na dvor i s dvora: i tako se meni oganj kaže i sakriva. Uputim se uprav na ono mjesto, preko svakojakih graba i preko jama; jedva nađoh nekakvi put i pazeći porad tmina, da ga ne izgubim, dođoh pred jednu kuću. Čeljad ne bjehu još zaspala, otvore mi vrata, i veselo me primu na konak. U toj kući žive dva oženjena brata, oba još mlada i bez djece. Ono malo, što imadu u kući, sve se vidi čisto i lijepo postavljeno u red, i njih

sve četvero, obučeni su lijepo čisto. Mene podvoriše s jednakom seoskom, ali čistom večerom, a za večerom donesoše vina dosta. Pekli smo kukuruz[1] i krumpir, tukli smo orahe, a grlo smo močili vinom: razgovarasmo se dugo, poslije načiniše snahe meni postelju od slame, metnuše dvije plahte i jednu ponjavu, a pod glavu jastuk. U jutro kad ustanemo, pokazaše mi put, i ja pođoh dalje, ali zaman, kad su puti sve iskrižani, ne znam, kuda ću: hajda opet po starom, držeći se veće žice, i tako pogodim opet — u šumu kao i jučer. Poradi velike kiše, koja se je prvih dana slila. bješe posvuda blato, posvuda bara. Dođem do jednoga staroga debeloga hrasta, pod kojim su valjada pastiri vatru gorjeli, ter je u njem vatra izdubla kao jedan pristrišak, gdje bi se čovjek mogao sačuvati od kiše; a okolo ognjišta bile su dvije klade, gdje su pastiri sidjeli. Meni već bješe dosadilo po blatnoj šumi toliko gaziti; sjednem tu jedan čas, da se malo odmorim; torbu skinem s leđa, pak stanem duboko zarezivati u pamet, kako se drugi put prijekim putem otpravljati treba. Kad sam se već odmorio, i rovaš u glavi zabilježio, uzmem torbu, pak idem naprijed. Sunce se na nebu ne vidi radi kišovita oblaka, zato sad ne znam, idem li na istok ili na zapad, svejedno, kao da je noć, samo da se ne bojim, da gdjegod ulomim vrat. Njegdi idem kolnikom, a njegdi stazom, ako me gdje put nanese. Išao sam dobre četiri ure, pak dođem lijepo pod oni hrast, pod kojim sam danas počivao. Ne vjerujući ni sam sebi, gledam okolo, ali sva je prilika, kao što bi i danas; a na onome mjestu, gdje sam sjedio, poznam stope od mojih čizama. Na ovom istom mjestu treba sada rovaš još dublje zabilježiti, kako se od sada na prijeki put puštati treba. Mislim u sebi: ovako mogu nedjelju dana okolo jedne iste šume obilaziti, pak nikad u selo ne doći. Ali videći, da je blizu noć, požurim se na drugu stranu, koliko sam bolje mogao; poznam, da moj put sve bolji i širji postaje, ali uto se već i smrkne. Dosada sam se uklanjao, kud je manje blato, ali sada treba gaziti sredinom, pa makar blato do vrata. Po noći dođem do jedne kuće, u kojoj ima čeljadi više, ali su siromašnija, neg ona na jučerašnjem konaku: nego me svakako primiše veselo i podvoriše što su bolje mogli. Kazaše mi, da se odsada više izgubiti ne ću, nego da ću lijepim putem od sela do sela, sutra na ručak u Glinu: a inače, ako prijekim putem pođem, da ne ću još za dvije nedjelje stignuti u Sisak. Ujutro podranim dobro, dođem u Glinu na ručak, iz Gline u Marinbrod na konak, a odande s jednim kočijašem u Sisak na 6. studenoga 1839.

U Sisku sam bio dva dana, odande na 9. studenoga pustim se na Zemunskoj burćeli[2] dolje do Jasenovca. Ondje se razmislim, pa idem pješke gore uz Unu u Kostajnicu, da ondje, ako me puste preko, pođem u Bosnu. Ja kod kuće, da svatko ne zna, kamo ja idem, nisam smio uzeti pasoša za strano carstvo: a kod generalkomande ne može se dobiti pasoš, nego za kratko vrijeme, pa za kratko vrijeme ja ga nisam hotio ni

[1] Oni kad beru kukuruz, onda ga ostave ili u kakvoj jami, ili u podrumu, da imaju kroz cijelu jesen za peći.

[2] *Burćela* je lađa manje vrsti.

iskati. Mislim, ako me u Kostajnici ne puste preko mosta, a ja ću se kradom prebaciti preko Une. Došavši u Kostajnicu, idem na komandu od korduna, ali zaludu; kazaše, da bez velikoga pasoša ne mogu me pustiti preko. Sada ja potajno raspitam ljude, kao bi se moglo kradom preći: a oni me naputiše, da najbolje dolje kod Dubice, gdje se i kontrobant iz Turske prenosi. Vratim se dakle natrag na Dubicu, i došavši na mjesto od prenosa, ugledam jednoga mlada gospodina lijepo obučena, a preko jednoga ramena nosi kožnu torbu, i sve nješto na tursku stranu gleda. Kad upazi mene, onda se učini kao nevješt, pak mahom počne stupati prema meni. Kad smo se sastali, tu se pozdravimo, i upitamo jedan drugoga, otkle tko ide. Ja budući izdaleka poznao njegovu namjeru, prvi sam se otkrio, da ako bude moguće, rad bi ići u Tursku. On kaže, da to i on namjerava, da želi preko Bosne u Srbiju, da tamo postane pop, budući da se današnji dan teško žive; a on da je mlogo učen, ter da znade jako lijepo pojati u crkvi, i da bi on u Srbiji do malo vremena mogao postati vladika. Upitam ga ja, otkuda je rodom, i od česa žive sada? a on mi kaže, da je rodom iz Broda u Slavoniji; a drugač, da je on učitelj, koji sve tako po svijetu ide, pak s kojim god ima priliku, da ga štogod nauči, i tako da žive. Ja pomislim u sebi: Misliš da si sad našo budalu, koga možeš varati; to ti nebore hodi komu drugomu brusiti. Ali poradi društva preko Turske, i da mi š njim bude ljepše, nisam ni sam u sebi smio o njem zlo misliti. Dakle mi se dva dogovorimo, kako ćemo preko, i što ćemo Turkom govoriti, kad k njima dođemo. Tako pođemo k vodi jedno 50 sežanja od ceste, pak sjednemo pod vrbu. Sad moj učitelj zažvižda na prste po hajdučki i mahne rukom, a Turci[3] skoče u čun, pak dotjeraju preko vode. Došavši k nama, pitaju nas, što hoćemo? Mi kažemo, da bismo rado ići u Tursku, da radimo zanat; jerbo u Njemačkoj ima majstora odviše, pak se nikako ne može živjeti. Oni kazaše, da bi nas jeftino prebacili, ali da ne znaju, što će kazati spahija. Mi ćemo — rekosmo — sa spahijom lahko, samo vi nas prebacite. Kaže Turčin: »Valaha, ja ću vas prebaciti, a meni podaj svaki cvanciku, pak hodi ako ćeš k Zadru kamenomu.« Nato mi skočimo u čun, a oni otisnuše. Na tom mjestu je voda jako široka, a plitka; zato i ne treba vesala, nego se onako tojagami odrivaju. Na sredi je voda najplića, i totu smo nasjeli. Dokle su Turci porivali čun malo uz vodu, gdje je bilo dublje, u to dođoše i nekakvi čobani na njemačkoj strani, pak videć u turskom čunu dva čovjeka njemački obučena, stadoše vikati iza svega glasa: »Utekoše dva čovjeka! Utekoše dva čovjeka!« — Turci se požure brže čun porivati, i došav preko vode, uvedu nas u svoju kolibu: a čobani onda s one strane jedva zamuče. Turčin pošalje svog vlaha,[4] da ide dozvati spahiju: a nas dvojica se sada tekar prestrašimo. I premda smo se hotjeli uzdržati, da se ne vidi: ali zaman, kad smo obojica počeli drktati kao prut. Rekosmo jedan drugomu njemački, kako ćemo sad dočekati spahiju: tko zna, kakov će to biti nemi-

[3] Bio je Turčin, i jedan Krišćanin. Naši ljudi svakoga iz Turske zemlje zovu Turčinom, kao što i Turci njemačkoga podanika svakoga zovu Švabom.

[4] *Vlah*, tako zovu Turci Ilire grčkoga i rimskoga ispovijedanja.

lostiv čovjek; još nas može obojicu otpratit vezane u Kostajnicu, pak nas predati Švabama. Uto dođe još jedan Turčin, velik, bos, na njem poderane dimije,[5] a zimsko doba, i od kratke anterije malo obiljega, i jedan zamazan jelek i ćurak, od koga sve izderani gajtani vise; na glavi mu čalma, a malo niže ćosasta brada, i u ruci od probušene orahove mladice čibuk. Tu on sjede uz brvno na pete,[6] pa čas namještajuć rukama čalmu, a čas gladeći ćosastu bradu i brkove, stane se s nama razgovarati. Mi čekajući spahiju nismo imali volje s kojekim razgovarati se, i rekosmo Turčinu, da mi čekamo spahiju. A on kaže, da je on spahija, i da je poradi toga sad i došao ovamo. Nas dvojica sad istom pogledimo jedan u drugoga pak se spahiji ispričamo, da nam oprosti, što mu nismo nikakove časti dali, budući da nismo znali, tko je on. On kaže, da to ne ima ništa, da se kod njih i ne daje čast nikomu, kako biva po Njemačkoj: nego samo da mi njemu kažemo, po što smo došli, i što hoćemo? Mi kažemo, da smo zanatnici, a u Njemačkoj da se već živjeti ne može, jerbo majstora mnogo ima, zato želimo ići u slavnu Tursku, pak tamo svoj zanat raditi. On kaže, da bi nas pustio, da samo nisu čobani vidjeli s one strane: a Švabe su — kaže — zli ljudi, pak će pisati đeneralu, a đeneral će na kadiju u Dubicu, pak će kadija mene pitati: nego meni je lahko njemu kazati, da su ljudi došli kupovati sol, pak su se po noći opet vratili natrag: ali ja tu brigu zabadava ne mogu uzeti na se, nego da vi meni štogod platite. Mi odgovorismo, da smo mi ljudi siromasi, koji ne imamo ništa; da bismo imali novaca, mi bi od kuće ostali, a ne bi probijali toliki svijet. — »Valaha, ja to znadem — kaže — da nikoga vruća pogača ne tjera od kuće, ali barem mi ostavite svaki svoje sahate od žepa, i te čadorove.[7] Meni to baš i ne treba — produlji dalje — nego bi jedno poklonio ajanu, a drugo kadiji, a poslije možete ići po svoj Turskoj kuda vam drago.« Mi pogledamo jedan u drugoga, pitamo opet spahiju, može li on nama dati teskeru, da nas još gdje tko ne bi zaustavio. — »Valaha, ja bi vam i to dao, da znadem učiti knjigu: ali i ne treba vam nigdje, dina mi moga; i ja sam pred deset godina išô u Sarajevo, pak, tako mi amana,[8] nisu me nigdje ni pitali za teskeru.« — To se je nama vidilo preskupo platiti: a svakako bez teskere nismo sigurni. Zamolimo dakle, da nas prebace natrag, pak ako nam se bude vidjelo, da ćemo opet drugi put doći. »Peke, peke — kaže spahija — možete i po noći doći: hajde, momci, bacite ih natrag.« — Skoče ona dva, koji su nas dovezli, i kojim sam ja prije dvije cvancike dao, budući moj gospodin

[5] *Dimije* se samo u ljeto nose, i jesu od platna bijeloga ili šarenoga. Dimije nose i žene.

[6] Turci ne mogu nikako stojati na noguh, osim kad iđu, nego odmah u križnoge sjednu. Ako je blatno ili prljavo, onda samo na pete čučnu, i tako mogu razgovarati se i čučati po vas dan.

[7] Nije znao, kako se ambrela zove, nego kaže čadorove; u Bosni sam čuo kazati ambrela.

[8] Aman, ja ne znam što ova riječ u turskom jeziku znači, nu Bošnjaci ju upotrebljavaju za imenovanje mnogih stvari, kao: 1. vjera; 2. kupelj; 3. kad ga kuju, viče aman; 4. amanet, zavjerak; 5. kad pjeva, onda za svakim redcem kaže: aman, aman. — Din, ili dina mi! znači: zakona mi!

učitelj kazao, da ja i za njega platim, jerbo da on ne ima u sitnu, a da ćemo se mi potlam lahko namiriti. Vratimo se dakle na njemačku stranu, da nas nije nitko spazio, i dođemo putem na prvu oštariju o drugoj uri popodne na 14. studenoga.

Tu smo nas dvojica zajedno ručali: nu kad je trebalo platiti račun, ali moj učitelj ni krajcara u žepu ne ima. Na to se ja rasrdim: zašto mi je jutros kazao, da ne ima u sitnu, a danas ni u sitnu ni u krupnu ne ima, pa ga prisilim, da mi svoj pasoš pokaže, da vidim, što je i otkud je. Ali on iz njedara izvadi vanderbuh krznarski, pa kaže, da je on zajedno učitelj i ćurčija. Ja pomislim u sebi, da bi ga vrijedno bilo sada opsovati, ali, ako je bezobrazan, što će mu to pomoći; ako je pak ikoliko pošten a siromah, dosta će mu i ovo biti, gdje su mu se laži otkrile. Zato platim oštaru račun vàs, i uvjerim se, da je ovo zaista pravi učitelj, jerbo je i mene naučio, kako se treba s nepoznatimi ljudi sastajati, ipak pođem kroz Dubicu u Jasenovac na konak. Ondje budući da se nisam mogao namjerit na lađe, pođem kopnom preko Slavonije, njegdi vozeć, a njegdi pješke, i dođem u Zemun na 20. studenoga.

Od Zemuna mi se daleko učini Biograd, preko onoga raskrižja vodenoga, kao preko sinjega mora. Otpravim se na jednoj daščari (lađa jelova) u Pančevo, misleć, da je tamo ljepša prilika za prebroditi Dunaj. Na Borči je doista Dunaj uzak, ali kod Pančeva opet strahovito širok. Srećom nisu trgovci u Pančevu imali žita; dakle se moja daščara vrati uz Dunaj, za poći u Bečkerek, pak ponese i mene do Zemuna. U Zemunu ja pitam jednoga ribara, bi li on mogao mene prebaciti pod Biograd? On pita, koliko nas ima? Ja sâm — rekoh. Ha, to nije za jednoga samoga, već kad bi bogat bio, budući da bez 50 fr. sr. ne će nitko rizikati sa svojom kožom na leđih.

Ja se s ribarom rastanem, a dođe k meni jedan majstor, pak mi kaže: »Prijatelju, vi namjeravate poći u Biograd.« A ja rekoh: tko vam je to kazo? »Nemojte preda mnom tajiti — kaže, — jerbo ja ne ću da vas napastujem; nego sam čuo, gdje vi s ribarom od otoga govorite: ali ribar to ne može učiniti bez velike plaće, zašto su bili već mnogi kaštigovani radi toga, nego ja ću vam kazati, kako ćete: ja sam onomadne kupio jedan čun, a meni ga ne treba, podajte vi meni koliko sam ja za njega dao, pak ću vam dati veslo u ruke, a vi ako znate voziti, možete sami ići pod Biograd.« Zatim mi pokaže čun, i gdje mu je kuća, pak ako imam želju, da možem k njemu doći, da se razgovaramo. Ja sam najprije išao na ručak, poslije sam došao k njemu: on mi kaže, da čun ne košta nego 2 fr. sr., ali da ja donesem svoje stvari k njemu, pak da možem kod njega i spavati, ter da će me on sutra probuditi, i dati veslo u ruke, pak neka iđem u ime božje. Tako je i bilo: on me probudi u jutro o četvrtoj uri, pak mi dade veslo i jednu zemljanu zdjelicu (činiju). Nu prije svega me uputi, da ne iđem velikim Dunajem; jerbo da doli pod Biograd austrijanska šajka zasidrana po svu noć čeka, hoće li tko prelaziti tamo ili amo. Isto tako, da ne iđem s one strane od Banata, da me ne bi straža upazila iz čardaka: nego lijepo između onih otočića (adicâ),

pa ispod Biograda na Dorćulu na pijesak. Kad me bješe već u tom ubavijestio, ja mu lijepo zahvalim, pak uzamši svoje stvari, pođem k vodi. Otisnuv čun u vodu, metnem torbu, pak sjednem i ja u njega i počmem voziti. Čun ovi valjada je više vremena bio na suho nategnut, i zato je odmah počeo puštati vodu. Ja jedan čas vozim, a čas bacam vodu napolje, kad najedamput pane magla, da se ne viđaše ništa nego voda, po kojoj se vozim: na to počme puhati i njekakav opaki vjetar, a na vodi počmu se valjati talasi, kao da bi na moru. Moja plav i bez toga slaba, koliko ne pušta vodu poda dno, toliko ju većma talas odozgor nalijeva. Pustim je veslo, pa uzmem zdjelicu u obje ruke, te stanem bacati vodu iz čuna; ali na moju ljutu žalost više jedan talas donese vode unutra, nego ja na deset puta mogu izbaciti napolje. Ja počnem sumnjati u sebi, da ću sega jutra teško spasiti glavu: da je ljetnje doba — mišljah u sebi — ne bi se bojô, jerbo znam dobro plavati; ali ako sada utonem, morat ću od same zime iščeznuti; a kad poginem, pak me voda gdjegod baci na suho, i ljudi me nađu, ne će nikada znati, tko sam ni otkud sam. Zato brže izvadim pasoš iz torbe, pak metnem u žep — misleći — kad me ljudi nađu, neka pasoš osuše, ter neka vide. U isto vrijeme izvadim i novce iz torbe, metnem kesu u njedra, pak se dobro zakopčim, da gdjegod u vodi ne ispane; neka se i to kod mene nađe. Meni se je bila okrenula svijest; niti sam znao na koju mi stranu ostade Zemun, ni kuda se iđe u Biograd. Ako pustim ruku u vodu, da vidim kamo teče, to mi brani talas; a vjetar puše sa svih strana kao bura. Bijaše onda srećom turski ramazan, pak hodže ujutro poraniše da zapale kandila po munarah, a vjetar je počeo malo manje valjati talase. Dakle sam ja, kad bih izbacio vodu iz čuna, mogao i voziti po jedan čas na onu stranu, gdje se Biograd blista. I srećno se provukoh između onih otočića (akoprem jih ja ono jutro nisam ni vidio), i dođem u Dorćulu pod Biograd na 25. studenoga, a uto i dan osvane.

Sada sâm nategnem moj čun na suho, pak iđem Gazda-Kosti ribaru i mesaru. Kod njega sam sjedio do osme ure, i on me je sâm odveo u primiriteljni sud. U sudu me primiše rado, a osobito ondašnji načalnik primiriteljnoga suda: on je to kazao i drugoj gospodi, i svim je bilo drago, što sam tako srećno izišo. Ja zamolim, da mi potpišu pasoš za u Smederovo, a oni to odmah učine, i ja prođem preko Grodske i dođem u Smederevo na 28. studenoga.

Od svih srpskih varošâ, koje sam iza toga vidio, meni se je Smederevo najmanje dopalo. Varoš je položen u nižini kod Dunaja, i rekao bi kao da je u njekakvoj jami. Onda je bilo blato u njem do gležnja, a uza zid nije slobodno hoditi, bojeći se da ne razbiješ glavu o rožnik od kuće (o strihu). Išao sam malo da vidim grad; on je nješto na povišjem mjestu: ograđen je jakim visokim zidom, u kojem su njekakve kulice na četiri ugla na jedno 15 sežanja jedna od druge uzidane, a malo su više od drugoga zida. Izvana, oko velikoga zida, napravljena je jedna mala zabrana (šanac) poradi topova, nego pozna se, da je mnogo mlađa, i tako rekuć dječinski sagrađena prema velikomu zidu. Tamo ima njekoliko turskih topova: pod njimi su bili hrastovi podi i njekakvi koturi, kao

žrvanj, ali je već sve sagnjilo i spropastilo se, i njekoji su već topovi pali na zemlju. Išo sam kroz vrata u grad do turske kafane; ondje sjedi straža, i ne smije se dalje. Tu sam sio na divanhanu,[9] popio sam jednu kafu, pak gledam tamo dalje u grad; ali ne vidi se ništa, nego njekoliko turskih koliba od pletera, pak balegom zalijepljenih: ali barem su gorje nego što naši pastiri u šumi načine, gdje u ljetu ćuvaju stoku. Ja zapitam Turke, zašto nije slobodno ići po gradu? To nije samo tebi zabranjeno — odgovoriše — nego svakomu, i Turćinu, koji god ne ima nikakova posla unutri: a jedan mi prišapta, da je to poradi žena. Ja onda otiđem na svoju mehanu, i usput potpišem pasoš u primiriteljnom sudu, za u Kragujevac. Na onu mehanu, gdje sam ja bio, dođoše u večer Smederevci, Srblji i Turci, da piju njeki vino, a njeki kafu,[10] i upitaše me, odakle sam? A kad jim kažem, odakle sam, onda jedan stari Turćin, pogladiv bradu, ovako uze pripovijedati: »Prije nego što je još pričeo Kara-Đorđev rat, bila se je jedamput nješto raja uzbunila; pak Turci okriviše kadiju našega smederevskoga, i hotijahu da ga pogube. A on siromah kako je to saznô, pobježe preko Šumadije i Bosne, pak upravo u Trijest (t. j. Trst), da odanle s trgovci na galiji[11] iđe u Stambol, da se tamo opravda. Došav u Trijest, ostavi svoj prtljag na jednoj mehani, pak iđe po varošu, da gleda one čudnovate bine (zgrade) kaurske. Kud god pogleda okom, svuda vidi po sokacih i mejdanih (pijacah) lijepe, čiste kaldrme od mramora[12], a bine svakojakom ljepotom izvana išarane, pak visoke do oblaka; a dolje kod zemlje prekrasni dućani od svakojakih espapâ i sviju zanata. Dakle efendum benum (gospodine moj) dojde on u jedan sokak, pak sretne dvije prekrasne djevojke, visoke, a tanke kao dva bora. Kad su došle do njega, onda ga najedamput uhvate za bradu i brkove, pak hoće na silu da mu odgule. On se siromah brani, ali one su dvije, pak jim se nikako ne može oteti. Srećom dođe jedan Kaurin, koji je po trgovini dosta puta u Stambol hodio, pak znao je i turski govoriti, i on ga je tu obranio, pak mu je kazao turski, da se njihove djevojke najviše srde na to, kad vide bradu i brkove; nego ako želi biti miran, neka iđe k berberinu, da mu to skine dolje; jer ako ne će, da će mu njihove djevojke sve nokti počupati. On siromah pobjegne na svoju mehanu, pak već nije smio ni na sokak izići, nego gazda mu je bio dobar, pak je išo svaki dan na pristanište, da vidi, oprema li se koja galija u Stambol; i on mu je našo galiju, pak ga je spratio preko varoša — da ga djevojke ne bi raščupale — taman na galiju. Kad je došo u Stambol, ondje se je kod velikoga vezira opravdo, i došo je opet na kadiluk ovdje u Smederevo, pak nam je pripovijedô, što mu se je na putu dogodilo.

---

[9] *Divanhana* je jedna vrsta čardaka, koja se u boljih kuća i svih kafana i mehana nalazi; gdje u ljeto Turci sjede, čibuče, i razgovaraju se.

[10] *Kafana i mehana* je gotovo sve jedno, s tom razlikom, da kafana ne ima dvorišta za stranjske ljude; a u mehani je svakoj po jedna soba, koja se zove kafana.

[11] *Galije:* oni razumiju morske lađe, brodove.

[12] Mramor zovu Srbi i Bošnjaci svaki tvrdi kamen

Dok je to starac pripovijedao, oni mlađi Turci puše samo svoje čibuke[13] i pomnjivo paze na svaku njegovu riječ. Kad je starac dovršio, onda stadoše mene Turci svi preko gledati, misleći, kako sam ja sada kod njih miran, a njihov kadija u mojoj zemlji toliko zla pretrpio[14] — Ujutro na 29. studenoga otiđem u Palanku i ondje prenoćim. Ujutro podranim, a bilo je malo hladno; ja izvadim rukavice kožne iz žepa, pak metnem na ruke i mislim, i š njimi će bit štogod bolje. Dođem u polje, pak pogriješim put. Tamo daleko sretim jednoga gazdu jašuć na konju, i upitam ga, je li ovo put u Kragujevac? »He — kaže — nije, daleko si već zašao s puta; nego vrati se natrag, ja ću ti kazati, kuda se iđe.« To rekav, prestraši se i ušuti mramorome. Ja ga štogod pitam, on ne odgovara ni crno ni bijelo. Ja vidim, da njemu nješto fali, i da ga kakogod razbodrim, počmem mu štogod pripovijedati. On, kad smo već dugo vremena zajedno išli, spozna, da sam ja čovjek, i da nisam nikakovo vrhu-naravsko biće, uslobodi se, pak pita: »Ma dragi sinko! kaži mi, što ti je to, oda šta su ti to ruke tako crne, a ne imaš ni nokata ni ništa, nego ti je tako koža pogrešpana«? — Haj! ja skinem rukavice, pak mu pokažem, da to nije moja koža, nego da su to rukavice.[15] A on se stane krstiti i lijevom i desnom, pak kaže: Ho, koliko sam išô po trgovini i po vojsci, a još te đavolije nisam vidio; međer u svijetu je marifet (murafet), a mi za ništa ne znamo; he, da ti nisi meni kazao, ja bi bio do smrti pripovijedao, da je tu u polju jutro rano njekakav bijes bio došo preda me.« U to dođemo na raskrižje, meni pokaže put za Kragujevac, a on otiđe u Palanku.

Na 2. prosinca ujutro osvanem u Kragujevcu. Ovi varoš može se prispodobiti kakvomu god slavonskom selu; s tom razlikom, da u Kragujevcu u glavnoj ulici ima čaršija. Ondje potpišem pasoš, pak otiđem sa Sarajevci zajedno preko Čačka, Požege i Užice na Mokru-Goru u kontumac srpski na 5. prosinca.

Nego kad sam već spomenuo Čačak, barem da i ono kažem, što sam o njem od užičkih Turaka čuo pripovijedati. Crkvu u Čačku je sazidao njekakav kaurski kralj.[16] Ali ona je već poslije bila sedam puta džamija, a sedam puta crkva. Otprije dok je bila džamija, bio je jedan siromah Turčin, koji je živio na selu. Bilo mu je već pedeset godina, a nikako nije bio u džamiji, osim jedamput, dok je još bio dijete. Sad mu najedamput u jedan petak dođe u glavu, da iđe u džamiju. Osamari konja, pak uzjaše na samar, ter iđe u Čačak, da klanja podne. Dođe pred džamiju već najposljednji, a narod je već sav unutri; priveže konja, pak iđe i on. Ali kad dođe na vrata, pogleda unutar i vidi, da svaka osoba ima na leđih samar, a na hodži su dva. On kad to vidi, potrči natrag, pak skine sa svog kljuseta samar, oprti na leđa, pak pritegne kolanom (potprugom) na prsih, pak iđe u džamiju da klanja. Kad dođe unutra, i ljudi na njem upaze samar, počmu ga tjerati napolje. A on kaže: »Zašto me tjerate napolje, kad i vi nosite svaki po jedan samar? Nemojte me tjerati, nemojte me tući, zar ne vidite da su na hodži dva!« — Na to se učini veliki džumbuš; već ne misli nitko na klanjanje, nego vežu njemu ruke naopak, pak ga vode pred kadiju i tuže, da je takav zijan učinio. Kadija njega pita: »Koliko ti ima godina?« — Pedeset, kaže. — »Koliko si puta bio u džamiji?« — Nisam, kaže, nego jedamput, dok sam bio još dijete. — »Jesi li onda nosio samar u džamiju?« — Nisam, veli, nego sam sada vidio, da svaki jedan samar ima, a sam hodža dva, pak sam mislio, da se je od onda promijenio hadet, i da to svaki mora: i zato su me izbili i dotjerali sad k tebi, da mi sudiš. Kadija uzme učiti koran, da vidi, što bi to moglo značiti: i doista nađe i razloži to pred narodom ovako: »Što je svaka osoba imala u džamiji samar, a sam hodža dva, to znači ovako: svaki ima po jedan grijeh na duši, a hodža ima dva: a sam je ovi siromah čovjek pravedan, zato neka iđe kući.« Nato ga svi redom obdariše, kad mu je dragi Alah dao vidjeti, i pustiše ga kući.

U kontumacu pregledaše nam pasoše, i pustiše nas u Tursku. Kad smo došli u Višegrad, ali nas ondje zadrže Mujaga ajan i kadija Višegradski, i zatvore nas u — tako zvani — korantin njihov. U tom korantinu treba toliko dana sidjeti, koliko god sjede putnici, hodeći u Srbiju, u kontumacu srpskom. Ali trgovci Sarajevci već znajući hadet,[17] iz Srbije su ponijeli peškeš,[18] za ajana i za kadiju. Ovi primiv peškeš pustiše trgovce mimo, a mene samoga zatvoriše. Ja sam im se molio, a osobito Mujagi ajanu, koji se sa mnom dugo vremena razgovarao. On mi obeća, kad prvi trgovci prođu, da će me š njimi pustit u Sarajevo. A kadija me je stao nagovarati, da kod njega ostanem, da će mi dati veliku plaću, kakve na drugom mjestu nigdje dobiti ne ću, a da ne ću ništa raditi, samo da ću mu biti kao jedan tumačnik; jerbo da on ne zna učiti ni vlaški ni kaurski. Nu ja sam mu reko, da ja najvolim svoj zanat raditi, i da zato iđem u Sarajevo. U korantinu sam sjedio tri dana; uostalom sam mogao ići po svoj čaršiji kupiti što mi treba. U korantinu je bio jedan momak od mojih godina, koji je po njekom poslu išo u Srbiju, i sad se je vratio, te je morao ondje sidjeti deset dana. Nije bilo drva, a mi kažemo Ibrahim agi, da ne ima drva. »Valaha, ja vam ih ne ću goniti« kaže, »iđite dolje u ahar, osamarite konje, pak hodite sami u glavicu.« Mi osamarimo konje, uzmemo svaki svoju sjekiru, pak hajd u

[13] *Čibuk* je kamiš od lule, a i kad je kamiš i lula zajedno, zove se također čibuk. To bi za veliku uvredu primili, da bi jih tko zapitao: Podaj mi lulu; nego: podaj mi čibuk.

[14] Jer Turci i sad misle da je Šumadija (tako oni od zlobe zovu Srbiju) njihova, i da jih sada dragi alah samo za njihove grijehe kaštiguje, pak poslije da će oni opet biti gospodari, kao i prije.

[15] Njihove su rukavice široke, koliko može sva šaka ujedno, a ne svaki prst napose unutra.

[16] *Kaurin* riječ je pokvarena od *đaur* to jest nevjernik: ali ilirski Turci to na dvoje kažu ovako: đaur je Srbljin i Bošnjak, i svaki turski podajnik, koji ne vjeruje čistu vjeru; a kaurin je samo oni nevjernik, koji nije podanik otomanski.

[17] Turci nemaju nikakova stanovita zakona, ni uredbe, nego samo zovu hadet, t. j. običaj. Nu hadet iđe, kako je njima bolje.

[18] *Peškeš* zove se poklonjeno mito, koje se ili starijemu, ili parniku svomu daje. *Bakšiš* je onaj dar, koga stariji mlađemu daje, kao dobru ruku za kakvu malu poslugu. *Ajluk* je zasluženo mito, koje se polag učinjene pogodbe uzima od gospodara svoga.

glavicu, nego nije bilo daleko. Ja sam znao dobro sjeći drva, ali natovariti je znao samo moj drugar. Tako smo išli tri puta; ali srećom dođoše trgovci, pak i oni donesoše peškeš ajanu i kadiji, te tako i mene drugi dan bajrama pustiše š njimi preko onih strahovitih planina u Sarajevo. Nego dobro bi bilo, da i od ramazana i bajrama štogod malo napomenem.

Ramazan je dakle post pred bajramom, i traje upravo koliko mjesec dana na nebu, t. j. od mijene do mijene. Uz ramazan, od zore do mraka Turci ne smiju ništa ukusiti; ni vode pit, ni čibuka pušiti: dapače mora se svaki čuvati, da i same sline u ustih ne pogutne. Po varoših u večer pukne top, i onda idu jesti, a mogu jesti svu noć što tko ima: meso, kolače, ili što mu drago. Ujutro prije zore jednu uru pukne top opet, da se pobude Turci, koji hoće, da još jedu prije nego dan svane; jer čim brže zora cikati počme, opet pukne top, i hodže stanu po munarah učiti sabah sabu, a ljudi svi ostave jelo, i ako je tko zakasnio, pak samo sad počeo jesti, kako čuje top, odmah mora ostaviti. Uvečer, kad će hodža učiti akšam, onda zapali kandila na munari, pak njeko doba noći ide ter je pogasi. Ujutro opet okolo pete ure po europejskom[19], popne se gore, ter je zapali, i gore do dana. Po selih, gdje ne ima topova, ravnaju se onako polag zore i mraka, i ostanu više puta prevareni, osobito ujutro kad zaspe. Kad ujutro stanu ručati, onda sve po redu istrkuju napolje kao poplašeni, i gledaju na nebo, cika li već zora, i hoće li ostaviti jelo. Najveća jim je pokora, što danju čibuka ne smiju pušiti: zato gazde po vas dan najviše spavaju, samo da jim laglje dan prođe i da ne misle na čibuk. Kad jim kakav vlah prijatelj dođe, onda njega po običaju podvore kafom i čibukom i kojekakvim jelom, a oni sami idu u kut, pak sjednu, ter se odande sa svojim prijateljem razgovaraju. Kad će blizu bajram, onda poveće gazde nose darove, pak ostave kod kadije za onoga, koji prvi ugleda mladi mjesec na nebu. Kad je oblačno vrijeme, onda nije po svih varoših najedamput bajram, nego svi paze na nebo, pak kad ugledaju mjesec (moraju trojica bit zajedno), onda trče k kadiji. pak polože ruke na ćitap[20] i zakunu se, da su vidjeli mjesec, i primu muštuluk. Kadija tada pošalje glasnike na sve strane, i oglasi, da je sutra bajram. Na bajram pucaju topovi, i momci iz pušaka po vas dan pale. To svetkovanje traje pet dana, a kod gospode samo tri. Tko ima kakva potrebita posla, on bez svake grehote po vas dan radi, a kod kuće mu se gotovi plemenit ručak. Bajram dolazi dva puta na godinu, to jest u jesen i u proljeće, koji se zove korban ili kurban (veliki bajram). Drugoga svetka ne imaju Turci nikakova, osim petka; i to vas dan rade, samo su dužni oni dan barem jedamput ići u džamiju, da klanjaju. Turci u Srbiji ne čekaju bajrama, dokle upaze mjesec na nebu, nego pitaju vlaha, da vidi u svoj kalendar, kad će bit mijena, pak na oni dan zastalno drže bajram.

[19] Turske ure (sahati) drugačije idu. Uvečer kad sunce zađe, onda njekoliko dekikâ (minut) poslije, mora biti na turskoj uri 12, ako nije, a on prstom natjera da bude: drugi dan opet tako.

[20] *Ćitap*, zove se knjiga, na koju, kad se kunu, polože ruke, pak reku; »Valaha bilaha, vidio sam to i to.« — Učinio je ćitap; t. j. zakleo se je.

Kad smo došli Sarajevu na vrata, ondje Turci mene vizitaju, pak me odvedu k Mustaf-paši Babiću zvanom Hrnji (Hrnjakoviću). On me raspita, što sam ja i otkud sam. Ja mu kažem, otkud sam iz Njemačke, da sam zanatnik, i da želim u njihovoj slavnoj zemlji potražiti mjesto, da se gdjegod nastanim. »Ja sam već odavna mislio — kaže paša — da bi takove majstore dozvao ovamo u Sarajevo, da jim proskrbim halat, pak neka rade: i to ću ja učiniti, ali međutim, dok ja dobavim halat, i tebi još društva, ti ostani ovdje kod mene na kapiji (na kapiji se vele sve gospodske sluge i dvorani). — »Što ću ja raditi, pitam, ovdje na kapiji, čestiti paša?« — »Pušiš li čibuk?« — Ja, ako i nisam dotada nikada pušio, rekoh: pušim. — »Hee, kad pušiš, a ti sjedi gdje i drugi sjede, pak puši, kao što i drugi puše.« I tako sam ja još taj dan na 11. prosinca počeo uzimati tain[21] i jemek (jelo) po devet ili deset jestojska, nego sve po turski.

Sarajevo je strašno veliko, i nikakav Sarajevac ne zna, koliko je; to jest, nitko nije bio po svem varošu. Tamo nije slobodno izvan glavnih ulica, nikuda ni okom pogledati, a kamoli koračati nogom. Čaršija[22] je sva u jednoj gomili kod rijeke Miljetske (Miljacke), osim kakvih maslara (bakalâ, bakalinâ, ali zanatnikâ i pekâra (ekmekdžijâ), koji po glavnih ulicah svoje dućane imaju. Iz svake mahale je slobodno stanovnikom ići, kuda jim je put u čaršiju, ali u tuđu mâhalu ni pošto je živ.[23] Gori na glavici na prvom stupnju planine sjedi jedan slab, nego prilično prostran grad (rekao bi, da je bio njegda zato sagrađen, da se u ljeto goveda utjerivaju u njega, da ne poštrču). Sada su u njem turske kuće, i samo jednom ulicom (sokakom) od vratâ kroza nj je svakomu slobodno proći. Sa dolnjih vratâ se vidi neizmjerni prostor sarajevski. Između

[21] *Tain* je ekmekdžinski (pekarski) hljebac, od ½ oke. Tain uzimaju svi nizami, spahije, sluge i dvorani gospodski po dva hljepca, to jest oku hljeba na glavu. U Sarajevu, svi ekmedžije po redu nose tain u pašin dvor, svaki po jedan dan, pak je već miran, dok mu opet red ne dođe: tako isto i kasapi (mesari) meso: i to je sve bez plaće. Kad tko nanovo dođe, onda ide sarajdar, pak traži, kod koga je danas red; pak mu kaže, da je još jedan došao na ovo; i onda mora donijeti više. *Jemek*, ja ne znam što je to u turskom jeziku; to sam čuo samo u gospodskih dvorovih i znači toliko, kao obrok jela. Ja sam pitao, što će to reći, a oni kazaše, jelo, Jedeš, ili jedi vele »*bujrum*«, n. p. kad jedeš, pak te tko nađe, veli ti: *bujrum;* ti hoćeš da ga ponudiš, da se i on prihvati, pak mu rečeš: »*Otuk bujrum*« to jest: sjedi pak jedi.

[22] *Čaršija*, znači trg. Ona je polag znamenitosti varoša skrojena, na primjer ili samo u jednoj ulici, ili dvijeh, trih, kako gdje. Nu u Sarajevu je sva u jednoj gomili, na jednoj prostranoj pijaci iz samih drvenih šatorâ, na primjer europejskoga sajma načinjena, nego samo što su i one uličice između šatora daskami pokrivene, da se ljudi ne moče; a unutri je uvijek mračno.

[23] Turske ulice nisu ravne kako evropske, nego su krive, pak imaju sve njekakova odjelenja, i zovu se *mâhale* (sela). Sokak zove se samo zemlja, po kojoj se ide, a ona hrpa kuća zajedno sa sokakom, zove se mahala.

kućâ mjesto naših pijaca svuda imaju grobje: pak se bijele kamena turbeta prema suncu kao labudovi.[24]

Ispod grada više Miljetske je jedna grdna klisura, mimo klisure teče Miljetska, koja ispod gore Romanije iz mnogih potočića sastavlja se, i tekuć kroz ponorite jaze ispod Brezovače, dolazi posred Sarajeva. Odande protiče kroz polje, dokle se u Bosnoj ne udavi. Ispod rečene klisure kod vode Miljetske zove se Ašik mâhala. Pripovijedaju Turci, da su se tu u stara vremena skupljali njihovi momci i djevojke na svakojake igre. Između djevojaka je bila najgizdavija lijepa Fata, u koju se zaljubi jedan tankoviti momak imenom Mehmed. Njegova jedina briga bijaše, da kod lijepe Fate milost zadobije. Fata, poznavši njegovu želju, počela je i sama za njim čeznuti. Jedamput dođoše same djevojke, i lijepa Fata među njima, pak se uhvatiše ispod klisure kod vode igrati kolo. Čujući momci u gradu, među kojima i Mehmed, da kod vode igra kolo, doletiše svi navrh klisure, da vide. Pogleda lijepa Fata gori, pak upazi svoga dragoga, kao sokola sjedećega na klisuri. Mahnu mu zlatnom mahramom, kao znak, da i on u kolo dođe, a Mehmed videći, gdi je iznenada stekao tu veliku milost, — smućen od velika veselja — pusti se niz klisuru dolje, i padne posred kola, ter se na smrt ubije, a ne reče ni medet.[25] Fata, videći njegovu goruću ljubav, pane na njega, i hotijaše samo njegovo slatko ime da izusti, — ali srce joj se od tuge raspukne. — Najedanput od otoga pukne glas po svem varošu, i tamo vrvijahu čeljad od svake vrsti gledati to žalosno čudo. Nitko nije došao, koji nije onu dvojicu slatko poljubio, i grozno zaplakao nad njima: a rođaci i prijatelji iskopaše grob, i totu jih, kao dva prekrasna goluba, zajedno ukopaše. Od otoga vremena je zabranjeno djevojkama na svake očite igre izlaziti.

U Ašik mahalu sad ne iđe nitko, nego kakvigod sirovi i bezobrazni bećari, i to biva ovako. U večer se sve bekrije skupljaju u Ašik mahalu,

[24] *Turbe* zove se grob ograđen okolo, i natkriven odozgor, a kamen stup više groba s čalmom, zove se bašluk. Kad kakov aga umre, onda ga njegovi posljednji zakopaju obično u dvorište, ili u vrt, ali ako tamo nemaju mesta, tako kod puta, kud ljudi prolaze. Grob i okolo njega lijepo pokriju pločama, pak jednim malim zidićem ograde; na grobu uziđu četiri stupa, za poldrugí sežanj u rastojanju: pak od stupa do stupa načine svod, a odozgor svedu na okruglo, kao da bi htio završiti, pak onako ostave, a njekoji su pak sasvim završeni. Na srijedi između ovih stupova stoji turbe (bašluk.) Na njemu je izrezano — osobito na starih grobovih — njekojem mač ali sablja; a njekojem buzdohan ali topuz (topuz je železna balota probušena, na drenovoj tojagi nasađena.) Pak dokle ono pokolenje potiče, svakoga petka mu zapali kandilo, više turbeta.

Povijedaju, da je Mehmed Sokolović-paša od Bosne, kad je bratju poturčio, davši jim spahiluke, i načinivši jim kuće nagovarao i oca, da se poturči. Mati mu se odmah poturčila bila, a otac nikada nije priznao čistu vjeru; nego veljaše: u čem sam se rodio, u tom ću i umrijeti. Po smrti njihovoj Mehmed jim načini spomenike, ocu *kao nevjerniku*, preko groba na dva stupa kao jedan luk: a materi lijepo po turskom običaju, svod na četiri stupa, a posrijedi turbe. Mehmed-Sokolovića han se je već porušio, samo je mirina, i jedan pokvaren vodovod (česma). Turci su kazali, da četvrt ure ima od druma do Sokolovićâ t. j. izmed Višegrada i Sarajeva.

[25] Turci umirući najposljednju riječ govore »*medet*«, kao što kršćani govore »Isus!«

pak koji god dođe, taj ondje pod klisuru sjedne, i puši čibuk. Kad jih se nakupi mlogo, onda poviče jedan: »Valada, dobar čovječe, što ćemo sad?« — Onda se počmu hvaliti, koji znade kakova rđava i strašljiva Vlaha, da ima lijepu ženu. Tada se sve na društva razdijele, pak iđe svako društvo svomu Vlahu. Nego u slobodna Vlaha ne smiju nipošto dirati, dok je živ. Ako ima jako lijepu ženu, tako Turci najprvo gledaju da njega ubiju, a potlje š njegovom udovicom rade što oni znaju. Najnesrećnije su one djevojke, kojim je narav ljepotu podijelila; jerbo nikakav kršćanski momak ne smije u nju ni gledati, a kamoli da bi ju uzeo za ženu. S toga uzroka su sve najljepše prisiljene poturčit se. Čuo sam još, gdje se o tom razgovaraju Turci, veleći: »Ima i u šokaca mlogo prekrasnih djevojaka: ali se ne će da turče! — a ovo je sve prator (fratar) kriv, dženabet![26] Ako se koja sirota i poturči, a ono prator još prije, dok je saznao njezinu namjeru, pozove ju odmah k misi, ter ondje na nju viče i hoće da ju odvrati. Ako ona ne će da sluša, a on ju iz cijeloga puka sramotno protjera: pak to vidivši druge, teško se koja dade poturčiti«. — Još sam čuo jedan čemerni događaj, koji se je odskora bio pripetio. Jedan ekmekdžija ispovijedanja istočnoga u Sarajevu imao je prekrasnu kćer, visoku kao bor zeleni. Ali se nije mogla udati za kršćanina, a poturčit se nije nikada hotjela. Zato dan i noć promišljajući svoju nesreću, osuši se kao bor, komu su žile potkopane, pa najposlije od otoga i umre. Nu Turci su ju ipak jako žalili, veleć: ona bi se sirota bila poturčila, ali su ju rodbina i roditelji jako odgovarali.

Ašikovati iđe svaki pošten momak[27] oko dvora svoje milosnice. Ponjekoji ašikuje po dvije i po tri godine, navlastito ako je njezin otac protivan tomu. Kada mladi vide, da se njezini roditelji njima nikako ne dadu vjenčati, onda se oni dvoje dogovore, pak ona pokupi svoje ruho, koliko može, ter po noći pobjegne dragomu. Njezin otac srdi se mnogo, i gdjekoji po tri i po četiri godine gleda, da se svojemu grabljivomu zetu krvavo osveti. Ali koliko se on jače srdi, toliko se zet od njega uklanja. Kroz toliko vrijeme, ili vidi tast, da se osvetiti ne može, ili se već sâm od sebe ublaži, ter se onda sa zetom pomiri, i onda učine pir.

Ašikujući se i posijeku dosta puta, navlastito ako dvojica oko jedne djevoje ašikuju. Nu to ne biva ondje kod dvora djevojkina, da se ne bi saznalo, nego dočeka jedan drugoga čak u drugoj mahali, kuda on prolazi, pak ga ondje iz mraka kusturom po vratu (kustura, tobože nevaljani nož). Nego ašikovati je, kažu, svakako pogibelno; jerbo ima još drugih bekrija (skitnica, klateža), koji po noći hodaju, samo da koga poseku, i dosta puta — vele — u jutro nađe se momak na sokaku, i kod njega sve: pusat (oružje), novci, lijepe haljine, i u njedrih ura, i ništa mu ne fali nego glava. A onaj, tko ga je posijeko, samo s tim je zadovoljan, da je kusturu omastio krvju.

[26] *Dženabet* u Bosni znači kao nevaljanac, nitkov, smetenjak.

[27] *Ašikovati*, ljuveno polaziti: otud se je i nazvala Ašik Mâhala t. j. mjesto, selo ljuveno. *Milosnica;* Turci budući da mogu imati mnogo žena, zato ona najdražia, zove se *milosnica*. Zato i kršćani, ako koji ima pravu ženu, pak se drži s drugom, govore: »Eno njegova milosnica, drži milosnicu, a ne mari za ženu.«

Onda je bila ljuta zima u Bosni, a tatarin dođe iz Travnika, i donese glas, da se sve paše od Bosne moraju skupiti zajedno kod vezira. Na 18. prosinca pođosmo dakle i mi (nas okolo trideset) uz pašu, i njegova sina Mulu Ibrahima miralaja u Travnik, svi do jedan na menzulskih konjih jašuć, a pašina tri konja vodili smo za jedeke.[28] Put je bio jako zločest, a mi smo tatarski jahali (brzo). Budući da je bilo jako zima, dakle sam ja izvadio noge, da mi od uzenđijah ne bi ozeble.[29] Na jednom mjestu propadu mojemu konju prve noge, a on podmota glavu pak se nastavi na vrat, i mene zbaci, ter sam uprav na noge pred njega skočio jedan sežanj daleko. Ja se prestrašim, misleći, da je konj polomio prve noge, pak da ću sad pješice; a Turci se stanu smijati, da sam skočio kao iz oblaka. Uto moj konj ustane, a ja se popnem na njega, pa tjeraj dalje od mezulhane do mezulhane, ter dođosmo u *Visoko* u kadijin dvor na konak.

Dokle god smo išli preko Sarajevskog pašaluka, svuda su Turci seljaci dolazili pred pašu tužeći se, da je i njima zulum, svejedno kakogod i raji. A paša samo da jih se riješi, kaza jim, da pošalju svoje starešine u Travnik, i da pred Vezirom i ostalimi pašami dokažu, ter da će jim se jur dati kakovo polakšanje. Turci su dolazili posle u Travnik, ali na svoje tužbe nisu nikakova odgovora dobivali.

U Visokom nam je svaki Turčin morao nješto donijeti za večeru, i sijena našim jedekom, kako god kad prolaze nizami ili spahije.[30] Njeki je donio pečeno janje, njeki ćurku (puru, tuku), njeki pitu, a drugi pogaču, njeki kupusa i mesa, i kojekakvih kolačića, a najviše pilava i rezanaca. Koliko smo tu dobili jela, dovoljno bi nahranio cijelu kumpaniju austrijanskih vojnika. Ali najedanput nagrnu se pune sobe Turaka, i počmu jesti: kako se tu jede, i kako se tuku i rivaju, to nije moguće dokazati. Najdivlji i najgladniji vuci ne bi se mogli š njimi ni izdaleka prispodobiti, a kamo li se poći natjecati. To je bilo baš po turski! Meso raznesoše sve na noktih, a što tko uhvati, ne pušta, neg tako najedanput proždere, da bi rekao, da je u njedra turio. Ja gledajući, što se radi i nevješt tomu običaju, ostao sam lijepo gladan. Nego budući da u pašinu sobu nije smio nitko doći, zato ono, što je na njegovoj sofri ostalo, dao je kafedžibaša meni, znajući, da ja kod sve te velike sprave imam još i dobar apetit za jesti. Sutradan na 19. prosinca dođosmo u Travnik u Beg-Filipovića dvor na konak, i kod njega smo bili deset dana. — Paše su se svaki dan po dva puta skupljali kod Vezira, praćeni svaki od svojih

[28] *Jedek*, ova riječ znači: mnogo 1. Konj od zalihe, koji se radi ljepote vodi; 2. uže, konop; 3. mehandžinsko posuđe ujedno zove se jedek; 4. crkvene stvari, zovu se crkveni jedek.

[29] Turske su uzenđije (stremeni) velike, pod svu nogu, kao jedna drvena lopata: pak onim jednim uglom bije konja: mjesto ostruge. *Mezul*, pošta: *mezudžija*, gospodar od pošte; *surundžija*, sluga od pošte. *Mezulhana*, poštarski stan, ima okolo 50 konja ili svojih, ili se pogodi sa bližnjimi seljaci za putnike.

[30] *Nizani* su soldati pješaci regularni: *Spahije* su konjici ili husari, koji svoje konje imadu, i za svoje novce kupuju konjičke haljine. Sedla imaju ugarska, na njih dvije pištolje, a o pojasu sablju: u ruci ili za rame zakuči kopje, da mu ne pači. Kad prolaze nizami ili spahije, onda im općina mora dati jelo.

momaka. Pred vezirskim dvorom je jedna velika džamija, još i sad ima turanj na četiri ugla,[31] i u njem turska ura. Od jedne strane bi rekao, da je bio monastir: ali bi glavom platio, tko bi kazao, da je to kad crkva bila. Travnik je malen, dugoljast varoš, izmed planina u jednoj drägi; kroz njega teče rječica Lašva, i na njoj njekoliko mlinica i stupa, i med ostalim jedan mlin, kao obično po Hrvatskoj lopatno kolo, ispod njega teče voda. I taj mlin je ovdje tako na glasu, kao da je njekakova parna makina: njega samo trgovci i age smiju ić gledati, i svaki se čudi veleć: »Valaha, ono je murafet: kolo od mlina da ide kao od stupe.«[32]

Grad je u strani pod planinom Vlašićem, ispod grada također voda izvire. Ja nisam smio otić do grada; jerbo su me već drugi počeli podozrijevati i dogovarat se, kako bi me optužili, da sam uhoda. Na božić je došao fratar u Travnik, pak je služio svetu misu i pripovijedao riječ božju; tamo sam i ja išao slušati. Siromasi fratri trude se, koliko više mogu, za narod od muhamedanske vjere odvratiti (i očito pred svojim pukom govore proti Muhamedu i njegovu zakonu). Kad sam ja kući došao, onda me pred svimi Turci zapita Beg-Filipović: »Što je govorio prator (tako oni kažu) kod mise?« — »Nije, rekoh, ništa, služio je misu.« — »Eh, kaže, zar misliš ti, da ja ne znam? Nije još nikada prator misu služio, da ne bi opsovao i Turke i Muhameda.« — »Prator ko i prator, kaže drugi, tko će mu šta?« — U Travniku, to jest u varošu, je svim kršćanom zabranjeno držati službu božju; nego izvan varoša mogu. Kršćanom rimske ispovijedi služi misu fratar (kad dođe) dolje na brdu u jednoj malo boljoj kući. Kršćani grčke ispovijedi, budući da ne imaju nikakove kuće na brdu, zato moraju pod šatorom čatiti službu: a to jim je najviše neprilično, svaki put šator i one svete stvari prenositi tamo i amo. A kad kiša ili drugo zlo vrijeme dođe, onda su svi napolju, osim jedinoga svještenika. Više putah, kad idu činiti službu, onda i zaborave štogod, pak moraju odozgor vikati, n. p. Hee, Marko, donesi knjigu i kandilo, i ovo i ono!« — Tako se siromaški narod muči.

Bila je ondje jedna mlada udovica Turkinja, kojoj je muž, bez djece preminuvši, sve svoje ostavio, i zato je bila bogata. Naš Husein čauš, koji je drugač i većilaščija bio, za nju njekako sazna, i često je išo ašikovati k njojzi. U sve vrijeme, što smo u Travniku bili, nismo nikada slatkih jestojska dobivali, kako smo u Sarajevu navadni bili. Pri tom smo spazili da većilaščija svaku večer njekamo nosi jedan remen sklopljenih zdjelica. Pođu jedamput kavazi za njim, da malo posmotre, kamo on to nosi; i vide, da on to nosi k onoj mladoj udovici. Došavši vjesnici kući, kažu, da Husein čauš ašikuje oko one udovice. Sad najedamput se

[31] *Džamija* je malena i ponajviše okrugla, ili barem pravi kvadrat *Munara* je tanka kao jedan dimnjak, okrugla i visoka, iz više švega krova od džamije. Ona stoji na desnoj strani vrata, samo begova džamija u Sarajevu, poradi neprilična mjesta ima na lijevoj strani munaru. Džamija u Travniku je sva prilika od crkve.

[32] Turske su mlinice najprostije. Sen (Mühlstange) je od jednoga stabla načinjen; na dnu stabla je kolo s čanki, u koje voda tuče, a na vrhu istoga stabla sjedi kamen i tako, koliko se puta okrene kolo, onoliko i kamen.

učini veliki žamor među kavazi, njekoji kaže: »Pak tako li on radi, našim jemekom svoje ... hrani.« A drugi opet: »Ništa, nego da ga javimo paši, da ga udari na kolac.« A treći: »Ne! paša ga za prvi put pogubiti ne će, pritom će on kazati, da će ju uzeti. Nego hajde mi sami, da ga dočekamo, i da ga iz zasjede posiječemo!« I nato sad svi pristaše, naglade nože i dobro napraše puške, i narede se, tko će s kojim zajedno na zasjedi stati. Tad odoše njekud, i ne znam, dokle su išli; nu se brzo povratiše natrag. Ali ja sada nikako nisam mogao razabrati, zašto su se povratili: da li može biti od straha pašina, da ne bi on poslije opet njih posijeko, ili od straha samoga Huseina. Husein je bio čovjek oko četrdeset godina, on je bio velik i kostast, kao jedna hrastova stublina; po prsih, po rukah i po nogah bio je vas rutav kao vuk, a imao je strašan pogled u očima kao vidovnjak: nu pri tom se je ipak kazivo čovjek miran. A poslije kavazi, kao i svi Turci, čas jedan s drugim živu kao braća, a čas opet gledaju, kako bi jedan drugomu ulomili vrat; i zato je doskora Husein saznao, kako su mu kavazi išli za zasjedu. A jedamput općuti Husein, da kavazi u večer, kad paša legne, iđu u mehanu te piju rakiju; sada on naumi da će jim se tu osvetiti. Drugi put za večerom pođe i postavi se u zasjedu, kad je paša legao spavati, a kavazi po običaju iđu, da će na mehanu. Dođu na pol puta, ali za nesreću bila je odviše vidna noć, ter najedamput upazi njeki i vikne: »Eto Huseina!« i onda stadoše svi bježat nazad; a Husein kad vidi, da jih ne će dočekati, on golim nožem za njima u potjeru, ali jih ne dostiže nigdje. Sutradan su kavazi počeli u svojoj sobi o tom razgovarati se i psovati Huseina, kako jim krivo radi, i još je išao na zasjedu, da jih posiječe. Husein to čuje, dođe u kavasku sobu i kaže onomu, koji je bio kao najbolji junak među njima, ovako: »Čuješ li ti u tom ćulafu!* ništa nemoj da psuješ, jerbo znaš, da malo nisi ostao sinoć ispod mojega noža ležeć posred čaršije: a znaj i to, da ne ćeš od svoje smrti umrijeti, nego da moraš pasti od moje desnice.« To izrekši otiđe i zatvori vrata za sobom. A kavazi ostadoše obeznanjeni, više od njegova strašna pogleda, negoli od gromovita glasa. A ja se pak nisam mogao dosta načuditi, kako se to govori očito; gdje usuprot u ostaloj Europi za same ovakove riječi mogao bi čovjek izgubiti, ako ne život, doista slobodu; a ovdje nikomu nije ni brige za to. Kavazi, kad su se malo osvijestili; što treba naravno da bi u njih morao žešći oganj od osvete buknuti: a to su se oni podali, i počeli ga zagovarati med sobom, govoreći: »On pravo ima! tko bi to njemu mogao zabraniti, da on ne radi, šta hoće, i da ne uzme sebi ženu, koju hoće.«

Onda je bio u Travniku jedan ludi starac (valjada iz Dalmacije, jer je ponešto talijanski znao), kojega su zvali ludi Švaba. U nogah je bio traljav (razglavljen), a činio je svakojake ludorije po ulicah. Paše ili

* *Ćulaf* je od vune uvaljana kapa, koju Turci, kad skinu čalmu, da jim ne zebe gola tikva, metnu na glavu. U ćulafu po noći i spava, i kad na put iđe, sobom ga nosi. Otkako su Turci počeli ostavljati čalme, (to jest pokle su nizami postali), a nositi veliki fes, da jim bude toplije, njekoji nose odozdo ćulaf, a njekoji imaju iznutra podstavljeno pamukom. *Fes* je crljena kapa; nizamski ili veliki fes je, koliko bi jedan klobuk mogao unići.

kakvi age bi mu dali po jedan bešluk (petak, 5 grošah turskih), da s onom njegovom tojagom tuče Vlahe po varošu, i da jih po švapski uči eksercirati. A on, da jim se bolje dopade, ne bi išao daleko od našega dvora, nego kad bi kakvi siromašniji Vlasi prolazili, trčao bi za njimi i vikao: Holbrehc, holblinks, halo, marš! a Vlasi bi bježali. Jedamput dođe jedan Turčin seljak i goni na kljusetih drva za prodaju. Švaba misleć, da je to Vlah, potrči za njim, da ga poplaši. A kad vidi, da Turčin ne će da bježi, a on okrene tojagu debelim krajem, pak stane mlatiti Turčina, i vikati: Holbrehc, holblinks, halo, marš; Turčin bi sad pobjego, ali mu je sramota; jerbo tolike age u njega gledaju: dakle samo onako digne glavu, pak počne napreko gledati Švabu, i više »Odlazi krstu! odlazi, krstu lipovi!« a krst ne sluša, nego sve to većma tojagom pritiska. Kad Turčin vidi, da je krst ozbilja počeo derati, on potrče k konju, pak se uhvati za tovar, da izvuče cjepanicu, da se š njom brani, a krst sve jednako odstraga lupa. Kad su već Turčinu tojage dosadile, a njegova cjepanica se ne dade izvući, on ostavi konje, pak pobjegne k jednomu Turčinu u dućan. Tamo uzajmi veliki nož (hanžar), pak istrči napolje, da posiječe Švabu: a svoj Švaba, kad opazi u Turčina nož, onda zaboravi, da je hrom i traljav, pa lijepo izravna noge kao jelen, ter pobježe preko mosta skačuć kao srna.

Na 30. prosinca oko sedme ure po turskom, budući već vrijeme od ručka, večilašči vikne, da iđemo uzimati tajin i jemek, a tatarin doleti iz Sarajeva, i objavi paši, da se je buna učinila u Sarajevu, i da su nakanili, da mu pobiju žene i djecu, i da mu zapale dvor. Paša zapovjedi, da se najedamput ima sve ostaviti, i uzjahati na konje, pa trčat u Sarajevo. Surudžije dotjeraše mezulske konje, i tu uzjaže svaki na svoga i meni ostane jedan, na kom bijaše najgore sedlo: a zapalo me je voditi jedeka. Ispod Travnika u polju ima kameni most, koji kao nijedna turska ćuprija, nije ništa zasipan sa strane; nego onako se treba popeti uza svod gore pak dolje. Dakle kad sam ja išao niz most, moj jedek bivši čil i bijesan, htio je onuda zaigrati, a ja sam ga sustezao za oglav. Nu kad on potegne bolje; onda na mojem konju popucaju potpruzi (kolani), pak padnem ja i sedlo na zemlju, a jedek se poplaši, i budući ga držao čvrsto, malo me ne zgazi. Paša sa svom družinom proleti preko polja; samo kafedžibaša i berberbaša skočiše s konja, da mi pomognu, a Omer-čauš ostade kod nas sjedeći na konju. To je bio moj najveći zlobnik, koji je svaku priliku gledao, da mi vratom zakrene, bojeći se, da me paša mjesto njega ne postavi; jerbo je već tri puta ostao rezil (kriv, sramotan) kod paše, i sad mu gotovo do ruke dođe, da svoju želju ispuni. Kafedžija i berberin hotjeli su mi opet osedlati konja; a ja sam držao svog jedeka i njihova dva konja. Kod sebe nismo imali nikakove uzice, čim bi se rastrgani potprug privezati mogo. A Omer-čauš najedamput izvadi sablju, pak potrči k meni na konju i kaže: »Nesretniče! bolje bi ti bilo, da ti je majka kamen rodila, nego što je tebe!« A kafedžija mu uhvati konja; on brže sjaše dolje, da pješke pođe, a oni ga obojica uhvate. »Pustite me, veli, da posiječem nesrećnika!« — »Nemoj! nemoj razberi se, veljahu, jazuk je od Boga, kad nije nikom

ništa kriv.« — »On je nesrećnik[33]; pustite me, kaže, da on nije nesrećnik, ne bi se ni kolani pod njim trgali, pustite me!« — Ja sam se onamo prislonio na konja, pak sam mirno gledao na njega hoće li ga pustiti; mislim, evo na svakom konju ima po dvije pištolje; valjada ću iz jedne pogoditi. Ali ga oni ne pustiše, nego ga umiriše na silu. Tako oni njekako privezaše kolane; i ja uzjašem opeta, pak pođem trčuć preko polja. Kad sam se natrag obazrio, vidih, gdje su oni još daleko ostali, počeh polaglje hoditi, da jih dočekam. A kad su me stigli, onda Omer-čauš najedanput skoči k meni, pak potegne opet sablju do pola, al se kao nješto razmisli, i klade ju natrag. Berberbaša videći, da sam ja svakako na pogibelji, otpaše svoju sablju, pak dade meni, veleći: »Na, ponesi mi, momče, ovu sablju.« Zatim kaže onim: »Dina mi moga, taman mi je ovdje jedan čir, ne mogu ni sablje nositi.« A kad je Omer-čauš vidio kod mene sablju, nije više na me nasrtao. Kad dođosmo u večer u Busovaču na konak, onda on kod večere kaže: »Valaha, bilaha, turske mi vjere, bijaše mi došao šejtan u glavu, da ga posiječem.« — Nemoj ne, odgovoriše mu, ne bi ti dragi Alah nikad halalio; veliki je jazuk ubiti mlada momka, ako je i Vlah, kad nije nikomu ništa kriv.« —

Ali treba da i to kažem, kako je onih danah bila ljuta zima. Ja sam mislio, da se moram živ na konju smrznuti. Meni se činilo, da sam vas šupalj, i da mi kroz rebra i kroz prsi vjetar prolazi, kao kroz jednu košaricu. Za noge i ruke nisam ni znao, niti više nisu zeble. Najviše su mi dosađivale pleći i hrptenjača; meni se je činilo, da su se sve kosti i sve zglobe razišle i rastavile: ter sam se i sam čudio, na čem se još glava drži, kad je sve drugo popustilo. Kad bismo došli na konak, tu bimo se jedva skinuli s konja, pak bimo sve posrtali na nos, jerbo su nam noge bile kao i drvene. Turci bi predali konje Vlahom, pak bi otišli brže u sobu, a ja svaki put ostao u aharu hodajuć i žuleć ruke, dokle bi mi se malo razmahali udi, te onda bih išao i ja k njima. Kad bi mi se već otkravile žile, onda bi me uhvatila trešnja kao njekakva groznica.

Drugi dan smo došli na Rakovicu u pašin teferič[34] i ondje Turci, koji su se dosada na junaštvo držali, sada već počmu prikazivati sakate ruke od mraza. Ujutro na 1. siječnja 1840. pođosmo do pašina salaša, pa ondje odsjedosmo, jer nije se smio paša onako pustit u Sarajevo, bojeći se, da ga ne ubiju, nego je poslao tatarina, da oni narod, koji je od njegove strane, neka dovede pred nas na salaš, pak ćemo onda svi zajedno u varoš.

Međutim, dokle vojska iz Sarajeva dođe, trebalo bi, da se što ruča. Paša pošalje tutundžiju, da od većila donese hljeba; a većilašči mu kaže, da ne ima hljeba nimalo. Kako je to čuo paša, razjari se i pošalje Omer-čauša, da iđe kazati većil-Huseinu, da ako ne ima hljeba, sad će izgubiti

[33] *Nesrećnik*, Bošnjaci a osobito Sarajevci zovu čovjeka lukava, zla i nestalna, kojega već i sam dragi Alah (bog) ne može podnositi više. Šejtan je đavol, ili sotona; *Jazuk* je grijeh; *Halal, halaliti* oprostiti, otpustiti.

[34] *Teferič*, zove se gospodsko ljetnje stanje, kao takojer, kad se u ljeto ide u polje ili u šumu pak se ponese sobom jesti i piti, reče se: iđemo na teferič

glavu. Omer iđe i kaže Huseinu, kako mu bi zapovjedio paša, na što Husein: »a ne vidiš ti, ugursuze, ovu kandžiju u mene?« — Kaže Omer: »Ta ja ne marim, ja sam ti kazao, kako je paša zapovjedio, a meni je svejedno; samo da će tebi danas poletiti glava.« A Husein otpaše kandžiju, pak za njim, i vikne: »Sikter bre, pseto hercegovačko! zar si došao ovamo, da nam zapovijedaš? hajde u Hercegovinu, ugursuze!«

Omer pobjegne, da će u pašin stan, a paša čujući viku, iziđe i sam napolje, da vidi; a ovi se dva onda zaustave. Paša uzme sam pitati Huseina i prijetit mu, da će ga sad pogubiti, zato što je tako pošao ludo iz Travnika, da nije ponio ni kruha sobom. Na Huseinu se tada nimalo straha nije vidjelo, nego krepkim glasom odgovori paši ovako: »Kako bi ja tebi mogao ponijeti kruha iz Travnika, kad nisam imo ni toliko vremena, da mogu posuđe izbrojiti; i ja ne stojim dobar zato, da je sve posuđe na računu.« A paša srdito kao ris: »Treba, kaže, otvoriti oči koliko findžan, da zašto uzimaš sto i pedeset groša ajluka na mjesec, kad nisi kadar obavljati posla, koji na te spada? i još koliko me pokradeš kroz ljeto!« A reče Husein: »Što? prevarim te! evo kroz sve vrijeme, koliko smo u Travniku bili, od tvojih novaca, što sam te prevario, ne imam ništa nego šest pamučnih kapica, pak ako ti je za njima toliko žao, ja ću ti i nje dati.« A Omer se opet uslobodi, pak kaže: »Eto vidiš! za šest kapica sâm kažeš da si prevario. A koliko si pak prevario, za koje kazati ne ćeš! a za samu jednu paru, koju si od paše ukrô, zaslužio si, da ti sad ovdje glava poleti!« A Husein opet kandžijom na njega, pak »Odlazi, kaže, smetenjače! nisi ti Hercegovac, nego ono crno arnautsko pseto; daj, ako si tako slobodan, hodi ti ovamo, da me posiječeš!« I pri svoj velikoj pretnji pašinoj taj Husein se smutio nije, i upravo rekuć, nije se jako ni srdio. Ali zaman, kad su one njegove strelovite oči uzrokovale svakomu strah, koji ga je ondje vidio. I paša sam od straha, već ne znam, je li od Huseinova, ili od bune, koja je u Sarajevu rasla, ušuti, pak otiđe u sobu. Ali mislim, da u drugih okolnostih Huseinu bi bila poletjela glava: nu po svoj prilici sudeć, Husein ne bi bio prvi poginuo, on bi još prvo morao njekoga poslati na oni svijet, umjesto ulaka pred sobom, neg li bi sam pao. Tudijer žena ondje pastirova, još kako je čula da kruha ne ima, omijesi pogaču i pohrani pod oganj, i dok su se oni prepirali, pogača se ispeče, i onako vruću ponesoše ju pred pašu. Zatim dođoše i Sarajevci, njih okolo dvije stotine Turaka na konjih, i š njima odosmo u varoš.

U ono doba je u Sarajevu bio čemerni glad; radi toga se i buna digla. Turci su kazali, da je paša na vilajet nametnuo zulum, koga nije moguće nositi; a po svih drumovih uzvisio đumruke[35]: »i gdjegod je što bilo, veljahu, sve oglobi paša, a zašto nas globi? valjada nismo ni mi Vlasi, i mi smo Turci kao i on! Zato nam dragi Bog i ne da berićeta,[36]

[35] *Đumruki* zovu se njekakove harmice, koje se po volji pašinoj svaki put drugačije plaćaju.

[36] *Berićet* zove se napredak i sva ljetina, koja nam prirodi. *Berićatus*, znamenuje zahvalim, n. p. mehandžija kad prime novce, ili ako komu štogod pokloniš, a on ti kaže: *berićatus*.

gdje sami svoju vjeru gazimo.« A paša, kako je došao u svoj dvor, odmah je njekojim Turkom razdijelio novaca, da se umire; a njekojih je pohvatao i odmah dao potkovati, to će reći udariti batine po tabanu. Zatim kad je umirio bunu, onda se je počeo spremati, po zapovijedi vezirskoj u Fojnicu k biskupu rimskomu u Bosni.

Međuto sam se ja od one nazebe razbolio; a njekojim Turkom su otpali prsti. Jednom Harapu surudžiji je ispalo svih deset prsta na rukah, svaki do prvog članka: Mehmed-agi na jednoj ruci dva, a na drugoj jedan prst. Tatarinu na nozi jedan prst, a drugi mu ostao sakat. I tako svaki od njih je ostao ponješto sakat, ili na nozi ili na ruci, a meni su i noge i ruke ostale zdrave, nego sam se drugač razbolio. Paša je kazao, da ću i ja ići u Fojnicu. Ja čujući riječi pašine, pomislih u sebi, da ja više takova puta podnijeti ne mogu; ni kad bi zdrav bio, ne bi se na njega dobrovoljno pustio, a kamoli bolestan. Zato rekoh u sebi, idem pred pašu, da ga molim za otpust, pak ću se liječiti gdjegod u Sarajevu, dokle ozdravim, i onda ću, rekoh, svu cijelu Bosnu obići. Mene su tada najviše boljele pleći; jerbo nisam mogao ruke u ramenu podići; i ne bi se bio tad svojom rukom prekrstio, makar da tisuća đavola preda me najedanput dođe: ter zato izišav pred pašu, kazah mu: »Čestiti paša! evo vidiš gdje sam bolestan; meni ovi zrak bosanski čini jako zlo; zato te prosim, da mi dadeš izum, da mogu ići na vilajet.« A on kaže: »Peke peke«: pak otiđe u odaju (sobu), tamo potpiše pasoš, ter donese k ćehaji, da i on potpiše i udari mur. Kad mi je dao pasoš, onda veli: »čekaj, da ti dadem koju paru«; pak mi dade 8 fl, a ja mu zahvalim i otiđem. A ondje ostavšim paša reče: »Vidit ću, što će on sada raditi, hoće li se vratit kući, ili me je samo prevario, pak misli ostat ovdje, u Sarajevu: ako ostane ovdje, udarit ću mu batine, i uzet ću ga opet u službu.« Poslije dođe za mnom sarajdar (bijaše Srijemac rodom) i kaže mi, što je čuo od paše. Sada ja mjesto da ondje legnem, pak da se liječim, moradoh se povući iz Sarajeva nazad prema Srbiji, i bijaše mi vrlo žao, što ne mogoh ono postići, za čim sam pošô: nu mislio sam, da ću se, ako Bog da, opet povratiti u Bosnu; ali i to mi je huda bolest prepriječila, kako ćemo poslije vidjeti. Dakle-Omer čauš od veselja, gdje ja odlazim, sprovodi me lijepo do gradskih vrata, a odatle pođem sâm kroz grad, pak preko Brezovače jedva dođem pod Romaniju na Mokro na konak, na 19. siječnja 1840.

Ondje nisam mogao ništa ni jesti ni piti, nego sam ujutro natašte pošao, da ću ispod Novakovih stijena uz Romaniju. Jedva sam još došao podadno gore, a udi su mi već svi omrtvjeli. Probije me znoj, a u glavu mi padne nesvijest, pak se prevalim pokraj puta u snijeg. Puhao je jedan zimski jutarnji vjetrić, koji je tad meni mnogo ugađao. Kad sam se malo razabrao, još sam otkopčio prsi, da me bolje rashladi, i uto dođe i jedan čovjek (ispovijedanja istočnoga), koji je sa svojom ženom na trih konjih gonio žito u Sarajevo za prodaju, pa sada se jašuć vraćao kući, i jedno konjče prazno gonio. Kad upaze mene i videć, da sam, što oni vele, Švaba, upitaju, gdje sam bio i kamo iđem? — Bio sam, rekoh,

kod paše u službi, pak sada bi rad ići na vilajet, a ne možem. — Oni pogledaše jedan u drugoga, pak veli ćovjek: šta ćemo, ženo? — »Hee, baci ga, kaže ona, na konja, tamo do preko Romanije, bit će mu i s otim laglje.« Čovjek skoči s konja, pak me pridigne, zatim otrese s mene snijeg, pak kaže ženi: »Podaj, Milice, tu šišu iz bisaga, da se ćovjek ukrijepi malo.« Ona izvadi staklo, pa sam morao tri put nategnuti rakije. Onda me digne na konja, pak odosmo polahko preko Romanije. Ali da i od gore Romanije štogod spomenem.

Gora Romanija je jako velika; preko nje kuda se prelazi, ima okolo pet ura hoda (tamo je svašto nadaleko, jer su rđavi drumovi). S one strane od Sarajeva (od zapada) ima strahovite klisure, tako da i najzdraviji čovjek, dok se dobro ne naruča, ne smije se uza nju penjati. Tamo kraj puta visi jedna stijena, prilična jednom pristrišku; ondi je, kažu, uvijek Novakova, Radivojeva i Grujičina straža sidjela; pak koji god putnik jim ne bi donio kakova dara, onoga bi porobili.[37] A Turke su bez svakoga milosrđa pobijali. Novak i Radivoj, dva rođena brata, bili su rodom ondje iz njekoga bližnjega sela, a Grujica je bio Novakov sin. Oni su bili silni junaci, a pribivali su u njekih pećinah na Romaniji. Jednu su pećinu popravili, i to jim se zvala kuća, a odnjekud su donijeli gvozdena vrata, pak su metnuli na drugu, i to jim je bila hazna. Vrata od hazne su još, povijedaju, i danas tvrdo sagrađena; a dolje, kako se ulazi unutra, ima njekoliko kamenih stupova; nego železni zatvor, kroz toliko vrijeme odnijeli su Turci. Sarajevci su dosta puta išli na njih s vojskom, a osobito aga Đerzelez: ali su mu oni svaki put vojsku potukli, jer je Romanija od one strane nepristupna. Nego sa svim tim, ako bi kada navalila sila, oni bi lahko ostavili Novakove stijene, pak bi pobjegli dalje u goru, a Turci ne bi imali što raditi, nego bi se povratili nazad u Sarajevo, a Novak sa svojom družinom opet na drum. Kad bijahu već Novak i Radivoj jako ostarjeli, i Grujici kao vrhovnu vlast predali, Grujica jedamput sam iđe u Sarajevo, preobučen, da ga ne poznaju Turci, da kupi praha i olova i da čuje, što govore Turci. Došavši u Sarajevo, pođe odmah u kafanu, gdje aga Đerzelez s ostalimi bezi pije kafu i govori: »Evo Novak i Radivoj su sada ostarjeli, već ne mogu više turskih glava odsijecati; hajdemo, da jim se sada osvetimo, kad jim nismo mogli prije dosaditi, dok su bili mladi!« Kad on to reče, najedamput se skoče bezi, pak počnu strahovitu vojsku kupiti. A Grujica brže uzme praha i olova, koliko je mogao više, pak iđe na Romaniju; te kaže ocu i stricu, da iđe na njih silna vojska, pak da oni od starosti ne će moć bježati, nego da se uklone sada, dok je još vrijeme. A oni mu se počnu rugati, da je strašljivica, i da su oni i dosad Turke dočekivali, i svaki put ostali srećni; zato da se i danas ne boje ništa. Uto dođe i vojska. Oni se sprva braniše viteški; ali kad sa svih

[37] Za uspomenu toga, tko god prvi put s kakvim društvom prelazi preko Romanije, taj mora ponijeti jedno drvo na ramenu, s kojim podupru onu stijenu, rekuć: »da se ne svali«. Zato ima pod njom drva dosta. Nu oni prevare najprvo svakoga prvenca, veleć: Da tamo sjedi njekakova straža, kojoj prvenci moraju nositi drva za oganj.

strana navale Turci, onda Novak i Radivoj, svladani više od starosti, nego od Turaka, zajedno pogiboše. Grujica s ostalim društvom, bio bi mogao lahko pobjegnuti, ali ufajući se, da živa sačuva oca i strica, pade živ u sužanjstvo. Aga Đerzelez mu pokloni život, s tim ugovorom: da raskrči i popali svu goru Romaniju, da hajduci ne budu više imali na njoj utočišta. I zato i danas, ako se kakovo grmje na Romaniji podigne, Turci ga odmah zapale, od straha, da se ne bi hajduci zalegli. A opalit je lahko, jerbo drugo drvje ne raste nego borići, a iz bora u ljeto smola na zemlju kaplje. Na Romaniji ne ima nigdje vode, osim kakove god čatrnje (jama, gdje se od kiše voda spravlja.) — Toliko sam čuo od otoga pripovijedati, i zato da se još i danas zovu Novakove stijene! Došavši ja s mojim dobročiniteljem na drugu stranu pod Romaniju, do jednoga hana, ondje ga zamolim, da me ostavi, i da ću totu ili smrt ili zdravlje čekati. On me s konja skine, pak me povede na han, i priporuči Dagi-spahiji, da sam bolestan u tuđoj zemlji, i da bude mukaet (pazljiv) na me. Daga me odvede u svoju kafanu, i tamo legnem na ćilim, pa me upita njegov hodža, što me boli, i ne bi li štogod jio? a ja rekoh, da ne možem ništa. Nego sam bio žedan, valjada za onom rakijom, pak sam ispio jedan brdak vode, i ona voda učini, da sam morao izbaciti napolje. Ja sam tu povratio ono, što sam pred dvadeset dana u Travniku jio[38] pak se od oštre zime bilo njegdi zaustavilo. Kad sam to povratio, onda me mrtva slabina uhvati; a odadžija odnese karlicu pak izbaci napolje. Dođoše i trgovci Turci na konak, i vide me, gdje sam jako nemoćan, pak me upitaju, možem li što jesti, da će oni platiti. Opet rekoše med sobom, da je to veliki sevap, stranjskomu čovjeku dati u bolesti. A mene je već bila sva tjelesna snaga ostavila; ležao sam kao panj, jedva sam jim dao znamenje, da ne mogu ništa: a drugač sam mogao sve razumjeti, što god su govorili. Dođe nada me hodža, pak dva tri puta reče: »Moli se Bogu, komšija, po svom zakonu moli!« — Ja mu nisam mogao kazati, da ne možem, nego on je to vidio i sam: i zato je uzeo koran, pak stao kraj mene učiti. Dok je on proučio koran, u to je odadžija donio večeru na sofru. Oni sjedoše večerati, pak mene žale, da sam siromah bolestan u tuđoj zemlji, i da ne ću nikako živ dana dočekati. A kad bijahu svršili večeru, onda uzmu povijedati svakojake pričice, a u to se ja izgubim, kao da sam zaspao. Kad prvi put zapjevaše pijevci, onda se i ja probudih. Bio sam malo živji, i poznah, da sam gladan: ali je najgora doba noći, u tuđoj sam kući, pak ne smijem ljudem toliko dosađivati. Ujutro pred zoru ustadoše Turci piti kafu, pak zamolim i ja

[38] To sam poznao navlastito po jabukah, kojih već od Travnika ne bijah jio. Što god sam povratio, ono je bilo sve friško, kao da je u njekakvoj mješini stojalo.

Karlica je jedna vrst škipa. *Odadžija* je mehandžinski sluga, koji po odajah (sobah) nastoji. *Bardak* je od kotlovine kanta; odozgor ima pokrovac, a sprijeda cjevčicu, drži okolo dvije oke: iz njeg se pije, uzima abdes, običajno umiva, i kad iđe u zahod, onda i njega ponese sobom. *Sevap* je zadužbina, milostinja.

Kad će Turčin lijepo govoriti, onda svakoga, bio Vlah, bio Švaba, zove »komšija«, ili drugač, osobito u Podrinju: »Srbine brate.« A njemu pak treba za svakom riječju dati tituo, Turčine: n. p. »Pomozi bog, Turčine!«

kafedžiju, da i meni ispeče kafu, a jedan od onih trgovaca kaže: »Ispeci mu, kafedžija, dvije kafe šećerli; ja ću platiti*«.

Najgore je to u Turskoj a osobito na selu, da ako bi i rado podvorit čovjeka, ne imaju čime, nego ako ćeš prohe (kukuruzni kruh), kafe, ali rakije. Tamo ima ljudi, koji nisu nikad ni vidjeli vina; nego pripovijedaju, da tamo u svijetu ima nješto, a zove se vino, pak tko god ga pije, postane mu nos crljen kao ćurki. U ono doba ja nisam mogao dobiti ni kupusa kiseloga, jerbo su se kace bile zamrzle. Nego na veliku molbu je otišao Daga, pak je sjekirom odbio njekoliko leda i kupusa, i kuhao mi je suhih šljiva. Kod njega sam bio tri dana, dok mi je bilo malo bolje: pak sam otišo na 23. siječnja na Hanić na konak. Ondje, budući da ne imaju Turci džamije, moraju klanjat u sobi; a budući da sam se ja desio unutri, nisu me tjerali na polje. Tu sam dakle prvi put vidio, kako hodža stane najprvi u jedan kut prema podnevu, a ostali svi zada njega. On je najprvo uzeo koran, pak je nješto proučio, potlje je ostavio koran na stranu, pak počeo klanjati, a i oni ostali u isto vrijeme, kako god hodža radi, tako i oni najedamput svikolici. Međutim hodža sam čati,[39] a ostali govore samo: »Amin! Amin!« Nego o klanjanju ću na svrsi kazati više. Iz Hanića sam došao u Novu kasabu; ovo se mjestance (ves) meni jako dopalo, — da ne bi brajne bilo samo tursko; — cijela okolica se vidi, reko bi, kao jedan vrt (bašča), a posred vrta Kasaba do rijeke Jadra. Preko rijeke je bio kamen most, koji su njegda, kako kažu, kauri zidali, nego mu se je jedno lice porušilo; a ovo drugo lice je još ostalo, koliko može konj za konjem i čovjek za čovjekom prolazit; ali strah me je, da ne će ni to kod Turaka dugo trajati. Totu u Novoj kasabi sam se namjerio na prazne kiridžije, pak sam sutradan š njimi išao jašuć; a najviše sam straha pretrpio na tom mostu, da mi se konj ne popikne. Potlje smo išli preko njekakvih jaruga, pak preko polja, dok smo došli pod strmoviti put, koji se zove Zalac. Kad smo se počeli uz Zalac penjati, onda se mojemu konju svukao samar natrag preko repa: pak sam se ja našao doli, a konj je otišo bez samara. Turci ga opet osamare, a ja odlučim penjati se pješice uz brdo. Ovi drum zaslužuje potpuno da se zove Zalac, jerbo sam se ja bio naveselio, da ćemo danas po njem upravo na nebesa doći; a kad tamo, mi nismo došli, nego do grada Kuzlara, pak moradosmo opet silaziti, još u veću jamu, nego smo prije bili. Kuzlar sjedi na jednoj grdnoj klisuri, iznad sastanka Jadra i Drinjače. Drinjača je ondje na pregazu strašno jaka, osobito kad se voda digne, onda moraju putnici čekati, dok opet opane. Kad smo mi prelazili,

* Turci nikada ne piju kafu sa šećerom, osim kad koga časte; onda šećerli kafu peku.

[39] *Čatiti* vele Bošnjaci govoriti mnogo napamet, predikati. A ono, što mi zovemo čitati ili štiti knjigu, oni vele učiti knjigu. Knjiga se zove, ako i nije nego komad papira. Hodža na munari i bez knjige viče: ali se nikad ne veli, da hodža čati sabu, nego hodža uči sabu, hodža uči podana, hodža uči ićindiju, uči akšam, uči jaciju, i t. d. A kad mu ono vrijeme dođe da viče, a on iziđe pred kuću (ako nema džamije) pak se popne na kakav plot, i stane se derati: »Ićberila alah ilalah i t. d. — Alah ilalah znači dragi Bog.

onda je bila konju do trbuha, pak nijedan konj nije mogao pregazati upravo, nego je svakoga voda zanosila desetak sežanja niže. Drinjača ispod pregaza utiče u Drinu. Taj dan na 25. siječnja dođosmo na Kosirevo na konak; ondje kiridžije dobiše kiriju, a ja opet sâm preko Zvornika.

Zvornik je čuda grad: počima doli od Drine pa gore uz glavicu, od litice (kamena) do litice pružio se zid. Grad je doli kod Drine najširji, pak gore, sve što više, to užji, kako mu litica zapovijeda: a na vrhu, reko bi pod oblakom, vidi se jedna kula. Temelj do dolnjega zida gradskoga moči se u vodi. Pripovijedaju Turci, kad su od kaurina uzimali Zvornik, onda je bio njekakav vidoviti topčija kaurski, a njegov top se zvao Zelenko. Pak kad su morali kauri pred Turčinom bježati iz grada, onda je on svoga Zelenka zakleo, i pošto su Turci došli u grad, a Zelenko najedamput skoči u Drinu. Oni su ga hotjeli da izvade, ali se ne da nikomu izvući, doklje god opet kauri ne dođu; i svaki put, kad god hoće med Turčinom i Kaurinom da počme rat, onda Zelenko u vodi strahovito ruče. Pripovijedaju još, da su već jedamput bili došli Kauri i lahko su osvojili Zvornik, a od Zvornika su išli na Višegrad, pak da će odanle udarit na Sarajevo. Ali kad dođoše na Krvavac, ondje iziđe pred njih njekakova đavolska vojska na konjih: svakomu konju liže iz ustiju plamen, a svakomu konjiku visi dolnja čeljust do zemlje, a gornja mu se preko glave zavratila. Svaki taj vojnik zgrabi po jednoga Kaurina za nogu, pak zamahne njim oko sebe, ter pobije jednim mahom stotinu kaurâ. Tu je silna krv protekla, i slila se u Drinu, i od toga vremena prozva se ono mjesto Krvavac. Tudar po noći sad ne smije nitko prolaziti; a po danu ako je jedan sâm, može mu se štogod prividjeti.[40]

Ja sam ondje u Zvorniku kod paše dao potpisati pasoš: a Turci ne znadući kako se načinja pečat (jer oni samo mur udaraju) i vidivši, gdje na mojem pasošu ima i pečata, onda uhvati ćehaja noktom za pečat, da ga otkine, i da vidi od česa je: a ja bojeći se, da mi ne pokvari, istrgnem mu najedamput pasoš iz ruka i rečem, da se to ne smije derati; jerbo da ja bez toga ne smijem na vilajet doći.[41] Nato se Turci začude i odmah počmu šaptati, veleć: »Kako je Švaba slobodan, da smije ćehaji iz ruka knjigu istrgnuti!« A kaže drugi: »Takve su Švabe i kod kuće, oni se ništa ne boje od svoje gospode.« Onda me zapita jedan

[40] *Prividjeti* zovu Bošnjaci, kad se kakova neman čovjeku prikaže. Kad smo išli u Travnik, onda smo poradi zla puta malo zakasnili, i došli smo u Travnik u večer o desetoj uri europejskoj. A izvan Travnika ima jedno staro grobje (kao što se po svoj Bosni nalazi njekakovo grobno kamenje), i totu se je našemu Miralaju, pašinu sinu, prividjelo. Najprvo je opazio, da na jednom turbetu nješto sjedi na priliku jedne gadne orlušine. Zatim pogleda u zrak i vidi, gdje izviše nas njekakav čovjek pred njim natraške leti, ter svaki put, kad Miralaj u njega pogleda, a on mu iskesi zube. Kad smo došli u Travnik na konak, Miralaj je bio blijed kao rubina; jedva smo ga malo razbadrili, da nam je mogao kazati, što mu se je prividjelo. Turci su to svi vjerovali, i još za bolje potvrđenje, naveli su mnogo takovih povijesti od starih vremena.

[41] Bošnjaci ne kažu: ja iđem na svoj vilajet, nego samo: na vilajet; n. p. moj amiđa je otišo na vilajet; ovo mi je babo ostavio, kad je otišo na vilajet ,t. j. u domovinu ili u zavičaj.

na glas: »Što, pak zar ti ne bi smio bez toga pečata na vilajet doći?« — Odgovori mu jedan stari aga: »Valaha, bi odmah kroz dvije tri hiljade momaka trčao šibe.[42]« Zatim meni kaže ćehaja, da možem otići. Pošo sam dakle iz Zvornika popodne, ob osmoj uri turskoj, a kad sam došô posred polja, ondje me sretiše dva kavaza, i upitaše me za teskeru (pasoš). Ja jim pokazah: ali oni ne znadući proučiti teskeru, a videći, da sam Švaba, uzboje se, da ne budem uhoda, i zato me svega vizitaju, da vide što nosim. Međuto nađoše kod mene dva krajobraza (Landkarte) pak rekoše: »A što ti je ovo? nisi li ti uhoda?« Nato sam se ja malo žacnuo u srcu, i ne znadoh oni mah, što ću kazati, a oni zgrabe svaki svoju među nokte, pa drže, kao da će poderati, govoreći: »kaži, jer ćemo sad poderati!« — »Nemojte, nemojte, rekoh, Turci, to su moje ikone, tomu se ja klanjam.« — Ahaa! peke peke! vele, pak lijepo zamotaju, i dadu mi u ruku. Zatim mi rekoše, da se dobro paštim, jerbo da je mehana još daleko, a zemlja je, vele, hajdučljiva, a treba ti još i kroz šumu ići. Ja svoje stvari opet spravim, pak se popaštim preko polja, ali još nisam došo nit do šume, a stigla me noć. Kroz šumu sam prošo sve po noći, i dođem u jednu mehanu na konak. Tu se svi začude, otkud ja tako kasno? — Od Zvornika, rekoh. — »A kako si mogao preko te šume ti proći mirno — pitahu — još nije nitko, ni po noći, ni po danu, baš sasvim mirno prošao? to je bezbeli tvoja sreća bila.« Odotud se ujutro dignem, pak iđem preko Janje, da ću na Raču u srpski kontumac. Preko Janje kad sam prošo, bila je ićindija,[43] i ja sam si mislio, da ću u Popovo selo na konak. Hodeć preko polja, sretio sam šest Turaka, a ja jih zapitah, žalosti moja! kuda je put u Popovo. I budući da se je desilo — za moju ljutu nesreću — tu jedno raskrižje, tako oni mene lijepo s dobra puta vrate, pak otprave u šumu. Kad sam došo u šumu i noć pritisne, a druma sve malo pomalo nestade. Sada ja poznam, gdje sam prevaren, ali već — brajne — kasno. Nakanim da ću uprav onako ići preko šume, može biti da gdjegod kuće nađem, kao što sam u Hrvatskoj. Ali je šuma gusta, a po njoj su klade i jaruge, pak ne možem znati, iđem li uprav ili uokolo. Na tri mjesta sam sretio po čopor njekakove zvjeradi, koja kako upazi, da sam čovjek, odmah se razbježi na sve strane. Na jednom mjestu nađem livadu, i na njoj jedna plast (stog) sijena; legnem ja u to sijeno i mislim, da ću totu prenoćiti, ali je sijeno dugačko kao rogoz, a vjetar piri od sjevera, ter vidih, da u zimsko doba ne ima hore spavati napolju. Ustanem, pak iđem naprijed; dođem na jedan brežuljak, i čujem, da tamo na daleko psi laju: evo — mislim — sad ću lahko doći u selo, samo treba ići na onu stranu, gdje ima pasa.

[42] Turci za najveću okrutnost drže njemačke šibe, i vele, da proklet Švaba za najmanju pogrešku osudi momka, da mora kroz dvije tri hiljade trčati: a kapetan, vele, sve na konju jaše, i u ruci nosi sablju, pak tko god onoga siromaha momka ne udari, onoga ovi smetenjak kapitan najedamput posiječe.

[43] Bošnjaci sve dobe dana po turski nazivaju, osim podneva, ovako: *saba*, zora: *ićindija*, večernja; *akšam*, mrak; *jacija* bude u dva sahata poslije akšama, zdrava marija. Peke, to jest: dobro, lijepo. Bošnjaci ne znaju drugim imenom zvati špijuna, nego uhoda, a Srblji *uvoda*.

Kada sam već došao kod sela, ondje su vrti ograđeni plotovim, i ja nikako ne mogu pogoditi klanac, kuda se iđe u selo, a već mi je to basanje dosadilo. Skočim dakle preko plota i mislim, da ću tada napreče doći. Kad sam došo u vrt, ali tu ne ima kuće; skočim u drugi i u treći; jedva dođem u jedno dvorište, a u kući dijete plače i viče: »O Živane, Živane!« Ja pokucam na vrata pak kažem: »Pomozi Bog, domaćine!« A dijete se stade još većma derati: »Jao lele i kuku meni, Živane!« Ja videći, gdje se dijete mene plaši, hoću da iđem k drugoj kući, ali ne možem pogoditi, gdje su od avlije vrata. Uto dotrči i otac onoga djeteta, tamo iz bratove kuće, pak viče: »što ti je, Milice! što ti je, da se dereš!« »»Evo — kaže — prepade me jedan čovjek.«« »A gdi je taj čovjek?« »»A ovdje njegdi na avliji.«« »Gdje si ti, koji prepadaš moju djecu?« poviče sad na mene, a nije me vidio; jerbo je bila noć tamna. »Nisam ja, brate — rekoh — došô prepadati tvoju djecu, nego ja sam čovjek putnik, a zabludio sam put, pak sam te došô molit, da me na konak primiš.« »Znam ja, tko si ti. vjeru ti tvoju; sad ću ti pokazati!« pak potrči u sobu i opet napolje. Ja bih sada bježao, ali iz avlije ne imam kamo: nego sam mu počeo iste riječi ponavljati i moliti ga, ako Boga znade, da me primi na konak. »Ništa! ništa! znam ja, tko si ti i zašto prepadaš moju djecu!« To su bile njegove riječi, pak posrne k meni, i nješto proti meni pruži, pak jednako govori: »Ja ću te naučiti, kako ćeš prepadati moju djecu.« Ja kad sam vidio, da on mojega govorenja ne će da čuje, onda sam ušutio, pak mirno čekao smrtni udarac da me posiječe, budući da nisam nikakova načina mogo iznaći, kako bi se spasio. I već sam bio srdit na njega, što me straši, a ne će da siječe. Ja sam mislio, da je on u ruci imao nož, a ono je bila pištolja, kojoj on u onoj velikoj zabuni nije nategnuo vuka, pak je nikako nije mogao ispaliti; a on čudeći se i sam, što joj fali, pomisli, da je pokvarena, pak počme natezati vukom tamo amo. Uto dođe mu i nevjesta, bratova žena, da vidi, kakova je larma; a on zapne, pak pruži, da će na me, a nevjesta mu uhvati obje ruke i počme vikati: »Nemoj, djevere! nemoj, djevere!« A on kaže: »Odlazi, kučko! ubit ću sad tebe i njega!« A snaha je bila jaka, pak ga uhvati čvrsto; i stane pomaganjit: »Jao lele! pogibe čovjek!« Najprvi dotrči njezin muž, a zatim i bližnji susjedi, ter ga umiriše, dokazujući mu, da sam ja stran čovjek, koji sam put zabludio, i da sam došo tražiti konaka. Oni bi me bili radi svaki svojoj kući povesti na konak; ali ovi sada, da svoju sramotu obriše, nije me nikamo dao: nego kaže, da on strane ljude uvijek rado prima u svoju kuću; a da je on sada pijan, da je najprije u rodu a potlje kod svoga brata pio; i da mu neka oprostim; jerbo da je on to iz pijanstva htio učiniti: ali — govori — nije bog dopustio, nego ti hodi k meni, još se u mojoj kući nalazi, čim ću podvoriti goste.« I tako me povede u kuću, a ljudi se raziđu. Onda zapovjedi djeci, Milici i Živanu, što će donijeti za večeru, a on meni stane ovako pripovijedati: »Vidiš li, braco! Evo je moja kuća. a bližnja je moga brata. Evo ja imam dvoje djece — Bog jih živi — Milicu i Živana, a moja žena je umrla, evo sad ima mjesec dana.

Ovdje u komšiluku ima jedan čovjek, s kojim sam se ja već odavna posvadio. On ima mater staru vještícu, koja se je zagrozila, da će svu moju čeljad izjesti. Ja sam danas bio u rodu moje pokojne — pak sam gotovo plakao; — a oni da me utješe, opiše me na silu rakijom. Kad sam išo k kući, svratio sam se ovdje kod moga brata, pak je i on donio šišu rakije. Tu smo sjeli nas dvojica, ter smo se razgovarali. Moj Živan je došo k meni, ter mi kaže, nek iđem kući, jer je Milica ostala sama: a s jedne strane tužna za pokojnom materom, a s druge strane joj je pala ona prokleta baba[44] na pamet; i zato je počela zvati Živana, da se brže vrati. Uto si i ti pokucao na vrata: a ostalo si vidio i sam, kako se je dogodilo, i šta ne ćeš zaboraviti, pa makar sto godina živio.« Tada Milica donese večeru, a Živan šišu rakije. Milica djevojka od dvanest godina, stideći se i misleći, da se je ta smeća sve poradi nje učinila, ne htijaše da večera, nego je u to vrijeme meni napravila krevet. A mi, kad smo večerali, legosmo spavati. Ujutro moj gazda iznese opet rakiju, i oprosti se sa mnom, pak mi pokaže put; i tako dođoh na Raču na 27. siječnja 1840. u srpski kontumac.

U kontumacu sam sjedio sedam dana, pak mi dadoše Fedu, i dođem u Šabac na 3. veljače. Od Šapca drugo ne znam kazati, nego da je najljepši od sviju srpskih varoša, osim Biograda. Ondje u Šapcu su mi potpisali pasoš, pak prođoh preko Paleža, i dođoh na 6. veljače u Biograd; i ondje mi već nestade novaca. Otiđem dakle kod jednoga majstora, kao kalfa tražiti posla, i on me prime. Kod njega sam radio do 18. rujna 1840. Oni dan me je zaboljela glava, a drugi dan me je uhvatila vrućica, koja me je držala tri nedjelje. Poslije kad me je pustila vrućica, onda sam dobio groznicu, a kad me je nakon petnaest dana i ona ostavila, pak da mi je bilo još samo na rame uzeti kosu, mogao bi bio potpunoma predstavljati smrt. A kad već malo bijah oživio, onda se svjetovah s poznatim ljudi, kako bi prešo natrag u Njemačku, i vratio se kući: a oni

[44] Oni još i sad vjeruju, (kao što se i kod nas cjeć zabave pripovijeda), da babe, koje su vještice, mogu se na svašta pretvoriti, a osobito ako će se ljudem pokazati, onda se pretvore u kakvugod ljutu nemilnu zvijer. Ili ako se boje, da poda tom slikom ne poginu, tako se pretvore u čovjeka, ili ako još ni tu nisu sigurne, pretvore se u drvo ili kamen. One najviše lete po zraku u svojoj ženskoj slici namazavši se ispod pazuha njekakvom pakljenom masti, koja jim obično u jednom lončiću ispod ognjišta u zemlji otajno sakrivena stoji. Tko god jim se zamjeri, one mu nevidenim načinom iskopaju srce, pak izjedu; a on mora do dva tri dana umrijeti, jer nemma u njemu srca. Ali ako će mu uzrokovat veću muku, tako mu izjedu svu čeljad i prijatelje, a njega ostave živa, ali barem sakata. Zato ovi čovjek i danas misli, da mu je baba ženi iskopala srce: pak malo da ja ne platih glavom mjesto vještice. — Nu kad se vještica desi u onakovoj teškoći, kao što sam ja bio, ona se odmah pretvori budi u drvo budi u kamen, u što joj se shodnije vidi, to jest u ono, česa na onom mjestu više ima, budi drva ili kamen, da se njezin protivnik ne domisli. Ako oni protivnik iznađe, pod kojom se slikom vještica hrani, onda bi ju mogao ubiti lasno, samo da znade od koje joj strane glava stoji: jnako makar ju tukao tri dana, ne može joj dosaditi, dokle ju ne pogodi po glavi. Ako ju pogodi po glavi, onda će za uvijeke ostati mrtva, ležeći pod onom slikom, na koju se je sama pretvorila.

Ovi moj gospodar je vidio, da se ja ne pretvaram već ni u što ali opet je sumnjao, gdje mu pištolja ne će da pusti oganj.

mi kazaše, da budući da nisam nikomu ništa kriv, i kad nisam iz granice rodom, da mogu bez svake šegavosti stupiti u kontumac. Dadem dakle potpisati pasoš na konzulatu i na primiriteljnom sudu na 1. prosinca, a izidem iž njega na 13. istoga mjeseca 1840.

Kad sam došao na Militerkomandu, ondje me nađoše kriva, što sam bez dopuštenja išo u Srbiju, i zato su me predali u varošku kuću. Tu mi dadoše ordinanca, da me za kaštigu do komitatskoga prati. A to je bilo za mene vrlo dobro, jerbo su onih dana u Srijemu jednoga čovjeka izjeli vuci: a i onako bez ordinanca ne bi bio znao puta; jerbo je padao snijeg. Odande prođem preko Vukovara, Osijeka i Bjelovara, ter dođem sretno u Zagreb na 7. siječnja 1841.

DIO II.

RAZLIČNE OPASKE O BOSNI

Po većih varoših sve bolje kuće obzidane su same za se kao jedan grad: a u onom zidu od dvorišta načinjene su mazgale (puškarnice). Vrata od dvora su ponajviše malena; a gdjegod se može i to vidjeti, da ako su na dvoru velika vrata, tamo stoje uvijek zamandaljena.[1] Kod vrata (kapije) je načinjen kapidžik (vratašca), a opet sam vidio na jednom mjestu, gdje izvan zida priziraju zubi kameni, po kojih se penje preko zida u dvor i izvan dvora. Unutri bude najviša kuća, u kojoj sjedi saibija (gospodar), do nje se drži harem (ženski stan), kraj njih je muftak (kuhinja) i ahar (konjušnica, štala); po dvorištu rastu ruže i cvijeće, i ako mu je zgodno, dovede česmu (vodovod). U sobah ne ima nikakova pokućtva, nego pod zastrt ćilimi (sâgi), pod ćilimi su muntavi (mutapi, pokrovci od strune), a pod muntavi hasure (rogoznice): uz duvar ispod ćilima su dušeci i na duvar naslonjeni jastuci. Totu danju sjede, a noću spavaju. Noćna odijela stoje danju u dolafu da ne pače. Sobe su niske, koliko velik čovjek može glavom dokučiti. Nebo u sobah (plafond) je iz dasaka, koje jim degramadžije (tišljari) lijepo izrežu. U okolo sobe po duvaru je načinjena rafa (polica). A s ove strane od vrata koliko je široka soba, toliko je dolap (ormar); rekao bi, da iz dolapa i peć prizira, a gdje su vrata od sobe, ondi je dolap načinjen kao jedan svod, pa se kroz njega prolazi. U dolapu za pećju je amandžik (kupelj), a s ove strane peći stoji odora. Pendžeri stoje nisko i rijetko su stakleni; najviše su papirom zalijepljeni; pendžeri od harema imaju drvene rešetke izvana. U prostih sobah peći se lože iznutra poradi kafe, koju svaki čas peku, i radi čibuka; a u peći je zazidan lonac, u kom se voda grije za abdes uzimati. U gospodskih kućah ima jedna soba, gdje se peče kafa za domaće i za svakoga, koji dođe, i zove se kafana ili kafeodžak. Ima jedna soba, gdje stoje sedla i različno oružje, i zove se saračana. Dolje na zemlji ima jedna shrana od različnih potrebnih stvari, i zove se magaza. Kraj divanhane je načinjeno, gdje se obično umivaju i abdes uzimaju. — Siromašnije kuće su plotom ograđene naokolo; posred dvo-

[1] U vratih za pol sežnja visoko od zemlje, kroz pleće od vrata (špaletu) ima jedna rupa, daleko unutra zavrčena u zid, a u onoj rupi stoji jedna greda; pak kad se zatvore vrata, orda se ona greda izvuče, ter se preko vrata pretegne u ono drugo pleće: med ovu gredu i zatvor zabije se kakov klin, da tvrđe stoji. Ova greda se zove mandala.

rišta je kućica, i u njoj ima, vele, po dvi sobice, jedna se zove ženska soba, a druga muška. Po dvorištu jim obično raste kukuruz, bundeve, lubenice i dinje. Kuće nisu ni po varošu jedna do druge, nego su svaka napose nasred dvorišta tako sagrađene, da se po dvorištu sa svih strana okolo njih hoditi može; a i ako se nađe gdjekoja kuća, da je radi tjesnoće dvorišta na jednom kraju do ulice sagrađena, to ipak ne ima nigdje nikakova prozora na ulicu, nego samo navadne puškarice, i samo dvorišta od različnih kuća mogu se među sobom ticati: a ulice su svakako iskrivudane i najviše tijesne. Mehane se zovu samo po varoših: gdje putnici pristaju: one su obično na jedan pod (kat): doli kod zemlje je ahar, a gori na podu su odaje. Na selu i na drumu se ne zove mehana, nego obično han, gdje putnici pristaju; hani su najviše loši, tako da tko u njem samo jednu noć u zimi prespava, već nikada ne će zaboraviti te riječi »han«. Handžija svaki dan pripravi malo drva za putnike; ta drva još s večera pogore sva, ter poradi velike studeni moraju putnici u pepeo leći spavati, kao mačke, ne bi li jim štagod vrućje bilo. A ujutro dođe handžija, pak kaže: »hajde, ljudi! platite grijačinu.« Grijačina se od glave plaća 1 groš t. j. 40 parah. Više puta, kad se pane na noćište, budu drva mokra ili sirova, pak ne će nipošto da se užgu; a kod ognja se sjedi, gdje tko ugrabi mjesto. Kad se ona drva jedan put raspale i stanu goriti, onda oni, koji je najbolje mjesto ugrabio, sad se nađe u velikoj teškoći: jerbo oganj od sebe razgoni, a odmaknut se natrag ne dadu drugi. Ako se digne pak iđe na stranu, tako već hvala Bogu za onu noć ne vidi ognja više, i gotovo mora lipsati od zime: ako pak na svom mjestu ostane, tako mora da se živ ispeče; nu kako bilo, samo ako živ ostane, ujutro mora da plati grijačinu.

Bosna, gdje sam ju ja vidio, ima planina dosta, nego izmed planina ima prekrasnih zemalja; ali najviše leže puste, žalosti moja! Bosna je, uopće reći, zemlja plodna: to svjedoči najviše voće, koga obilno imaju. Kad sam bio u Sarajevu, onda je bio glad: oka pšenice je bila po 60 para, a oka kukuruza po 50 para.* A u zimsko doba oka jabuka 15, oka suhih sljiva 30 para; a i drugoga voća svakoga ima dosta. Rakija je na mehani doista skupa, a vino se ne smije ni donositi. Ako koji mehandžija i dobavi vina, tako mora biti u velikom strahu, jerbo može naopako postradati: zato litru vina daje po dva groša, to jest 80 para.

U sarajevskom polju je, kako sam čuo, od sve Bosne najgori stališ za kršćane. Ondje kršćani ništa pod nebom ne imaju, ni kuće, ni kućišta, ni mačke: nego ono, što se vidi, to je sve agino. Ali to i nije kuća: u kućah sjede samo Turci, a Vlasi u košari. Sarajevac im dade u jesen i na proljeće sjeme da uzoru i posiju žito. Kad prispije košnja, kršćanin kosi sâm, sâm žanje i vrši, i u jesen pobere voće, ali ga uvijek agin momak nastoji; i onda, već kako donosi hadet, aga š njim njekako podijeli.

Izvan Sarajevskog polja, gdje kršćani sami sebi kuće djelaju, Turci dobro paze, da ne bi tko načinio sebi malo bolju kuću, i ako tko načini,

* Oka = 2¼ lb; a naš krajcar srebra = 7 para.

odmah ga tjeraju na sud i pitaju: »Pak zar i ti, krstu, i ti hoćeš imati kuću, i ti si njekakav aga? hajde u aps (pod zatvor), dokle ne platiš toliko i toliko stotina groša. A kuća da mu se uzme, pak ju podajte kojemu Turčinu. A za tebe je košara, Krstu lipovi; ti sebi napravi košaru[2]!«

U Sarajevskom pašaluku ne smiju se držati svinje, a u Sarajevu ne smiju se ni u kocu hraniti. Harač u Bosni mora platiti svaki, koji nije Muhamedovac, il je ondje stanujući il nije. I da u vrijeme od plaćanja harača, makar najslobodniji Francez dođe, i on bi morao platiti harač lijepo kao pop. Harač se plaća koliko paša nametne.

U Bosni se govori ilirski pomiješano s turskim riječima, to jest tamo se »englendiše bošnjački«. U jutro kad se sastanu, kažu: *»Saba hajrosum!«* odgovor: *»Alah razosum!«* u večer: *»Akšam hajrosum!«* odgovor opet: *»Alah razosum.«* Riječi turske, koje se u ovom pismu nalaze, sve sam na koncu sabrao, i pobilježio redom; među koje sam još primiješao i one, koje u Bosni često u razgovoru naprvo dolaze. A da bi čovjek hotio sve turske riječi popisati, koje Bošnjaci miješaju, bila bi jih čitava knjižina. I oni svi znadu kazati ove misli u čistom ilirskom jeziku: ali jim to nikako čovjek ne može dokazati, da to nije naški, nego osmanlinski. Oni odmah kažu: »Hee, pak ti ne znaš još ni bošnjački, to nije osmanlinski, nego bošnjački; helbetum (na primjer) kad ja reknem, saba hajrosum, to jest toliko kao: dobro jutro; a ti ćeš kazati: Alah razosum, to jest toliko kao da Bog da.«

Salam alećum, ne smije nazvati nitko drugi, nego samo Turčin Turčinu; a on odgovori: *Alećum salam!* Salam znači dvije stvari, pozdrav i blagoslov ti božji. Sačuvaj bože, da bi čovjek Muhamedancu nazvao Salam! I ja sam jedamput nagazio za to; a još da nisam bio Švaba, bilo bi i gorega: nego su me drugi zagovorili, rekuć, da Švaba ni sâm ne zna što je kazao.

Priča se, kako je dvanaest Bošnjaka turske vjere zajedno putovalo, pa kad dođoše na jedno polje, ali upaze, gdje Osmanlije prema njim jašu. Oni su prestraše odmah i stanu se med sobom tražiti, ima li tko među njimi, koji bi znao englendisati osmanlinski, a jedan je bio hvalisav, pak veli: »Valaha, ja dobro znadem osmanlinski.« Hajde, njega odmah postave nek iđe prvi; a kad se sretoše s Osmanlijami, on udilj kaže »Salam alećum!« — A jedan Osmanlija zajedno mu odazove »Salam« i upita ga turski, koliko još ima do sela: a svoj Bošnjo sad ne zna ni riječi dalje. Osmanlije se na to rasrde, potegnu nože od pojasa, pak stanu psovati: »Anasine sitim, đaur pezevenk!« Na to Bošnjaci bježi stramputice, a Osmanlije za njimi. Nego je Bog dao, te je bila šuma blizu, i tako se naši Turci današnji dan spasiše. Kad su se Osmanlije vratile natrag, a ovi stanu vrhu toga vijećati, kako su Osmanlije zli ljudi. Odgovori onaj, koji se je za pametnijega držao: »Eeh, ta nisam li vam ja kazao, da ima oko Salama još mnogo kojekakvih prdeža!«

[2] Košara, zovu Turci kršćansku kuću, koja je upletena od pruća, kao i košara, pak zalijepljena blatom: a krov je načinjen od sijena ili od slame.

U Bosni se kršćani ne smiju zvati Bošnjaci: kad se reče Bošnjaci: onda Muhamedovci samo sebe razumiju, a kršćani su samo raja bošnjačka, a drukčije Vlasi: Bošnjaci i Osmanlije, premda su Muhamedovci i jedan i drugi, opet se mrze strašno kao prava nebraća. — Bošnjak mrzi na Osmanliju, jerbo kaže, da ne ima pod nebom gadnijega čovjeka od Osmanlije: a Osmanlija kaže, da su Bošnjaci poturice, i da su gori od đaura; zato da jih treba davit i gaziti, nek se boje poturice, i nek znadu, tko jim zapovijeda. I otuda dolazi, da se Bošnjaci boje Osmanlija kao i kršćani od Bošnjaka Turaka.

Jedamput sam pitao trgovce, koji prohode po svoj Europejskoj Turskoj, da kojim se jezikom najviše služiti mogu? a oni rekoše: »Kud god pođeš, svuda možeš govoriti bošnjački.« — Da kako je u Stambolu? rekoh. — »U Stambolu je, veli, pak sve bošnjački, samo malo osmanliski i grčki.« Ali oni toga nikako ne poznaju, da tuđe riječi u svoj jezik miješaju, nego još vele, da Osmanlija bošnjačke riječi miješa: a koliko god Kranjci i Štajerci imaju njemačkih riječi, toliko Bošnjaci, ili bojim se još više, turskih imaju. Oni kazuju, da sva švapska zemlja bošnjački eglendiše; osim već tamo negdje daleko, gdje ima pravih Švaba: ali da se je već sve, brajne, po švapskom jeziku pokvarilo, i zato da oni teško razumiju, kad su na sastanku sa Švabami.

Pravoga turskoga jezika se manje čuje u Bosni nego u Srbiji; jerbo ga u Srbiji čaršilije smatraju kao njekakav izobražen jezik, i zato svaki varošanin govori turski. A u Sarajevu ima dosta aga, koji ne znaju nego bošnjački. I premda paša sarajevski dobro znade turski, arapski i arnautski, zato mu ipak nije drago, da tko pred njim turski razgovara. Ako mu tko po turski što kaže, a on uvijek bošnjački odgovara, i kaže »da je naš slavni bošnjački jezik od svih najljepši na svijetu.«

U Bosni ima najviše kršćanske vjere istočne ispovijedi, zatim su Muhamedovci, a za njimi slijede kršćani zapadne ispovijedi: a Židova ima najmanje, nu ipak ima i njih dosta. O vjeri kršćanskoj mi ne treba govoriti; jerbo smo se odavna učili: Što je kršćanska vjera? A o turskoj možem napomenuti slijedeće:

Turci vjeruju u Boga i u tri proroka ili sveca: Mojsiju, Isa Pejgambera (t. j. Isusa proroka) i Muhameda. Nu Muhamed je od svih najbolji i najsvetiji. Prosti Turčin ne zna o tom ništa drugo, nego da je Muhamed svetac, i tkogod toga tvrdo ne vjeruje, da ga mora šejtan odnijeti u dženem, u vječnu peć cgnjenu. A usuprot, tko vjeruje čistu vjeru, onoga će svetac odvesti u dženet, gdje i sam dragi Alah pribiva.

Oni se sunete kao židovi, samo što više odrezuju puti nego Židovi. Zato tko se suneti, mora po zakonu mjesec dana ležati, dok preboli ranu. Kroz ovih mjesec dana može i umrijeti od ote boli; jerbo nikakove ljekarije ne upotrebuje, neg što ranu pospu pepelom, da krv ustave. Onih mjesec dana mora postiti danju i noću, to jest, ovo vrijeme ne smije da jede drugo, neg suha hljeba i mlijeka friškoga: a da se samo vode napije, sva bi se ona svetinja oskvrnula. Njekoji sunete djecu još nejaku, dokle sama za se ne znaju: ali ono nejako dijete pritisne bolest, i od

toga lahko umre. Drugi čuvaju djecu do trinaest godina, da budu jača za podnijeti ranu: ali kada već ojačaju, onda jih samih mrzi, da se moraju kao mala djeca sunetiti. Treći su pak obnašli, da je najbolje dijete sunetiti, kad mu je deset godina; jerbo da nije još ni prestaro ni premlado za to.

To ne suneti nikada hodža, nego već ima jedan vješt čovjek za to (zove se Sunetži), kao na primjer jedan konjušar, koji od sela do sela, od varoša do varoša iđe, pak suneti, onda bace jedan dušek na zemlju, na koji ovi mladi Turčin na hrbat legne. A ovi božji čovjek ima zato priređena kliješta, kojima uhvati za kožu na kraj puti čovječanske, pak po turski nategne i odsiječe ustrom, (britva, brijačica), a drugi brže pospu pepelom. Sunadžiji treba platit cvancigu, ali tri groša i pol.

Kad hoće kakov đaur da se poturči, onda ga najprvo vode u džamiju, pak hodža nad njim uči koran. Kad prouči, onda mora i poturčenjak nješto govoriti za njim: i kako izabere sam, onako mu nadjenu ime. Ostali ga Turci daruju, a kada dođe k kući, onda ga sunete. Ženska glava se lakše poturči, jerbo je nigdje ne rane; nego ju po zakonu u džamiji poturče.

Hodža uči iz korana, da je to velik jazuk (grijeh) silovati djevojku; većji nego da bi sedamdeset i sedam ljudih posijeko. Tko ima grijeh tako velik, taj mora u petak, u sedam sahati doć u džamiju da klanja, a nad njime da hodža uči koran; i onda će dragi Alah halaliti. A hodži treba platit, za koliko su se prije pogodili.

Za duše mrtvih se ne daje ništa, nego se pogodi s hodžom ili kojim drugim učtivim čovjekom, da u petak u sedam sahati prouči koran za dušu pokojnoga oca, ili matere, ili drugoga koga.

Oni klanjaju, kad su kod kuće, na dan pet puta. Noću prije zore piju kafu, poslije malo spavaju, pa zorom ustanu, te se umivaju i opet piju kafu, pa onda klanjaju sabu. O podne klanjaju opet; a kad dođe ićindija, onda imaju mlâke vode, pak uzimaju abdes, to jest, peru obrijanu glavu, vrat, nos, uši, noge do koljena i ruke do lakata. Uzimajuć abdes mole se Bogu žuboreć po malo: »*Evšeduh Alah, ilalah, evšeduh Muhamede nasurlah*« i t. d. U večer opet klanjaju akšam, a dva sahata poslije klanjaju jaciju.

Ako se po nesreći gdjegod, makar skutom od halje, obrišu o svinsko meso, oni dan već ne smiju klanjati: nego zato imaju amandžik za peću, pak se kupaju. A drugi dan u sedam sahati počmu klanjati, i tako jim dragi Alah halali.

Čuo sam od prostih Turaka govoreći, da se je njegda o džamiju Muhamedovu svinjče obrisalo, i da bi ga i oni mogli s one strane bez svake grehoti jesti: ali da samo ne znaju, s koje je ono strane bilo. A kršćani jim kažu, da je to lako pogoditi s koje strane; jerbo da svinjče uvijek svrbi od repa, pak ako li je to kad bilo, dakle da je doista to svinjče moralo očešati rep o džamiju.

Ako se sastanu sa ženom, bilo sa svojom ili s tuđom, onda također ne smiju klanjati dok se ne okupaju.

Klanjat se može svagdje na svakom mjestu. Kad će tko da klanja, najprije mora štogod prostrijeti na zemlju; ako ne ima što drugo, a on

sa sebe svuče haljinu i baci na zemlju. Zatim okrenuvši se na podne (nu oni već ni sami ne znadu, zašto se na podne okreću; nego kako se Azijani na podne okreću, tako i Bošnjaci, premda jim Meka i Medina ne leže na podnevu nego u sredini izmed istoka i podneva), digne ruke gore, pak metne palce za uho, a prste drži pružene u zrak, kao naša djeca, kad će komu pokazati velike uši. Onda počme moliti pomalo u arapskom jeziku. Zatim donese ruke pred oči, pak drži otvorene dlane pred očima, kao knjigu, i kao da iz njih nješto čita. Sad se prigne, i postavi ruke na koljena, i sve nješto sam sobom žuberi. — Opet se izravna, metne ruke u križ, i uhvati se za pleći, tako držeći se jedan čas žuberi, i nakloni se glavom najprije preda se, pak onda na lijevo, i na desno. Opet se prigne i postavi ruke na koljena, onda klekne dolje, klanja se glavom do zemlje, pak sjede jedan čas na pete, i sveđer nješto žuberi. Ustane opet, pak se malo prigne metnuv ruke na koljena, opet donese dlane pred oči, i tako malo pročita, pak povuče dlanima niz obraz, kao da se umiva, i sad je svršio.

Najprostiji Turci, ne znadu sami klanjati, već svaki put potraže onoga, koji zna, pak i oni š njime klanjaju kao za hodžom. Oni, koji pred ostalimi klanja, ne smije sada pomalo žuberiti, nego čita na glas; a oni za njim ništa ne pazeć na njegove riječi ni izgovore, samo šapću pomalo »Amin, Amin!«

Kada hodža uči sabu ili koje mu drago vrijeme, onda digne desnu ruku s pruženimi prsti gore uz obraz, pak drži uz oko, kao što remenar načini konju, da se ne plaši, a palac metne pod vrat na jabučicu; ter kad pjeva, onda i palcem prebira po jabučici kao po kakvoj svirali, na primjer: *Ićberi—la—a—a Alah—ila—la—a—a—a* i t. d.

Kad sam bio u kontumacu srpskom, ondje sam se namjerio s jednim mladim trgovcem iz Maćedonije, koji je u tri jezika, to jest naški, turski i grčki jako dobro govorio. On budući da je među Turci odrasô, znao je na pamet sve one molitve, što hodže pjevaju. A da nam laglje vrijeme prođe, zbijali smo šale svakojake; međuto bi on svaki put, kad bi došlo vrijeme od vikanja, izišo pred našu kolibu, pak bi vikao kao hodža. Dva dana poslije nadođu i Turci Bošnjaci u kontumac, med kojimi i pravi hodža. Sad bi ovi dva hodže naš i turski zajedno vikali. Sluči se, da je došlo u kontumac jedno tursko pismo, kojega nikako gospoda nisu mogla da prouče, nego ga dadu turskomu hodži, da ga on pročita. Hodža se siromah oznoji vas, a ne može da pročita; već najposlije kaže, da on ne zna dobro učiti njigu, nego da tamo u toj drugoj kolibi ima jedan bolji hodža, kojega on i po glasu pozna, da mora biti vještiji od njega, i da nek vide, može biti da njim ga on prouči. A kad su poslije saznali Turci, da ovo kod nas nije hodža, tada su se srdili mnogo. Ali da je bilo na bosanskoj strani, ne bi se oni bili toliko srdili; nego bi ga samo kucnuli nožem po vratu.

Kršćani i Turci mrze se strašno među sobom: nu neka bi i to bilo, samo da se kršćani jedne i druge ispovijedi malo bolje gledaju. Nego premda su i po krvi i po svetoj vjeri prava rođena braća, ipak se mrze,

kao da nikakove svojbine ne ima među njimi. Turci zovu svakoga kršćanina Vlahom, a Vlasi među sobom jedan zove drugoga Šokcem; a on njega Šijakom: a ipak bi mogli znati, da im ne će biti sreće, ni napretka dok god se ova sramotna imena ne zametnu.

Turčin je općenito po svom zakonu jako pobožan: on ne bi prestupio naredbe, ili bolje da reknem izvanje ceremonije svoga vjerozakona (kao post, klanjanje, sevap, abdes i obično umivanje) za živu glavu: a kad izvrši sve, što mu se pretpisuje, onda mu se jedva srce umiri, i čini mu se, kao da se je preporodio. Turci se mnogo ponose i jako su oholi tim, što jim je dragi Alah dao tu milost, ter što su se u Muhamedovoj čistoj vjeri rodili. Oni strašno mrze na svakoga nevjernika, koji ne će da pripozna čistu vjeru. Velika jim je to zakletva, kad reknu: »Ja bio Vlah,« ili ako je ondje koji od kršćana, tako se kunu: »Ja se krstio, kako se i ovaj krsti.« A i ja sam jim dosta puta mjesto ćitapa služio, jerbo sam bio sam kršćanin među njimi. Ali njihova zakletva ili prisega, koja se na buduće vrijeme proteže, lahko se prelomiti dade, samo ako oni pri tom svoju korist vide: oni bo mogu kazati, da su se prevarili; jere da nisu znali, kako će Bog dati. A na onu prisegu, koja se na prešasto vrijeme polaže, može se čovjek osloniti bolje; jerbo ne imaju nikakve iznimke, koja bi jih isključivala, da nije grijeh.

Prosti narod je jako podložan zapovijedim svojih vladara: pače ne samo zapovijedi, nego i svaku želju, koju vladar njihov očituje, narod rado izvršuje, pa makar najprikornije i najbezbožnije djelo bilo, i oni su samo onda veseli, ako želju vladara svoga ispuniti mogu. Hodža bo uči iz korana, da se ni najmanjoj želji vladara svoga ne smiju opirati. Zato povijedaju, kad je car pobio njekoliko hiljada janjičara u Carigradu, onda je samo izdao ferman po cijelom carstvu, da je slobodno svakoga janjičara ubiti, gdje god se tko nađe. Turci su to jedva dočekali, i potukli gdje su koga stigli. U Sarajevu je poginulo tada njekoliko stotina ljudih od jedne i druge strane. U Biogradu tada nije bio nego jedan janjičar, pak kad i njega potjeraše, hotio je siromah da bježi; ali su Turci pozatvarali varoška vrata, a digao se vas Biograd na larmu, kao da je pet hiljada janjičara. A on kad dotrči nožem u ruci na Stambol-kapiju, vidi, da su zatvorena vrata, onda on bježi nebog dolje na Dorćulu, da će na Vidin-kapiju ali ga ondje na Dorćuli iz pušaka smetoše Turci, i tu pade mrtav. A tako biva i kod manjih vlasnika, na primjer, nek paša ili kadija kod prostoga puka samo kažu, da taj i taj zaslužuje, da se pogubi, to je već dosta; doskora će mu oni donijeti glavu.

Oni su jako lahkovjerni i milosrdni, kad jih nitko ne draži, samo jih treba hvaliti, koliko više možeš, i pri tom davati jim čast po turskom običaju. Što god jih više hvališ, to su oni sve ponositiji i bolje te ljube; i ništa ne mogu razabrati, da to nije istina, kako jih ti hvališ. Pri tom jih možeš voditi za nos, koliko ti drago: nu sveđer pametno, da jim njihovu čast ne oskvrneš. U kakvoj nesrećnoj zgodi milosrdni su na sva-

koga, ma bio koje mu drago vjere, ali to ne radi čovječnosti; nije njim za to stalo: oni su samo veseli, da imaju priliku učiniti sevap. Ako se pak, ne daj bože, rasrde, tako već ne ima pod nebom načina, kojim bi jih kakogod mogô ublažiti, dok te životom ne rastave.

Oni uvijek plaču, što ne ima rata, i da se ne biju ili s Vlahom ili s kaurinom. Oni nikad ništa ne rade, osim zanatnikâ, koji svoj zanat rade, i trgovacâ, koji svoje koristi gledaju, A oni drugi svi kukaju i pomagaju, i vele, da zašto su živi, kad nigdje rata ne ima!

Turci su jako praznovjerni, oni se malo fali svi živi zakapaju, kao što ću malo poslije o običajih njihovih kazati; jerbo to kod njih nije nikakovo čudo, da mrtvac u grobu kopori i humca. A on bi nebog i skočio, ne bi se dao živ u zemlju, da ga prije nisu svezali od pete do glave, i zabušili mu usta pamukom.

Oni sve vjeruju, što god se kod nas rad zabave pripovijeda, o vješticah, o vampirih, o vukodlacih, o vidovinah[3] i o đavolih, kako u snu prenose ljude, i opet donose natrag; i to je tamo sve tvrda istina.

Njihovi su razgovori jako nagrđeni, uhu vrednosni, nestidni, i sasvim bezobrazni; o kojih, bože sačuvaj, ne treba ni pomisliti, jere bi to razumu čovječanskomu velika pogrda bila. Narod se je vas u Bosni (kud sam ja bio) tim prokletim duhom okužio, kojega će još i poslije Turaka za tri sto godina poticati: to je njihova najveća zabava, u tom su jim škole i svi nauci, i o svijetu i o čovječanstvu. U tom jih nasljeduju već i ona mala nejaka djeca, vide bo kako njihovi vrijedni starci zbore, pak tako i oni za njimi postupati nastoje. Zaman se njekoji kršćani starci trude, da svoju mladež od takovih turskih razgovora odvrate, stavljajući joj naprvo i prestupljenje zapovijedi božje i uvređenje razuma čovječanskoga; to jim sve slabo pomaže: mladež kršćanska se je već gotovo pokvarila kad i turska. I ako to još koliko vremena ovako ustraje, ne će se po razgovoru moći poznati, tko je Turčin, tko li je kršćanin.

Turci su na blago jako lakomi i gledaju na svaki način, da ga prisvoje, već ili junaštvom ili ubojstvom, ili najposlije lukavštinom, samo ako jim do ruke dođe. Za to često jedan drugoga na samoći ubije, pak uzme njegovo blago, nasiplje svoj ćemer i opaše okolo sebe. Poslije s onimi novci ništa ne radi, nu samo je zadovoljan, da jih u ćemeru nosi. dokle ga tko ne spazi, i opet ne ubije, kao i on drugoga. I tako tamo zlato sve od ćemera do ćemera iđe, a š njim se nitko ne služi, razma kakva age ili trgovca. A tako rade i drviši; nego drvišu je prosto ubiti kršćanina, samo ako zna, da će bit jači. Trgovci se moraju na putu čuvati od drviša, a osobito jedan sâm. Nu kada drviš vidi, da kršćanom ništa nauditi ne može, onda izreče vrhu njih prokletstvo u arapskom jeziku. Drviši su svi crnomanjasti, i rodom iz Arabi; rijetki znade koju riječ naški i to naopako izgovara. Drviš ne nosi drugoga oružja nego

[3] *Vidovine* su ljudi živi, kao što je bio despot Vuk Jajčanin, i aga Đerzelez, koji su se med sobom po sve vrijeme tukli; jedamput je Vuk Jajčanin opalio Sarajevo, a drugi put je poginuo od Đerzeleza: nu bilo je i više junaka, koji su bili vidoviti.

jedno koplje i na njem dvije sjekirice, koje gore izgledaju kao jedan križ. Zato on može s otim, ako će, probosti ili posjeći. Drviš su njekakova vrsta Muhamedovskih kaluđera, koji nigdje stavnoga stana ili manastira ne imaju, gdje bi zajedno u društvu živjeli, nego se po cijelom Muhamedovskom svijetu sami naposeb skitaju. Gdjekoji od njih su razdrpani kao strašilo, a gdjekoji su odjeveni bolje, a drugi pako i konje jašu, to jest, koji znadu bolje varati i ubijati, taj se bolje ima. Drviša ne smije ubit nitko, nego ako on nasrta na kršćane, dakle se oni samo mogu braniti od njega, ali ne ubiti ga. Nu ja sam ipak čuo, da se jedan drviš bacio sjekiricom (ono kopje Bošnjaci obično zovu sjekiricom) u njekoga Banjalučanina, da ga onim rtom, koji izmed sjekirica kao bajuneta prozire, probode; ali udarivši ga u pojas po oružju, nije mu srećom ni pojasa probio. A svoj Banjalučanin onda potegne pištolju i udari drviša u srce, ter kod njega nađe lijepo tri stotine žutih dukata. Tada ga povuče kraj druma u jarugu, i krv začeprka u sušanj, a njegova konja otpravi pustopašice.

Nošnja je sva po turskom kroju. Turci nose sve crvenu odoru različno navezenu. Njihove su haljine jako skupe; jedno zato, što su strašno široke, a drugo što su izvezene zlatom, i kojekakvimi gajtani. Lijepe halje, lijepo oružje, i lijepi čibuk, to jim je sva dika. Nu po svoj toj lijepoj napravi uši plaze sve kao pliva.

Turčin ne će nipošto ubiti uši: jerbo je jazuk; ono su bo sve duše umrših, koji su za života zlo radili, pak jih je po smrti dragi Alah na uši pretvorio. Ja sam kazao, da kod nas ne ima uši, a oni su me svi jednim glasom viknuli: »Lažeš kao pas; gdje ima ljudi, ondja mora biti i uši!« — Oni kad vide, da uš izvana po halji plazi, samo ju prstim bace kraj sebe na ćilim, pak se siromaška životinja mora mučiti, dok opet gore na njih ne poplazi: nu zato dobi bolji apetit. Mene je ta sablazan paklena bila do kosti pojela; jedva sam se od nje otrijebio, kad sam došao u kontumac srpski. — A kršćani, ako su i trgovci, moraju nositi crnu odjeću po turskom kroju, na glavi šubaru (crnu kapu kožnu) a po varošu ne smiju kršćani nositi oružje, osim onda, kad putuju.

Meni su se, kad sam došao u Sarajevo, svi smijali, da imam dugačke noge kao lelek, i da sam izmed noga raspiljen, kao dva direka. Rekli su, da su na meni halje od lijepe čohe, ali da je u kroju pokvareno. I premda sve age i spahije imaju francesku odjeću od parade, ipak jim se je to smiješno vidjelo, kako su moje halje ružne, i govorili bi mi: »Baci tog šejtana sa sebe, ne bi mi toga nikad oblačili, da ne moramo, a tebe nitko ne sili da nosiš!«

Žene turske kad iđu u džamiju, obuku njekakove dugačke halje kao što je kaluđerska mantija ili habit, a na glavu metnu šamiju, kao jedan veliki obrus; u njega zamotaju obraz, a ispod brade pribodu iglom. Više očiju jim dođe obrus kao jedan trijem (štrimić), ispod kojega, ako upravo drže glavu, ne mogu da vide daleko. Zato obično nose glavu odviše izvrnjenu na zatiljak. Kada hoće da iđe na vodu ili u komšiluk, onda ne nosi habita, nego samo dimije i škurteljku, a glavu pokrije

jednom manjom šamijom, od koje kraje u zubih drži. Ako je blato, onda žene na bosu nogu nose drvene papuče, koje se zovu naluhne. Djevojke se ne kriju, dokle god pred sobom imaju stariju sestru za udaju. Zato su mi se najvećma rugale turske djevojke govoreći: »Eno Švaba! eno Švaba! gledaj kakvi je, baš je onaki kao lelek.« A drugi opet: »Gledaj, seko! gledaj, seko, kaurina, vaj bi li ga uzela s onim raspiljenima nogama?« A jedna je kazala: »Valah, da bi bio kakav senđilija (bogatac), ja bi ga bezbela uzela.« — Viknuše druge: »Ali je Vlah, more!« A veli ona: »Eh ništa zato, poturčio bi se on.« — A ja sam se držao, kao da i ne razumijem ništa: jerbo da Vlah s turskom djevojkom jednu riječ progovori, dobio bi po tabanu.

I kršćanske žene i djevojke nose uvijek dimije, a na glavi crljenu kapicu: oko nje je omotana mala šamica, a oko šamije pribodena kosa. Djevojke ne nose šamijâ, nego gdjekoja pribode kosu za kapicu, njekoja ju pusti niz pleća.

Turci kad iđu po varošu, onda prignu glavu dolje i poda se gledaju. Korake kroje na dugačko, a noge na široko nose, poradi velike latice od čakšira, a osobito pak od šalvala, koje su za dva sežnja široke, a latica čak do zemlje visi. Kad je kaljavo, onda onu laticu u ruci nose. Ja sam bio rad da vidim, kakove su zgrade izvana, pak nisam mogao glavu nositi dolje. Zato sam stotinu puta bio psovan od Turaka, i rekli bi mi: »Što si digao glavu kao kera (pas), pak gledaš okolo kao da strvinu tražiš! zar ne možeš ići ovako s prignutom glavom kao čovjek?« A drugi bi me svjetovali veleć, da je to velika uvreda za onoga, u čiju se kuću pogleda, jerbo će odmah ljudi reći, da taj njegove žene traži, i ako ga oni gazda spazi, kadar ga je najedamput ubiti.

Čibuk puše uvijek, samo pred svojim starešinom nije slobodno; a osobito preko pašina megdana (pijace), ne smije nitko ni konja jahati, a čibuka pako ni u ruci pronijeti, neg mora svaki odjahati, pak konja voditi za sobom, a čibuk gdjegod uza se sakriti. Koji pred pašu iđe, taj, ako ima kod sebe uru, mora sakrit onu uzicu, da se ne vidi, da uru nosi, inače ga paša dade potkovati; a paša sâm u svakom žepu nosi po jednu. Ambrele ne smije imati drugi nego paša i zove se *omrela*.

Kada Turčin preko polja jaše, onda ga nikakov kršćanin ne smije susresti; nego kada kršćanin opazi Turčina, onda se mora daleko ukloniti od puta. Ako kršćanin na konju jaše, mora odjahati pak voditi konja na stranu. To po turskom običaju dolazi tako, kao kada mi pred svojim starešinom skinemo kapu; nu da mi i ne skinemo svaki put kape, zato nas starešina ne će tući; ali da Turčin gdjegod iznenada sretne kršćana, odmah trgne nož od pojasa. Kad sam ja s pašom išao u Travnik, onda je bio debeo snijeg, a iznad snijega je bila prtina. Mi smo na mnogo mjesta sretali kiridžije s tovari, pa ovi ne bi imali kamo svojih konja odvratiti, nego bi oni onako pustoruko pobjegli u šumu, a konji bi ostali na prtini. Turci onako srditi ne bi imali koga da tuku, nego bi s konja poskakali, pak bi sve one kiridžinske konje pobacali u snijeg i tako bi put otvorili. Kad bi mi već daleko prošli, onda bi vidjeli, kako se

siromasi ljudi okolo konja muče. Ali na jednom mjestu sretosmo kiridžije u jednoj strmenoj strani; a Turci su opet tako porivali konje kraj puta, pak bi nebogo marvinče pod tovarom otišlo valjajuć niza stran, dok se gdje u snijegu ne bi ustavilo; a kada pošlje dođu ljudi, onda kukaju nad njimi.

Kad će Turci da jedu, onda postave nasred sobe sofru, pa okolo sofre križnoge posjedaju. Ako jim dođe čorba, tako povade kašike (žlice) iza pojasa, ili koji ne nosi za pojasom, njemu se kod sofre dade. Kad posrču čorbu, onda i kašike bace; a drugo jelo sve jedu prstima. Ako se štogod masnoga ima, onda lijepo treba pomalo lomiti kruha, pa onako s kruhom iz sahana zajimati. Kruh se ne smije rezati nožem, jerbo je jazuk. Kada dođe mesa, onda se rukama otkida: red iđe od starijega do mlađega. Ako na dnu sahana, od kakvog jela čorbe ostane, tako najprvo mogu popit stariji, a ako ne će nitko, onda može i najmlađi. Ako je čorbe mnogo bilo, tako najprvo pije stariji, pak da mlađemu, i tako naprvo. Budući da ne smije biti noža pri stolu, zato prosti ljudi glođu kosti zubim, a gospoda lijepo noktim opiplju, pak bace. Na koncu jela uvijek slijedi jogurt (kiselo mlijeko) razmi ako ga ne ima. Prije jela peru ruke, a poslije jela i usta i ruke. Mnogi peru usta sapunom.

Najteže je meni bilo sidjeti kod sofre, jerbo mi otrnuše noge; a da pak i ne bi otrnule, ja svakako ne mogu podmotati noge kao oni. Zato sam bio karan dosta puta: rekli bi mi, da treba učiti se ljudski, da ako sam se pravo i rodio među Švabami, ali da sam barem sada došô med ljude, pak se treba lijepo pošteno učiti, da se svijet ne ruga. »Zaboravi već jedamput, rekoše, taj pasji hadet!« — A drugi bi dodali: »Pak poturči se, more, poturči! pak će ti Bog dati salamet; na tebi će sve zlato i skrlet sijati a duša tvoja će ići u dženet: ako se ne poturčiš, jadniče! za uvijeke ćeš u dženemu ili džanu gorjeti, kao da bi u toj furuni (peći).« — A njekoji me pitaše, da zašto naš pop krsteći dijete tri puta se nad njega prigiba?« — »Ja ne znam, rekoh, nisam nikada čuo, zašto.« Odgovoriše oni: »Kada ti ne znaš, hoćemo ti mi kazati: »Vaš pop, kad dijete krsti, onda se tri puta nad njega nagne, i kaže mu: Poturči se more! poturči se more! poturči se more, da me ne budeš na onom svijetu krivio! a vi, veli, mislite, da mu on bogzna kakov blagoslov daje.«

Skoro svaka ili svaka bolja kuća ima veliko korito, koliko čovjek, i jedan velik kazan (kotao) za grijati vodu. Kad se tko teško razboli, onda pomnjivo paze na njega, da ne bi kako u njihovu neznanju umro. A čim se u bolesniku duh zataji, onda oni kao poplašeni stanu jedan drugomu vikati: »Daj brže kazan, loži vatru, grij vodu, dok mu se tijelo ne ohladi!« jerbo bi velika grehota bila, da se tijelo prije ohladi, nego ga okupaju. Vele bo, da dok se mrtvac ne okupa, ne će k njemu svetac doći, a kad ga okupaju, onda mu nos, usta, uši i sve tjelesne rupe zabuše pamukom, pak ga u novo platno, od tabana do vrh glave, kao jedno djetešce poviju. Dok oni taj važni posao izrade, u to su već drugi i grob iskopali. Nato se skupe sva rodbina i prijatelji, među kojimi mora biti hodža: a tijelo postave u jednu općinsku škrinju (sanduk), koja od ozdo ima pribijene

dvije letve, na priliku kao dvije osovine na kolih. Ova čeljad, koja su za sprovod, stanu sve dva i dva u red pred kućom, pa kad iznesu mrtvoga iznutra, onda ga metnu na ramena oni, koji su do vrata najbližnji, i ne drže ga više nego, koliko bi izgovorio jedno slovo, pak ga podadu na ramena onim, koji su do njih, a oni, čim ga za jedan časak predrže, dadu ga drugim. I tako od jednoga do drugoga ide brzo naprvo; a ovi, koji ostaju sada otraga, oni trče naprvo, pak čekaju dok na njih opet red ne dođe. Tako s ramena na rame donesu ga na grobje, ondje ga iz škrinje izvade, ter ga onako zavijena postave u grob na golu zemlju. Odozgor pokriju tarabami, pa tarabe malo poskorupe zemljom. Kazivali su mi, da više puta, kad već mrtvoga puste u grob, a on počme koporiti, i ovako skucati: hm, hm, hm. Tad oni svi stanu bježati, a hodža mu govori: »Korkma, korkma, korkmago!« Da se sluči, da umrši prije počme koporiti i humcati, neg oni grob tarabami odozgod pokriju i da svi ljudi od straha pobjegnu, zato opet hodža ne smije nipošto da bježi, nego tješeći ga: korkma korkma! mora grob sam da zatvori. U toj zgodi kad će hodža da iđe kući, ne smije drukčije nego natraške ići: i sveđer viče: korkma, korkmago! Ja sam samo pitao, što će to reći korkma, i šta ono bude uzrok, da mrtvo tijelo kopori? — Oni to kazaše ovako: »Korkma će reći: ne boj se. A pitaš, da kako već mrtvo tijelo kopori? To dobro znamo, da Vlah nikada ne će koporiti, jerbo ga šejtan odnese u džan; ali kad pravedni Turčin umre, i kad se u grob stavi, onda odmah k njemu dođe svetac, ter porazgovorivši se š njime, odvede ga sa sobom u dženet.«

Preljub je u Turaka najveći grijeh; ako iđe Turčin k tuđoj Turkinji, kad ga treći put uhvate, udare ga na kolac. Ako iđe kršćanin k Turkinji, koja ne ima muža, tako prvi put, kad ga uhvate, mora se ili poturčiti, pak da ju uzme, ili ga nabiti na kolac; ako pak ova Turkinja muža ima, tako preljubnika bez iznimke udare na kolac. Ako kršćanin iđe k tuđoj kršćanki, pak ga uhvate, tako odmah prvi put mu dadu ličinu na vrat (objese ga na ličini). A Turčin, kad god mu se blagoizvoli, može ići k kršćanki, jer mu ne ima suda.

U Bosni nije nitko vlastan od svoga imanja; paša može svakomu uzeti sve, što ima, pak dati komu hoće. Zato poveći gospodari, a osobito kršćani, moraju polag svoje mogućnosti, koliko više mogu, nositi mita paši, tobože da oni š njim u prijateljstvu živu. — Kad paša koga hoće da oglobi, onda ište od njega pet, šest ili deset kesa, već koliko hoće, u zajam. Ako oni ne će da uzajmi, tako se paša učini srdit i odmah ga kao jednoga neposlušnjaka dade pogubiti, a njegov imetak za izgled drugim k sebi prigrabi. A onomu, koji mu odmah uzajmi, lijepo načini rok, do koga će mu se isplatiti. Kad je već rok došao blizu, onda paša pošalje kavaze, da mu toga i toga trgovca (t. j. vjerovitelja njegova) dovedu vezana. Kavazi iđu i učine, kako čestiti paša zapovijeda. Došavši trgovac vezan pred pašu, prestraši se kao rob; znade bo, da ga tamo nikakova raskoš ne čeka. A čim ga paša ugleda, udilj se na njega prodere: »Kako si ti, ugursuze, smio to i to uraditi?« On se izmisli ili ga potvori na priliku: da je nosio kakove espape, a ne platio đumruka; ili da je opsovô

Turčina, ili, ako ništa, on ga potvori, da se je njegdi pohvalio, da je uzajmio paši toliko i toliko kesa. Da se ovi trgovac htjedne opravdati, pak da rekne: »Nisam ja, čestiti paša, toga uradio; to je morô netko od zlobe nalagati na me.« Tako se paša na ove riječi rasrdi, pak vikne: »Dakle ćeš ti, krstu, mene samoga u laž utjerati? — hajde, momci, vodite ga, pa mu udarite stotinu po tabanu.« A trgovac se stane moliti: »Nemoj, čestiti paša! nemoj, tako ti djeteta tvoga; oprosti! molim te, oprosti; znam, da sam te uvrijedio, ali platit ću sve, što ti rekneš. U tom ga i kavazi uhvate, kao đavoli grešnu dušu, i povuku na dvorište. A paša se pokaže, tobože, kao da se je smilovô pak rekne: »Nemojte, momci; stanite; halal mu za prvi put; sad nek plati globu, a za drugi put neka se čuva.« Onda kaže osuđenomu: »Ti ćeš, Moskovu jedan*, za tvoje prestupljenje platiti toliko i toliko kesa, a ovo, što si me sad uvrijedio, to ću ti za prvi put halaliti, ali unaprijed se čuvaj. Ti si meni bio uzajmio toliko i toliko kesa, a još toliko i toliko fali, da mi nadoplatiš.« A trgovac onda mora položiti još koliko paša zahtijeva. Taj hadet kršćani dobro znadu, da ako dadu, tako mjesto novaca lakše svega mogu dobiti batine: ako ne dadu, izgubit će glavu i imetak. Zato kad mu što uzajme, i on jih stane potvarati, odmah se mole i vele: da će platiti, koliko on za pravo obnađe. Kad sam ja išao š njimi u Travnik, onda paša, da ne troši svojih novaca, uzme tako od njekojih kršćanskih trgovaca 60 kesa u zajam: a od židova 30 kesa**.

Svaki čovjek je vlastan ubiti svoju ženu kad hoće, i svaki gospodar svoga slugu, za najmanju pogrešku, osobito ako je kršćanin. Zato kad pred bega, agu, kadiju ili kakova mu drago gospodara koji tuđanin dođe, onda dvorani u pribiću svoga gospodara i svem skupu moraju reći, za ukazat veličinu svoga gospodara: »Evo naš aga (ili već kako mu bješe čast), ovaj nas može sad svih ovdje posjeći, koliko nas ima!« To se razumijeva, da i ovog tuđanina može posjeći. A nato aga mudro digne glavu, pak kaže: »Aa, jok jok! Bože sačuvaj, ne ću ja! ne ću ja u pošteне ljude dirati.« A dvorani opet: »Ovi može uzeti sve naše! i nas svih ili pogubiti ili zatvoriti, kad god hoće!!« Aga opet zatrese glavom, pogladi bradu, pak kaže: »Aa, ne ne! ne bojte se vi, ne ću ja! jok, ne ću ja to učiniti! — aja ćs*** ne ću ja to!!« — A dok oni njega tako hvale, tuđaninu, koji ne zna običaja, mora se kosa na vrh glave dizati.

Tjelesa ljudi posječenih se ne zakapaju u zemlju; nego se bace tamo na smetlište, da se psi za sevap nahrane.

Bjegunci iz vojske autrijanske, prebjegavši u Bosnu, jesu današnji dan gorki robovi. Kad koji bjegunac dođe, prvi kadija, koji ga uhvati, taj ga i zarobi. On mora raditi, što kadija zapovijeda, a kadija ga može

---

* Otkako su se Bošnjaci tukli s Rusi kod Carigrada, i mnogi bili tada zarobljenici od Rusa, ostade jim i poslije za uvijek u glavi ta riječ »Moskov.« Zato gospoda bosanska kršćanina u jedu zovu Moskov, kao da će reći: tvrdoglavac, neposlušnjak, samovoljac ili nepokornjak.

** Kesa nosi 500 groša, cekin austrijanski 52 groša.

*** Ova riječca ćs je znamenje nijeka, kao što je i kod nas obična. Izgovara se ako se jezik čvrsto na nebo do gornjih zubih pritisne i potegnuvši zrak u se, naglo otisne i reče ćs. Ja ne znam, kako bi se drugčije mogla napisati.

prodati il pogubiti, kad hoće. Jedan pješak i jedan konjik austrijanski plakahu grozno preda mnom veleći: »Da nam je sada u onakovo blaženstvo doći, kako smo u Njemačkoj bili! mi bi šad mislili, da smo došli u raj: vidiš li, brate, ove poderane haljine? ovo nam gospodar daje, i k tomu što nas kukavno hrani. A novca nismo u rukah držali već toliko godina!« Mene su također ispitivali Turci, da nisam li ja može biti bjegunac? »Haa! rekoh, bjegunci ne nose ovakove pasoše, evo kakav je samo na njemu pečat! — »Valaha, jest, deder prouči malo«. A ja bi im ga i pročitô, ali mi ne bi škodilo, kad oni ne razumiju ništa: ali da sam samo kazô, da sam bjegunac, tako me ne oslobodi ni devet pasoša.

Turci drže mnogo pasa od jedne osobite trage: oni su veliki, dugački i tanki, a mirni su i leže po sokaku kao krepani. Njih ima mnogo više nego ovaca, pak kad čovjek prolazi ulicom, mora se između njih ugibati, da koga ne pogazi, ili da se za njih ne zadjene: nu da koga udari, zlo bi prošo kod Turaka. Strvine i krepaline ne zakapaju Turci, nego bacaju na sokak, da se psi hrane. Vele bo, koliko više pasa hrane, da tim veći sevap čine.

A ja sam još pitao, da zašto Turci opet vina ne piju? a oni rekoše: Zato, jerbo je vino krv božja. Ali oni bi ga, ne boj se, rado pili, da se ne boje, da će jih Bog najedamput strmoglaviti u ponor, kamo će i poslije doći.

Bosanski Turci se svake zime groze, da će ići na proljeće oslobađati Šumadiju, i podijeliti na spahiluke; to je njihova sloboda. I ako jedan štogod za Šumadiju spomene, tako drugi odmah kažu: »Čekaj ti! na proljeće, ako Bog da!!« A kada se koji trgovac Turčin iz Srbije vrati, drugi ga svi pitaju: »Deder, tako ti amana, kaži, kako je u Šumadiji, kako tamo naša braća Turci? jesu li mirni? sude li jim Vlasi? nose li pusad? ili plaćaju harač Vlahu?« A oni kažu: »Valaha i dina mi moga!« tamo je propala naša čista vjera: naši su se pozatvarali u gradove; he, ali šta će u gradu jesti? moraju izlaziti na polje, a polje je sve vlaško. A mi kad dođemo tamo, nitko za nas ne mari; preko nas svaki gleda; ako štogod kupujemo, to moramo skuplje platiti nego Vlah. Ako ti tko daje jesti i piti, sve to moraš platiti, ne će ti Vlaše ni konja provoditi zabadava. Imaju svega dosta, ali ne dadu; nikada još nije bila Šumadija tako bogata kao sada, i kud god okom pogledaš, svuda je Misir. A ne će ti ni u lulu vatre donijeti, ako mu ne platiš; misle, da mi odviše imamo zlata i srebra; a ne znadu, da smo mi i gladni i žedni u njihovoj zemlji. I ništa nego na noge! da oslobađamo našu braću, i da se rasprostrani naša čista vjera!« A drugi jih samo tješe veleć: »Neka! na proljeće, ako bog da!!«

Turci kažu, da su oni najljepši i najplemenitiji narod na svijetu, koliko god po vjeri, toliko i po istoj samoj krvi: i zato da bi svi kaurski kralji[1] radi dobaviti njihovu tragu od ljudi. A za svjedočanstvo tomu

[1] U Bosni se ne smije reći kod Turaka, da i mi imamo cara; oni kažu, da car ne može biti nego jedan na svijetu, i to da je njihov u Stambulu; a u kaurina da ne ima drugo nego sedam kraljâ. A kršćani kažu, da su dva cara: ruski i turski, i jedan cesar njemački, i drugih sedam kraljâ.

dovede mnogo takovih ponuda od strane kaurskih kralja; među ostalim jedan je i ovu kazô: »Bio sam, veli, jedamput u Kostajnici na sastanku. Onda je došao njekakvi kaurski đeneral, to će valjda biti kao naš vezir, na sastanak, i kako je došao, ništa, nego sve ovamo nješto zagleda na našu stranu; a i mi pazimo na njega. On mene zovne ponaglavu, bio sam bo malo sa strane, da dođem bliže, da se razgovaramo; ja dođoh k njemu, a on me udilj pita, bi li ja išô tamo na njihovu stranu? Rekoh: a šta bi ja tamo na vašoj strani? Kaže on: »Imati ćeš lijepe haljine, lijepe konake, lijepo jelo i svu službu što god ti treba, i na mjesee tri hiljade groša.« —

Oni kažu, da su svuda po kaurskoj zemlji po gorah i po brežuljcih ukopane motke, a na onih motkah privezane smolenice, i kod svake one motke ima karaula. Pak na priliku: sad su s jedne strane korduna Švabe, a s druge naši Turci. Pak, vele, da Turčin u Švabu ne smije dirati ništa, a Švaba s one strane ovamo okrhne i opsuje Turčinu ženu ili sestru i obraz.[2] Ako, veli, naš čovjek samo jednu riječ progovori, a Švaba s one strane odmah pritisne iz puške. Ako pak dotrče Turci, pak da samo jednega Švabu ubiju, tako ona bližnja karaula odmah zapali smoleničcu. Kad se jedan plamen upazi, onda sve karaule svoje smolenice zapale. I tako kroz pol sata svih sedam kaurskih kralja znade, da je na Turčina rat. I da se to brzo ne gleda umiriti, oni bi sa sviju strana navalili.

Pripovijedaju, da u Kaurskoj imaju knjige od svega svijeta, i da je sve popisano, što se je kada dogodilo, A osobito ovdje Švaba da ima sve popisano, koliko je puta vodio s Turčinom rat, i koliko je ljudi poginulo: i sve to, veli, Švaba pravo zapiše, ako je jači Turčin, Turčin, ako Švaba, Švaba. To je njemu svejedno. Pitaju drugi: »Ma zašto, Bog ga posjeko?« Odgovori treći: »Hee! bre on hoće da se znade; zar esapiš, da je to tako, kao mi kad uzmemo gusle pak pjevamo, kako smo posjekli Vlahe, kao da bi vlaške glave od kupusa bile?« A drugi opet sa strane: »Jest, dina mi, a što je bio Kraljević Marko? pak kakvi je bio Vuk Jajčanin? a osobite snage je bio Miloš Obilić, koji se je zakleo bio, da će stati nogom za vrat caru na Kosovu, i založit ga slaninom. I doista efendum benum[3] on uzjaše na konja, pak pođe na Kosovo; sva mu je vojska morala dati put, i on uljeze pod carev čador. Kad uljeze pod čador, on odmah raspori cara nožem. Sad je on, efendum, zaboravio, što je kazao, da će cara založiti slaninom: nego je povadio sablju, pak stane sâm sobom razgoniti svu carevu vojsku. On je tu pogubio, džanum, osamdeset hiljada vojske. I kad je već došô na kraj polja, onda se je sjetio, da nije svoju zakletvu ispunio; tudje se on povrati natrag opet pod carev

[2] Najveća je pogrda u Turaka opsovati komu ženu ili sestru i obraz; za samu tu jednu riječ ubija jedan drugoga. Kad mu tko opsuje mater ili šta mu drago, ne srdi se toliko.

[3] Turci kad što pripovijedaju, tako se križnoge sjedeći kažiputem od lijeve ruke uhvati za palac od desne noge, a desnom rukom svaki čas glade bradu, osobito pri toj riječi: *»efendum benum«*. pa makar i ne bilo brade, on opet gladi, te gladi.

čador, stane mu nogom za vrat i založi ga slaninom. Dok je to Miloš izradio, nađe se njekakva baba Vlahinja, koja bijaše vještica, i nauči ono još njekoliko Turaka, koji se bijegom bijahu spasili, kako će Miloša uhvatiti živa. Oni učine, kako je baba kazala; okolo careva čadora pobodu sva kopja naopako. Kad je Miloš, svršiv svoju zakletvu, na konju istrčô ispod čadora, konj mu se probode na kopja, a Miloš pane dolje. Tudje dolete Turci i uhvate ga, ter mu svežu ruke naopako. Miloš se je tada začudio, momče, otkud tolika mudrost u Turakâ. A oni mu kažeše, da se nisu oni dosjetili tomu; nu da jih je naučila baba. On jih samo zamoli, prije nego ga posijeku, da mu dovedu babu, senči, da ju samo vidi. A kad naši Turci, efendum benum, dovedoše babu, a Miloš dođe k njoj onako s vezanima rukama, helbet kao da joj nješto kaže, pak se okrene k njoj plećima, i uhvati ju desnom rukom s članci od srednjih prsta kao kliještima za nos; pak zamahne njom okolo sebe, ter ju preko svega Kosova baci: i premda je bila stara vještica, nu ipak su joj se sve kosti razmoždile, i ostade onaj čas mrtva. Naši videći njegovu snagu, udilj ga posjekoše; jere bi on, džanum, još i njih koga onako bacio bio.

Nu još mi nješto leži na srcu, i to ću ovdje upisati, ne bi li mi štogod lakše bilo. Nikakov kršćanski momak besposlen ne smije ići u čaršiju. Jerbo kad Turčin što kupi u čaršiji, onda samo gleda, hoće li koga besposlena Vlaha upaziti. Pak ako ne ima nijednoga bespolena, a on uzme i onoga, koji po svom poslu iđe, pak: »Na momče, hajde, ponesi mi ovo za mnom,« kaže. A čovjek, da ima devet glavnih posala, mora sve ostaviti i poslužiti Turčina. A kad kakov nepoznat Kršćanin, osobito kad je u tuđem mjestu, putem prolazi: onda Turci nagovore (a lasno je nagovoriti pasju krv na zlo) svoju djecu, da ga biju blatom i kamenjem, i da od njega ištu para. I već ga ne puste djeca, dok jim se ne otkupi. I ja sam se dva puta našao u takvoj zgodi. Jedamput u Travniku pođem malo po čaršiji i vraćajući se natrag salete me djece sa sviju strana, i stanu vikati: »Eno krsta! eno, udri krsta! daj pare, krstu lipovi! daj otkupi se!« Nego srećom tada je bio snijeg, pak me nisu imali čim tući, razmi grudama od snijega. U tom dođe jedan aga Travničanin, i rastjera od mene djecu, i tako sam bez otkupa prošô. Drugi put, kad sam pošô iz Sarajeva, tako, kako sam već kazao, spratio me je Omer-čauš do dolnjih vrata gradskih: a preko grada sam otišô sâm; nu pače nisam sâm, spratila su me djeca. Nego sada se je snijeg već počeo topiti, a osobito putem, kud ljudi gaze; i zato su sada moji pratioci imali dosta blata i kamenja, čim su me dobro počastili. A ja jim ne htjedoh dati para, misleći, da će se opet koji božji čovjek naći, da me oslobodi. Ali kad me jedno dijete cupi blatom u obraz, ter mi i desno oko zamaže: onda mi uzavre srce, pak bacim onom tojagom, koju sam nosio, onamo među djecu. I srećom mojom te nisam pogodio nijednoga. A Turci, kojim dosad za me nije ni briga bila, sad me najedamput uhvate, i povedu pred dizdara. Nu dizdar prouči moj pasoš, i vidi, da sam bio kod paše, onda me pusti, a njim kaže, da nije slobodno u me dirati.

Pokli sam već od Bosne svašta kazao, valjalo bi, da i o Srbiji koju riječ izustim, ali toga ne dopušta tjesnoća mojih listova. Rijeti ću dakle,

što ovamo najbolje udara, ukratko. Srbija je jako lijepa, po svojem naravskom ležaju; većom stranom je obučena prekrasnom šumom, otkuda ju i zovu Turci Šumadijom: jerbo Srbija će reći, da ne smije u njoj biti Turaka, nego sami Srbi, a to Turčinu vadi zub. U Srbiji vlada silni junački duh, i štono je poslovica naša: »Starac pripovijeda o boju i krajini, a mlad už njega plamti kao na ognju,« to je tako današnji dan u Srbiji. Vojnici od vremena Kara-Đorđeva pripovijedaju, kako su sjekli Turke, kako li Turci njih progonili, kako su je oni oslobodili, kako su većom stranom poginuli na Kamenici, u koje vrijeme i Kara-Đorđe ode iz Srbije, a paša turski sazida kulu od glava srpskih; pri kojih se riječih sadašnja mladež hoće da raspane od velika gnjeva, i pokaže veliku jarost i proti vlastitome svojemu vladanju, koje jih ne pusti, da se biju s Turci, misleći, da će s tim svu Srbiju za uvijek ustrašiti. Kula je ta bila uzidana, vele, na četiri ugla, od koje izvanjsko lice bijaše od samih glava uzidano. Nu kažu starci, da nisu to bile same glave srpske, nego i srpske i turske, i sve što je ondje poginulo, pak su Turci pokupili i sagradili kulu, tobože od glava srpskih. Ali mladež drukčije veli, t. j. da valja onako vjerovati, kako Turci kažu: Jerbo se dug, vele, plaća onako, kako ga sam dužnik ispovijeda.

Abdest, a, *m*, umivanje
Abs, a, *m*. zatvor
Aferim, *interj*. pravo, pravo!
Aga, e, *m*. gospodin; gospodar
Ahar, a, *m*. konjušnica, štala
Ajan, a, *m*. vrsta časnika turskih
Ajluk, a, *m*. službeno mito
Akšam, a, *m*. mrak, molitva pred mrak u Turaka
Alah, a, *m*. Bog
Alas, a, *m*. 1. kupelj; 2. vjera; 3. pošteda, pardon, milost
Amandžik, a, *m*. mali kupelj za pećju
Amanet, a, *m*. zavjerak
Aščija, e, *m*. kuhar
Ašikovati, *v. a*. ljuveno polaziti
Ašikmahala, *e. ž*. mjesto ljuveno, od ljubavi
Azur, *adj. indecl*. spravan, gotov

Badava, *adj*. zaman
Bajram, a, *m*. turski blagdan
Baka, *interj*. gle, vidi
Bakal, a, *m*. maslar (trgovac)
Bakalnica, e, *ž*. štacun malarski
Barabar, *adj*. jednako, ravno
Bardak, a, *m*. kotlova kanta s noscem
Baš, a, *m*. glava; *adv*. upravo, uprav
Baša, e. *m*, gospodar, tako se zovu i rukodjelski gospodari, kao što mi kažemo majstor: a u turskoj je svatko majstor (to jest, *usta)*, koji se čim promeće.
Bašča, e, *ž*. vrt
Baška, *adv*. oseb, osebi
Bat, a, *m*. sreća
Batal, *indecl*. srušen, obataljen, može biti iz našega tla, obatla
Batli, *adj*. srećan
Batlija, e, *m*. srećnik
Bećar, a *m*. neženjen čovjek, bezženik
Beg, a, *m*. vrsta većih turskih plemića
Begenisati, *v. a*. uzvoliti, zaljubiti, ljubiti, odobravati
Bekrija, e, *ž*. izrod ljudski
Belaj, a, *m*. zlo, bijeda, nevolja
Beli beli, *adj*. tako tako
Berberin, a, *m*. brijač
Berberbaša, e, *m*. brijač majstor
Berićat, *a, m*. ljetina; napredak
Berićet oslum, *interj*. zahvalim, hvala
Bešluk, a, *m*. petak, 5 groša
Bezbeli, *adj*. dá, tako, doista, zaistà
Bina, e, *ž*. zgrada
Budžak, a, *m*. kut
Bundava, e, *ž*. tikva, buća

Čakšire, â, *ž*. pl. hlače
Čardak, a, *m*. koliba na stupih
Čaršija, e, *ž*, trg, pijaca
Čaršilija, *e, m*. tržac
Čauš, a, *m*. jedna turska čast
Česma, e, *ž*. cijev, vodovod
Čibuk, a, *m*. lula; kamiš
Činija, e, *ž*. zdjela, čanjak
Čoha, e, *ž*. sukno
Čorba, e, *ž*. juha
Čuruk, *adj*. pokvaren

Čehaja, e, *m*. tajnik (sekretar)
Čeif, a, *m*. želja, apetit, može biti od htjeti, htjev
Čemer, a, *m*. pojas, svod, praća
Čilim, a, *m*. sag
Čitap, a, *m*. knjiga od prisege
Čoso, e, *m*. golobradac
Čošak, ška, *m*. ugao
Čuprija, e, *m*. most.

Derviš, a, *m*. muhamedovski kaluđer
Degramadžija, e, *m*. stolar, tišlar
Dekik, a, *m*. čas (minut)
Din, a, *m*. zakon; dina mi! zakona mi!
Dimije, â, *ž. pl*. svetice
Direk, a, *m*. stabar, stožer
Divanhana, e, *ž*. zglednica
Dizdar, a, *m*. zapovjednik od gradskih vrata (kastelan)
Dolap, a, *m*. armar
Dućan, a, *m*. štacun
Dura, *interj*. stani!
Durbin, a, *m*. naočnik, glednik, (perspektiv)
Dušek, a, *m*. riječ je naša, i znači *die Matratze*
Duvar, a, *m*. zid.

Đaur, a, *m.* nevjernik
Đumruk, a, *m.* harmica, tridesnica

Džambas, a, *m.* tko se zlo pogađa
Džamija, e, *ž.* muhamedovska crkva
Džanum, *interj.* drago, n. p. moj dragi, moja dušo
Dženabet, a, *m.* ništarija
Dženom, a, *m.* muhamedovski pakao
Dženet, a, *m.* muhamedovski raj
Džumbuš, a, *m.* žamor, veselje

Efendum benum, *interj.* gospodine moj!
Ejvala, *interj.* poštujem
Englendisati, *v. a.* govoriti
Englendžija, e, *m.* govorčin, govornik
Eksik, *adv.* manje
Esap, a, *m.* račun
Esapiti, *v. a.* računati
Espap, a, *m.* roba

Ferman, a, *m.* carsko pismo
Findžan, a, *m.* čaša za kafu, šalica
Furuna, e, *ž.* peć

Gajtan, a, *m.* uzica
Gazda, e, *m.* gospodar prosti, dvojim, da je turski

Haber, a, *m.* poručak, glas
Hadet, a, *m.* običaj, navada
Hajvan, a, *m.* marha, živina, blago
Han, a, *m.* putničko padalište
Handžija, e, *m.* gospodar od hana
Halal, *adv.* prosto
Halaliti, *v. a.* prostiti, oprostiti, opraštati
Halat, a, *m.* oruđa
Harač, a, *m.* glavna poreza, glavnica
Haram, *adj.* proklet
Harem, a, *m.* ženski stan
Hasura, e, *ž.* rogoznica
Hazna, e, *ž.* blagajna, kasa
Helbetum, *adv.* kao da; na primjer
Hič, *adv.* niš, ništa
Hodža, e. *m.* muhamedovski pop

Ićindija, e, *ž.* večernja
Insan, a, *m.* čeljade
Izum, a, *m.* otpust

Jabandžija, e, *m.* stranac, tuđanin
Jacija, e, *ž.* dva sahata poslije zahoda sunčanoga
Jastuk, a, *m.* zglavnica, koktao
Jazuk, a, *m.* kvar, šteta, grijeh
Jedek, a, *m.* 1. konj, 2. konop, 3. posuđe
Jemek, a, *m.* jelo, jestivo
Jogurt, a, *m.* kiselo mlijeko

Jok, jok, *interj.* nije nije, ne ne!
Jok valah, *interj.* nije bogami!

Kadar *adj.* moguć
Kadija, e, *m.* sudac, sudija
Kadiluk, a, *m.* sučija, sudijstvo
Kafeodžak, a, *m.* kafana
Kafedžibaša, e, *m.* kafetar majstor
Kail, *adj.* voljan
Kalp, *adj.* nedobar, nevaljô
Kapidžik, a, *m.* vratača, vratašca
Kapija, e, *ž.* vrata
Kar, a, *m.* skončavanje, briga
Karaula, e, *ž.* stražara
Karli, *adj.* zabunjen, skončan, brižan, zabrinut
Karlica, e, *ž.* korito malo, škripac
Kasap, kasapin, a *m.* mesar
Kasapnica, e, *ž.* mesnica
Kašika, e, *m.* žlica
Kaur, kaurin, a, *m.* stranski nevjernik; tako Bošnjaci razumiju
Kavaz, a, *m.* pandur
Kavga, e, *ž.* smutnja, spor
Kazan, a, *m.* kotao
Ker, e, *m.* pas
Kirija, e, *ž.* najam
Kiridžija, e, *m.* najamnik
Kolan, a, *m.* potprug
Komšija, e, *m.* susjed
Komšiluk, a, *m.* pribivalište, noćište
Koran, a, *m.* muhamedovsko sveto pismo
Korban bajram, a, *m.* turski najveći blagdan
Korkma, Korkmago, } *interj.* ne boj se
Kula, e, *ž.* turan, toranj
Kurtalisati, *v. a.* izbaviti, izbavljati

Lelek, a, *m.* štrk, roda

Magaza, e, *ž.* magazin
Mahala, e. *ž.* dio varoša, selo, četvrt
Mahrama, e, *ž.* rubac
Mandal, a, *m.* pretek na vratih
Maša ala, *interj.* viče se, kad se što hvali da je lijepo
Mazgala, e, *ž.* puškarica (rupa)
Medet, a, *m.* tako Turci kažu, kad umiru za posljednju riječ
Mehana, e, *ž.* krčma, oštarija
Mehandžija e, *m.* krčmar
Mejdan, megdan, a. *m.* pijaca, placa
Mezil, a, *a.* pošta
Mezulhana, e, *ž.* pošta, poštanska kuća
Mezuldžija, e, *m.* poštar
Misir, a, *m.* Veliki Kahir, Egipat

More, *interj.* riječ pogrdna kao: bedače, beno!
Mukaet, *adj.* pozorljiv
Munara, e, *ž.* kod džamije, otkud hodža viče, turnac
Muntaf, a, *m.* konjski pokrovac
Mur, a, *m.* čim se pritiska pečat, pečatnjak
Murafet, a, *m.* 1. umjetničko oruđe; 2. umjetnost
Musafer, a, *m.* putnik
Museveda, e, *ž.* nasrtanje, napast
Muštuluk, a, *m.* obećana nagrada, kolač. Dar za dobar glas

Nagrajisati, *v. n.* zlo nagaziti, naići
Nizam, a. *m.* turski soldat regulaš
Nutvak, a, *m.* kuhinja

Odadžija, e, *m.* sobar
Odaja, e, *m.* soba
Odžak, a, *m.* dimnjak; ognjište
Osmanlija, e, *m.* Bošnjak zove pravoga Turčina Osmanlijom

Para, e, *ž.* turski novac; 20 kr. srebra čini 146 para
Paša, vidi B.
Pašaluk, a, *m.* županija
Peke peke, *interj.* lijepo lijepo
Pendžer, a, *m.* prozor, oblok
Peškeš, a, *m.* mito
Pilav, a, *m.* rižkaša
Pusat, i, *ž.* oružje od pojasa

Rafa, e, *ž.* polica, pokućtvo
Rahat, *adj.* povoljno, razlogom komodno
Raja, e, *m.* podvrženi narod
Ramazan, a, *m.* post turski
Rezil, *adj.* kriv, lažan, faličan

Saba, e, *ž.* zora
Sabile *adv.* zorom
Sahan, a, *m.* kotlov tanjur
Saibija, e, *m.* vlasnik, gospodar
Sakat, *adj.* knjast
Salam a, *m.* blagoslov i pozdrav
Salamet, a, *m.* prostost, sloboda
Salaš, a, *m.* remenar, sedlar
Saračana, e, *ž.* sedlarica
Sarajlija, e. *m.* Sarajevac
Senči, *adv.* tobože
Sevap, a, *m.* zadužbina
Sijaset, a, *m.* grdoba, sila
Sikter bre, *interj.* riječi od velike uvrede i pogrdna potlačenja
Siktерisat, *v. a.* sramotno otjerati, tjerati
Škurteljka, e, *ž.* ženska haljina, đupica; ne vjerujem, da je turska riječ

Sokak, a, *m.* ulica
Spahija, e, *m.* plemić, koji na vojsku na svojem konju, i u svojoj odori ide
Stambol, a, *m.* Carigrad
Sofra, e, *m.* pol sežnja širok, okrugal, i jedan pedanj visok stol
Sunet, a, *m.* obrezovanje, obrez
Sunetžija, e, *m.* obrezovatelj, obreznik
Surudžija, e, *m.* poštarski sluga

Šamija, e, *ž.* ženski rubac oko glave
Šalvale, â, *ž. pl.* široke hlaćetine
Šećer, a, *m.* cukar
Šejtan, a, *m.* đavo, sotona, vrag
Šiša, e, *ž.* staklo, boca: bogzna je l' turska riječ!

Tain, a, *m.* pekarski kruh
Taman, *adv.* upravo, ravno
Tarabe, e, *ž.* debela daska, plasnica, palasak
Tatarin, a, *m.* ulak, glasonoša
Teskera, e, *ž.* pasoš, cedula; teško da je turski
Testir, *adj.* prosto, slobodno
Top, a, *m.* lumbarda, diljka, kanun
Topčija, e, *m.* kanunir
Teferič, a, *m.* ljetni stan; poljsko veselje
Turbe, eta, *n.* spomenik, nadgrobni kamen nastavljen kao stupić
Tutundžija, e, *m.* tko tabak prodaje, i također junoša gospodski; dolazi od *tutun* tabak, dakle tabakijer

Ustra, e, *ž.* britva, brijačica
Uzendija, e, *ž.* stremen

Valah, Valaha, } *interj.* boga mi!
Valaha bilaha, *interj.* turska prisega, tako mi boga!
Većil, a, *m.* ekonom, namjesnik
Većilaščija, e, *m.* ekonom. kuharski
Vilajet, a, *m.* krajina, svijet, država
Vlah, a, *m.* tako od zlobe zovu Turci kršćana

Zanat, a, *m.* rukodjelstvo, to može dolaziti od našega *znati*
Zanadžija, e, *m.* rukodjelac, rukodjelja
Ziafet, a, *m.* štov, čast
Zian, a, *m.* rug. sramota, prikor
Zor, a, *m.* nagon, sila
Zorile, *adv.* silom, na silu, jako, zdravo
Zulum, a, *m.* nasilje, okrutnost
Zulumčar, a, *m.* okrutnik, silnik, krvolok, tiran, krvolija.

PISMA

I

Na Gospodina Gospod:

ANTONA MAŽURANIĆA
Profesora I-ve latinske škole

u

Zagreb

[Pošt. žig: Fiume
Agram 29/7. 1839.]

U Novom na 22. jula 1839.

Dragi brate!

Ja sam sad svakojako nakanil pojt u Crnu Goru, da kod Vladike oružje primem. Ja sam našim doma još sega proletja povidal, da ste mi rekli u Riki, kad vam budem što od potribe, da ćete pisat po me i neka gori dojdem; u tom ih je osvedočil i Amat Mrzljak.

Ako ću ja sad pojt od kuće, moram pojt pod imenom Zagreba. Prosim vas, da pišete po me, vi ćete me svetovat i otpravit. Ne bi se ja ni spravljal u Crnu Goru, ali zaman, kad ovaj svit nije za me stvoren. — Ako poginem, to i želim, da zla više ne patim; ako ostanem živ, bit ću valje mudriji, i znat ću unapridak odolit zloj srići. U ostalom ćemo se razgovorit, kad k vam dojdem. Dokli vaše pismo simo pride, tim toga ćemo mi pokosit. Ako vašega pisma kroz petnajst dan ne bude, kada pomorem pokosit, ja ću pojt ovuda po moru do Kotora, pak u Crnu Goru.

Ostajem

Vaš brat

Matij

2

Gospodinu G-dnu

ANTONU MAŽURANIĆU
profesoru I-ve latinske škole

u

Zagreb

[Pošt. žig: Agram
4. 11. 1839.]

U Sisku na 3. 9-bra 1839.

Dragi brate!

Jur sam Ivanu kazao, zašto moram iz Novoga otiti, i eto jesam sad odišao; a kazao sam, da idem u Zagreb i da ću se zabavit možebit misec ali dva dan, ali možebit do Jurjeva; neg da ćete vi jur obznaniti, kad ću kući dojti. Odovde do Siska idem po lađi u Srbiju, pod imenom kalfe; već ne ću nazad dojti, dok se vrime ne okrene; vama ću jur obznaniti, gde sam i kako sam, i kako ćete vi pisati kući. Matiju Toljanu šalje otac 8 fl. u srebru, ali ja srebra ne morem nikako poslati u Zagreb, nego u harti[ji] 5 fl., a ona 3 fl. ćete mu dati vi, i recite njemu, da nisam imel vrimena za š njim divaniti, nego da mu je otac rekal, da mu već ne će poslati ništa do mesopusta. Doma pišite, da sam došal u Zagreb, i da sam otišal nikud na posal. Doma svi zdravi jesu i vas pozdravljaju.

Vaš brat

Matij Mažuranić

3

Gospodinu G-dnu

ANTONU MAŽURANIĆU
Profesoru I-ve latinske škole

u

Zagreb

ergo recepise
austrijski žig cenzure.

U Beogradu, na 29. Junija Srpsk. 1840.

Dragi brate!

Ja jesam ostao dužan u Novom Tetinomu za čizme 8 cvancik, i Antonu Umiljanoviću 5. fl. CM, za koje sada šaljem 2 dukata cesarska, i molim Vas, da je koliko brže pošaljete kući, da se to plati, zašto je već sramota. Meni ovde u Beogradu, kalfinskom stanju, zlo se dopada, ali zato je lepa prilika ostati majstorom, zašto ovde nemački poslovi skupo

se rade, a od moga zanata nema pravog majstora nijednoga. Ja ovde imam na tjedan 5 cvancik, a mislim kod majstora ostati još 9 misecî t. j. do proletja, pak što prištedim novaca, uzeti alat, isprva onaj alat pod kiriju, dok stečem novaca, da ga isplatiti mogu, a posle i onaj alat od mora preneti, i tako ću ostati, dokli Svemogući pruži svoju svetu desnicu.

Ja jesam vaše pismo primio od Gos. Arkalovića. On sada sedi na Terazijama pored naše kuće, i svaki čas se vidimo. Kad dobijete glas od mora, pišite i meni, kako je tamo, kakova je letina, je li suša. Jesam zdrav, Vas pozdravljam

Mateja

NB: Budući da nisam mogao onu nedjelju, kad sam pisao, ići u Zemun, zato je ostalo do danas. Pišite mi, jesam li dobro plan učinio, i kakvu službu ima sada naš Ivan.

U Beogradu na 7. Julija 1840.

NB: Nisam mogao poslati dukate, no jesam izmenio za banke od 10 fl. CM.

Vaš *Mateja*

4

Gospodinu

ANTONU MAŽURANIĆU
profesoru itd.

u

Zagreb

[Žig: Austrijski dvoglavi orao
— napis nečitljiv.
Žig: Brod 23. Aug.
Žig: Agram 25. Aug. 1848.]

Ljubljena Braćo Anto i Ivo!

Premda po izdvornjoj slici činim se nedostojan zvati Vas ovijem imenom: al ipak ja se prava toga ne odričem, makar još na hiljade gorjijeh belaja udarao, neg što sam do danas. Al zaista čudno mi se vidi, kad pomislim kako se nedužna narav sa mnom titra. — O koliko puta sam se već preobrazio i promijenio; što li sam već bio i što li nisam. I kad sve prošasnosti moje u misli sastavim i sajedinim, vidim gdje se još nešto veliko za me spravlja.

Otkako sam u Kranjskom Zagorju jednijem mahom lišen svega imanja i dobroga imena, čini se, da mojega ništa na svitu ne ostade, nego u našem rodnom mjestu jedan vjekoviti spomenik sazidan od Duga. Jere vjerovitelji moji mene dobro znadu, a od dužnikov nikakova pismenoga svedočanstva: štono je moja najveća pogreška.

Ništa više ne žalim, nego kad sam bio pušten iz tamnice u Zagorju ter u Ljubljani nabavio oružje, što ga odmah ne pokušao najpre na Jurju Toljanu, zatim na Burlinu, kao što sam bio plan načinio. Ali došavši iz Ljubljane u Zagorje, u onu noć u oči dana opredijeljenoga, usnio sam, gdje je došao njekaki čovik k meni i reče: »Proði se te misli, strpi se, rođen si za viša djela.« Drugi dan zatim otputovao sam u Beč, odakle sam pisao Vam jedan list glaseći o mojoj sudbini: ne znam jeste li ga primili.

Iz Beča pošao sam u Peštu, iz Pešte opet u Beč, i ovo su bila putovanja za me vrlo hasnovita. Iz Beča opet sam pošao niz Dunav u Srpski Beograd, gdjeno za uzgred u Budimu uzeo sam pasoš za tursko carstvo, dozvoljenjem samo za 4 mjeseca. Iz Beograda pošao sam u Sarajevo, gdje se i danas nalazim u dvoru Fazli-paše Šerifije, i jesam njegov naimar, a mjesec mi je 30 fl. CM. Dosada sam mu načinio jednu pilu na vrelu Miljacke, koja teče kroz Sarajevo, t. j. u Kadijinu Selu pod gorom Romanijom. A sada mu gradim mlin kod njegove kule u Sarajskom Polju. Jedan vitao (mlin) već je promilio, a brzo će, ako Bog da, i drugi. Mene paša vrlo rado ima, i čudi se mom znanju. Ja sam već ovde u njega taman sada je prošla godina. Uzrok, što Vam do sada pisao nisam, lasno ćete pogoditi: a uzrok, što sada pišem, jest dvostruk: Prvo jest, što znadem, da Vi želite za me razabrati, pa makar ja još nesretniji bio. Drugo, što i ja želim ubavijestiti se o stanju Vašemu, o našoj kući, o mojoj Mariji i o djetetu, i napokon, što se o meni misli i govori u Primorju. To sve molim, da mi što prije obznanite, ne štedeći me nimalo prekoreti u mojoj nesmotrenosti, jer ja znadem, da sam sagrešio, sagrešio, da ne mogoh žešće.

Nemojte što prišutjeti, misleć, da ću se ja još većma ražalostiti ter izdvoumiti. To ne ću, jer kroz zgode i nezgode već sam na toliko otvrdô, da prezirem sav svijet, koji se čini mi se oba me razbija kao ne svojevoljni, nego vjetrom gonjeni valovi sinjeg mora o stijene postojane Zeče: koje glavu, premda ne rese blagoslovljene masline, ni divni perivoji, koji joj po naravi prinadleže, to ipak nesmiljeni valovi ne mogu je proždrijeti, kao što su navikli slabe plavi proždirati.

Ja sa mojijem stanjem i sa svojijem okolnosti nijesam nimalo nezadovoljan, jerbo vidim, da za celokupnost naroda obdržati, jesam baš potriban bio na svojem mjestu, kao i klinac u potkovi konjskoj. I tim se ponosim, što ova oriaška zvijer narav nikako nije mogla da bude, da mene na ono mjesto ne postavi, koje je k pokretu njezinom najviše potribno.

Dobio sam list iz Ljubljane od Giontina, u kojem mi javlja, da je on moje knjige *O Graditeljstvu Mlinah*, spremio tebi, Ivo, u Karlovac; ako li je tako, molim te, da mi pošalješ preko Broda kroz ruke g. Save Nikolića na g. Špiru Rajkovića u Sarajevo.

Ovdje u Sarajevu dođoše mi u ruke Relikvije jedne nemačke knjige, podučavajuće o Taktiki, pisane posli prajskog rata; što u meni pobudi

želju većma se o ratovodstvu poučiti. Zato Vas obojicu molim, da mi jednu takovu njigu na svaki način gledate nabaviti i gori opisanim putem spremiti u Sarajevo.

Otpišite što skorije i zdravstvujte.

U Sarajevu, na post Velike Gospe 1848.

Matija M.

5

[Bilješka rukom Antuna Mažuranića: Decker Taktik der drei Massen; Infanterie, Kavallerie und Artillerie — tiskano u Berlinu 1833. u dva děla, za cěnu 6. f. srebra].

Iz Bosne, 15. kolovoza [1848]

Mislim, da Vam je poznato stanje Bosne i način gospodovanja bosanskih Turaka. Jedino mi to primijetit valja: da česta mijenjanja travničkih vezira i s njimi dolazeći carski fermani većma ugnjetavaju ubogi narod, i bijednoj raji dublje zasijecaju rane. — Došavši lanjske godine ovi vezir, čestiti Tahir-paša, sazva sve prvljence bosanske, Turke i Hrišćane u Travnik. Ali Turci to ne kazaše raji, već odoše sami. Došavši pred vezira, upita ih isti: »Što ste došli? kamo vam poslanici od hrišćana?« Odgovoriše: »Raja nije s nami hrabar (jednaka), niti je ikada na skupštinu našu dolazila«. »A što ste vi drugo nego raja carska« reče vezir, »a ako je tko među vami namjesnik carski, nek se kaže, da mu se i ja ustavši poklonim.« Ušutješe svi. »Otiđite«, reče vezir opet, »ter sa starešinami od svijeh općinâ hrišćanskijeh dođite, da s njimi zajedno po naredbi carskoj razumijete njegovu carsku volju.« Zatim bijahu pozvati nanovo starešine narodne, koji udilj i odoše; gdjeno pred svimi bi pročitan ferman carski, koji podjeljuje: 1) Jednakost slobode, to jest, da po jednih pravilih, u stvarih protežućih se na osobu čovjeka, sudi se svijem stanovnikom od Bosne; 2) Sloboda u trgovini, obrtnosti i zanatu; 3) Ukinuće kuluka (:tlake ili rabote:); 4) Obaljenje haraća i poreza.

Kako se glas o tom nesrećnom fermanu raznese po Bosni, poturice stadoše psovati cara i devlet (:vladanje:) veleć: »Ah što dočeka turska vjera, da joj kauri sude?!« — Ter da i činom pokažu svoje nehajstvo prema caru i njegovom fermanu, stadoše iznovice bijednu raju nemilo ugnjetavati. Tako onijeh dana došavši jedan seljak u Sarajevo odtovari šljive na carevom mostu, da prodaje. Nato dođe jedna poturica, nekakva lola, zagrabi šljivâ, ter otiđe. Seljak reče: »Nisu te šljive donesene na jagmu, nego na prodaju.« Ter po običaju ođešnjih seljaka opsova sisu. Ona lola nato, i ne obaziruć se, otiđe. Ali ostale poturice zavapiše: *Ima li vjere Muhamedove! Evo Vlah Turčinu opsovao majku!* Nato se sleti sva čaršija sa sohami, da ubiju Vlaha; i svaki, da čak oni, koji trčahu iz Baščaršije, vikahu: »Udri ga, i ja sam čuo, turske mi vjere, gdje mu opsova.« Ali desivši se tu blizu sejmeni (:panduri:), između sohâ ugrabe Vlaha i u konak Fazli-pašin. Nu paša ne bijaše kod kuće (:bijaše bo u Travniku:),

nego mjesto njega suđaše Sali-aga Vrago, predsjednik šure (:senata:) sarajevske: jedan od najgorih fanatika i glavni istrebitelj hrišćanstva. Pred ovoga dakle dovedoše psovatelja i š njim 4 hrišćanska trgovca, koji se desiše ondje na mostu i koji su čuli, da nije seljak opsovô majku, nego sisu. A Sali-aga ispreči jih namrgođenim očima, ter seljaku odsudi udariti 80 degenekâ, koji se otmah nabrojiše, a trgovce zatvori, da im sudi drugi dan šura (:senat:). Tim trgovci imadoše vremena, ter se blagom iskupiše. — Drugi ili treći dan zatim izmlatiše jednoga momka sohami i kamenjem, što se nije, rekoše, Turčinu s puta uklonio; poslije ga odvukoše na sud, gdje mu je Sali-aga potkusurio falakama (:ona šuplja poluga, u koju se mučeniku zadjenu noge, pa dvojica drže falake, a dvojica ga biju po potplatih:) Još su sila kojekakva zla počinili po Sarajevu i okolo njega, dok ne stiže paša iz Travnika; premda nisu ni onda sasvim prestali, jer kažu, da se je i paša pokaurio.

Uslijed istoga fermana i u isto vrijeme, kod Kulen-Vakupa u selu Lipah, beg Kulinović nagonio je žene svojih podanika, i umjesto volovâ pregao ih pod kola, ter na njih razvozio gnoj, bijući ih kandžijama, psujuć karst i vjeru kaursku, njim, caru i svemu devletu (:vladanju:), dok na jednom mjestu otiskoše kola strmo, a uboge žene ne mogoše držati, odletješe zajedno s kolih nizdo, gdje jednoj ženi izmače noga, pade na zemlju, i satriješe ju kola. To je bilo ukinuće kuluka — samo njoj siroti.

Sada odskoro sarajevski trgovac Aristodolo, ruski podanik, kupio je 30 tovara pirinča za vezirsku vojsku. Jedan dan pođe nešto po čaršiji, dok jedna poturica skoči iz dućana, potegavši pušku opali ju na istog Aristodola, ali srećom ga ne rani, već dva zrna proletješe mu kroz rukav i njedra od širokijeh, orijentalskijeh haljina. — Vi ćete sada pitati, što se je od zločinca dogodilo? Eno ga serbes (:slobodno:) po čaršiji hoda. A zašto ga je htio ubiti? Zato, što carsku vojsku opskrbljuje hranom. — »Valah, pravo jest, ne može se više živjet od kaurâ!«

Vidivši vezir, da ga se ne boje poturice, pisao je, da mu dođe vojske iz Rumelije. I eto mu sada ide 4000 nizama. Pred njih je izašao Fazli-paša u Višegrad, a u subotu, to jest na 19. kolovoza, otići će pred vojsku iz Sarajevskog polja 1200 komora (:konjâ za nosit prtljag:). Hoće li se poturice povinovati naredbi carskoj, ili će se pobiti, viditi ćemo.

6

U Sarajevu, na dan Male Gospe 1848.

Dragi brate!

Ja došavši danas iz polja, primio sam Vaš list od g. Špire Rajkovića, i razabrao žalosno stanje moje Marije. Radi toga napisao sam jedan list, kojega ovde priklopljena šaljem, a Vi ga opet otud našemu Ocu pošaljite, neka joj ga on pročita. — Ja sam ne znam, kad ću se povratiti kući, jer sam ja, bojim se, samo za ovu zemlju rođen. Turci me jako ljube radi velike mudrosti, kako kažu; a raja sve većma i većma povjerenje u me

stavlja, i otud ne more drugo slijediti, nego mitra na glavu ili kolac u dupe.

Ovdje dolaze novine zagrebačke, biogradske i peštanske, preko Broda svake nedilje po jedan put, to jest u sredu ljetom, a zimi u petak. Ja jih svaki put ne mogu čitati, jer nemam kad dojti u Sarajevo.

One 4000 vojske, što smo čekali iz Rumelije, došlo je u Sarajevo i utaborilo se na Alipašinu polju izvan varoši. A Vezir je došao iz Travnika sa 400 konjanika, ter ovde ufatio Mula-Efendi-Gloću, Efendi-Uzumiju, Saliagu Vragu, i još mloge druge, ter odvede u Travnik u tamnicu. Zatim kažu, da će u Banju Luku, te isto onako nekoje prvljence pofatati i zatvoriti, pak će se onda carski ferman čitati, po kojem se svi spahiluci uzimlju. Ali kažu Turci, da ne će Veziru onaka sreća poslužiti u Banjoj Luci, kao u Sarajevu; jer će ga Banjalučani bolje dočekati, a Sarajlije nisu pripravni bili. Čuje se, gdje šapiću Turci, da su bezi krajišnički zaključili: da će se prije podložiti banu zagrebačkomu, nego kabuliti carski ferman, kad jim već svakako timari otpadaju.

Molim Vas i opet za one knjige, koje su kod Ivana, ter mi je pošaljite.

A i one o taktiki gledajte mi svakako iz bečke antikvarije nabaviti i poslati. Zdravstvujte.

Matija.

Na Jug Slavenski se nije nitko od Sarajeva predbrojio; zato vas molim, da ga meni za ove 1/4 godine pošiljate preko Broda kroz g. Savu Nikolića u Sarajevo.

NB. Ja nisam drugom osim Vama, Ivanu i v Riki dužan. A meni su dužni na stotinu mjesta; dat će Bog, te ću ja sâm od toga red učiniti.

7

Gospodinu

ANTUNU MAŽURANIĆU

profesoru i t. d.

u

Zagreb

[Pošt. žig:
Brod. 26. Nov.
Agram, 28. Nov. 1848.
Zengg. 14. I. 1849.]

[prekriženo te stoji rukom poštara: befindet sich in Novi bei Zengg]

Draga Braćo!

Meni se čini da mojega pisma pisanoga na Malu Gospu niste primili, jer da ste primili, to bite mi već bili sigurno štogod otpisali. Sadržaj rečenoga pisma jest: »Da se ja nisam poturčio. I da ne znam pravo, kad ću kući.« — Takojer jedno pismo istog sadržaja pisao sam, da ga spremite mojoj Mariji. — A sada, pokli se je to pismo izgubilo, pišite joj Vi štogod, ako je živa.

Sada Vam ne znam drugo pisati, nego da je vezir za me saznao i dobavio me u Travnik, ter mu gradim mline na Lašvi malo više Karšle (:kasarne:). On hoće svakako, da se ja pogodim na mjesec, ali ja ne ću, jerbo bi poslije teško izum dobio: a na proleće mislim u Carigrad. — Pitaše me paše (:Fazli i Mustaj-paša:), za koliko more biti gotova mlinica; rekoh, ako ne usfali materijala i majstora, more biti za 2 mjeseca. He, rekoše, to ti čini 100 fl. CM. Ali reče vezir: 100 fl. je ništa, ti samo dobro gradi, a ja ću tebi svojom rukom platiti.

U Bosni, otkako je došlo jesenas nekoliko hiljada vojske, sve je mirno. Do proleća se još očekuje 30 hiljada, da se okol naokolo Bosna od Austrije ogradi. — Neki dan biše se glas raznio po Bosni, da Mađari nadbiše Hrvate, ufatiše Jelačića, ter iz one stope objesiše. Taj glas Turci dobro primiše, ali sada, pošto se čuje, da je Jelačić nadbio Mađare i zapalio Beč, nije jim milo, jer kažu: »Ako to bude istina, ne ima mu već takmaca do Ibrahim-paše.«

Molim Vas, pišite mi, što se kod nas radi ter nije u Novinah upisano. Takojer od naše kuće i od našeg Primorja mi što pišite. Moj list do Broda frankirajte, pod naslovom: Matija Maž. naimaru na vezirskoj kapiji, u Travnik. Pak ću ga po vezirskoj pošti i primiti. Ako mi pošaljete knjige, za koje Vas molim, to je pošaljite kô što sam Vam pisao, preko Broda, kroz g. Savu Nikolića, na g. Špiru Rajkovića u Sarajevu. Zbogom.

U Travniku, na 19. 9-bra 1848.

Matija Mažuranić

8

Blagorodnom Gospod.

VJEKOSLAVU BABUKIĆU
profesoru i t. d. i t. d.

u

Zagreb

[Žig: Austrijski dvoglavi orao
natpis nečitljiv.
Žig: Brod, 6. Dec.
Žig: Agram 9. Dec.]

U Sarajevu na 30. 9. bra 1849.

Mnogopoštovani Gospodine!

Ima već više od godina danâ, kako ja ne imam nijednoga glasa od moje braće Antuna i Ivana Mažuranića, i čudim se, gdje mi nikad ne pišu, premda znadu, gdje sam. Ja sam već ovdje više od 2 godine danâ u Bosni, bez ikoje nadežde za našu stvar, i sada sam namislio otići u Carigrad i onamo iščekivati ožuđeni čas. I jedino, što mi najvećma leži na

srcu, to vas molim, da mi što prije objasnite, jesu li živa moja braća, i gdje se nalaze.

Ovdje u Sarajevu bijaše jedan momak imenom Pavo Dujmović Vasiljević od godina 21, očiju plavih, ponešto plaćljivih obraza i kose kestenove, visine srednje. — Pošô je iz Travnika na 10. aprila 1849. i već se ne zna, kud je dospio. Zato Vas molim, da u našim narodnim novinama oglasiti dadete, ako li je gdjekod na austrijansko zemljište stupio, te se živ nalazi, da se amo u Sarajevo na znanje dade pod adresom: gos. Peri Dujmoviću Vasiljeviću. — U protivnom slučaju valjati će za njega neđužnoj raji, ponosnim osmanlijama krvavinu platiti.

Ostajem zdrav vas pozdravljajući, u Sarajevu

Vaš pokorni sluga

Matija Mažuranić

naimar Fazli-pašin

NB. rečeni momak znao je 3 zanata,
to jest mlinarstvo i puškarstvo i ćurčiluk.

DIMITRIJA DEMETER

Dr. Demetor

DIMITRIJA DEMETER

(1811–1872)

1.

Djed Dimitrije Demetra, Grigorije, pobjegao je g. 1720. iz Grčke (Ksiatista) pred teškim represalijama Turaka nakon neuspjelog iskrcavanja kneza Orlova u Lakoniji, kad je namjeravao da oslobodi balkanske kršćane od turske vlasti.[1] Grigorije Demeter je počeo trgovati u Ugarskoj, stariji sin mu Naum u Zagrebu, a mlađi sin Teodor učio je u Grazu, i zatim je ušao u očevu trgovinu Kaniži. Oko 1790. oženio se Teodor Afratijom, kćerkom drugoga grčkog uskoka Aksantija. Teodor je neko vrijeme obavljao poslove za oca u Trstu, zatim u Legradu, a već 1792. je u Zagrebu, gdje se udružio sa starijim bratom Naumom. G. 1804. postaje on, kao imućan trgovac, građaninom zagrebačkim.

Teodor je imao dva sina, Nauma (r. 1800) i Dimitriju (r. 9/21. srpnja 1811.) i četiri kćeri: Jelisavetu (r. 1806., udatu Nikolić), Mariju (r. 1808., udatu Dumtsa), Aleksandru (r. 1815., udatu za Ivana Mažuranića) i Rozu (r. 1817., neudatu). Naum se posvetio trgovini i dalje vodio očev posao, a Dimitrija je bio poslan u škole.

U obitelji se, dakako, govorilo grčki, pratili se događaji u domovini, podupirali se oslobodilački pokreti, hetairia filomuson (ἑταιρία φιλομούσων): »društvo prijatelja Muzâ«, kojemu je bila svrha dizanje narodne obrazovanosti i samosvijesti, a pratila se dakako i novogrčka književnost. Tako se čuvala grčka tradicija, a Afratijina stara majka pričala je o užasima, što su ih pretrpjeli od Turaka, odnosno njihovih arnautskih vojnika: njezina rođenog brata da su bacili u kotao vrela ulja!

Ali okolina i škole hrvatske unosile su sve više i hrvatski duh u Demetrovu porodicu. Dimitrija je i išao u zagrebačku gimnaziju, sklopio đačka poznanstva i prijateljstva i živo sudjelovao u svim đačkim akcijama, pa tako i g. 1826. u oslobođenju nesretnog Krajačića iz zatvora okrutnog i lakomog štitnika mu ujaka, — koju je zgodu obradio Veber u noveli »Đački dobrotvor«.[2]

---

[1] Najiscrpljiviju biografiju Demetrovu napisao je kao uvod u izdanje *Teute i Grobničkog polja* (Matica Hrvatska, Zagreb 1891) Vladimir Mažuranić: *Dimitrija Demeter* str. III-LXXXV. — Prije toga je izišao u karlovačkom »Glasonoši« (god. 1862, god. II, br. 29 i 30) članak Đure Deželića: *Dr. Dimitrije Demeter* (u nizu članaka: »Životopisi slavnih književnika jugoslavenskih«).

[2] Deželić piše: »Ovaj čudnovati događaj djelovaše toli jako na živahnu maštu Demetrovu, da ga je za njekoliko dana kasnije u latinskom jeziku dramatizirao«. (Glasonoša, 29). — V. Mažuranić veli: »Ja o tom nijesam u krugu obitelji čuo pripovijedati« (o. c. IX.).

Još kao gimnazijalac u Zagrebu napisao je na novogrčkom jeziku, u šesnaestoj godini, dramatičnu pjesmu *Virginija* — o djevici, koja je bila žrtva pohote konzula Apija Klaudija.[3]

G. 1827. pošao je Dimitrija u Graz na filozofiju. Dok je bio u Grazu, umro mu je otac (1828); tim povodom ispjevao je Dimitrija novogrčku elegiju: *Na grobu moga oca.*[4] Kako je po oporuci očevoj imutak ostao pola Naumu, a pola Dimitriji (po isplati opreme za sestre), to je Dimitrija mogao živjeti bez materijalnih briga. Novac je ostao u poslu, koji je vodio Naum.

Svršivši filozofiju u Grazu g. 1829. krenuo je Demeter u Beč, da sluša medicinu (1830—1834). Beč, kao jako kulturno središte, mnogo je djelovao na njega. Naročito Burgtheater svojim visokim nivôom, i po repertoaru i po umjetnicima, imao je odlučnog utjecaja na formiranje Demetrovih sklonosti za kazalište i za dramsku umjetnost, što je konačno udarilo biljeg cijelomu kasnijemu Demetrovu životu i radu.

Demeter je u Beču ušao u krug mladih Hrvata, koji su kao i on bili zaneseni za književnost i umjetnost; među ostalim bili su tu: Jakov Užarević, Fran Kurelac, Ljudevit Vukotinović i dr. Sastajali su se u Alserstadtu u gostionici »Riedhof« i u Josefstadtu u gostionici »Morgenstern«, koju su obično nazivali »Danicom«. Razgovarali su o političkim događajima (srpanjska revolucija 1830.), o svjetskoj književnosti (Byron, Puškin, Hugo, Schiller, Goethe, Grillparzer), o umjetnosti, a naročito o kazalištu, koje je na njih toliko djelovalo, da je na pr. Užarević zbog njega zanemario studij medicine, a i kasnije ga je čitav život vuklo srce u Beč.[5]

Demeter je ipak polagao propisane ispite, a g. 1834. krenuo je iz Beča u Italiju, gdje je proboravio dvije godine (1834—1836). U Padovi je 1836. dobio doktorsku diplomu (tezom *De meningitide*). Uto mu je umrla majka (1836). Dok se vraćao iz Italije preko Hrvatskog primorja, konačno je u njemu prevladao osjećaj pripadnosti narodu, u kom se rodio i gdje je živio, i po svom dolasku u Zagreb prionuo je oduševljeno uz pokret hrvatskih preporoditelja — iliraca.[6]

2.

Povratak u Zagreb preko Hrvatskog primorja bio je važan događaj u životu Demetrovu. Sam kaže, kako je tom zgodom prvi put vidio Grobničko polje. »Ono njegovo kamenje silno se mene dojmilo, i to bijaše povod mojoj pjesni. Sve misli, koje me na pogledu toga svetoga polja obuzeše, ubilježih u svoj

[3] Deželić tvrdi da je Demeter napisao u Grazu dvije novogrčke drame: *Virginija* i *Dion*. — Po Mažuraniću, prva je napisana još u Zagrebu, a druga se nije našla u ostavštini.

[4] Nekoliko kitica prevedenih na hrvatski štampano je Vl. Mažuranić (o. c. X.).

[5] V. Mažuranić, 1. c. XIII. — Prigodom smrti tragetkinje Sofije Müller (1830) ispjevao je Demeter novogrčku elegiju (Mažur. 1. c. XII.).

[6] U Draškovićevoj knjižici *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter* (Z. 1838) dodan je na kraju (str. 49—53): *Noch ein Wort von einem Adoptiv—Ilirier*. To je Dimitrija Demeter (v. Šurmin, Hrv. preporod II. 105). Dakako, Demeter se deklarira »adoptivnim Ilirom«.

dnevnik, iz kojega se zatim porodi ova pjesan; ona je dakle plod ushita«. A kako je bio pod dojmom nedavne smrti svoje majke, kojoj — kao ni ocu — nije mogao da zaklopi na samrti oči, to je i ta bol našla refleksa u pjesni:

I mom srcu moć sudbine
Već zadade ranu mnogu;
Al ne diram grobne tmine:
Tako volja bješe Bogu;
Ta svaki se k ovoj zgodi
Na tom svijetu čovjek rodi.

Gubitkom roditelja izgubio je i vezu s njihovom domovinom Heladom; konačno je u Hrvatskoj našao svoju drugu domovinu. Iz boli za roditeljima i iz ushita prema novoj domovini rodila se Demetrova romantična pjesan *Grobničko polje.*

Pjesan je izišla u I. knjizi Vrazova »Kola« god. 1842. No njena je klica niknula već g. 1836., a vjerojatno je djelo bilo i gotovo znatno prije, nego što je bilo štampano. I iz nesigurna metra i ritma vidi se još ruka početnika. A i dojmovi su još neizblijedjeli, svježi i neposredno izraženi.

Tehnika je kao u Byrona ili u Puškina: niz slika, lirskih intoniranih, koje zajedno daju dojam prilično raskidane radnje, ali osjećajno zaokružene. Romantična tehnika, koja je značajna i za Mažuranićev ep, samo što je tamo dobila neisporedivo grandiozniji izražaj. Ali pjesan nije bez topline, prožeta je iskrenim rodoljubljem, i svakako jedan od dosta čitkih proizvoda preporodne književnosti. A čak je i popularnost doživjela budnica *Prosto zrakom ptica leti,* koja je izražavala borbene osjećaje naroda ne samo u doba madžarskog pritiska za preporoda, nego i kasnije:

Prosto zrakom ptica leti,
Prosto gorom zvijer prolazi,
A ja da se lanci speti
Dam tuđincu, da me gazi?
Tko ne voli umrijet prije,
U tom naša krv ne bije!
. . . . . .
Sam ću upalit krov nad glavom,
Pripravit si grob gorući,
Neg' da tuđin mojim pravom
U mojoj se bani kući.
Tko to izvest gotov nije,
U tom naša krv ne bije!

To je ujedno i vrhunac lirizma Demetrova. Osjećajući, da mu lirska žica nije prirođena, Demeter lirskih pjesama tako reći i nije pisao. Više puta se spominje njegova prigodnica *Utjeha Iliriji* (Danica 1839., br. 12), koja je ispjevana prigodom proglašenja srpskog ustava g. 1839. i koja kulminira u stihovima:

Što ti ote nebrojeni
Broj dušmana, sve to će ti
Srb i Hrvat sjedinjeni,
Vjeruj, natrag još donijeti.
I starom će slavom ime
Opet sinut Ilirije,
I dičit se rod Tvoj njime,
Kako se je divio prije.

Pjesma je tako oduševila starog Janka Draškovića, da je odmah u slijedećem broju Danice objavio svoj *Odziv na dra Dimitrije Demetra »Utjehu Iliriji«*, gdje poručuje Demetru:

I kad spasit daješ
Staru slogu zlatu,
Bratski cjelov daješ
Srbu i Hrvatu . . .

Vatra dakle i hvala,
Ku je svijest tva zrekla,
U srcu se užgala
Rodu, i čast ti stekla!

Odmah u prvim godinama svoje pjesničke djelatnosti, dakle u godinama 1836–1837., radio je Demeter i na dramskom polju. Jer već god. 1838. izlazi prva knjiga njegovih *Dramatičkih pokušenja*, u kojoj su štampane dvije drame: *Ljubav i dužnost*, prema »Zorislavi« Antuna Gleđevića, i *Krvava osveta*, prema »Sunčanici« Šiška Gundulića. U predgovoru pisac ističe, da je iz »Zorislave« uzeo samo nekoliko strofa, jer su mu se učinile pjesnički lijepima, a iz »Sunčanice« niti jednoga retka. Prema tomu, veli »nisu mi gore imenovani igrokazi drugu uslugu pružiti mogli, nego što stare kronike mnogim inim pjesnikom pružaju, koji iz njih čine za svoja dramatička djela vade.«

Prve Demetrove drame, unatoč spomenutih uzora, stvarno su njegova djela, kojima je, kako je sam istaknuo, samo sadržaj uzeo od dubrovačkih pjesnika. To su drame u pravom romantičkom stilu, gdje se radi o oprekama između ljubavi i dužnosti, o sukobima između svojih najbližih, o nepoznatim junacima, koji kriju ime, o žestokim ljubavnim strastima, o teškim opasnostima, i o spasu u zadnji čas. Sve puno neočekivanih efekata, ali nevjerojatno i bez psihološke opravdanosti. »Obje su drame zanimljive kao pokus, ali umjetničke vrijednosti nemaju« (Barac).

U predgovoru ovoj knjizi Demeter izražava svoje misli o drami: »Dramatičko pjesništvo skupa s kazalištem, sa kojega se očituje, jest bez dvojbe jedno od najglavnijih sredstava za rasprostranit izobraženje; jerbo . . . *omne tulit punctum qui miscuit utile dulci*, to jest: »izvršio je onaj sva, koji je korisno sa ugodnim sjediniti znao« . . . Nu ne gledeć na to, da dobro uređeno kazalište k oplemenjenju ukusa, društvenoga života i srca vrlo mnogo doprinaša, već i

zato našu pozornost zaslužuje, jer š njega književni jezik najlaglje, najbrže i najopćenije rasprostranit se može.«

Demeter je dakle imao u vidu i nacionalni i socijalni moment, što ga kazalište unosi u kulturni život naroda, pa je zato sav svoj život posvetio stvaranju, razvijanju i podizanju nivôa hrvatskoga kazališta.

Taj je rad donekle i omeo izlaženje drugog dijela »Dramatičkih pokušenja«; taj dio izlazi tek šest godina kasnije (1844). U predgovoru tomu dijelu ispričava se pisac, da još uvijek nije prodao sve istiske prvoga sveska. »Nu izvan ovoga na svaki način važnoga uzroka bijahu još i druge okolnosti, koje su mi prepriječile moju riječ obdržati. Slavni odbor čitaonice zagrebačke zamoli me, kada narodno teatralno društvo iz Novog Sada u Zagreb doći učini, da ravnateljstvo nad njim primem, što jesam i s radošću učinio, misleći, da ću time k razvitku narodnosti naše krepko sudjelovati moći. Da je upravljanje kazališta, ako su mu sučlani i savršeni predstavljaoci, veoma trudan posao, koji iziskuje svekoliko vrijeme onoga, koj se š njime bavi, svaki će uvidjeti, koji iole o tom ponjatja ima, kamoli pako, kao što je bilo kod nas, kada teatralno društvo skoro od samih početnika sastoji! Tu je više trebalo, nego samo probe nadzirati, račune voditi, i komade k predstavljanju određivati. K tomu je još došlo, da je rečeno društvo malo komada sa sobom donijelo, a većom su stranom takvi bili. da su se prekrojiti morali za zagrebačko općinstvo, koje je priviklo boljem ukusu po tamo opstojećem njemačkom teatru. Istina, da su mi mnogi domoroci prijateljski u tom teškom poslu ruku pružili; nu ipak veći dio toga truda morao je naravno na onoga pasti, kojega se je uspjeh našega kazališta neposredstveno ticao. Iz toga uzroka morao sam se također postarati za prevod dobrih komada u naš jezik, i očitovati mogu, da je kroz vrijeme mojeg upravljanja iz moga pera proisteklo više nego polak tuceta komada, koji se većom stranom utišteni nalaze u izboru domorodnoga kazališta, koji je naš mnogozaslužni domorodac dr. Ljudevit Gaj, na svoje troškove izdao. To neka ispriča moje dugo mučanje.«

U drugom svesku *Dramatičkih pokušenja* štampana je *Teuta*, historijska drama iz prošlosti Ilira. Kako su naši preporoditelji Ilire smatrali predima, to je »Teuta« trebala biti nacionalna drama velikoga stila. Demeter se uglavnom držao Polibija, i u predgovoru veli, da nije nikada prekoračio granice poetičke slobode; a što ima nešto anahronizama, to se nalazi i u najizvrsnijim pjesničkim djelima svih vremena.

Jezgra drame je u tome, što ponosita ilirska kraljica Teuta, udova kralja Agrona, odbija ljubav Dimitra Hvaranina, zapovjednika ilirskog brodovlja, jer joj nije ravan. Zato se on stavlja u službu Rimljana i pomoću njih postaje kraljem, a Teuta mora bježati. No Dimitar joj ponovo očituje ljubav i nudi krunu; ona ljubav prihvaća, ali vladanje prepušta Dimitru. Sada opet Rimljani obaraju Dimitra i stavljaju na prijestolje Pineza, sina Triteute, prve žene kralja Agrona. Dimitar pogine u boju na moru, a Teuta se baca s balkona u more.

Teuta je naširoko zasnovana drama, puna napetosti i promjena, vrlo efektnih situacija; ima scena idiličkih, scena s masama, potresnih ratnih slika; ima plemenitih karaktera i podmuklih spletkara; ima nježnosti i strasti, rodoljublja i izdaje. Kao prava romantičarska drama, ona ima neočekivanih obrata

i iznenadnih pojava licâ, koja nisu ničim pripravljena; ima neki fatum, koji upravlja događajima; ima lijepih tirada, koje mogu zanijeti gledaoca.

Drama je napisana u vrijeme, kad su se počele javljati trzavice i među samim Ilircima i kad su borbe s madžaronima postajale sve ogorčenije. Ona je pokazivala primjere, kuda mogu voditi lične ambicije i šta se sve može dogoditi s narodom, ako u njemu vlada nesloga.

Ima *Teuta* i svojih uzora u svjetskoj književnosti; naročito se može pronaći utjecaj Schillerove »Marije Stuart«, s kojom ima i analognih scena. Ali najveći nedostatak je u tome, što Demeter nije uspio dovoljno psihološki opravdati stanovite prijelaze. Njegov patos može fascinirati, ali ne može dati dublji unutarnji život licima. Kad prođe čar riječi, činjenicama često fali uvjerljivost.

Teuta je nesumnjivo najviši dramski domet preporodne književnosti. Kad se htjelo »Teutu« izvesti, trebalo je provesti niz kraćenja; Demeter je to izvršio s vrlo mnogo ukusa. Ali i to je bilo predugo. Na premijeri, 13. ožujka 1864., predstava je trajala do jedne ure po polnoći. Istina je, općinstvo je ustrajalo i prirediло ovacije pjesniku. Ali drama se nije održala na sceni ni kod Miletićeva pokušaja, da je opet donese na scenu u Markovićevoj preradbi (1. rujna 1894.). »Teuta« je ipak djelo vrlo inteligentna i književno obrazovana čovjeka, koji je kadar mnogo toga učiniti razumom i ukusom. Ali živo i trajno vrijedno umjetničko djelo nije.

Isti je uzrok, zašto i novele Demetrove nisu ostale živim književnim djelima. One su proizvod književne kulture, a ne stvaralačke potrebe. Demeter ih je napisao četiri: *Ivo i Neda* i *Vijavica* u »Iskri«, almanahu za g. 1844., *Otac i sin* i *Jedna noć* u »Iskri« za g. 1846. Dvije su historijske: »Ivo i Neda« se događaju u Trogiru srednjega vijeka, a »Otac i sin« u Hercegovini 15. stoljeća, za Stjepana Hranića Kosače. Demeter znade uglavnom dobro pripovijedati; radnju zapliću spletkari; zapletaji su motivirani romantički: mržnja među nekadanjim prijateljima *(Ivo i Neda)*, pravi i lažni prijatelji *(Vijavica* i *Jedna noć)*, otmica *(Jedna noć)*, napetost između oca i sina, koja dovodi do ubojstva *(Otac i sin)*. Karakteri su izrađeni u tehnici crno-bijelo: ili su vrlo plemeniti ili vrlo loši.

Demetrove su novele napisane u želji, da se hrvatskoj publici dade u ruke hrvatsko štivo; trebalo je osvajati čitaoce za hrvatsku knjigu. Kako je Demeter bio redaktor »Iskre«, čini se, da je te novele napisao, jer nije dobio od drugih pisaca dovoljno potrebitog gradiva, dakle iz uredničkih dužnosti.

Književni rad Demetrov okarakterizirao je Barac ovako: »Građu za svoje opsežnije pjesmotvore uzeo je Demeter iz hrvatske ili ilirske prošlosti ... Svoju je građu prožimao rodoljubnim tendencijama u duhu ilirizma ... Demetrova su književna djela sastavljena u obliku tadašnjih evropskih pjesničkih proizvoda slične vrste. Pokazuju to i fabula i kompozicija. Pišući pripovijetke slijedio je u prvom redu Puškina. Za »Vijavicu« to i sam kaže. Komponirajući »Grobničko polje« očito se poveo za Byronom. A njegove su drame po svom sklopu rađene prema tadašnjoj evropskoj dramatici.«[7]

[7] A. Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije.* — Knjiga I. *Književnost ilirizma.* Zagreb 1954, str. 248 i *carptim.*

3.

Da Demeter nije ništa drugo učinio, nego napisao *Grobničko polje* i *Teutu*, zaslužio bi časno mjesto u povijesti hrvatske preporodne književnosti, odmah iza Mažuranića, Vraza i Preradovića, pored Nemčića, a ispred Bogovića, kojemu je pretečom na polju nacionalne drame visokog stila.

Ali Demetra ide prvo mjesto u povijesti stvaranja hrvatskog kazališta. To je bio njegov životni cilj, i tomu cilju posvetio je sve svoje sile, i umne i materijalne.

Već u predgovoru prvoj knjizi *Dramatički pokušaji* (1839), ističe važnost kazališta za narodnu kulturu, a kako Babukić slijedeće godine (Danica 1839., br. 41) iznosi, Siščani su baš na Demetrov savjet upriličili predstavu Kukuljevićeva *Jurana i Sofije* (2. i 6. list. 1839.). Skoro iza toga (Danica 1839. br. 46) objavljuje lični prijatelj Demetrov, Henrik Börnstein, direktor gradskoga njemačkog teatra u Zagrebu, rodom Čeh, prvi formalni prijedlog, kako bi se moglo narodno kazalište stvoriti: da se od članova njemačkog kazališta odaberu oni, koji su Slaveni i lakše bi naučili hrvatski, pa da uz pomoć nekolicine domorodaca pripreme koju hrvatsku predstavu.

Demeter odmah započne sakupljanje za hrvatske kazališne predstave, a »sabor« (glavna skupština) zagrebačke čitaonice, koji se sastao 24. siječnja 1840., povjeri mu, da organizira hrvatsku kazališnu sezonu, i imenuje ga blagajnikom sakupljenih prinosa. Rezultat te akcije bio je dolazak novosadske glumačke družine (10 članova, od toga dva ženska člana) u Zagreb, na temelju ugovora, sklopljenog na njemačkom jeziku u Varadinu, 19. svibnja 1840. Već 10. lipnja davan je, nakon prologa Ivana Mažuranića, kao prva predstava, Kukuljevićev komad »Juran i Sofija«. Tokom triju mjeseci izvršeno je dvadesetak hrvatskih predstava.[8]

Kako je repertoar bio dosta mršav, počeše Demeter, Užarević, Kukuljević, Vukotinović i dr. prevoditi kazališna djela svjetske književnosti, od kojih je jedan dio izišao otisnut u zbirci *Izbor igrokaza ilirskoga kazališta* (10 sv., 1841—1842). Osim toga je društvo ilirske čitaonice od 1. rujna 1840. angažiralo i Jozefinu Vagi, Poljakinju, članicu njemačkoga kazališta, kao rutiniranu glumicu. Na kakve je teškoće Demeter nailazio u svom radu kao neke vrste direktor, spominje u citiranom već uvodu prve knjige svojih *Pokušenja.*

30. kolovoza završila je sezona u Zagrebu, i od početka rujna gostuje »ilirsko kazalište« u Karlovcu, od 5. studenoga u Sisku, a 9. prosinca opet je u Zagrebu. Angažiraju se i neki novi članovi, a među njima i Zagrepčanka Franjica Vesel, koja pokazuje naročiti glumački talenat. Uz znatnu potporu Haulikovu dođe do sabiranja prinosa za kazalište s prilično dobrim uspjehom. Pomišlja se i na izdavanje dionica za kazalište. S Börnsteinom je sklopljen ugovor, da se u Stankovićevoj zgradi priredi svakog utorka po jedna hrvatska predstava. Računi

[8] Glavno vrelo za stariju povijest hrvatskog kazališta je biografija Demetrova od Vl. Mažuranića (cf. bilj. 1) i: Nikola Andrić: *Spomen knjiga Hrvatskog zem. kazališta pri otvorenju nove kazališne zgrade.* Z. 1895.

Demetrovi za prvu sezonu pokazuju manjak od 462 forinta; manjak je pokrio Demeter iz svoga džepa.[9]

Druga sezona završila je 31. ožujka 1841. Društvo nakon toga gostuje u Karlovcu s velikim uspjehom; sve više se ističe talenat Franjice Vesel. Demeter se zagrijava za nju i želi je dati dalje izobraziti; zato putuje u Graz i u Beč, ali zasad još bez uspjeha.

Treća sezona počela je 26. kolovoza 1841. nakon povratka glumaca u Zagreb. Bila je to i posljednja. Svršila je s deficitom, koji je preuzela na se čitaonica. Kako se u Beogradu sastavilo diletantsko pozorišno društvo, pošli su i zagrebački glumci 16. veljače 1842. u Beograd. To više i nisu »Novosađani«; glavne role prešle su u ruke zagrebačkih lica: Badlaj, Tkalac, i gospođâ Stein-Maretić i Vesel.

Gotovo četiri godine vlada u Zagrebu zatišje u kazališnom životu. Demeter objelodanjuje 1842. *Grobničko polje*, 1844. *Teutu*, a u društvu s Ivanom Havličekom priređuje dva godišta almanaha *Iskre* (1844. i 1846.), gdje izlaze uz ostalo i njegove novele, a 1846. Mažuranićeva *Smrt Čengić-age*. Hrvatska se publika zadovoljavala po kojom hrvatski otpjevanom arijom u kazalištu, ili raznim »sjediljkama«, na kojima se muziciralo i deklamiralo. Nekoliko diletantskih predstava na hrvatskom jeziku priredio je upravitelj njemačke opere Ling; među dobrovoljcima nastupio je g. 1845. prvi put Josip Freudenreich, inače bubnjar kod kaptolske građanske garde.

Međutim je nastojanjem neumornoga Alberta Štrige, po struci pravnika, ali izvrsnog pjevača, koji je još kao student stvorio pjevačku organizaciju mladih ljudi, koja je pjevanjem dizala i bodrila narodnu svijest u Zagrebu — Vatroslav Lisinski komponirao prvu hrvatsku operu *Ljubav i zloba*, kojoj je prvotni tekst napisao Janko Car, ali ga je temeljito preradio Dimitrije Demeter. Dan 28. ožujka 1846., kad je opera bila prvi put izvedena, bio je dan narodnog slavlja. Sudjelovali su: Sidonija Rubido-Erdödy (2. sopran), Franjo Stazić (kasniji Stoeger u Beču i Pešti, I. tenor), Štriga (I. bariton) i dr. U zboru su pjevali sami dobrovoljci, sinovi i kćeri odličnih građana (među njima i Stanko Vraz). Opera se do 4. travnja davala pet puta, a g. 1847., još dva puta (23. i 24. listopada). Tako luksuzne opreme nije bilo vjerojatno nikada više kod nas. Sav je namještaj bio izvoran, posuđen od tadanjih rodoljuba. Sam dijadem primadonin vrijedio je 40.000 forinti!

Takav ogroman uspjeh prve hrvatske opere nije mogao ostati bez utjecaja na hrvatsku dramu. Već god. 1846. su članovi njemačkog teatra, koji su bili vješti hrvatskom jeziku, i neki dobrovoljci odigrali nekoliko hrvatskih komada. Ali predstave su bile tako loše, da je opet Demeter morao prihvatiti stvar u svoje ruke. Sabiranjem se smoglo nešto novaca, i tako se formirala kazališna družina s Josipom Freudenreichom, bratom Franjom-Grgom, Čehom Kornišem, Vagicom za starije uloge i Franjicom Vesel za mlađe. (Ona je međutim igrala u Celovcu i Grazu, a sada ju je Demeter pozvao u Zagreb.)

Predstave su se redale sve do kolovoza 1847.; zatim je društvo gostovalo u Karlovcu, a od jeseni 1847. do proljeća 1848. predstavljalo je u Zagrebu. Burni

[9] Vl. Mažuranić, o. c., XXII.

događaji 1848. odvratili su opet interes općinstva od kazališta. Hrvatska se glumačka družina raspala.

Za rata Demeter izdaje *Südslavische Zeitung*. G. 1849. uređuje *Danicu*, koja u sredini godine prestaje izlaziti. Potkraj godine ulazi u hrvatsko-srpski odsjek odbora za pravnu terminologiju u Beču, koja izlazi g. 1853. (*Juridisch politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs*. Wien 1853). A kako je po smrti brata Nauma (1848) ostao u teškim materijalnim prilikama, imenuje ga Jelačić (dekretom od 11. prosinca 1850.) privremenim prevoditeljem i od g. 1851. urednikom službenih novina. U to je vrijeme napisao i libreto za operu *Porin*.

G. 1851. kupljena je Stankovićeva kazališna zgrada od vlade za 46.000 forinti. Na poticaj Demetrov izda ban g. 1852. oglas na rodoljube s pozivom na upis dionica za ustroj kazališnog društva. Već u siječnju imenovana je uprava (odbor) narodnog kazališta, s ekonomsko-administrativnim i artističkim odsjekom. Odborov dramaturg Demeter uspio je prirediti g. 1852. vrlo uspjelu predstavu »Gospodične od Saint-Cyra«, no stalne kazališne družine nije bilo moguće sastaviti, jer se nitko nije odazvao pozivu odbora, da se javi za glumca. Kazališna se zgrada iznajmljuje g. 1853. i 1854. stranim družinama (već u jesen 1852. impresariju Brambilli).

Demetra zadesi uto još jedan teški udarac: njegova predestinirana zaručnica Franjica Vesel, koja je tada bila glumica u Bratislavi, umre 18. lipnja 1852. od sušice. Demeter je dugo nije mogao prežaliti; ostao je neženja do smrti. Za Franjicu je napisao na njemačkom jeziku dramu *Der Eispalast* (prema romanu Lažečnikova), punu dramatičkih efekata, koja, dakako, nije bila nikad prikazivana niti štampana.

God. 1854. odluči kazališni odbor da preuzme u svoje ruke sam organizaciju kazališne družine. Demeter bude poslan u tu svrhu u Beč; on nađe i članove, ali zbog prevelikih predujmova imao je neprilika s odborom, pa ih je morao dobar dio sam preuzeti i (uz pomoć sestre Roze i prijatelja Mallina) podmiriti.

Novi njemački direktor Stefan angažirao je i nekoliko vrsnih sila, koje su bile kadre igrati hrvatski (Adelsheimica, kasnije braća Freudenreich, Milan). Demeter je dramaturg. Kako ima slab izbor komada, prevodi ih s njemačkoga. 27. veljače 1855. iznosi Nemčićevu komediju pod naslovom: *Varmeđijska restauracija ili Tko će biti veliki sudac*. Stefanova sezona trajala je do konca 1855. i bila je deficitarna; dio deficita na hrvatskim predstavama pokrio se prihodom od njemačkih predstava, no ne sav deficit.

Kazališna družina gostovala je, pod vodstvom Freudenreichovim, u Karlovcu, a na jesen se vratila u Zagreb. Stefan je dobio subvenciju, i 4. studenoga 1855. daje se Banova *Mejrima* s velikim uspjehom, iako jedan dio glumaca vrlo loše govori hrvatski.

Stefana na neko vrijeme zamjenjuje Blattner, koji ne daje hrvatskih predstava, jer da nema za njih glumaca. Demeter mu nasnubi Freudenreicha, Norvegicu i Ivanu Bajzovu. Redatelj Freudenreich iznese 7. veljače 1857. svoje *Graničare*. Bio je to velik uspjeh kod publike. Nakon odlaska Blattnerova, odbor povjerava opet Demetru brigu oko kazališta. Pod njegovim ravnateljstvom daje se 6. siječnja 1858. Freudenreichova *Crna kraljica*. Uza sve to, što sve bolje sile pridolaze u kazalište (Andrijević, Mandrović), ono je u vječitim financijskim

teškoćama. Demeter traži subvenciju vlade. Ali germanizatorski režim toga doba ne želi uspjeh hrvatskoga kazališta i pravi različite poteškoće birokratske naravi. Tako se cijele god. 1859. i preko polovice 1860. nije davala nijedna hrvatska predstava. U srpnju 1860. gostovala je čak jedna madžarska družina, ali je bila od građanstva primljena vrlo ljubezno, u znak protesta protiv nasilnog njemčarenja. Kad je madžarska primadona otpjevala »Gdje je stanak moj«, bila je zasuta cvijećem. Dramske predstave bile su dakako prazne, jer nitko nije znao madžarski.

Kad je podjesen 1860. kazalište bilo opet iznajmljeno Brambilli, obećao je on, da će davati i hrvatske predstave. Sad su opet u Zagrebu braća Freudenreich, Norvegova, Adelsheimova, Bajza, Mandrović i nova sila Maca Perisova. 29. rujna davala se *Crna kraljica*. Poslije toga još 11 hrvatskih predstava. Ali germanizatorski sistem se rušio, a građanstvu su dozlogrdile njemačke predstave. Kad se 24. studenoga 1860. davao njemački komad *Peter Szapáry*, mladež je stala bacati na pozornicu trule jabuke, jaja, slamnate vijence i luk crvenac, i otjerala je njemačke glumce. I to zauvijek.

Sada opet postaje dramaturgom i upraviteljem Demeter, koji preuzima sve ugovore Brambilline i popunjava ansambl novim vrsnim silama. Sabor je god. 1861. proglasio kazalište zemaljskim zavodom. Ono dobiva potporu, ali je uvijek u materijalnim teškoćama. Freudenreich uvodi operetu, a Demeter to prihvaća, nadajući se, da će opereta privući općinstvo u kazalište. G. 1864. daje se *Teuta* (13. ožujka) uz velike ovacije autoru, a »Naše gore list« piše: »Čini nam se, ne imamo krivo, ako mislimo, da su sjajni oni časi veleslavlja najkrasniji od svih, što ih je dr. Dimitrija Demeter doživio.«

Već prije (28. veljače 1864.) davan je, uz veliko slavlje sa strane općinstva, Subotićev *Zvonimir*. (Subotić je bio predsjednik kazališnog odbora od g. 1863–1867.) Unatoč Goetheova *Egmonta*, Scribeova *Grofa Essexa*, Hebbelove *Agnes Bernauer* u godinama 1865. i 1866. deficit je stalna pojava u kazalištu. Uz to dolaze i napadaji mlađe generacije. Šenoa prigovara tomu, da se daju neznatni njemački autori Raupach, Kotzebue, Nestroy, Raimund, a trebalo bi da se daju Augier, Dumas, Sardou, Gogolj i Ostrovski. Treba unositi dobru literaturu, a ne davati besmislene njemačke lakrdije i Offenbachove operete. Treba unijeti u kazalište i *narodni duh, a ne samo narodni jezik*. Po Šenoinu mišljenju, u kazalištu sjede birokrati i »iskipjele veličine, kojima se je cijeli rad ograničivao na sastavljanje zapisnika« (Pozor, 4—12. rujna 1866.).[10]

Demeter je već klonuo i zdravlje mu je bilo narušeno. Odbor raspiše 7. kol. 1867. natječaj za novog artističkog ravnatelja, za koje se mjesto natjecao, uz ostale, i August Šenoa. Dopisom dvorske kancelarije od 6. kolovoza 1868. bude Šenoa imenovan artističkim ravnateljem, a Demeter, kojega je starija dob – stajalo je u otpisu namjesničkog vijeća — »posvema lišila fizičke okretnosti, koja je u njegovu zvanju vrlo potrebna, a uz preveliku se njegovu prirodnu blagodušnost i glumačko osoblje uzobijestilo, a zapt se razvezao«, bude imenovan začasnim »literarnim ravnateljem« uz istu nagradu, koju je i dotad dobivao.

Vlada se nadala, da će Šenoinim imenovanjem doći novi duh u kazalište, kojim je zavladala neka letargija. Demeter je ostario, od njega se nije moglo

[10] Andrić, *Spomen knjiga*, 46.

očekivati, da će moći uvoditi u kazalište bilo kakav novi umjetnički smjer, ili da će uspostaviti rasklimanu disciplinu. On je dobio novi naslov, ali je stvarno stavljen u mir.

Koliko je Šenoa u svojem nastojanju uspio, o tome govore anali kazališta. Ali u prvom broju »Vijenca« g. 1873. iznosi i on svoje dramaturške jade. Tuži se na nedosljednost javnog mišljenja i hirovitost općinstva. Mjesto stručne kritike vlada žurnalistički diletantizam. Što god se davalo, uvijek se nađe netko, tko grdi. Uzorne drame, prve opere, tragedije, lakrdije, francuske i njemačke — netko grdi... On se pati, veli, čitajući stotine drama i tražeći stvari za nas zgodne, popravljajući prijevode — radeći dan i noć, a ovamo ga izgrdi kakvo nepozvano golobrado momče bez savjesti i znanja, da bi se čovjek najradije okanio svakog javnog rada... Na zagrebačkoj bi pozornici trebalo, po uvjerenju Šenoinu, davati operu, tragediju, operetu, komediju, lakrdiju, glumu, balet, pantomimu, i to svaki dan nešto novo, onda — *možda* ne bi bilo deficita.[11]

Šenoino priznanje — Demetru zadovoljština.

4.

U miru Demeter ne miruje. Još prevodi Sardoua, Nestroya, Goethea, libreto »Momci na brod«, piše prigodnu igru »Pomoć iznenada«, i g. 1870. pokreće u Hartmannovoj nakladi i uređuje književni list »Hrvatski Sokol«.

Ali i u tom listu ne može da ne obrati svoje misli kazalištu. U »listku« od 1. do 7. broja piše članak pod naslovom *Narodno kazalište*. Iznoseći svoje misli o zadaći narodnog kazališta, on se u stvari brani od prigovora Šenoinih, da *nije dosta samo narodni jezik*, pa da se kazalište može zvati narodnim. »Narodna kazališta u strogom smislu riječi zovu se takova, na kojih se isključivo predstavljaju komadi, koji pripadaju narodu (dakle ne prijevodi), kao što je Théâtre Français u Parizu, i kao što su barem njekad bila kazališta *Covent-garden* i *Drury-lane* u Londonu; koja dakle tako ovimi komadi, kao i načinom predstavljanja, zastupaju značaj dotičnoga naroda i dosljedno služe za ugled svim ostalim kazalištem dotične zemlje«, veli Demeter. Nijemci nemaju takva kazališta: pa i ona, koja nose u naslovu ime »Narodno«, samo igraju na njemačkom jeziku, ali ne igraju isključivo izvorne komade.

»Ne bi li bilo pretjerano i nepraktično, da bi tko od našega inokosnoga kazališta, koje jedva njekoliko godina kukavno životari i u kukavnih se okolnostih prema tolikim njemačkim zavodom nalazi, ono zahtijevao, što Nijemci poslije tristogodišnje radnje i tolikih ogromnih troškova postići ne mogoše? A malne čini se, sudeći od prekorednih zahtjeva njekih naših književnika, od vjekovitih težnja za narodnimi izvornimi komadi, i od neprestanih nasrta na prevedene komade..., da im, dosta naivno, po svoj prilici takovo narodno kazalište pred očima lebdi..., no i to je neumjesno i znači, jošte zasada, tražiti nemogućnosti.

Naša izvorna literatura ima, do veoma malene količine komada... jošte tako malo životne snage, da nikako ne bi zahtjevom našega općinstva, koje je priviklo boljoj inostranoj hrani, zadovoljiti mogla...

[11] Andrić, o. c., 48.

Očekujemo dakle, dok ta hora dođe. Kad bude dovoljno broja izvornih dramatičnih djela i u našem jeziku, stojećih na visini inostrane umjetnosti, pa ako tada uprava kazališta ostane kod sadanje svoje taktike, na koju je nepovoljnimi okolnostmi prisiljena dosad bila, onda ju korimo, onda zahtijevajmo, da se boljom zamijeni. Sada nismo na to vlasni.

Tko inače postupa, taj kule gradi po zraku, i radi na propast zavoda, koji je za našu budućnost od tolike koristi... Zadovoljimo se zasada samo s talentom, a taj ne može udarit nego utrtom stazom; nove škole utemeljuje samo genio...; talenat je dakle potreban; ne prezirite ga, već ohrabrujte ga, ako se i zaveo za inostranim idealom; ostavit će ga, čim mu se domaći pokaže...

Taj genio doći će, kad se posvud razlije narodni život; dotle prerano je tražit u najstrožem smislu riječi u nas *narodno* kazalište, već zadovoljimo se samo *kazalištem u hrvatskom jeziku*, i to shodnim našim silam. To je jedini put, kojim ćemo s vremenom prispjeti k *narodnomu. — Festina lente.*«

Iza toga navodi, koji se zahtjevi mogu postaviti našemu kazalištu, kakvo je danas, t. j. u piščevo doba. Tu su: a) da mu repertoar bude sastavljen od komada, koji su imali uspjeha na inostranim kazalištima: »a svrha im nije neću-doredna i neshodna za naš narodni živalj«; — b) »da nam predstavljačko društvo sve većma napreduje u kazališnoj rutini«; — c) da teži neprestano za sve boljim izgovorom i poznavanjem književnoga hrvatskog jezika; — d) da komadi budu u što pravilnijem jeziku pisani; — e) da inscenacija bude dobra i da odgovara intenciji pjesnikovoj; — f) da se komadi iznose takvim redom, da ne bude monotonije; da uloge budu razdijeljene prema sposobnosti glumaca; i da se održava dovoljan broj probâ svakoga novog komada.

Nabrajajući poimence komade, koji su u šezdesetak predstava nove sezone igrani, čudi se, kako se može tomu repertoaru prigovarati, kad su tu komadi i od Shakespearea, Molièrea, Schillera, Goethea, Halma i Grillparzera. Novih komada ima sedamnaest, »svakako više nego dovoljno«. — Važnije je, da se komadi što savršenije prikazuju, nego da ih bude što više.

Iza toga prelazi na razmatranje pojedinih komada, pa na koncu pokazuje, koliko su predstave odgovorile onim zahtjevima, što ih je postavio u uvodnom dijelu članka. Želi, da bi se opažene mane što je više moguće odstranile, i zaključuje riječima: »Svakako, zrele predstave više su vrijedne negoli nove.«

Tako je Demeter upravo do posljednjega časa živio za kazalište i pratio njegov rad; ovaj njegov zadnji članak neke je vrste njegova »zagrebačka dramaturgija« i upravo skladno završuje njegovu književnu kazališnu karijeru.

Iz istog lista doznajemo još, da je 20. ožujka 1870. s uspjehom davana Demetrova *Krvna osveta*, »koju je spisatelj skroz i skroz preradio i za pozorište priredio, tako da se ima kao potpuno nova smatrati«. Predstava je davana u korist Aleksandra Sajevića i bila je s burnim odobravanjem i pljeskom primljena.

Već 13. broj »Hrvatskog Sokola«, od 30. ožujka 1870. javlja, da mu Demeter prestaje biti urednikom zbog bolesti; redakciju je preuzeo Ivan Filipović.

Demetra je udarila kap. Njegovala ga je dobra sestra Roza, koja je dvadeset godina kasnije njegovala i Ivana Mažuranića. Nakon duljeg bolovanja bio se Demeter prilično oporavio, ali mu je ljeti 1871. pala ponovo kap. Još je poživio, ali um mu je postajao sve tamniji, jezik sve teži. Kad bi mu odlanulo, sjeo bi

uz pisaći stol i prevodio njemačke komade, ali te stotine i stotine ispisanih araka nisu bili no hrpa riječi, bez spoja, bez osjećaja za jezične oblike i sintaksu. Od toga ga Sizifova posla oslobodi smrt 24. lipnja 1872. Najprije sahranjen na pravoslavnom groblju kod sv. Roka, prenesen je kasnije u ilirsku arkadu na Mirogoju.

Teško je zamisliti život, koji bi bio dublje prožet jednom idejom vodiljom, nego što je Demetrov život bio prožet, upravo opsjednut ljubavlju za kazalište. Od gimnazijskih vremena, kad je pisao grčku dramu *Virginija*, preko studentskih dana, kad je planuo zanosom za Burgtheater, i onih upornih stvaralačkih napora za ilirsko, kasnije hrvatsko narodno kazalište, unatoč golemih moralnih i materijalnih žrtava, Demeter nije nikada sustao na svom napornom putu. I kad su ga upravo silom izbacili iz njegove životne kolotečine, on još uvijek prevodi, prerađuje svoje mladenačko djelo, piše svoju dramaturgiju. Zadnji svijetao momenat u životu bio mu je, kad je deset dana prije teškog udarca bolesti vidio srdačan prijem svoje drame iz mladosti na pozornici.

Demetra su voljeli ljudi u kazalištu. Njihov »doktor« bio im je uvijek vjeran prijatelj, kasnije i brižan otac. Svi su ga s ljubavlju spominjali još dugo, kad ga je već nestalo iz redova živih. Spominju ga i danas, jer nije moguće govoriti o prošlosti hrvatskog kazališta, pogotovo ne o njegovim počecima, a da se ne spominje ime Demetrovo. A to je ime obasjano i posebnom aureolom slave i ljubavi. Jer dok su drugi dramaturzi, direktori, upravnici ili intendanti, često puta s mnogo ljubavi i požrtvovnosti radili na procvatu naše Talije, oni su bili ipak u prvom redu činovnici, koji su vršili svoju dužnost, ili književnici, koji su na neko vrijeme i kao usput posvetili svoje brige kazalištu. Demeter je, nasuprot, sve drugo radio usput, često puta zbog kruha, ali svu svoju ljubav poklonio je samo kazalištu. Zato je njegovo ime postalo simbol kazališnog čovjeka, sa svim njegovim radostima i razočaranjima, i zato svaki kazališni čovjek to ime s poštovanjem i s ljubavlju spominje.

SLAVKO JEŽIĆ

BIBLIOGRAFIJA RADOVA DIMITRIJE DEMETRA

I. OBJAVLJENO ZA ŽIVOTA DEMETROVA

1837.

Puškin (članak).
Danica ilirska 1837/III. br. 22, str. 85

1838.

Doktora D. Demetra Dramatička pokušenja. (III. čin, 4. prizor drame »*Ljubav i dužnost*«)
Danica ilirska, IV/1838, br. 38, str. 149—150.

Gundulić. (članak)
Danica ilirska IV/1838, br. 50, str. 197—198

Doktora D. Demetra Dramatička pokušenja. Dio prvi. U Zagrebu, Tiskom k. priv. Nar. ilirske tiskarne Dra Ljudevita Gaja. 1838. (Zasebno izdanje; str. 202)

1839.

Kralj Matijaš. Polag narodne ilirske povjestice.
Danica ilirska, V/1839, br. 3, str. 9.

Istjerani san. Polag novogrčkoga Anakreona.
Danica ilirska, V/1839, br. 8, str. 29.

Utjeha Iliriji prigodom proglašenja srpskoga ustava na Kalimegdanu ispod Beograda na Todorovu subotu dana 11/23 veljače 1839.
Danica ilirska, V/1839, br. 12, str. 45—46.

Novi lijek. Polag novogrčkoga Anakreona.
Danica ilirska, V/1839, br. 23, str. 89.

Pjesma od radosti. Iz Schillera.
Danica ilirska, V/1839, br. 30, str. 117.

1840.

Ilirski teatar.
Danica ilirska 1840/VI. br. 42, str. 164, br. 43, str. 167.

Na sedamdesetyj dan rođenja grofa Janka Draškovića 20. listopada (okt.) 1840.
Serbskyj narodnyj list, V/1840, br. 43, str. 337. (ćir.)

1842.

Odgovor dra Demetra na sastavak: »Nešto o dogodovštini Velike Ilirije« od Ivana Kukuljevića Sakcinskog.
Danica ilirska, VIII/1842. br. 6, str. 21—23, str. 25—27, br. 8, str. 29—31.

Velika muzikalno-deklamatorna zabava u Zagrebu...
Danica ilirska, VIII/1842, br. 11, str. 43—43.

Muzikalne zabave u Zagrebu.
Danica ilirska, VIII/1842. br. 14, str. 55—56.

Nešto o narodnom kazalištu u Beogradu.
Danica ilirska, VIII/1842. br. 16, str. 62—64.

Grobničko polje. Iz dnevnika dra Demetra.
Kolo I/1842, str. 1—18, (Izjašnjenja) 19—38.

1843.

Misli o ilirskom književnom jeziku.
Danica ilirska, IX/1843, br. 1, str. 1—2, br. 2, str. 5—8, br. 3, str. 9—11.

1844.

Doktora D. Demetra Dramatička pokušenja. Dio II. (Troškom narodne Matice u Zagrebu). U Beču tiskom Jermenskog manastira. 1844. (Zasebno izdanje; str. 209).

1846.

Vojvoda. Balada polag Puškina.
Danica horv. slav. i dalm. XII/1846, br. 33, str. 131.

Slavjanske vijesti.
Danica horv. slav. i dalm. XII/1846, br. 40, str. 161.

Otok (pjesma) Polag A. S. Homjakova.
Danica horv. slav. i dalm. XII/1846, br. 41, str. 163.

Pjesme za Milicu. Polag Vitorella iz talijanskoga.
Danica horv. slav. dalm., XII/1846, br. 34, str. 179.

Pjesma cara Petra. Iz opere »Car i drvodjelja« od Lortzinga.
Danica horv. slav. dalm. XII/1846, br. 49, str. 193.

1847.

Prijateljem jugoslavenske sloge i prosvjete. (O pravopisu »Zore dalmatinske«).
Danica horv. slav. i dalm., XIII/1847, br. 12, str. 46—48.

Crna koprena. Od Aleksandra Puškina.
Danica horv. slav. i dalm. XIII/1847, br. 33, str. 129.

Slavjanka. (Prikaz)
Danica horv. slav. i dalm., XIII/1847, br. 48, str. 191—192, br. 50, str. 200.

Starac i mladić. [Stihovi].
Danica horv. slav. i dalm. XIII/1847, br. 49, str. 193; br. 50, str. 197.

1848.

Smrt kralja Zvonimira
Danica horv. slav. i dalm., XIV/1848, br. 22, str. 89—91.

1849.

Zur Charakteristik der Slaven.
Laibacher Zeitung, 1849, str. 8—20, Politisches Blatt, als Extra-Beilage zur L. Z., št. 2—6.

1853.

Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat Ausgabe. Wien, Aus der kaiserlichenkönig-lichen Hof-und Staats-Druckerei, 1853.
[Str. 694. — Hrvatski tekst od Demetra].

1856.

Frankopan. Drama u pet čina od Mirka Bogovića. Zagreb 1856. [Prikaz].
Narodne novine XXII/1856, br. 135.

1860.

Dobrodošlica Njeg. preuzvišenosti visokočasnom gospodinu biskupu đakovačkom i bosanskom Josipu Jurju Strossmayeru, prigodom njegova dolaska u Zagreb na banski sastanak.
Narodne novine, XXVI/1860, br. 270, str. 749.

Iz lirički-epične pjesme »Grobničko polje«
Ilirska čitanka II, Beč 1860, 152—155.

Iz »Teute«. Čin V, prizor VIII—XIV, XVII.
Ilirska čitanka II, Beč 1860; 155—163.

Ulomak iz novele: »Otac i sin«.
Ilirska čitanka II, Beč, 1860, 168—174.

1862.

Proslov od dra Dimitrija Demetra. Govoren u zagreb. narod. kazalištu po g. Freudenreichu, dne 11. studenoga t. g. prigodom prve predstave nar. zem. kaz. društva po povratku njegova ljetošnjeg putovanja.
Narodne novine XXVIII/1862. (Drugo polugodište), 116, str. 463.

Opraštaj. [Prestaje biti urednikom Narodnih novina 30. VI. 1862.)]
Narodne novine, XXVII/1862, br. 148, str. 402.

1863.

Pozdrav Danici.
Danica ilirska, XVII/1863, br. 2, str. 9,

Dvije istočne priče.
Danica ilirska, XVII/1863, br. 40, br. 313.

Život i smrt. Polag jedne španjolske pjesme.
Danica ilirska, XVII/1863, br. 44, str. 345.

Dvije istočne priče. (Danica ilirska).
Slavonac, I/1863, br. 29, str. 460.

Metul. Pjesma s pjevanjem.
Biser, zabavnik, 1863, str. 79—81.

1864.

Murat II. pod Dubrovnikom.
Domobran, I/1864, br. 3.

Doček
Domobran I/1864, br. 40.

Kordunaš. Polag njemačkoga.
Domobran, I/1864, br. 55.

Pomorska svetkovina u Sevastopolju. [Prikaz drame Nikole Kukolnika].
Domobran, I/1864, br. 64—67.

Srna.
Domobran, I/1864, br. 164.

Pčele.
Domobran, I/1864, br. 166.

Mali ribar.
Domobran, I/1864, br. 167.

Dub i breza.
Domobran, /1864, br. 168, str. 2.

Dabar i lisac.
Domobran, I/1864, br. 169, str. 2.

1865.

Prijateljski odgovor na razjašnjenja g. Mirka Bogovića u broju 184. proš. godine.
Domobran, II/1865, br. 19, 20, 22.

Vuk i lisjak.
Domobran, II/1865, br. 115.

Proleterska pjesma.
Domobran, II/1865, br. 128.

Pjevač čudotvorac. [Život Carla Breschi - Farinellija].
Domobran, II/1865, br. 129.

[Ličnja gospojah u iskvareno vrijeme rimskih careva].
Domobran, II/1865, br. 180.

1867.

Epilog k svečanoj predstavi Körnerova Nikole Zrinskoga. Spjevao...
Dragoljub, I/1867, br. 2, str. 28.

Uzdanje.
Dragoljub, I/1867, br. 44, str. 689.

Lutherova davorija.
Dragoljub, I/1867, br. 44, str. 690.

1868.

Prolog u slavu usrećujućega porođaja Njez. ces. kr. Veličanstva premilostive naše kraljice i gospodarice Jelisave. Sastavljen po dru Dimitriju Demetru, a govoren sinoć u narodnom kazalištu po Josipu Freudenreichu.
Narodne novine, XXXIV/1868, br. 95.

Prolog u slavu usrećujućega porođaja njezinoga c. kr. veličanstva, premilostive naše kraljice i gospodarice Jelisave.
Dragoljub, II/1868, br. 17, str. 261.

1870.

Poziv (na pretplatu).
Hrvatski Sokol, I/1870, br. 1, str. 1—2.

Narodno kazalište [Listak].
Hrvatski Sokol, I/1870, br. 1—8.

Iz književne ostavštine Henrika Heinca. [Pjesme].
Hrvatski Sokol I/1870, br. 2, str. 97.

Misli i dosjetke. [Iz književne ostavštine Henrika Heinea].
Hrvatski Sokol, I/1870, br. 4, str. 50.

Noćas. [Pjesma] Od Homjakova.
Hrvatski Sokol, I/1870, br. 6, str. 81.

Ulomak iz I. spjeva Byronova »Don Juana«.
Hrvatski Sokol, I/1870, br. 10, str. 145.

II. OBJAVLJENO POSLIJE SMRTI DEMETROVE

1891.

Grobničko polje. (Iz dnevnika dra Dimitrije Demetra) (Nedovršeno).
Pobratim, I/1891, br. 3, str. 36—40.

1892.

Teuta. Tragödie von D. Demeter. Deutsch von I(van) Souvan.
Agramer Zeitung LXVII/1892, br. 294, LXVIII/1893, Nr. 75; LXIX/1894, Nr. 6, 109.

1897.

Demeter o »Porinu«. (Pismo I. Kukuljeviću iz Zagreba, 4. VIII. 1857.)
Obzor, XXXVIII/1897, br. 231.

1898.

Iz »Grobničkog polja«
Petračić-Miler: Hrvatska čitanka za više razrede, 1898, 529—531.

Iz »Teute«. — Čin treći. — Čin peti.
Petračić-Miler: Hrvatska čitanka za više raz., 1898; 531—541.

1912.

J. J. Strosmajeru prigodom njegova dolaska u Zagreb na banski sastanak
Strossmayer kalendar, V/1912, str. 102.

1915.

Prosto zrakom
Hrvatska narodna zajednica, III/1915., br. 5, str. 135.

1918.

Iz »Grobničkog polja«.
Prohaska: Hrvatska čitanka za 3. i 4. raz. trg. škola, 1918; 366.

Iz »Teute«.
Prohaska: Hrv. čit. za 3. i 4. raz. trg. šk. 1918; 369.

1925.

Jedan dokumenat s teaterske izložbe. Demetrova predstavka 7. IX. 1851. U Zagrebu, dne 7-a rujna 1851.
Hrvatska pozornica, Zgb, 1925—1926, br. 8, str. 143—144.

1926.

Zbor seljaka. (Iz izvorne ilirske opere »Ljubav i zloba«).
Bogdanović: Hrvatska čitanka, 1926, 164.

Iz »Grobničkog polja«.
Bogdanović: Hrvatska čitanka, 1926, 165.

Iz »Teute«.
Bogdanović: Hrvatska čitanka, 1926, 166—169.

1927.

Istočna priča.
Subotička Danica (kalendar) 44/1927, str. 75.

1934.

Utjeha Iliriji (1839; ispušteno 9 strofa); *Pjesma Ilira* (»Grobničko polje«; Kolo I. 1842, str. 15.)
Dr. Slavko Ježić, Ilirska antologija, Književni dokumenti hrvatskog preporoda, Zagreb, 1934, str. 180—182.

1934—35.

Utjeha Iliriji (za recitiranje).
Biblioteka jugoslavenske škole, IV/1934-35, br. 5, str. 21.

1935.

Istočna priča, od Dimitrije Demetra, prvi puta tiskana u Danici ilirskoj.
Slavonac, V/1935, br. 33, 4.

1936.

Prosto zrakom ...
Zora, Banja Luka, II/1936, br. 3, str. 1.

1941.

Iz »Teute«.
M. Ujević, Plodovi srca i uma; 1941, 74—77.

Iz »Grobničkog polja«.
M. Ujević: Plodovi srca i uma, 1941, 97—98.

1953.

Sam ću spalit ...
Radost, 1953, III, 5, str. 4.

S. J

LITERATURA O DIMITRIJI DEMETRU

1839.

(Šafarik, Pavel Josef). Slovesnost ilirska. Od dra. P. J. Šafarika. Pr. V(jekoslav) B(abukić).
Danica ilirska V/1839, br. 4, str. 14—16.

1844.

(Vraz, Stanko). I. R. C. Dopis iz Zagreba.
Podunavka, 1844, br. 11—14.

1857.

Kukuljević-Sakcinski, Ivan. Drugo pismo gospodina Ivana Kukuljevića Sakcinskoga na dra Demetra urednika Narodnih Novina. U Rimu dne 17. siječnja 1857.
Narodne novine, XXIII/1857, br. 21 i 22.

1860.

V(eber) — T(kalčević), A(dolf). Sud o Ruslanu i Ljudmili, prevodu Spire Dimitrovića.
Narodne novine XXVI/1860, br. 17, 19, 21.

1861.

(An.) U poslu sadanjeg našeg narodnoga kazališnoga društva.
Narodne novine, XXVII/1861, br. 134, str. 390—391.

1864.

(An.) [Teuta Dimitrija Demetra izvedena u zagrebačkomu kazalištu].
Naše gore list, IV/1864, br. 9, str. 75.

1870.

(An.) Književne beleške. (Oglas dr. D. D., da izdaje list »Hrvatski Sokol«)
Matica, Beograd, V/1870, br. 3, str. 71 (ćir.)

1884.

Češner Zvjezdanovski, Vladimir. Dr. Dimitrije Demeter (S portretom).
Hrvatska vila, IV/1884—1885, br. 17, str. 257, 266—267.

1886.

Marković, Franjo. O dru Dimitriji Demetru kao dramatiku ilirske dobe.
Rad Jugoslav. akademije, knj. LXXX/1886, str. 73—99.

1891.

(An.) »Ljubav i zloba«. Riječi od dra Dimitra Demetra; glazba od Lisinskoga; izdavatelj Berto Ognjan M. Štriga.
Obzor, XXXII/1891, br. 88.

(Mažuranić, Vladimir). Dr. Dimitrije Demeter. (S portretom).
Vijenac, XXIII/1891, br. 52, str. 825—830.

1892.

O(ostojić), T(ihomir). Dimitrije Demeter, Teuta, tragedija u 5 čina. Grobničko polje, pjesan. Uvodom popratili Vlad. Mažuranić i Fr. Marković. Sa slikom pjesnika.
Stražilovo, V/1892, br. 4, str. 62—63 (ćir.)

Severus. (Dim. Demeter: »Teuta«, »Grobničko polje«. Izd. Matice Hrvatske 1891).
Dom in svet, V/1892, št. 7, str. 334.

1893.

(Politeo Dinko). »Teuta«.
Obzor, XXXIV/1893, br. 57.

M(iletić) S(tjepan). Hrvatsko glumište.
Prosvjeta, Zagreb, I/1893, br. 9, str. 214—215.

1894.

(An.) »Teuta«.
Mlada Hrvatska, I/1894, br. 5, str. 179—186.

1895.

(Souvan, Ivan.) »Teuta« Tragödie in fünf Acten, von Dr. D. Demeter. In neur Scenirung aufgeführt am 9. März 1895.
Agramer Zeitung LXVIII/1895, br. 57, str. 3.

1897.

(An.) »Porin«. Opera u pet činova od V. Lisinskoga, riječi od D. Demetra.
Obzor, XXXVIII/1897, br. 226.

Demeter o »Porinu«. (Pismo D. D-a. I. Kukuljeviću Sakcinskomu iz Zagreba 4. VIII. 1857.)
Obzor, XXXVIII/1897, br. 231.

B. F. »Porin«. Opera u pet činova. Glazba od V. Lisinskoga. Riječi D. Demetra.
Hrvatska domovina, 1897, br. 226.

Kuhač, Franjo Ksaver. Porin, hrvatska heroička opera u pet činova, riječi od dra D. Demetra, glazba V. Lisinskoga (Preštampano iz najnovijeg broja »Prosvjete«).
Hrvatska domovina, 1897, br. 249, str. 265—268.

(An.) Prva predstava »Porina«, opere u 5 čina, od V. Lisinskoga po riječih D. Demetra.
Hrvatsko pravo, 1897, br. 576.

1898.

(Cihlar Milutin). Na Plitvička jezera. Cvijeta. Prva kiša. Stričeva oporuka. Povratak. Prelom. Model. Ljubavnici, Hrv. dram. škola. Roditeljski grijesi.
Nova nada, knj. II/1898, sv. 4.

1901.

(An.) Demetrova večer u Društvu hrvatskih književnika.
Obzor, XLII/1901, br. 16.

Perić, Milan. Dimitrije Demeter.
Pobratim XI/1900—1901, br. 5, str. 125.

(An.) Hrvatsko slavlje. (S 3 slike i 3 faks.)
Prosvjeta IX/1901, br. 22, str. 688—712.

Srepel, Milivoj. Sitnice iz ilirskog doba.
Građa za pov. književ. hrv. III/1901, str. 294—319.

Dukat, Vladoje. Neke shakespearske reminiscencije u Demetrovoj »Teuti«.
Školski vjesnik, Sarajevo, VIII/1901, str. 562—570.

1902.

(Dežman, Milivoj), (Gostovanje Vele Nigrin u »Teuti« Dimitrije Demetra u Hrv. narod. kazalištu)
Agramer Tagblatt, XVII/1902, br. 91, str. 6.

1904.

Deželić, Velimir. Spor Dimitrije Demetra i Augusta Šenoe.
Prosvjeta, XII/1904, br. 16—19.

1910.

Š. M. Pljeskanje.
Prosvjeta, XVIII/1910, br. 13, str. 432—434.

1911.

(Gavella, Branko.) Demeter Feier im Nationaltheater.
Agramer Tagblatt, XXVI/1911, br. 289, str. 6—7.

Lucerna, C(amilla). Demeter Teuta.
Agramer Tagblatt, XXVI/1911, br. 288, str. 2—3.

(An.) Stogodišnjica Dimitrija Demetra.
Hrvatske novine, XIX/1911, br. 46.

(Benešić, Julije). Proslava stote obljetnice rođenja Dimitrija Demetra.
Narodne novine LXXVII/1911, br. 290.

Andrić, Nikola. Značenje Dimitrija Demetra. (Predavanje održano 17. XII. 1911. na svečan. akad. u grad. vij.)
Narodne novine, LXXVII/1911, br. 290—291.

— K —. Proslava stogodišnjice Dimitrije Demetra. Antonija Kassovitz Cvijić. Demetru u pohode. — Demeter: Teuta.
Novosti, V/1911, br. 351, str. 3.

Ratković, M(iroslav). Dr. Dimitrije Demeter. Prigodom stogodišnjice njegovog narođenja (1811—1911). (S portretom).
Krijes, III/1911—12, br. 3, str. 37—38; br. 4, str. 51—53.

Brusina, Branimir. Demetrova slava.
Prosvjeta, Zagreb, XIX/1911, br. 24, str. 774—775.

1912.

Šurmin, D(uro). Stogodišnjica Dimitrija Demetra.
Letopis Matice Srpske, LXXXVII/1912, knj. 285, sv. 1, str. 114—118 (ćir.)

Alaupović Tugomir. Dr. Dimitrije Demeter (S portretom).
Napredak (kalendar), VI/1912, str. 149—153.

Gudel, Vladimir. Dr. Dimitrija Demeter. Začetnik novije hrvatske drame i osnivač hrvatskog kazališta. (S portretom).
Strossmayer (kalendar), V/1912, str. 94—102.

Miler, Ferdo Ž. Dimitrije Demeter.
Pobratim, XXII/1911—12, br. 6, str. 82.

1913.

Šp(iljak), M. O pljeskanju i o pljeskačima.
Pobratim, XXIII/1912—1913, br. 5, str. 72—74; br. 6, str. 91—93.

1920.

Andrić, Nikola. Jubileji zagrebačke pozorišne kulture (1840—1860—1870—1895). — Osamdeseta godišnjica, šezdeseta, pedeseta i dvadeset i peta.
Nova Evropa, knj. I/1920, br. 6, str. 237—241 (ćir.); u lat. izd. na str. 211—215.

1924.

K(assowitz) Cvijić, Antonija. U našem starom teatru prije 60 godina.
Jutarnji list, XIII/1924, br. 4410, str. 20.

1925.

Milčinović, Andrija. Jedan Demetrov list.
Obzor, LXVI/1925, br. 105, str. 2.

1928.

Škavić, Josip. Preteča Demetrove nagrade.
Književnik, I/1928, br. 7, str. 271—272.

1931.

(An.) Osamdesetpetgodišnjica prve hrvatske opere. (4. IV. 1846—4. IV. 1931).
Jutarnji list, XX/1931, br. 6886, str. 35.

1932.

Maraković, Ljubomir. Početak dramske sezone. (Demeter: Teuta, Feldman: Zec).
Hrvatska Straža, IV/1932, br. 208, str. 4.

M(ašić) B(ranko). Nanovo uvježbana »Teuta« u spomen stogodišnjice Ilirskog pokreta i 60-godišnjice smrti Dimitrija Demetra (S 2 portreta).
Novosti, XXVI/1932, br. 243, str. 15.

Nevistić, I(van). Nova dramska sezona je počela.
Pravda, Beograd, XXVIII/1932, br. 255, str. 4 (ćir.)

(Hirschler, Žiga), »Tevta« in »Zajec« v zagrebški drami.
Jutro, XIII/1932, št. 214, str. 3.

P(reradović), P(etar ml.). Saisonbeginn am Zagreber Nationaltheater. Demeter: »Teuta«, Feldman: »Der Hase«.
Morgenblatt, XLVII/1932, br. 243, str. 4.

Thaller, Lujo. Naši liječnici Iliri. Kratka revija naučnih radnika iz ilirskog doba.
Novosti, XXVI/1932, br. 293, str. 10.

Harambašić, Žarko. Dimitrije Demeter — osnivač hrvatskog dramskog repertoara. (S portretom).
Jutarnji list, XXI/1932, br. 7327, str. 19.

(Horvath, Josip). Dimitrije Demeter: »Teuta«, tragedija u 5 činova. Redatelj: Tito Strozzi.
Jutarnji list, XXI/1932, br. 7397, str. 6.

(An.) Nanovo uvježbana »Teuta«. Povodom 60. godišnjice smrti dr. Dimitrija Demetra.
Teater, V/1932, br. 15—16, str. 3—8.

P(erinić), L(uka). Ovogodišnje novosti.
Obitelj, IV/1932, br. 41, str. 660.

V. L. Dr. Dimitrije Demeter: »Teuta«, tragedija u pet činova. Redatelj Tito Strozzi. U glavnoj ulozi Anka Kernic.
Ilustrovani tjednik Danica, II/1932, br. 50, str. 9.

1933.

Bulić, Ivan. Jugoslavenski (hrvatsko-srpsko-slovenski) rječnik juridičke terminologije 1853. god. (Saradnja Vuka Karadžića sa Ivanom Mažuranićem, drom Dimitrijom Demetrom i drugima).
Obzor, LXXIV/1933, br. 221, str. 2—3.

(Hanžeković, Mato). Oci hrvatskog kazališta Deměter i Freudenreich. Otkriće spomen-poprsja 19. III. 1933. (sa 2 portreta).
Danica, III/1933, br. 77, str. 1.

(Horvath, Josip). Matineja u slavu otkrića spomenika D. Demetra i J. Freudenreicha. Prizor iz Demetrove »Teute«.
Jutarnji list, XXII/1933, br. 7579, str. 3.

(An.) Slavnom pjesniku »Teute«, veleučenom gospodinu dru. Dimitriji Demetru, dne 13. ožujka 1864. prigodom prve predstave »Teute« u Narodnom kazalištu u Zagrebu. Zahvalni Hrvati.
Narodne novine, 13. III. 1864. Teater, VI/1933, br. 5, str. 3.

(An.) Poprsja Demetra i Freudenreicha ulaze u hram hrvatske Talije. (S 2 sl.)
Teater, VI/1933, br. 5, str. 4—6.

(An.) Oni, koji su za nas stvorili kazalište, potpuno zaslužuju, da im se zato i odužimo. (S 2 portreta).
Kulisa, VII/1933, br. 7, str. 2—3.

(An.) Dva nova poprsja u foajeu zagrebačkog kazališta. U slavu D. Demetra i Jos. Freudenreicha. Zagreb, januara. (ćir.)
Pozorište, 1933, br. 19, str. 352.

1937.

Jevtić, Borivoje. Vuk i naša drama. (s 2 sl.)
Prosvjeta, Sarajevo, XXI/1937, br. 10—12, str. 712—720 (ćir.)

(Horvath, Josip). 75-godišnjica zagrebačkog kazališta kao narodnog zavoda. Sabor 1861. svojim zakonskim člankom br. LXXVII odredio je položaj zagrebačkog kazališta. (S portretom).
Kazališni almanah, 1937, str. 19—21.

Badalić, Josip. Prevođenje Puškinovih dela kod Jugoslavena.
Ruski arhiv, 1937, br. XL—XLII, str. 178—189.

1938.

Ježić, Slavko. Listajući stare knjige i papire... Reminiscencije na Mirka Bogovića i Dimitrija Demetra.
Novosti, XXXII/1938, br. 105, uskrs. prilog, str. VI.

1940.

Osterman, S(tjepan). Problem davorija.
Hrvatska straža, XII/1940, br. 116, str. 7.

Gudel, Vladimir. Čija je najveća i vječna zasluga, da je došlo do prvog hrvatskog prikazivanja u starom kazalištu i da je stvoreno stalno zemaljsko kazalište u Zagrebu.
Jutarnji list, XXIX/1940, br. 10184, str. 18.

Jevtić, Borivoje. Jedna zaboravljena stogodišnjica. Dimitrije Demeter kao pozorišni čovjek (S portretom).
Jugoslovenska pošta, XII/1940, br. 3229, str. 6.

Kučinić, Viktor. Kako je škrta uprava starog kazališta nedolično i maćuhinski postupala s najzaslužnijim preporoditeljima i stvarateljima. Kazalište je isplaćivalo račune zidarima i ličiocima, a Lisinskom je ostalo dužno. (S 2 faks.)
Novosti, XXXIV/1940, br. 360, str. 16.

1941.

Kučinić, Viktor. Kako je to bilo s našim starim kazalištem. Zagrebačka opera raspuštena nakon prve predstave. Kako je Dimitrije Demeter nasjeo lijepoj primadoni. Početak kazališne sezone odgođen, jer je kazališna diva založila svoju garderobu. Kao rezultat: vjenčanje primadone i časnika.
Novosti, XXXV/1941, br. 45, str. 16—17.

Wolf, Hinko. Kako su prije 95 godina Ljudevit Gaj i Dimitrije Demeter osnovali prvu hrvatsku štedionicu. (S portretom).
Jutarnji list XXX/1941, br. 10466, str. 15.

Lucerna, Camilla. Grillparzer. Reminiszenzen in Demeters Teuta.
Deutsche Zeitung in Kroatien, I/1941, br. 53, str. 5.

Nv. 130-godišnjica rođenja dr. Dimitrija Demetra.
Hrvatski narod, III/1941, br. 160, str. 7.

Kučinić, Viktor. Spor Dimitrija Demetra s upravom Narodnog kazališta (Sa sl., faks. i 3 portreta).
Zagreb IX/1941, br. 10—12, X/1942, br. 1—12; XI/1943, br. 4—12.

1942.

Kučinić, Viktor. Iz staroga kazališta na Markovu trgu. Put dra Dimitrija Demetra u Beč i Graz.
Književni tjednik, II/1942, br. 5, str. 4.

Fotez Marko. Dimitrije Demeter. 21. VII. 1811 — 24. VI. 1872. (S portretom).
Književni tjednik, II/1942, br. 26, str. 3—4.

Kučinić, Viktor, Babukić i Demeter u obranu kazališne imovine.
Književni tjednik, II/1942, br. 28—29, str. 2.

1944.

Schneider, Artur. Franziska Vesel. Die erste deutsch-kroatische Schauspielerin und Braut Dr. D. Demeter. (S 2 portreta i 1 sl.)
Neue Ordnung, III/1944, br. 127, str. 10—11.

1946.

B[atušić, S.] Uz proslavu 100-godišnjice prve hrvatske opere. O libretu »Ljubavi i zlobe«. Janko Car — Dr. Dimitrija Demeter.
Kazališni list 1945/46, br. 28, str. 1—3.

1952.

Ježić, Slavko. Dimitrije Demeter (1811—1872).
Narodni list, VIII, br. 2225, 15. VIII. 1952.

Košćak, Vladimir, Dimitrije Demeter u đačkoj buni 1826.
Vjesnik u srijedu, 20. VIII. 1952. 2288 (17).

1954.

Mesarić, Kalman. Osnivač Hrvatskog kazališta Dimitrije Demeter — autor libreta za opere Vatroslava Lisinskoga.
Pozorište Tuzla 1954, I, 8, str. 12—16.

S. J.

NAPOMENE K OVOM IZDANJU

Za bibliografiju Dimitrije Demetra poslužio sam se uglavnom onim podacima, koje sam našao u članku o Demetru, što ga je napisao Vladimir Mažuranić kao uvod u Matičino izdanje *Teute* i *Grobničkog polja* (1892), u materijalu za moju Ilirsku antologiju (1934), kao i u kartoteci Leksikografskog zavoda u Zagrebu. Literatura je također sastavljena po kartoteci Leksikografskog zavoda.

Tekstovi *Grobničkog polja* i *Teute* preuzeti su iz Matičina izdanja g. 1892. Tamo priređivač nije izričito spomenut, ali po materijalu, kojim je raspolagao, vidi se, da je u radu sudjelovao Vladimir Mažuranić, a možda i Franjo Marković. U uvodu k tomu izdanju je rečeno: »Za *Teutu* služili su nam ispravci, koje je sam pokojni pjesnik u otisku, namijenjenom pozorišnomu prikazivanju, izveo u dramatičnom i jezičnom pogledu. Obje vrsti ispravaka nastojali smo dosljedno prema njegovoj očevidnoj namjeri provesti i na onih mjestih, gdje je to pjesnik propustio.« Provedena su neka obilnija kraćenja prema prvotnom tekstu.

»Za *Grobničko polje* sačuvan je pjesnikov rukopis, koji je on poslije prvoga izdanja ispravljao. Mi smo te njegove ispravke upotrebili, i prema naravi njihovoj još gdjegdje odstupili od štampanoga teksta, gdje je to poradi jezika upravo nužno bilo.«

Kao što i Matičino izdanje nije bilo priređeno u strogo naučne svrhe, nego je bilo namijenjeno lektiri širih krugova ljubiteljâ književnosti, kao i ovo, bilo bi neumjesno navoditi sve varijante prema izvornom izdanju ili prema rukopisima, jer takav filološko-kritički aparat ne pristaje ovakvom izdanju.

S. J.

DJELA

GROBNIČKO POLJE

PJESAN

(1842)

I.

Ja od Brente vidjeh obale zelene,
Čuh žuborit njene bistre vode,
Pokraj kojih grleći se hode
Umjetnost i narav kô sestre rođene.
Vidjeh iz valova sjajna svoja lica
Kako diže ljuba od Neptuna,
Oholosti i dražesti puna,
Kao vrat svoj labud, ponosita ptica.
U svoj hlad me mrkle primiše maslene
Sred arkvajskih brežuljaka milih,
U ljubavi gdje svak listak cvili,
U ljubavi cvate, u ljubavi vene.
Visoki platani grožđem ovijeni,
Lombardije svilorodne ravni,
Boromeja spomenici slavni,
Od tisuća ljeta nakrcani plijeni,
Pepeo kosti ljubavnikâ od Verone,
Latinskoga neba vječno ljeto,
Kist Urbinskog, od Kanove dlijeto,
I od Paladija zidine smione . . .
Slatke uspomene, najmiliji dio
Mog života! — Jedno samo polje
U srce mi ustani se bolje,
Na kojem sam jednom tako lijepo snio! —
Komad je cvatućeg raja, mislit ćete,
Srebrom bistra potoka opasan,
A na svakoj svrži slavuj glasan,
Od ljubavi pjesme koji poje svete;
Dol blažena, tihi zavičaj pastira,
Gdjeno vrve stada bezazlena,
Ljubavnike hladna krije sjena,
Zefir piri, frula neprestano svira,
Plačna vrba sjetno nad vodom se giba,
Bršljan penje, grozd kroz lišće viri,
Lipa cvate, krepak dub se širi,
U vedru se zraku vitka jela ziba —
Ništa od sveg toga! Kudgod oko stiže,

Ništa drugo, nego kamen goli;
Zaman tražiš zelen u toj doli,
Ni travica jedna glave tu ne diže!
Sve je pusto, sve je nijemo, sve užasno,
Grob golemi, gnijezdo noćnih sova,
Okolica carstva Plutonova . . .
Ipak si mi, polje, milo, polje krasno.
Amo, kom' je život Hrvatica dala!
Našeg roda to je sveta Meka;
Čiste krvi djeda naših rijeka
Tu je okaljanu svijeta čast oprala.
Svojim kraljem tu sve Hrvat spase kralje,
Batukanu kameni su ovi
Strašni bili stupi Herkulovi,
Gdje upisa udes: Do tuda, ne dalje!
Tu nek Hrvat uči, koja mu je cijena,
Tu nek crpe hrabrost, ponos, volju,
Nek ne ište vijek utjehu bolju,
Neg' koju mu daje ova uspomena!

II.

Kralj bez krune bježi, oči su mu tmaste,
Prijestolje mu buzdovan pohara,
Njegov dvor je hladan stan vjetara,
Uz kojega korov i drač divlji raste.
Nebo strašna rumen krije od plamena
Pogorjelih njegovih gradova,
A žitelje bez ognjišta i krova,
Umakle od smrti, šumâ primi sjena;
Za djetetom mati, za suprugom žena
Viče, tuži, plače, kosu čupa,
Nožem djeva u srdašce lupa,
Divljem dobitniku da ne bude cijena;
Pogažene njive, razvaline gradâ,
Rijeke od krvi, gomile od kosti,
Zvjerad, što se ljudskim mesom gosti:
Evo to je zemlja, kojom kralj sad vlada.
Kuda da se krene? Studen znoj ga krije, —
Kada netom njemu na um pade,
Da još jednu državu imade,
Na koju u sreći ni mislio nije.
On je iz te zemlje malo vuko zlata,
Tu nij' polje tako plodovito,
Tako bujno tu ne rodi žito,

Kano na ravnicah bogatog Banata.
Kob ga mora uvit u proste odore,
I krunu mu skinut sa tjemena,
Da upozna zemlja ta prezrena,
Koliko je vrijedna i koliko more.
Sjajni alem stoji u živcu kamenu;
Nije zlato, biser, skrlet, svila,
Nego srca neskrušena sila,
Što čovjeku daje nad inimi cijenu.
Kralj pod krilo naših praotaca stupa,
Nu bez svakog ufanja u grudih;
Kako da ga štiti šaka ljudi
Proti onom, koj' pol svijeta već razlupa?
Ta, koja ga goni, to je zlatna horda,
Pred kom ista sveta Moskva pade;
Tu spasenja više ne imade:
Smrti se pripravi — gle već sijeva ćorda!

III.

Ulaz u Hrvatsku još im priječi Drava,
Al' okrutnim kruta prista zima
I od leda most sagradi njima . . .
Od požara sva se svijeti jur država.
Kakov zemlju ono kup pepela krije,
Kakva s' ono zgrada na tle valja?
Pala zgrada: h r a m S v e t o g a k r a l j a,
Kup pepela: Z a g r e b g r a d j o š m a l o p r i j e.

Kralj

Hrabri grade, koj' me gostoljubno primi,
Braneći me do posljednjeg sata,
Nek sloboda tebi bude plata.
A da mu se slave potomci nad svimi:
Zlatan pečat udri, pisaru, na liste,
Jerbo mu je vjernost sred plamena
Dokazana kano zlatu cijena,
Koga plamenovi ne ništе neg' čiste.
Ti pak, grade, kome u ognju ljubavi
Prama kralju, prama otadžbini
Djed izgori, ti pokaži čini,
Iz pepela toga da si fenič pravi!

Čuj svog vođu, puče, koj' si porod slave,
Naprijed samo! vesela ti majka!
Smrt je slatka za svoga babajka!
On nam jošte živi! Ne sagnimo glave!
Nad Zagrebom palim oko nek ne bludi,
Zidine su Hrvatu bez cijene,
One štit su tek za slabe žene,
A bedemi čvršći junačke su grudi.
Ta i preko Save još imamo polja,
Da se s vragom svojski ogledamo;
Hajde, da ga uništimo tamo,
Ili da padnemo, kako božja volja!

IV.

Vatra praska pred šatori bijeli,
Naokolo čuče mrka lica,
Uz njih koplje, buzdovan, strelica;
Iz šatora rže hajgir smjeli;
Ovaj prijesno meso trga zubi,
Što pod sedlom na svom hatu zgrija;
Gladeć brke, šerbet taj ispija
Iz lubanje, koju skoro srubi;
Na sužnjike, lanci optršene,
Mala djeca nišane iz luka,
Sve se smije, kad ranjenik kuka,
Sjedoglavci, muži, djeca, žene.
Divlja raskoš, jauk mučenika,
Viska bojnih konja, lavež pasa,
Zvek oružja, lupa talambasa,
Piska, vriska, štropot, buka, vika . . .

V.

U taboru jedan tek imade,
Kom' ne vedri opća radost lica,
Zaman poju uz romon od žica
Vilolike robinjice mlade.

Lijepo j' vidjet, na nebesih
Kad zarudi zorica;
Lijepo j' vidjet, kad se resi
Crvenilom ružica.

Lijepo j' vidjet, kad rumeni
Večernji se nebom plam;
Lijepo j' vidjet, mladoj ženi
Kad crveni lica sram.

Nu Tatarin sablju cijeni
Više jošte tri puta,
Sablju, kad ju krv crvêni
Dušmanina ubita!

One poju — Tatarkan ne čuje,
One plešu — Tatarkan ne vidi;
Sad se gnjevi, a sad opet stidi:
Nješto strašna u prsih mu ruje.
Do brloga, gdje se lav ustani,
Dođe lovac za njim u potjeri;
Nu trag eno izgubi od zvijeri,
Kad već na nju lûk svoj nanišani.
Zato plaho gleda oko sebe,
Zato obraz sveđer mijenja boju,
Zato čelo kupa se u znoju,
Zato sada plamti, sada zebe,
Pak na ulaz od bijelog šatora
Sad upire oko svoje tmično,
U njeg samo gleda nepomično;
Nije sumnje: njekog čekat mora.
Čvrsti korak čuje se izvana . . .
Svi se prenu — zastor se otvori:
Golem junak, sličan strmoj gori,
Krvlju oblit koraca pred kana.

VI.

Sa jastuka Tatarkan poleti,
Rukom mahne: nesta robinjica.
Tama više ne krije mu lica,
Od radosti oko mu se svijeti.

Batu-kan

Ha! Krđali, desna ruko moja,
Krv hlapeća na oklopu tvomu
Je l' istekla iz žila onomu,
Koga život smrt bi mog pokoja?
Gdje je truplo ponositog Bele,
Cilj žuđeni od moje osvete?
Da ga u prahu smrve moje pete,
Koj' mi j' više neg' države cijele!
Tebe čeka neizmjerna plata:
Što mač važe, koj' mu probi grudi,
Toliko ti za to djelo budi
Izmjereno odmah suha zlata.
Ili živa u verige speta
Vodiš možda gizdelina toga?
Da svezana za rep hata moga
Za mnom vučem na trepet od svijeta!
Evo ključa blagajnice moje,
Uzmi, što ti srce tek zaželi;
Više nego sjajni kup taj cijeli,
Darovanje meni vrijedi tvoje.

Krđali

Sve kolibe okoliša svega
Preobratih od sljemena do dna,
Načina se svakog latih zgodna,
Da iznađem, da uhitim njega;
Biči, sablja, kolac, vatra, kolo,
Sve je bilo na poslugu meni.
Kud pogledaš: udi razdrobljeni,
Krv hlapeća, pepeo, polje golo.
Nu badava naši pale, dave;
Sve što bi mi naslutit moguće
Od svjetine mukom umiruće,
To je samo: on je preko Save!

Batu-kan

Na oružje! Osedlajte hate!
Udarajte bubnje, talambase!
Krij se, kralju, u morske talase,

Nigdje nema utočišta za te!
Tako mi mog djeda, slavnog Džingiskana,
Bez tvoje se glave vratit ne ću,
Pokopao prije moju sreću,
Ne vidio nikad rodnog stana!
Kao munja sjeknu volja gospodara:
Sve se diže, sve se na put sprema,
Ognja nesta, već šatorâ nema;
Trublje ječe, talambas udara;
Divlja buka . . . hat pod momkom hripa;
Kô gavrana jata žedna krvi
Prama Savi divlji čopor vrvi;
Množ taljiga s djecom za njim škripa.

VII.

Nedaleko od onoga svetog mjesta,
Gdje na prahu od Solina grada,
Drugog Rima, selo stoji sada,
Gdje kucaše muško srce u nevjesta,
Nedaleko otud uz vrijuće vale
Još sad putnik oči začuđene
Žudno pruža u mramorne stijene,
Od orjaškog svijeta koje su ostale.
Tu stanova naše najmožniji krvi,
Kad umoran od tegobnih ljetâ
Sam položi žezlo svega svijeta,
Nadvladanja sama sebe primjer prvi!
Među razvalinam od njegova stana
Cijela varoš ima mjesta sada:
Pravi razmjer među sad i tada,
Ogledalo činom starodavnih dana!
Što unuci vrve gorostasa onih,
Koji svijetom drmahu njekada?
Njihovimi srci što sad vlada?
Kakvoj svečanosti sa hramova zvoni?
Kralj se od njih dijeli, otac od sinova,
Koj' od smrti uteče se k njima,
Ali opet štap putnički prima,
Za njega ni ovdje ne imade krova!
Na koljenih klečeć svak se Bogu moli,
Da miloga oca im izbavi,
Konac njeg'vu stradanju da stavi,
I nezgodi općoj napokon odoli.
Svršena je misa, brodovi su spravni,

Kralj izlazi na crkvena vrata,
Uza nj idu do tri srijemska brata,
Zagrepski vladika i knez Dragoš slavni.
Za njim množ plemića i junaka stupa,
Prolit krvcu za njeg svi gotovi.
Put Osora već se krenuše brodovi,
Jadra vjetar širi, veslo vodom lupa;
Jednom još bjegunac, okružen talasi,
Obazre se k zemlji Dalmatina,
Gdje ostavi ženu, kćercu, sina —
I junačko lice suza mu okvasi.

VIII.

Nu gdje kanov stijeg se crni i bijeli vije?
Šibenika izmed i Trogira.
Al' Tatari, kud vam nesta pira?
Što mučite? Zar vam kraj po ćudi nije?
Nema u vaše sreće tako krepkih krila,
Velebita stijene da prevali;
Bozi Hada amo su vas zvali,
Mnoga hola glava tu se već razbila.
Tu se boj ne tjera s plaćenimi ljudi,
U toj zemlji vas se narod bije,
Komu mrijeti zlo nikakvo nije:
K a m e n i t e g o r e , k a m e n i t e g r u d i !
Tu opstanka naći neprijatelj ne će;
Tu svak sve, što ima, sam izgara,
Samo luk svoj sačuvat se stara,
Da s planina strijele na dušmane meće.
Svaki korak, kog tuđinac naprijed stupa,
Svojom krvlju predobiti mora:
Kamen leti sa golemih gora.
Iza svakog grma smrtna strijela lupa.
Pod bedemi Klisa, nedobitna grada,
Gdje se kralju skloni s djecom žena,
Mrtvaci je zemlja pokrivena,
Tu Tatarin dva put uzmače pun jada;
A od onih, na Spljet koji jurišahu,
Nijedan se u tabor ne vrati,
Mač hrvatski hametom ih strati,
Dobitnici prije, leže sad u prahu!
Kakova razlika med njekad i sada!
Zle novine dolaze od svuda,
Svakog hvata trepet, slutnja huda;

Svim je jedna želja: vratit se nazada.
Razbojnikom, koji samo radi plijena
Oganj nose u strane države,
Koji sablju pašu, tek da dave,
Poraz već je — jedna bitka izgubljena.
Jednom noć zateče klonule vojake,
Sa sjevera oluja nasrne,
Po taboru vatra se utrne,
Mjesec se sakrije za tmaste oblake.
Muklim urnebesom sa visokih stijena
Na dremovne valja se kamenje;
Klik užasa, strašno probuđenje,
Jauk umirućih, vriska djece, žena.
Sretan, koji kosti još čitave ćuti.
»U bijeg! u bijeg!« »Samo iz tih strana!«
Ne čuje se glas ni istog kana;
Savjest se probudi, i svi su rasuti!
Preko klada, preko jama i gudura;
Sve što živi, na konje se penje,
Tko ne može, pod kopiti stenje;
Sve se jagmi: brat sa sedla brata tura.
Užasna prizora: golema planina,
Groza bure, s brda stijenja štropot,
Hripnja konja, pogaženih hropot.
Tumaranje, vriska . . . vihar, munje, tmina.

IX.

Tako bježi čopor prek' Skradina, preko Knina —,
Obazret se nikad ne usudi,
Jedva dišu izmorene grudi, —
Do Grobnika, gdje ih ustavi sudbina.
Mnoge kamen zdrobi, mnoge mač porazi,
Mnogim zima smrzne krv u žilah,
Mnoge satre bijeda, glad nemila,
Mnoge svojih konja kopito pogazi;
Nu ipak ih sveđer još toliko osta,
Prostranome da na polju njima
Još i sada prostora ne ima, —
Cijele kraljevine da poraze, dosta!

X.

Na kanovu čelu gori brazgotina, —
Od udarca bičem uspomena,
Kojim njega, dječka još malena,
Osvetnica kazni ruka Slavjanina —
Plamen triš užasan, kô od zvijezde kobne,
Koju, kada po nebesih brodi,
Sa trepetom gledaju narodi,
Jer ju slijede boji, godine tegobne.
Osveta je plamu njeg'vih misli stijenje,
Osveta je svako odahnuće,
Osveta je kucaj krvi vruće,
Osveta je sve ufanje, sve željenje.
Tako ranjen vepar bjesni u potjeri,
Da utrobu trga lovcu zubi,
Koji njega htjede da pogubi:
Osveta je život krvoločne zvijeri.
Od šatora bodreć do šatora leti,
Opominje na dane ih bolje,
Na Moskovsko, na Šajevo polje;
Sada obećava, sada psuje, prijeti.
Nu u nedobitnost i u sreću vjeru,
Koju su im satrli Hrvati,
Nikakov im više bog ne vrati,
Drúgu im uz Dunaj, drúgu po Sjeveru!

XI.

Veselo, oj kosci, žetva već dozreli!
Naprijed, naprijed; brus'te kose, srpce!
Na klóbuke povežite vrpce!
Vrijeme dospje — svak na posô nek se dijeli.
Na Osoru, gdje se s družbom kralj ustani,
I na Krku, gdje crnu odjeću
Svijet odijeva plačuć ljudsku sreću,
Svuda veći junaci vrve oružani;
Svaki dan donosi na zelenih valih
K crnom brijegu orijaške struke:
»Podajte nam oružje u ruke,
Našu krv bi rado za slobodu dali!«
I veselo možni Frankopan otvara
Nakrcane blagajne, hambare,
Polag naše poslovice stare:
Za dom krv do kapi, blago do dinara!

On jedini nije; isto srce bije
Sred njedara svih naših plemića;
Blagaj, Šubić, pleme Karlovića,
Svak je gotov, mjed da strati, krv prolije.
I jur oko kralja vojska stoji cijela,
Oružana novcim hrvatskima,
A hrvatska igra krvca u svima,
Koje ljubav k domu amo je dovela.
Obilan je Dunaj bistrimi vodami,
Radosno se oko po njem pase;
Nu sav što je uz morske talase?
Prama Velebitu što je jedan kami.
Tako brojne čete skupljenih Hrvata
Bezbrojnima prama četam ginu,
Nam na poraz koje Had izrinu:
U boj stupa David protiv Golijata.
Nu ne poznate li višnju silu onu,
»S njim il' na njem« što na štit naslika?
Ta ne pita za broj protivnika;
Dvanaest samo hiljad bi na Maratonu!
»K pobjedi nas, kralju, ili k smrti vodi,
Smrt je bolja nego život roba!
Dok nam kosti ne trunu sred groba,
Tuđin našom zemljom ne smije da hodi!«
Hrt zanjuši jurve trag od zvijeri,
Nitko njega više ne ustavi;
Kopnu ajte, nakrcane plavi,
Žrtvu dajte slobodi i vjeri!
Kocke prše crvene i bijele
Po pitomom Vinodolu veće,
Pjesme s' ore, kô u danih sreće,
Rek bi piru svati se vesele.
U bojnog Hrvata navada je stara
— Znak dobrote — pjet u svakoj zgodi,
U smrt istu pjesmu njega vodi:
Hrabrost i ćud dobru nitko mu ne shara!

Pjesma Hrvata

Prosto zrakom ptica leti,
Prosto gorom zvijer prolazi,
A ja da se lanci speti
Dam tuđincu, da me gazi?
Tko ne voli umrijet prije,
U tom naša krv ne bije!

Znam, da moji pradjedovi
Cijelim svijetom gospodahu;
A ja jezik da njihovi
U ropskome tajim strahu?
Tko ne voli umrijet prije,
U tom naša krv ne bije!

Sam ću ubit mog jedinca,
Nož u srce rinut žene,
Neg' da vidim od tuđinca
Pravice mi porušene.
Tko to izvest gotov nije,
U tom naša krv ne bije!

Sam ću upalit krov nad glavom,
Pripravit si grob gorući,
Neg' da tuđin mojim pravom
U mojoj se bani kući.
Tko to izvest gotov nije,
U tom naša krv ne bije!

XII.

Tako naša vojska, kao nebo vedro;
Ljepšeg nema pogleda na svijetu,
Neg' na takvu ushićenu četu,
Kojoj mač pravice visi uza bedro:
Čelo bez oblaka, plam u oku sveti,
Voljne grudi, uzdanje u Boga,
Pjev na usnah, na boj hitna noga,
I pravednim gnjevom udi svi napeti.
Drukč'je u taboru biva protivnikâ;
Kao lisjak, da plijen shvati prije,
Zamke pletuć u varke se krije,
Vrebajući bez sveg glasa družba prîka.
Paklen oganj kanu iz očiju sijeva,
Razgledajuć silu nebrojenu,
Sigurnu se već raduje plijenu,
I đavolski podsmijeh usne mu odijeva.
Pak na hata đipa; dijeli zapovijedi:
»Da mi svatko štedi život kralja,
Živa u ruke da dobijem valja«.
O dobiti pako niti ne besjedi.
Kad al' trublje jeknu: eto ti Hrvata!
Mukao tutanj sveđer bliže stupa . . .
Glas pjesama, od kopita lupa —
Udri u talambas! Nut užasa, rata! —

XIII.

Noć iščeznu, nad poljanom sunce sine.
Što njegova rasvjetljuje zraka?
Cijelo polje samo jedna raka:
Slomljeno oružje, mrtvaci, strvine!
Tuđi zvuci, sluhu hrvatskome muka,
Čista neba zrak ne truju više,
Kleti im se vruci zagatiše:
Divlja grla zabi mač junačkih ruka.
Vrhu naših gora ljepšeg ne bi dana:
Riječ domaća, pjesme dobitnika,
Frula, gajde, ushićenja vika,
Zastava hrvatska na šatoru kana!
Pred šatorom stoji u prostih odjećah
Zanijemio starac lica blijeda,
Nepomično na poljanu gleda,
Gleda i umuje: što je ljudska sreća!
Kad al' klik radostan sebi ga dozvao . . .
Pred noge mu mrtvaca postave.
On je, koj' mu krunu skide s glave . . .
Još u smrti strašan, još u smrti zao.
Put nebesa svrne ganut starac oči,
Na junakâ zatim skup pogleda;
U grlu mu ostaje besjeda,
Nu sve zbori suza, što mu lice moči!
Zahvalnost izmami ovu kaplju svetu . . .
Moj narode, tebe ide ona!
Tvoja vjernost, tvoja pest smiona
Krunu spase Ugrom, prosvjećenje svijetu!

Zaslovlje

Iz pameti guste tmine
Pomoliše te se slike,
S one strane od pučine
Kad iz grada punih vike
Groboliku na poljanu
Prvi put mi noga stanu.

Vidjeh dizat čvrste pesti,
Vijati se zreh zastave,
Cijele čete bojem smesti,
Uz mrtvace bojne sprave;
Čuh orit se talambase
I dobitnih pjesam' glase . . .

Vitezovi, gdje ste sada
Na ponosnih koje hatih,
Kano strijela, kôm smrt vlada,
U dušmane zreh srtati,
Od tjelesa dizat brijege
I obarat glave, stijege?

Iščeznuste! I množ trune,
Pred kom ginu svijet u strahu;
Njine pesti, snage pune,
Jestojska su grobnom prahu.
Što od njih osta? Uspomena,
Silnih čina jedva sjena!

Mnoga žena zaman čeka,
Da joj muž se vrati iz rata,
Zaman viri mnoga seka,
Da opazi milog brata,
Zaman mati, zaručnica
Suzom kvasi svoja lica.

Kob ne štedi nikog tvrda,
Bio sužanj il' pun slave;
Tvrđe, hridi, mora, brda,
Njena tijeka ne ustave!
Ona j' gluha, ter ne haje
Ni za prošnje, ni za vaje!

I mom srcu moć sudbine
Već zadade ranu mnogu;
Al ne diram grobne tmine:
Tako volja bješe Bogu;
Ta svaki se k ovoj zgodi
Na tom svijetu čovjek rodi!

Sretan, komu nebo poda,
Kô junakom na Grobniku,
Za slobodu svoga roda
Ispazniti čašu prîku;
Tko da mekšu postelj ište,
Neg' za narod svoj bojište?

GROBNIČKO POLJE

Iz pjesnikovih »Izjašnjenja« »Grobničkom polju«.

Stih 1—21.

Ja od Brente vidjeh obale zelene...

Obale rijeke Brente među Padovom i Mleci najkrasnije su, što sam ih na svojem putovanju vidio. Putnici, koji su svu Europu prošli, kažu, da im nigdje nema para. Tu nije samo narav sve svoje dražesti razasula, nego i umjetnost sestrinski joj ruku pružila. Izmed cvatućih livada i vrtova dižu se krasni plemićki dvorovi, koje su prvi umjetnici gradili i ukrasili; mramorni kipovi, divnom vještinom izdjelani, svijetle se na njihovih golemih zidinah. Ja ću se uvijek s najvećim ushitom sjećati sretnih krajeva Italije, osobito pak rajske okolice među Padovom i Mleci. Više puta sam onuda prošao, a svaki put sam bio iznova ganut ljepotom okolice. A kako i ne bi? Taj put traje šest ura, od kojih nam svaki trenutak dovodi pred oči nove slike, koje se među sobom samo u tom slažu, što su sve prekrasne, inače su jedna od druge sasvim različne, po čem se oko putnikovo nikada ne može umoriti. Zelene livade, cvatuće njive, šarene bašče, prekrasni dvorovi, mile seoske kuće, hrpe putnika svake vrsti i svih naroda, sa strane obilna rijeka, na kojoj se množina čunaca i barka ljulja, cesta tvrda kao kamen, ravna ko stô... eto ti put uz rijeku Brentu među Padovom i Mleci!

Vidjeh iz valova sjajna svoja lica
Kako diže ljuba od Neptuna...

Venecija (Mleci) zove se ljubom (zaručnicom) Neptuna (mora). Ona je u vrijeme svoje moći slavila svake godine svetkovinu, koja u tom sastojaše, da je dužd (glava starješinstva) s bogato narešene lađe »bucentoro« u nazočnosti cijeloga starješinstva, ostalih časnika i svega puka bacao u more prsten, kao na uspomenu vjenčanja lijepe Venecije s morem; a to za to, jer je ona sve svoje golemo blago, slavu i moć zadobila po moru.

U svoj hlad me mrkle primiše maslene
Sred arkvajskih brežuljaka milih...

Oko četiri milje od Padove stoji seoce Arkva (Arquato), gdje je Petrarca, nježni pjevalac ljubavi,. bespokojni svoj život zaključio. Seoska tišina, mrkle maslene [tako, umjesto masline, piše Demeter i ovdje i u stihu 9-tom], koje svoj okolici njeki turoban, ali ipak ugodan značaj davaju, zrak euganejskim brežuljkom vlastit, prostran vidik, žubor potočića: sve, sve je tu, što još utjehu podati može srcu, bukom gradova i sjajem raskošnih dvorova umorenu.

Visoki platani grožđem ovijeni...

Po svoj mletačkoj i lombardeskoj državi posađeno je s jedne i druge strane glavnoga druma drveće, većinom krasni platani široka lista, a uz njih se vije trsje, koje natoliko rodi, da svoje loze od jednoga do drugoga drveta pruža i ča do vrha ih ovija tako, da bi čovjek rekao, da na drvetu grožđe raste. To i dobro obrađena plodna zemlja čini, da je sva ona strana Italije nalik na cvatući vrt. Nikada ne ću zaboraviti čarobnoga pogleda, koji me je s brežuljka Monte della Madona u Vicenzi ushitio. Neizmjerna bezgranična bašča, presječena bijelim ravnim drumom, po kojem kola i putnici vrve, među plodnimi polji krasna zdanja, selo do sela, trgovišta, varošice, gradovi; a nad svim tim blagoslovom modro vedro nebo, kakova do onda još vidio nisam, sa svojim prejasnim suncem!

Lombardije svilorodne ravni...

Najveće bogatstvo Lombardije sastoji u svili, koje se ondje ogromna množina prede; ravnice toga sretnoga kraja nasađene su dudovi, kojih svaki nosi svomu gospodaru na godinu po dukat u zlatu.

Boromeja spomenici slavni...

Sveti Karlo Boromeo, nadbiskup milanski, bio je jedan od najvrednijih muževa, koje je ikada Italija imala, — u pravom smislu riječi: svetac. Sve svoje neizmjerne dohotke upotrebio je samo na sreću i blagostanje svojih zemljaka; sve, što je u lombardeskoj državi velika, dobra i lijepa, kazati se može, da je od njega utemeljeno. Ono pet čarobnih otoka, koji se dižu iz prekrasnoga jezera Lago maggiore, nose ime toga velikoga muža: le isole di San Boromeo. U varošici Arona, na jednom od tih otoka, stoji gorostasan, od mjedi saliven kip njegov; a tijelo njegovo čuva se u divnom milanskom hramu, u podzemnoj kapelici.

Od tisuća ljeta nakrcani plijeni...

U Italiji nema grada, gdje ne bi što znamenita ili dragocjena bilo. Svaki znatan muž skrbio se je za svoje rodno mjesto, da ga čim više ukrasi. Kad bi koji vitez predobio kakov neprijateljski grad, odmah bi sve, što bi u njem najvrednijega našao, otpremio u znak slavodobića u svoje rodno mjesto, gdje se do sada čuva kao kakva svetinja. Tako su stupovi od siva mramora i krizolita, koji se u Mlecih po crkvah nalaze, oteti iz predobitih gradova. Tako isto su dobavljena iz Carigrada ona četiri prekrasna mjedena konja, koji izvana rese hram svetoga Marka. I ona dva stupa, koji na »piazzetti« stoje, i na kojih su postavljeni sveti Marko i sveti Đurađ, kao zavjetnici Mletaka, dovezeni su iz tuđih krajeva. Tako je i drugdje Italija od davnih vjekova nakrcana uresnimi plijeni.

Pepeo kosti ljubavnikâ od Verone...

Tragička ljubav Romea i Julije, koji se rodiše i poginuše u Veroni, svemu je svijetu poznata iz Shakespearove divne tragedije; još danas se kazuje grobnica u Veroni, gdje vele da počivaju kosti njihove.

Latinskoga neba vječno ljeto...

Tko nije u Italiji bio, ne može pravo ni pomisliti ugodnosti onoga podneblja. Kad se sjetim one svjetlosti i čistoće neba, one plodnosti i obilnosti zemlje, onih tihih vjetrića punim miomirisa; riječju, svih onih čarobnih prizora, među kojimi sam preko dvije godine živio, uskliknuo bih one ushićene, ali istinite riječi putopisca Frommela o Italiji: »mi stojimo u državi, od sunca obljubljenoj, od neba blagoslovljenoj, u kojoj je već raskoš samo živjeti i disati.«

Kist Urbinskog...

Rafael Sanzio, najveći slikar novoga vijeka, rodio se g. 1483. u Urbinu, umro u Rimu g. 1520. Njegovim se slikam priznaje prvenstvo prema svim ostalim osobito zato, što su mnogo nježnije izmišljene i što je ljepota njegovih obraza više duševna, čista, anđeoska, sveta, negoli tjelesna, zemaljska. Njegova su djela pjesnički tvorovi; pa ako se već finoći njegova kista diviti moramo, tim više smo prisiljeni njegov ushićeni, visoki pjesnički duh obožavati, koji iz potezajâ toga kista govori.

...od Kanove dlijeto...

Antun Canova, glasoviti kipar, rodio se g. 1757. u mletačkoj državi i umro g. 1822. u Mlecih. On je nanovo podigao kiparsku umjetnost i osnovao školu, kojoj pripada prvenstvo, što se mekanosti i nježnosti u izradi mramora tiče. Među njegove najbolje umotvore broje se: grupa Amor sa Psihom, i Heba, kojima se dive svi vještaci. U nježnosti i umiljatosti nije ga još nitko dostigao. I kip cara Napoleona divno je djelo; nije moguće sličnost značajnije i zajedno čišće u starinskom junačkom smislu idealizirati. Osobito se slavi gorostasna grupa, koja prikazuje Tezeja, kako ubija Centaura, a čuva se u Bečkoj pučkoj bašči u zdanju, koje je po starinskom Tezeovu hramu sazidano.

I od Paladija zidine smione...

Andrea Paladio, glasoviti talijanski graditelj, rodi se god. 1518. u Vicenzi, a umre 1580. kao graditelj mletačke republike. Poglavito je on u 16. vijeku, proučiv stare rimske umotvore, stvorio nov vijek za gradbenu umjetnost. Najveći njegov umotvor je Olimpsko kazalište u Vicenzi; u Mlecih su mnoga najljepša zdanja od njega, osobito »blagovalište svetoga Đorđa velikoga« i crkva istoga imena, s pravom glasovita radi krasne jednostavnosti i neviđena sklada svih svojih česti.

Stih 43—51.

Okolica carstva Plutonova...

Po vjerovanju Grka i Rimljana gospodovaše Pluto, bog podzemlja, pustimi okolicami na zemlji. A takova je svakako naš Maraton, naše Grobničko polje. Na njem nema ni klice života, sve je golo, sve kamen do kamena. Još dječakom slušao sam, da su na tom polju naši pradjedovi pobili Tatare; i poslije sam često o tom junaštvu čitao i razmišljao, ali nikad me nije veličajnost toga čina dirnula kao onda, kad sam na to polje stupio. Divna je to pomisao: polje, koje sada moja noga gazi, to je ono

polje, gdje su moji pradjedovi najvećega i najmoćnijega neprijatelja kršćanstva i prosvjete uništili, na tom polju oni su pokazali, što je šaka smjelih, slobodnih ljudi kadra učiniti, samo ako su složni. To čuvstvo, koje me obuzimaše, ne da se opisati, ono je sveto! Doista Grobničko polje zaslužilo bi jednostavan, ali gorostasan spomenik, kao što je bio čin, koji se je na njem zbio, — da se svaki putnik spomene, da je sveta zemlja, koju gazi! To su učionice narodnosti, narodnoga ponosa, junaštva — i vrijede najvećih žrtava.

Batukanu kameni su ovi
Strašni bili stupi Herkulovi...

Herkulovi stupi zvahu se ona dva stupa, o kojih se kaže, da ih je Herkule podigao na obje strane morskoga tijesna Gibraltara među Europom i Afrikom, kao znak, da je tu granica putovanju prama zapadu: dotuda, ne dalje.

Stih 93.

Ta, koja ga goni, to je zlatna horda...

Zlatna horda zove se u povijesti najmoćniji dio Tatara, komu bijaše glavno sijelo blizu utoka Volge u Kaspijsko more. Batukan, unuk Džingiskana, najvećega haračlije, što ga je svijet vidio, podjarmi kao kan zlatne horde Rusiju, i pohara Ugarsku, pošto je na Šajevu polju posve uništio mađarsku vojsku, te se je kralj Bela IV., starac od jedno 60 godina, morao s porodicom uteći u Hrvatsku; tuj na Grobničkom polju poraziše Hrvati Tatare, a po hrvatskoj narodnoj pričici zaglavi blizu toga polja i Batukan. O njem pišu, da je još dječakom od 12 godina s čoporom Tatara navalio u Rusiju, ali bio taj put protjeran, a tom zgodom opali ga njeki Rus kandžijom po čelu tako, da mu je za čitav život ostala brazgotina, koja bi mu se, kad god bi se razljutio, zažarila kao krvav potez na čelu, a to bi svagda naviještalo kakovo okrutno djelo njegovo.

Svi pisci kažu, da osim Huna ne bijaše u Europi okrutnijih krvoloka od Tatara pod Batukanom. Ne ima muka, pod kojim nisu stenjali njihovi sužnji; cvijel tih nesretnika bijaše im raskoš. Najveći junaci u tatarskoj vojsci zvahu se krđalije, koje ime i danas Turci rabe. Jao zemlji, koja pade u ruke krđalijam! Za tatarskom vojskom vozile se na škripućih taljigah njihove žene s djecom. Na šatoru tatarskoga kana vijaše se uvijek zastava crne i bijele svile.

Stih 105—128.

Hrabri grade, koj' me gostoljubno primi...

Stari Zagreb, koji su Tatari popalili i porušili (te koji je onomu, štono je poslije njega nastao, rek bi kao »djed«), nije bio slobodan kraljevski grad, tek poslije njegova razora izdade Bela IV. kraljevsko pismo, u kojem govori: »Ako se nađu ljudi, koji bi se na brdu Griču, koje se diže nad razorenim njekadašnjim mjestom Zagreb, odlučili varoš sazidati, to će oni slobodu građansku dobiti i sami sebi pravice osnovati moći.« Taj »slobodni list« grada Zagreba ima zlatan pečat (bulla aurea), koje odlikovanje zapade malo koji grad; ono je dokaz, da je kralj Bela IV. uvelike cijenio

onu pomoć, koju mu je stari Zagreb bio pružio primajući njega bjegunca u svoje krilo. Zapovjednikom hrvatske vojske u Zagrebu bijaše tada Dragoš; videći, da se ne može dulje držati Zagreb, povede od njega vojsku u Primorje, prateći kralja, a poslije se hrabro borio na Grobničkom polju; u kraljevoj pratnji bijahu među ostalimi tri brata iz Srijema: Kres, Kupiša i Rak, i zagrebački biskup Stjepan Babonić.

Stih 234.

Gdje na prahu od Solina grada...

Solin (Salona) bijaše za samostalnosti Ilira a i poslije pod rimskom vlašću velik i znamenit grad: sad je siromašno seoce, ali i danas se ondje iz ruševina iskopavaju ostaci njekadanje veličine. Za rata Cezarova s Pompejem navali Pompejevo brodovlje na Solin, ali ga obraniše hrabre Ilirke. U gluho doba noći izađoše one, odjevene u crno, s gorećimi bakljami iz grada put tabora Pompejevaca, čije straže, misleći da su to srde iz pakla, uplaše se i uteku, a junakinje upale tabor, na koji zatim udariše Solinjani, i sve neprijatelje pogubiše.

Stih 238—250.

Još sad putnik oči začuđene
Žudno pruža u mramorne stijene,
Od orjaškog svijeta koje su ostale...

Pol sata od njekadanjega Solina stoji grad Spljet (Spalatum, t. j. Palatium Diocletiani); veći dio toga grada nalazi se u opsegu preostalih ogromnih zidina njekadanje palače Dioklecijanove, kojim se putnici dive. Dioklecijan rodio se u Dalmaciji od ilirskoga siromašna porijekla; stupiv u ilirsku vojsku, uspe se na prijestol rimskih careva. Kad je bio u najvećoj moći, svojevoljno položi svoju čast, gospodstvo nad cijelim svijetom, vrati se u svoju domovinu Dalmaciju, i sazidav ogromnu svoju palaču, doživi tu svoj vijek u zabiti, baveći se obradivanjem svoje bašće. Zato Fortis u svom putopisu po Dalmaciji kaže o njem, »da je poslije dvaestgodišnjega carevanja podao najveći primjer ljudske samozataje«.

Koji svijetom drmahu njekada...

Stari Iliri bijahu možan narod; njim su, dok bijahu samostalni, plaćale harač Maćedonija i mnoge druge države. Tek veliki Aleksander predobi ih, ali može se reći, da su oni baš pod njegovom vladom svijetom drmali, jer su oni bili jezgra njegove vojske, koja je svijet preobladala. Po njegovoj smrti odmah se oslobodiše, i otkako su za kraljice njihove Teute Rimljani počeli ratovati na njih, trebalo je sto krvavih godina, dok ih silni Rim svlada. Pod rimskom vladom bijahu Iliri najhrabriji vojaci rimski, i tako možni, da su mnoge svoje vođe na rimski prijestol podizali, ter tako po Rimu svijetom vladali.

Stih 279.

Bozi Hada...

Had (od grčke riječi Hades) znači podzemno boravište pokojnih, a ovdje stoji mjesto »pakao«.

Stih 370—371.

I na Krku, gdje crnu odjeću
Svijet odijeva, plačuć ljudsku sreću...

Stanovnici otoka Krka nose se crno; možda je to običaj od pradavnine, jer već starogrčki pisac Skymnos iz Kiosa — koji je živio mnogo prije Isusa — kaže, da se stanovnici dalmatinskoga otoka Korykte (t. j. Krka) odijevaju u crninu, i to za to, što je Faeton sunčanimi koli spao na taj otok i zaglavio.

Stih 398.

»S njim il' na njem« što na štit naslika?

Stari Špartanci imali su na svojih štitovih naslikane ili napisane riječi: »ἢ ταύταν ἢ ἐπὶ ταύτας« to jest: »s njim ili na njem«, — što će reći: ili da se (junak) s njim — sa štitom — kao dobitnik povrati, ili da ga na njem — na štitu — mrtva donesu.

Stih 409.

Kocke prše crvene i bijele...

Zastave s hrvatskim grbom, koji ima na bijelu polju crvene kocke.

Rek bi piru svati se vesele...

Čuo sam od stara vojničkog časnika, koji je dugo služio kod hrvatskih regimenata, da Hrvati u ratu, čim doznaju, da je neprijatelj blizu, svi započnu pjevati junačke narodne pjesme. Od davna je po svijetu poznato, da Slaveni, a napose Hrvati, rado pjevaju; a tko je iole zavirio u njihovo srce, mora priznati, da je dobroćudnost glavno obilježje njihova značaja, po poslovici: tko pjeva, zlo ne misli.

Stih 497—498.

Groboliku na poljanu
Prvi put mi noga stanu...

Godine 1836., kad sam se iz Italije vraćao, prvi put vidjeh Grobničko polje; ono njegovo kamenje silno se mene dojmilo, i to bijaše povod mojoj pjesni. Sve misli, koje me na pogledu toga svetoga polja obuzeše, ubilježih u svoj dnevnik, iz kojega se zatim porodi ova pjesan; ona je dakle plod ushita.

Stih 529—532.

I mom srcu moć sudbine
Već zadade ranu mnogu...

Kad se iz Italije kući vratih, ne nađoh drage majke više žive — kolera ju zajedno s mojom ujnom života lišila. Sudbina mi ne dade, da oca svoga još prije smrti njegove vidim — on umrije, dok sam još u Gracu učio filozofiju. Pokoj njihovu prahu!

TEUTA

TRAGEDIJA U PET ČINA

(1844)

OSOBE

Teuta, druga supruga ilirskoga kralja Agrona, zatim kraljica
Dimitar Hvaranin, poglavar ilirskoga brodovlja, a poslije kralj ilirski
Radovan, ban kraljevstva
Cvijeta, njegova kći
Smiljka, njezina drugarica } pridvorne gospođice
Milivoje, poglavica pridvorne straže, zatim suprug Cvijetin
Srdovlad, poglavica jednoga odjela ilirske vojske na kopnu i Dimitrov prijatelj
Mučimir, doglavnik i uzdanik Dimitrov
Kajo, *Lucio*, } Korunkanci, poslanici rimski
Gromovid, prorok
Centimal Fulvio, vijećnik rimski i vođa rimske vojske za prve navale Rimljana u Iliriju
Knejo, njegov pratilac
Triteuta, prva supruga ilirskoga kralja Agrona, odvrgnuta i prognana
Pinez, njezin sin od 19 godina, zatim kralj ilirski
Svevlad, zapovjednik Risna
Pavao Emil, vijećnik rimski i vođa rimske vojske za druge navale Rimljana u Iliriju
Vitruvio, njegov pratilac
Relja, glava ilirskoga broda
Vuk, *Radoš*, } pridvorne sluge
Marko, Dimitrov sluga
Milan, *Mirko*, *Cvjetko*, } Milivojeva i Cvijetina djeca; najstarijemu, Milanu, ima 7 godina
Duh Srdovladov
Ljekar
Rimski legat

Kraljičini savjetnici; njezina pratnja. Kraljeva pratnja. Dvorani i dvoranke. Sluge. Rimski i ilirski vojnici. Puk

Čin počima otprilike god. 238., i traje do god. 227. prije Isusa

ČIN PRVI

Odaja u kraljevskom dvoru u Skadru, po starogrčkom ukusu urešena. **Milivoje** u desnicu ranjen, sjedi na stolici i spava, ali na takvu mjestu, da ga ulazeći ne mogu odmah opaziti

PRIZOR PRVI

VUK i RADOŠ sretnuvši se

Radoš

Što si tako uranio, starče?

Vuk

Ja i sanak nismo prijatelji.

Radoš tare oči

A ja na nj se tužiti ne mogu;
Vidiš, još se sasvim prognat ne da.

Vuk

Znaj, lijenštinâ kraljica ne trpi;
A ona će odmah ovdje biti.

Radoš

Šta? — Kraljica da je već ustala?

Vuk

Vidim, još si novak ovdje; sinoć
Niti legla nije.

Radoš

Što mi kažeš!

Vuk

Nije l' sinoć dažd lijevao silan?

Radoš

Za hrkanje baš najbolje vrijeme.

Vuk

I uz dažd se grmljava orila?

Radoš

Što? grmljava? Ništa nisam čuo.

Vuk

Ta tik grada grom je udario.

Radoš

Je l' moguće?

Vuk

Ti si lijepo spavo!

Radoš

Ta ni nemam drugoga veselja!

Vuk

Da znaš dakle: kada kiša ide
I od groma tutanj se razlijega,
Nikad ne bi naša gospa legla.

Radoš

Je l' moguće, da se bure boji?
Kažu, da je junačkoga srca,
A ona se boji grmljavine!

Vuk

Slast je gospi, bura kada bjesni,
Kad najjače strašan vihar buči,
Grom se ori, da se zemlja trese:
Srce joj se naslađuje tada.

Radoš

Čudne ćudi!

Vuk

Zagonetna narav
Njojzi srce od viteza hrabra
U dražesna stavi njedra ženska.
U njoj živi duh njezina oca,
Onog hrabrog Vuje Smjelovića . . .

Radoš prekidajući ga

Koj vlastitom mišicom zadavi
Ono grdno strašilo od zmaja,
Od kog cijele drhtahu države?

Vuk

I koj dom nam višeput izbavi. —
Šest sinova, sivih sokolova,
U ratu mu za zavičaj pade.
Duh bez grana već ginuti stade,
Kad utrobu nebo blagoslovi
Vjerne druge njegova života,
I opet mu sile vrati nada
U željenom pomladit se sinu.
Tad do njega strašna vijest doleti:
Zemlje naše da pustoši svuda
Ono grdno strašilo od zmaja.
Potraži ga — i zadavi neman.

Radoš

Dă, djetetom od majke sam slušô
O divotnom slavlju, kojim tada
Dobitnika zmaja častijaše
Našeg roda zahvalni gospodar.

Vuk

Kad se junak povratio kući,
U kolijevci mjesto željnog sinka
Nađe kćercu . . .

Radoš

Sadašnju kraljicu?

Vuk

Dă, nju; ali majku joj u grobu.
Razabrav se, sam započme kćercu
Othranjivat, al po svojoj glavi:
Hranio ju mlijekom od vučice,
I na štitu tvrdome ju ljuljo;
Mjesto pjesme bučila joj trublja;
Tvrdi kamen uzglavljem joj bio.

Radoš

Čudne li odgoje!

Vuk

Kad doraste,
U snježane što joj dade ruke,
Nije igla nego vitko koplje.
Mjesto presti, jezdit uči konje,
Mačem mahat i bacati strijele
I na zvijeri lov loviti s ocem;
Ona druge slasti niti ne zna,
Nego s divljom borit se zvjeradi.

Radoš

Hvala lijepa na takovoj slasti!

Vuk

S Maćedonci planu boj krvavi.
Svaki Ilir oružja se hvata,
A kćer sobom Smjelović povede.
Djeva srnu kano žarka strijela
U bezbrojnu protivnika vojsku,
I ote im glavni znak od boja,
S lovorikom vrati se na čelu,
Nu i s ocem ranjenime smrtno.

Radoš

Smrt nemila svakoga dosegne.

Vuk

Kralj, bez žene veće od tri ljeta,
Za viteštvo začuv djevojčino
I na glasu divotno joj lice,
Skupi svate i ode po mladu.
Kada dođe k Smjeloviću banu,
Baš ga nađe, gdje se s dušom bori,
Nu još kćercu od njega isprosi.

Radoš

Koja radost u srdašcu mladoj,
Iznenada kad kraljicom posta!

Vuk

Ti se varaš. Da joj nije sveta
Umirućeg oca volja bila,
Voljela bi smrt ogrlit prije,
Nego postat suprugom kraljevom.

Radoš

Valjda srca slobodna ne b'jaše.

Vuk

Uprav zato, jer b'jaše slobodna.
Kako da se jednom mužu poda
Pobjednica tolikih muževa?
Sav svijet kojoj pretijesan bijaše,
Kako da joj tamnicom ne budu
Četir zida od ženskoga stana?
Zato zaman svi su trudi kralju,
Da si ljubav njezinu osvoji.
Ona mrzi na svog gospodara
Ko robinja na silnika huda,
Koji zlatnu slobodu joj ote.
Zlato, biser i drago kamenje,
Čim ju resi, njojzi su bez cijene;
Hitar vranac i oružje bojno,
Za tim samo srce njeno gine.

Radoš

Na čast tužnom sva ljepota njena!

Vuk

Kralj napokon smilova se jadnoj.
I dopusti protiv običajem
Našeg roda, koji zahtijevaju:
»Ženi tijesan okrug obitelji
Sve vladanje i sav svijet da bude,«
Da u lovu po dubravah bližnjih
Toj žestokoj odolijeva želji.

Radoš

To je mnogo.

Vuk

Što ne može ljubav?
Nu ne misli, da ju tim utješi!
Lov loviti, još nij' bojak biti;
I dubrave oko toga grada
Nisu okrug čitavoga svijeta.
Svaki prostor, bio i pô svijeta,
Tamnica je za njezinu dušu,
Kad ga samo prekoračit ne smje.
Da kraljuje, rođena je ona,
A ne drugom da se pokorava.

Radoš

Takve gospe čuvati se valja.

Vuk

Zato sam ti baš ju i opiso.
Kratko vrijeme ti si u tom dvoru;
Ako želiš udomit se u njem,
Kraljičinu ćud da poznaš treba,
Da uzmogneš ugodit joj vazda.

Radoš

Dobri starče, hvala ti na skrbi.
Pouči me, poslušat te hoću.

Vuk

Čuj me dakle. Prvo svjetujem te,
Upoznaj se i oprijatelji
S kraljičini hrtovi i hati;
Sol i šećer hitrim hatom nosi,
A psom lovskim debele pečenke.
Tko njihovim ljubimcem postane,
On je sreću u tom dvoru steko.
Zatim krila da imaš na nogû,
Kad te kamo gospođa odredi;
Ona ne zna, ustrpit se što je.
Tako čini i ne ćeš se kajat.

Radoš

Ti ćeš sa mnom zadovoljan biti.
Lako ću se u milost uvući
Kod gospode četveronožaca;
Ni ostalo mučno biti ne će.

Vuk

Bozi dali! Nu sad hajd na poso!
Povisoko popelo se sunce.
Ded poskoči sad u konjušnicu,
I daj hate osedlati odmah;
A ja idem, da sakupim hrte.
Danas će se lovit lov bez sumnje.
Naopako, lova da zaželi,
A da konji osedlani nisu!

(Otiđu hitro na različna vrata.)

PRIZOR DRUGI

CVIJETA i SMILJKA, zatim MILIVOJE

Cvijeta ogledajući se

Amo, Smiljko, tu nikoga nema.

Smiljka

Što ćeš, Cvijeto?

Cvijeta
pokaže joj kitu cvijeća, koju na prsih nosi

De pogledaj amo.

Smiljka

Što to imaš? Gle, tako mi Lelja,
Opet cvijeće.

Cvijeta

Cvijeće, njegvo cvijeće. (Kaže kitu.)
Gle, ko vatra rumeni se ruža:
Ne znači li ona ljubav žarku?
A to smilje, smilje i kovilje,
Jesi l' ikad ljepšega vidjela?
Prostodušje iz njega govori.
A gle evo još i moja maza,
Potočnica kano nebo modra;
Ona kaže stalnost, nije l' tako?
Ah sestrice!...

Smiljka

Ti si predobila.

Cvijeta

U njega se pouzdati mogu!

Smiljka

Tko bi reko! po takovoj buri!

Cvijeta

Okladu si jednu izgubila;
Još jedared da se okladimo.

Smiljka

Man' se toga. Obijesna si danas.

Cvijeta

Ah sestrice, ja sam tako sretna!

Smiljka

Dažd za suncem višeput udari.

Cvijeta

Ja se nadam, ti me izdat ne ćeš.

Smiljka

Što o svojoj misliš drugarici?

Cvijeta gladi joj rukom lice

Osim tebe nikom nije znano.

Smiljka

Tko to može kazati kod dvora?

Cvijeta

Strepim s tvojih riječi, draga Smiljko.

Smiljka

Ta znaš, da bi gospođa nam naša
Sve na svijetu oprostila prije,
Nego sklonost junačkomu spolu.

Cvijeta

Bozi znali, zašto na njeg mrzi!
Ni muž njezin zaslužio nije,
Da od njega toliko se tuđi,
Nit ne haje za darove sjajne,
Koje starac svaki čas joj šalje;
Premda bi mi stoput draži bio
S crnom bradom i bistrim očima . . .

Smiljka okosno

Ko na primjer poglavar stražana? —

Cvijeta porumeni se

Milivoje? Ah, njegove oči!
Sveđ ih vidim, u snu i na javi,
Ko dvije zvijezde da preda mnom svijete.
Od njihovih sunčanih se zraka

Samo hrani plamen mog života.
Nu i kako za junaka toga
Da ne bije svaka mojih žila,
Koj svoj život u pogibelj baca,
Samo zato, da me razveseli?

Smiljka

Zar ti misliš, Milivoje dakle
Da je smjeli darivalac cvijeća,
Kojim prozor od ložnice svoje
Svako jutro nalaziš narešen?

Cvijeta

On je. Noćas grmljavine buka
Ne dade mi stisnut niti oka.
Pak od želje, da saznam junaka,
Koj je kadar u takovoj noći.
Popeti se na visoke zide,
I moj prozor okititi cvijećem,
Ko žrtvenik ljubavi si nježne,
Kraj prozora sjedoh i dolazak
Neznanoga ljubavnika čekah.
Najedanput eto nješto šušne —
Od straha mi srce kucat stane —
Na prozoru pomoli se glava —
Uprem oči, nu ne dade tmina,
Da razberem neznaniku lice,
Kad al munja sa nebesa bljesnu,
Ili bolje zublja od ljubavi —
Kod opazim? Milivoja moga!

Smiljka

Vele divno! Pak u onoj buri!
Čestitam ti na draganu takvom;
Premda dršćem sva za tvoju sreću,
Jer pod tobom strašna propast zijeva.

Cvijeta

Znam, opasnost koja čeka mene,
Plam u sebi ako ne ugasim,
Koji sada u grudih mi bukti;
Nu i znadem, da mi je on duša:
Njime mislim, njime dišem samo!

Smiljka

Sveta vatra iz tvog oka sijeva.
Gasiti ju za grijeh držala bih,
Da riječ nije, da leptirom sliče
Muške glave, kojim je jednako
Svako cvijeće — dok je med u njemu.
Svet je plamen, koji te užiže;
Nu nikad se ne kajala s njega!

Cvijeta

Nikad, nikad. To je ljubav prava,
A plod njezin pokajanje nije.
Ne, ne, tako nevjera ne ljubi,
Evo već je mjesec dana prošlo,
Što njegova obdariva nježnost
Moje prsi cvijećem mirisnime.
Mjesec ima trijest mrklih noći,
A svaka je kobna za njeg bila,
Svaka mu je smrt donijeti mogla.
Zid je visok, a u mjesto stuba
Služahu mu pukotine strme,
I kamenje, koje iz njeg viri.
Kakva smjelost! Propade zacijelo,
Samo jedan da promaši korak!
Srcu svome odoljet ne mogoh,
Kad opazih onog mladca lice,
Za kim tajno odavna uzdisah;
Klik divljenja, klik radosti velje
Iz dršćućih izleti mi usnâ . . .

Smiljka

Što učini! Da ga upropasti!

Cvijeta

Pokajah se gorko! Na moj usklik
On se trže i ko plaha munja
Niz stijenu se s okna spusti k zemlji.
Čujem prasku smrvljena kamenja,
Očajnoj mi srce kucat stane,
Svu me jedna zaokupi miso:
Da studeni grob podijelim s njime,
Kad s njim život kob mi dijelit ne da.
U toj misli posrnem na prozor;
Ali opet blagotvorna munja
Sa nebeskih prostora zasvijetli,
I oči mi zdrava i čitava
Pod prozorom opaze ljubimca.

Smiljka

Da, vjere mi! smjelim sreća služi.

Cvijeta

Ali ovoj pogibelji jedva
Što uteče, u drugu ugrezne.
Pse probudi praskanje kamenja —
Svi zalaju — i straže pritrče —

Smiljka

Propao je!

Cvijeta

Tako i ja strepljah;
Nu mač njegov sav mi strah razagna.
Jer kunući domala se vrati
Straža natrag, ali praznih šaka.

Smiljka

Samo da ga upoznali nijesu?

Cvijeta

Gusta tmina to im branijaše;
Jerbo gnjevni vikahu vojaci:
»Kano sjena iščeznu bez traga,
To je sablast, a ne čovjek smrtni«.

Milivoje u snu

Natrag . . . natrag . . .

Smiljka uplašena

Tko govori ovdje?

Cvijeta

Mila Smiljko, to je riječ njegova.
(Otrči tamo, otkud glas dolazi, i opazi ga.)
Gle, duše mi, on je, on je glavom.

Smiljka

približi se k njemu, i bojažljivo ga motri

Ko da spava . . .

Cvijeta

Lije mu je blijedo . . .

Smiljka

Teško diše . . .

Cvijeta

Strašan san ga muči . . .

Smiljka

Gle, kako mu drščću blijede usne . . .

Milivoje u snu

Rad — umirem — rad za moju Cvijetu —

Cvijeta

Vječni bozi!

Milivoje probudi se

Što to biva? gdje sam?

Smiljka

Bježʼmo, Cvijeto, — tvoj glas probudi ga.

Cvijeta
zagleda se u njega, i stoji kao okamenjena

Odmah, odmah!

Smiljka hoće da ju odvuče

Djevojko, što radiš?

Milivoje

Tko to zbori? (Ustane). Vi ste ovdje, gospe?

(Sav u smeći)

Oprostite.

Cvijeta opaziv mu ranjenu ruku

Jao, što to vidim?
Ti si ranjen? (Za sebe.) Ah rad mene ranjen!

Milivoje

Ta to nije ništa.

Cvijeta

Ti me varaš —
U velikoj ti si opasnosti —
Daj da vidim! (odveže mu ruku.)

Milivoje braneći se

Ne brini se, gospo —

Cvijeta

Pomozʼ, Smiljko, poď po melem hitro!

Smiljka

Odmah, odmah. (Otrči.)

Cvijeta

Rana je duboka.

Milivoje

Nije, gospo. Stražeć sinoć stražu,
Na pokislu kamenu posrnuh —
I nut kožu ponješto ozlijedih.

Cvijeta

Ne varaj me; dobro vidim, tu je
Čvrst udarac od desnice krepke
Usjekao britkim mačem ranu.
Ah, pak ja sam uzrok svemu tomu!

Milivoje uplašen

Što to reče?

Cvijeta

Čemu tajit jošte?
Dobro znadem, gdje zadobi ranu —
Ja te spoznah, nesretni junače!

Milivoje sav skrušen

Ah, kazni me, ja sam vrijedan kazni!

Cvijeta s najvećim uzbuđenjem

Vjekovite primi dakle lance.

(Baci mu se oko vrata)

Milivoje ushićen

Vas moj život za ovaj trenutak!

Smiljka dotrči s melemom u ruci

Evo melem! (Opazi ih zagrljenih.) Oni me ne vide, —
Nu što čujem? Kakav je to tutanj? (Uplašena.)
Tko dolazi?

PRIZOR TREĆI

TEUTA (u lovačkoj odori, oboružana, sa svojom također za lov oboružanom ženskom pratnjom) i PRVAŠNJI, zatim SLUGA

Smiljka

Kraljica, jao nama!

Teuta

Što to vidim? U mojemu dvoru
Ženska visi mužu oko vrata?

(Razjarena stupi među zagrljene ljubavnike, i razdruži ih. Kad opazi Cvijetu, kao okamenjena:)

Je l' moguće? To je moja Cvijeta!

Cvijeta sva drščući, padne na koljena pred kraljicom; *Milivoje*, sav skrušen ponikne glavom; *Smiljka* zabunjena; svi ostali nađu se u čudu.

Teuta za jedan čas

Ljuta zmijo! koju sam bezumna
Sred njedara ogrijala mojih!

Cvijeta

Prosti! Prosti!

Teuta

Ti se, jadna, predaješ čovjeku,
Da igračka njegovih požuda
I njegove volje budeš sužnja!
Našeg spola tako gaziš slavu?
S očiju mi, besmranice jedna!
Ljubimica ti mi prije b'jaše,
Ljubimica, nezahvalni stvore!
Kako sam te prije milovala,
Tako mrzim ja na tebe sada!
Skini mi se s očiju zauvijek!

Smiljka klekne pred Teutu

O gospođo, milostiva budi!

Teuta

Niti riječi! ako gnjev moj ne ćeš
Da navučeš i sebi na glavu! (Milivoju:)
A ti, gadni, lukavi pauče,
Koj u svoje otrovane niti
Bezazlenu mušicu dovabi,
Ti ćeš to mi tvojom platit krvlju!
Oj stražani!

Cvijeta

O tako ti groba
Oca tvoga — gnjev svoj daj uspregni —
On je nevin, ja sam sama kriva.

Milivoje

Ne vjeruj joj — ja sam krivac — sâm ja!
Njojzi prosti — a krv moju prolij —

Cvijeta

On te vara — bez svake je krivnje —

Teuta

Dosta. Vidim, tebi lijeka nema.
U grudih ti ropsko srce bije,
Budi ropstvo i sudbina tvoja.
Tvoj okrutnik neka žive dalje,
Da mu služiš ko ponizno pseto;
Cvijeli, stenji njemu pod petama,
Liži ruku, koja te zlostavlja:
Kaznu takvu ti si zaslužila.
Ali bježi s tvojim sramotnikom,
I sakrivaj ispred mog se oka,
Kano ispred trijeska žarke munje.
Na put pako uzmi moju kletvu!

Sluga stupi u sobu.

Svijetla gospo, ban Radovan želi
Silne tebi da dojavi glase.

Cvijeta

Ah moj otac!

Teuta

Baš po mojoj želji.

(Sluga otiđe.)

Neka dođe, da svoj pokor vidi,
I k prokletstvu mome svoje doda.

PRIZOR ČETVRTI

BAN RADOVAN i PRVAŠNJI

Cvijeta

kako uđe ban Radovan, padne mu oko vrata.

Roditelju!

Radovan

Zašto plačeš, kćerko?

Teuta

Ne zovi je tim imenom, starče.
I ona je, ko što sve su druge,
Ropska srca, i cijenit ne znade,
Svoja volja što je i sloboda.
Ona ljubi — njoj prokletstvo tvoje!

Radovan

Zar je srca njezina miljenik
Inostranac, rob il izdajica,
Da joj podam za miraz prokletstvo?

Teuta

M u ž je kumir, kom se ona klanja.
To je dosta. Netom zatekoh ju
Oko vrata tomu nevjerniku.

Radovan

Nije l' ovo junak Milivoje?
Njegov otac za zavičaj pade,
A i njega bojne diče rane.
Slavna stabla on je slavna grana:
Ne želim si nikad boljeg zeta.
Blagoslov vam, djeco, moj, ne kletva!

Teuta

Dijane mi! starac mi se ruga!...
Ko da ne znaš, što držim o igri,
Koju ljubav vi zovete —

Radovan

Gospo!
Ti promašaš svrhu, koju bozi
Tvomu spolu odlučiše blagi.
Ta se zove: l j u b a v, s v e t a l j u b a v!
Hram je ona, svijet iz kog crpi
Obodrenje, utjehu, blaženstvo;
A u kom je svećenica žena!
Sunce j' ona, blagodatno sunce,
Na kom zori pomnja, hrabrost, sreća;
A njegovi životvorni zraci
Nježne žene zjenice su mile.
Zar na zemlji ljepše ima svrhe,
Nego ljude uznositi k svemu,
Što je lijepo, veliko i divno?
A ženi je ta na svijetu svrha!
Je li ljepšeg i dičnijeg djela,
Nego miloj otadžbini svojoj
Othranjivat majke i junake?
A tvog to je krasnog spola djelo!
Zašto dakle izvan tog okruga,
Gdjeno slave izobilja ima,
Tražiš slave na tuđemu polju?

(Klekne preda nju.)

O tako ti tvojih podložnika,
I vlastitog tvog života sreće!
Mač razlomi, štit i oklop baci,
Razbij koplje, luk i strijele skrši;
To nij' ures za tvoje dražesti.
Nježnom tijelu nježan ures liči.
O dokini ovu ljutu borbu
Prot' naravi, ljudem, sebi, bogom,
Tere budi, čemu si stvorena,
Cvijet i ponos tvoga nježnog spola!

Teuta

Bogom hvali, što t' je sijedo tjeme;
Nu ni riječi više o tom, starče,
Jer inače, čini mi se, da bih
Na sjedinu zaboravit mogla.

(Milivoju i Cvijeti:)

A vas dvoje bež'te od mog gnjeva,
I gledajte, da vas nikad više
Ne opazi zjenica mog oka,
Jer inače, ko na zvjerad divlju,
Napustit ću na vas hrte moje.

(Milivoje i Cvijeta otidu. Starcu:)

Sad iskaži, kakve nosiš glase?

Radovan

Prispio je Dimitar Hvaranin
S mnogo lađa od Etolskih ravni,
Gdje nam vojska lovor s plijenom bere.

Teuta zlobno

Nosi li mi zapovijedi nove,
Nije l' tako? Od silnika moga?
Sviđe li se ljubeznom suprugu,
Da mi opet i taj pedalj zemlje,
Koj mi gazit veledušno dade,
Natrag uzme i sred četir zida
Kano prije opet me zatvori?
Što je treba jednoj ženi više? . . .
Ta veliku svršit svoju svrhu
Ona može i na tom prostoru.
Što mi kaže moj gospodar blagi?

Radovan

Ništa, gospo! Njemu kap zatvori
Baš za stolom zauvijek usta,
Kad si vojsku po pobjedi slavnoj
Častijaše dobitnik Etolâ.
Prazno stoji prijestolje ilirsko
I njegova nasljednica ti si.
S plemstvom sjajnim Dimitar Hvaranin
Prispio je, da ti krunu preda.

Teuta

O slobodo, svanula si meni!

Radovan

Teško tebi, domovino moja!

(Zastor padne.)

ČIN DRUGI

Dubrava kod Skadra. Na desnoj strani pozorišta diže se mramorna grobnica s napisom: O v d j e ž e n a s l o b o d n a p o č i v a. Na lijevo brežuljak. U sredini velik dub, u sjeni kojeg nalaze se načinjena počivališta od busena

PRIZOR PRVI

SRDOVLAD i DIMITAR sretnuvši se u lovačkoj odori

Dimitar

Gdje je gospa?

Srdovlad

To ti moraš znati.

Dimitar

U tvojemu ostavih ju društvu.

Srdovlad ponješto okosno

Ja u tvome — kod ponora onog,
Gdje si s njom se s l u č a j n o sastao.

Dimitar

Kod jaruge?

Srdovlad

Da, da, uprav ondje.
Videći ju, da uz tebe stoji,
Ukradoh se, da počinem malo
Od raskoši, kako kažu, lovske.
Hvala lijepa za raskoši takve!
Jedva dišem.

(Sjedne, skine kacigu i briše znoj s čela)

Dimitar

Kud sad bludi sama?
Kad razgovor sa mnom provođaše,
Rukavica u bezdno joj pade,

I na hridi posred jaza zape.
U propast se spustim kao munja,
Da kraljici vratim rukavicu —

Srdovlad prekine mu govor

Koga bijesa! Zar si s uma sašo?
Samo jednom omakni se noga,
I od tebe prah je i pepeo!
Šest katarka dna dokučit ne će.

Dimitar

Hvala višnjim — sreća mi posluži.

(Izvadi iz njedara rukavicu, i pokaže mu ju)

Ali kad se opet uspeh gore,
Nikog nema — kraljica iščeznu.

Srdovlad

Okrutnica odalečila se,
Samo da se ne treba zahvalit.

Dimitar

Tko zna, kuda ostavljena bludi,
I s kakvom se pogibelju bori.

Srdovlad

Umiri se. Ne boj se ti za nju;
Danas nije prvi put u lovu.

Dimitar

Dubrave su divljih zvijeri pune.

Srdovlad

Tim raskošja više za kraljicu.

Dimitar

Ja ju moram potražiti, moram!

(Pođe)

Srdovlad

Man' se toga — ti mi ne izmače.

(Ustane, zaustavi ga i skine mu kacigu.)

Nikud ne smiješ; ta sav si u znoju.

Dimitar

U nevolji da ju pustim samu?

Srdovlad posmješno

Za kraljičin život takva briga
Hvalu vrijedi; nu gdje ćeš ju tražit?
Sav dan možeš bludit po dubravi,
Da ne nađeš — čega radi bludiš.
Ostaj tu; nad glavom nam je sunce;
U to doba kraljica se amo
Svraća svagda, kad ovuda lovi.

Dimitar

Je li tako?

Srdovlad

Pod tim starim dubom
Od njekad joj počivat omili.
Sjedni, brate —

(Dimitar sjedne, a on uz njega)

Vidiš ovaj kamen;
Črtami je na njem upisano:
»O v d j e ž e n a s l o b o d n a p o č i v a«.
Pod njime je izdjelana raka;
Na tom mjestu, pod urlanjem zvijeri,
Među propastmi i visokim dubljem
Ona želi da joj kosti trunu.

Dimitar skoči kao iza sna

Ne čuješ li? — Njetko pomoć zove.

Srdovlad

Sve je mirno —

Dimitar

Ne, ne, ja sam čuo —

Srdovlad

Ti se varaš. Da tko samo šapne,
Ja bih čuo; izvan tvojih grudi
Sve je ovdje u najvećem miru.
Umiri se jednom i ti, brate.

(Povuče ga k sebi na busen)

Samo hladan vjetric granjem šušti
Baš mi godi! Ha, kako to krijepi!
Ali ti si sasvim onijemio.
Ta što ti je? Ti još uvijek goriš.
Aj, aj, Dmitre! što ti se dogodi?
Ti boluješ.

Dimitar

Ništa meni nije.

Srdovlad

Kamo sreće! ali čuj, ja mislim,
Da ti dvorski zrak ne godi zdravlju.
Trebalo bi, da se otud kreneš,
Tu je za te, vjeruj mi, presparno.
Ali ni ja ovdje ostat ne ću:
Tu slobodnim nije mjesta ljudem;
Odolijevat hirom jedne žene,
Nije poso za junačka srca.
Ja se truda, vjere mi, ne bojim,
Ja odraso nisam u raskoši,
Mnoga rana krije mi već grudi,
Više put sa smrću sam se sasto;
Nu moj život, život dragocjeni,
Koj posvetih otadžbini samo,
Svaki časak u pogibelj bacat,
Tek da kratim jednoj ženi vrijeme!
Ne! To mi je dodijalo veće;
Ja se moram izvuć iz tog jarma.
Tu ostanka za me više nije,
Niti za te — ni za ikog drugog.
Nije l' tako? Što ti veliš na to?

Dimitar prenuv se

Što ja velim? Da, tako je, tako.

Srdovlad ustane veselo

Da nam treba ići? odmah ići?

Dimitar skoči i pograbi luk

Odmah, odmah! mi ćemo ju naći!

Srdovlad začuđen

Koga?

Dimitar

Koga? kraljicu, da koga?

Srdovlad turobno

Tako? To je dakle tvoja miso!
Ja te žalim, tužni prijatelju.
Kamo vodi golema strast tvoja?
Što nakani, zaslijepljeni mladče?
Jao tebi! Ti se usuđuješ
U ležište lavičino stupit?
Propao si!

Dimitar zagrliv ga

Ne mogu inače!

Srdovlad

Budi junak. Ta pobjeda će te,
Vjeruj meni, više proslaviti
Od svih inih, koje si održo.

Dimitar

O pobjedah nemoj mi govorit,
Riječ ta slast bi njekad uhu mome,
A sada je za nju ogluhnulo.
Otkad njena božanstvena slika
Pred oči mi začarane stupi,
Prestao sam biti, što sam bio;
Život mi se započeo drugi,
I svijet drugi od onog trenutka.
Nisam više Dimitar Hvaranin,
Kojeg grudi ispunjaše njekoč
Slavoljublja samo plamen sveti,
Kom' nukaše zjenice jedino
Zelen lovor, hrabrenosti kruna,
Komu život ništa ne bijaše,
A sloboda sve na ovom svijetu;
Toga nesta, drugi s tobom zbori!

Srdovlad

O, da nikad vidio je nisi!

Dimitar

Što to reče? Jezik ti usaho!
O ti ne znaš, kakva ćut napuni
Ove grudi, kada ju opazih;

Tako samo slijepcu mora da je,
Kad prviput zjenice mu taknu
Zlatne zrake od sunčanog luča.
Sinje more nepoznatih slasti
U grudih mi gibati se zače,
Nebesa se otvoriše meni!
Narešena dvorana bijaše;
Niz zidove visjaše kadifa,
Nakićena biserom i zlatom.
Kud pogledaš, hiljadu mašala,
Svuda svila i drago kamenje.
Sad zazvoni jasan glas od trublje,
Sva gospoda nikom ponikoše,
I uniđe jedno višje biće,
A sva svjetlost i sva veličajnost
Pred njezinim potamnje dražestmi.
Niz ramena divna joj visjaše
Plašt grimizni, znak kraljevske vlasti;
Nu, da b'jaše u seljanke svitah,
Svak bi pred njom prignuo koljeno,
Svak bi u njoj spoznao kraljicu.
Sa čela joj glasom groma zbori:
Kraljevanju mene narav stvori!

Srdovlad

Istina je, njeki čar, kog nije
Dokučiti razumu moguće,
Obasjava cijelo njeno biće;
Vilinskoga nješto je u njojzi.

Dimitar

Plemstva zbor je izabrao mene,
Da joj krunu pokojnoga kralja
I s njom višnju predam vlast nad zemljom.
Kad toliko smotrih veličanstvo,
Ništetan mi ures učini se,
Kojim dođoh da nakitim čelo,
Urešeno od blage naravi
Ljepšim vijencem — vijencem savršenstva:
Luč od svijeće pram svjetlosti sunca!
Sav ustreptim i prignem koljeno,
Nevrijedni joj stidom ures pružim;
Riječ na usnah, dah u prsih stinu,
Jedan uzdah cijela bi besjeda,
S kom u ruke vladu joj izručih.
Jedan pogled odgovor bijaše,

Tako mio i čaroban tako,
Da silom me taknuv njegva čara
Robom me je učinila svojim.
Ja vlastite više nemam volje,
Druga želja u meni ne živi.
Nego želja omiliti njojzi.
O kako sam sretan, blažen bio,
Kada odmah, čim se okrunila,
Svim narodom ona rat navijesti,
I sama se prot' Epiru spremi.
Pod njezinim okom ja se mogoh
Iskazati. Tek da njoj ugodim,
Očajno se borah kod Feniča,
A na Visu kada stanovnici
Proti njoj se podigoše smjelo,
Ja ih sjekoh kano da su krvni
Ubojice mojih roditelja.
Sve sam kadar za nju učiniti;
Ko što zvijezde vrte s' oko sunca
A ne mogu put izabrat drugi,
Tako i ja ne mogu gaziti
Druge staze, nego koje ona
Da ih gazim, određuje meni.
Sve što budem, to ću po njoj biti,
Po njoj junak, po njoj sličan ženi,
Bog po njojzi, po njoj duh pakleni.

Srdovlad

O vrati se! To put nije k sreći.
Odijeli se od tog strašnog mjesta,
Gdje beščašće i grijeh na te vreba.
Ne poznaš li kraljičine ćudi?
Lomit, kršit, uništivat samo
Ona znade; nu ljubit ne znade .
Bježi od nje! zrak, gdje ona diše,
Otrovan je, smrtonosan, paklen!

Dimitar

Kaži ruži, da neka ne cvate,
Jer ju skršit može prije dobe
Prst nestašan nemirna djeteta;
Ona cvate, jerbo cvasti mora.
I ja ljubim, jer ljubiti moram.
To je moja, to je ruže narav!

(Rog zatrubi iza pozornice)

Što to zvuči?

(Rog zatrubi po drugi put)

Srdovlad

Opet

(Rog zatrubi po treći put)

Dimitar

Još jedamput.

Srdovlad

U pogibelj zapao je njetko,
To su zvuci, koji pomoć zovu.

Dimitar

Moje slutnje! — kraljica, kraljica!

(Otrči sav izvan sebe prama onoj strani, otkud se zvuk javio.)

PRIZOR DRUGI

Srdovlad sam

Stani, stani!... Odleti ko munja.

(Za čas)

Valjda nije odviš opasnosti!
Dubrava je tih lovica puna;
Te viteze zna i zec uplašit.
Hoću ipak da se obavijestim;
S tog se humka sav okoliš vidi.

(Penje se polagano na brežuljak; kad se na nj popne, pogleda s njega, i prestrašeno trgne se.)

Jao, što vidim? strašna li pogleda!
Dimitrova ne prevari slutnja,
Kraljica je u pogibli smrtnoj.
U pomoć joj! oružje ovamo!

(Hoće da siđe po oružje s brežuljka, nu promisli se i stane.)

Ali tu je zaman pomoć svaka!
Medjed skokom protiv njoj već leti —
Osveta mu iz očiju plamti —
Pratilice sve joj se razbjegle,
Kraljica je sama s bijesnom zvijeri —
Još jedanput ona luk napinje —
Posljednja je to njezina strijela. —
Sad nišani — bozi, pomoz'te joj! —
Jao, promaši — ona je propala!

(Krije si od užasa rukom lice — zatim za čas opet:)

Nu što vidim? varaju l' me oči?
Jedna strijela — zvijer pogodi straga —
Tko je strijelac? Iza onog grma
Jedna krepka kaže se prilika —
To je Dmitar! — da, da, hrabri Dmitar! —
Mač svoj trže — proti zvijeri trči —
Ona bijesna kao gnjevna srda
Na stražnje se propinjući noge
Pandže širi, obujmit ga hoće —
Krv mi stine — srce mi se grozi!

(Za čas:)

Hvala, bozi! Pobjeda! Pobjeda!
Odskočio hitronogi borac,
I prije no troma zvijer se okrenu,
Mač joj straga u potiljak turi;
U svojoj se krvi neman valja!

(Iza kratke stanke:)

Sada hiti dobitnik kraljici —
Ona jošte u nesvijesti leži —
Raspršene vraćaju se gospe —
Složno krijepe iznemoglo tijelo —
Već se miče — već podiže glavu —
Životu je opet povraćena. —
Njoj na susret! Ovamo ju vode.

(Siđe sa brežuljka.)

O nebesa, čujte moju molbu:
Dajte, da joj bude od koristi
Ovaj slučaj pun grozne nauke!
Okren'te joj nenaravno srce,
Da za vrijednim junakom zaplamti!
Neka vlada nježnošću, ne mačem!...

PRIZOR TREĆI

KRALJICA, GOSPOĐE, koje ju podupiru, DIMITAR i PRVAŠNJI

Srdovlad idući im u susret

Amo! amo! Pod sjenu tog duba!
Odvež'te joj teški oklop s grudi —
Pas razriješ'te — kacigu joj skin'te. —

(Posade ju na klupu od busena pod dub, i hoće da učine, što Srdovlad reče.)

Teuta

Manite se; meni ništa nije!
Odora mi lovska ništ' ne pači.
U moj ures da mi ne dirate!

Srdovlad

Nesvijest, gospo, vratit bi se mogla.

Teuta

Kakva nesvijest? Mniš li, jer sam žena,
Ko u muhe da su meni sile?
Ja vas poznam, oholi muževi;
Dobît ćete nada mnom sad slavit.
Dijane mi! Tog junaka nema,
Da se s njime ne bih takmit smjela;
Ova pest već mnogi oklop skrši,
Tvojoj sličnu koji grud krijaše.
Pred drugimi vašom se hrabrošću
Ponosite, ali ne preda mnom.

Srdovlad

To ne b'jaše mojih riječi smiso.

Teuta

Zaman se je preda mnom pretvarat;
Dobro poznam vaš oholi jezik.

Srdovlad

Prosti, gospo, ako te uvrijedih.

Teuta

Umorna sam — otpočinut želim;
I vi isto učinit možete
Tamo dolje u onoj dolini,
Punoj hlada, gdje nam konji pasu, —
Dok vas rog moj natrag ne pozove.

(Svi se naklone i otiđu.)

PRIZOR ČETVRTI

TEUTA i DIMITAR

Teuta

Dimitru, koji također pođe, sasvim umiljato:

Moga spasa ta se riječ ne tiče;
Grud ta nije stan nezahvalnosti.
Ostaj ovdje, ja te za to molim.
Što još dišem, zahvaljujem tebi;
Mrak užasni vjekovite noći
Moje nebo već zastirat poče,
Kad dobitan tvoj se mač zasvijetli,
I jasno se sunce opet vrati.

Dimitar

Tvoja milost čin moj precjenjuje;
Što učini moje pesti sila,
Isto svak bi drugi učinio;
Tvoga oka čudotvorna vatra
K svakoj žrtvi kog da ne uspali?
Gdje je čovjek tako tupa duha,
Koj za jednu tih zjenica zraku
Zrakâ sunca ne bi se odreko?

Teuta za se, ganuta:

Sasvim drugo vidi mi se biće
Junak taj no ini njeg'va spola.
Ćut neznana grud mi obuzima,
Kad ga gledam, kad ga zborit čujem.
Tako mi je čudno — neobično —
Odmah bilo, kad ga prvom zgledah . . . —

(Utone u misli.)

Dimitar

Da ne pačim? Misli te salijeću —
A i mira, pokoja ti treba.
Zato prosti — evo ja se dijelim. (Pođe.)

Teuta

Što to reče? zašto me ostavljaš?

Dimitar

Nisam smio tvojom se milosti
Koristiti, kad me zaustavi;
Znah bo, mira umornoj da treba.

Teuta

Jednako si čedan i uljudan
Kano hrabar! Plemenita narav.
Prava rijetkost, iznimka svog spola.
Doď ovamo, — sviđaš mi se — bliže —
Jošte bliže; sjedni ukraj mene. —

(Dimitar k nogama joj sjedne, skine kacigu, i upre oči u nju.)

Dimitar

Milostiva ti si kano sunce,
Koje i sitnom dozvoljuje stvoru,
Da se grije u njegovih zrakah.

Teuta

Ne, to nisu riječi za junaka,
Komu čelo takov ures diči,
Ko što tvoje brazgotina ova!
To je ures manji tek od krune!
Gdje ga dobi?

Dimitar

Uspomena to je
Najdražeg mi od svih mojih čina,
Kad pokorih puk nevjerni Visa,
Koji protiv tebi, svijetla kruno,
Nezahvalan podić se usudi; —
U tom boju ovu ranu primih.

Teuta

Sad se sjećam; da ne bude tebe
U toj bici, pobijediše oni; —
Bjesnio si kano lav ranjeni.

Dimitar

Kako ne bih? Svetinju su moju
Kletom rukom porušiti htjeli!

Teuta smiješeć se

Ti govoriš s tolikim ushitom,
Iz očiju takov plam ti sijeva,
Da bih skoro vjerovat ti mogla —
Al' dosta je tih medenih riječi!

(Dimitar hoće da odgovori, Teuta preotme mu riječ:)

Ne govori; nisi l' bio u Rimu?
A vješti su u tome Latini!

(Umiljato)

Sad pak kaži, kako da nagradim
Tvoju hrabrost, tvoje žrtvovanje.
Prve vlasti, srebro, zlato, biser,
Sve to stoji sad na izbor tebi.
Zašto šutiš? Slobodno govori.

Dimitar

Naplaćen sam već u izobilju
Blagom zrakom od milosti tvoje.

Teuta smiješeć se

Za bitke si više se brinuo,
Neg' za žene; jer ih zlo poznaješ,
Uzdaš li se u njihovu milost.
To je sunce prem nestalna neba,
Koje danom deset put se mijenja;
Dok se svijetli, sunčati se treba,
Za trenutak — oblaci se zastre.

Dimitar

Mojim danom drugog sunca nema!
Nestat će ih, mrkne li im ono.

Teuta

Dosta već je laske. Ali kaži,
Odmah kaži, što za platu išteš?

Dimitar

Ti zahtijevaš; meni je poslušat.

(Ustane.)

Velika je smjelost, što ću tražit.

Teuta

Što ustražiš više, to ja volim.

Dimitar

Ja se jedva usuđujem reći.

Teuta

Je l' od tako velike vrijednosti?

Dimitar

Od najveće za tvog vjernog roba.

Teuta

Daj izreci! gorim da saznadem!

Dimitar

Pokloni mi dragocjenost ovu.

(Izvadi iz njedara rukavicu.)

Teuta

Kako? To je moja rukavica!

Dimitar

Odijelo je one krasne ruke,
One silne i mogućne ruke,
Svi umrli kojoj nenavide,
Ne što žezlom ilirskime maše,
Nego, jerbo pokloniti može
Jedno srce, plemenito tako,
Da mu slično u umrlih grudih
Nikad jošte ni kucalo nije.

Teuta, koja ganuta slušaše Dimitrove riječi:

Da, da, to je ona rukavica,
Koja danas u bezdno mi pade.
U pogibelj baciti svoj život
Ti si mogo za sitnicu takvu?

Dimitar

Nije l' tvoja rukavica bila?
Ovo srce pogibelji ne zna,
Straha ne zna, kada tebi služi.

Teuta sa zadovoljstvom

Prijazan si vele biću mome.

Dimitar

Pitaj ribu, je l' prijazna vodi,
Pitaj pticu, je l' prijazna zraku;
Što je ptici zrak, a ribi voda,
To je pogled tvoga bića meni;
Elemenat to je, u kom živim.
Što je riba bez hlađane vode,
Što je ptica bez modroga zraka,
To sam i ja, odaljen od tebe.

(Teuta sve se više u njega zagleda.)

O privoli na tu moju prošnju.
Na grudih ću ovaj zalog sveti
Do posljednjeg nosit uzdisaja.
On će melem ranjenom bit srcu;
Nemoj dati, tužno da pogine...
Ne, ne, — ja ti čitam iz zjenica,
Tu utjehu uskratit mi ne ćeš!

Teuta sasvim zaboravivši se:

Mogu li ti uskratiti išta?
Ali traži drugu još nagradu;
Ovaj poklon k r a l j i c i ne liči.

Dimitar

Od k r a l j i c e ja ga ni ne tražim.
Ja ga ištem od dražesne ž e n e.
Nije kruna kraljičina bila,
Što me zanije vratolomnom činu,
Nego ž e n e čarobne dražesti.
Da s e o s k e tebe kriju svite,
A ja da sam u grimizu rođen,
Poljsko c v i j e ć e da ti glavu resi,
A da k r u n a na mojoj se svijetli,
Prignuo bih kraljevsko koljeno
Pred ubogim djetetom iz sela,
I krunu bih k nogam ti metnuo,
Ko što sada pred kraljicom klečim,
Ubog vojnik mač svoj žrtvujući.

(Baci se na koljena pred kraljicu)

Teuta

O bogovi, što od mene biva? —

(Klone)

Dimitar ustane i pohiti k njoj.

Što te snađe? Lice ti problijedi —
Jedva dišeš — nesvijest te osvaja —
Dopusti mi — da ti pas odriješim —

(Hoće da to učini.)

Teuta

s naporom i sve to većim očajanjem

Ostavi me — odijeli se odmah —
Što si upro tako u me oči?
Ne gledaj me — tako ti bogova! —
Ti pogledi ko žeravke pale —
Izgorjet ću — otale — otale —

Dimitar

Prije umrijet, nego s ovog mjesta!
Ti me ljubiš — to ne možeš tajit —
Ti si moja — bozi su svjedoci —
Nitko mi te više otet ne će!

(Ogrli ju.)

Teuta

otrgne se iz njegova naručja.

Čista djevo, pomozi mi sada!

(Ustane, hoće da ode, ali posrće do grobnoga kamena, pred kojim iznemogne, i padne.)

Dimitar, koji ju slijedi:

Bozi su te odlučili meni!

(Spustiv se na koljeno prigne se k Teuti, da ju u naručje primi.)

Ti si plijen moj! Ja te smrti oteh!
Nu što vidim? Nenavidna vlasti,
Jadna smrti, nikad sita srdo,
Ponavljaš li boj sa mnom opeta?

(Pipa ruke Teuti, u najvećem nepokoju:)

Mrzla, kano da ju smrt već taknu —
Ne, to ne smije smrt bit, ne smije, ne smije!
Dà, to mora nesvijest da je samo!

(Odveže joj pojas i mač otpaše.)

Eno vrutka! Po hlađanu vodu!

(Uzme kacigu u ruke, i otrči.)

Štiti mi ju, blagotvorno nebo!

PRIZOR PETI

Teuta sama, za čas došavši k sebi

Gdje sam, bozi?

(Gleda oko sebe.)

Ovaj grobni kamen?

(Čita:)

»O v d j e ž e n a s l o b o d n a p o č i v a«
Zlatne riječi! Vi ne ćete slagat!
Još ne padoh! Teuta sam jošte!

(Podigne se ponosno kao preporođena.)

PRIZOR ŠESTI

TEUTA i DIMITAR

Dimitar

dotrči s vodom u kacigi.

Eto vode —

Teuta

prisusretne ga, i baci mu kacigu u kraj.

Ne trebam je više.
Ja sam jača, neg' što ikad bijah.
Gleđ ovamo. Čitaj ove riječi.
J a s a m o n a, koja će počivat —
Zapamti si — pod ovim kamenom.

Dimitar

Ne prkosi svemogućim bogom.
Vjeruj meni, tašt je ovo ponos,
Koj iznova grudi tvoje diže,
Duh paklen je, koj ti nenavidi
Sreći, narav za koju te stvori.
Istjeraj ga iz tog milog stana,
I junaku pruži tvoju ruku,
Koj posljednju svoje krvi kaplju
Za sreću je gotov prolit tvoju.
Slasti ima, nu i trha kruna;
Razdijel'mo ju — o pruži mi ruku —
Trhe meni, slasti tebi, dušo!

Teuta poslije stanke, sasvim mirno:

Čuj me, Dmitre! Čar iščeznu jurve,
Koj uzbuni moga srca bilo,

Ja slaboću moju tajit ne ću:
I sada je momu oku mila
Tvoga lika skladnost, a uhu mi
Tvoga glasa zvuk i sad je sladak;
Nu sad mirno krv mi u žilah teče,
Da lupinu dijelit mogu od jezgre.
Tvojih čina i riječi površje
Čarobno je, kao slika dúge;
Nu tog pasa od šarenih boja
Što je temelj? Voda, ništa drugo.
Ti dva puta u jednome danu
U pogibelj za me život baci;
Al tko može dokazati meni,
(Kako kažu tvoje slatke riječi),
Da si ti to za ženu Teutu
Učinio, a ne za kraljicu?
Šuti; riječi tuj ne vrijede ništa.
Koja svrha vas muževe nuka
Tako silno kao svjetlost krune?
Što učini, da si učinio
S plaštem kraljskim, s krunom oko čela,
Pred očima podsmješnoga svijeta
Otrla bih napis s moje rake.
Očitujem, da bih bila kadra
Tebe radi i to učiniti:
Jer ne vidjeh slična ti još muža;
Nu ja nisam nesmotreno dijete,
Čast mi valja više nego sreća.
Teuta sam; umrijet volim, nego
Da na podsmjeh budem muškoj glavi!
Zato

(Smiješeći se:)

Dok ti ne zasvijetli kruna
Vrh tjemena, moj viteže hrabri,
Rukavica nagrada ti budi,
Ruka pako, kad postaneš kraljem!

Dimitar

O ne traži, što je nemoguće!

Teuta

Tražim samo, ti što tražio si.

(Zatrubi u rog.)

Dimitar

Omekšaj se; o čuj glas ljubavi!

Teuta

Moju pratnju, gdje dolazi, čujem;
Sreću tvoju i čast moju pazi.

(Mač opaše i kacigu metne na glavu.)

PRIZOR SEDMI

PRVAŠNJI i KRALJIĆINA PRATNJA

Jedna dvoranka

Sjajna kruno, što je tvoja volja?

Teuta

Da se konji osedlaju odmah.
Lov je svršen; znak neka se poda,
Da se lovci kući vratit mogu.
Sada hod'te — odmah ću za vami.

(Svi se naklone i otidu.)

PRIZOR OSMI

TEUTA i DIMITAR

(Odasvud čuju se zvuci lovskih rogova.)

Teuta

kad se svi odijele, Dimitru:

Ti izbriši iz pameti svoje
Mnogokobnu zgodu toga sata.
Milostiva bit ću ti kraljica
Unaprijeda, ali ništa više.

(Pođe, ali Dimitar joj put prepriječi.)

Dimitar

Ostaj, ostaj; ne, ne, ti me ne smiješ
Bez utjehe tako ostaviti!

Teuta

Zar su stvoru, kog nizina rodi,
Komu krila priroda uskrati,
Namijenjene sunčane visine?
Niti riječi! Da četnike svoje
Ne pozovem, neka ti pokažu,
Kolik prostor kralja dijeli od roba.

(Otiđe.)

PRIZOR DEVETI

Dimitar sam
Što to reče? Progutaj me, zemljo!

(Baci se na tle.)

O sakrij me ispod tog prikora,
O sakrij me ispred te pogrde!

(Za čas podigne se na koljeno.)

Kakav prikor! Kakova pogrda!
Pa rad česa? što se ne savija
Zlatni obruč oko toga čela!
Tu okrugu od žutoga kova
Zar ne može nitko steć na svijetu,
Osim koj se od kraljice rodi?

(Promišljava.)

Čvrstoj volji što nije moguće!

(Ushićen skoči na noge.)

Kruna mora resit ovu glavu,
Skovali ju isti zli duhovi
Na nakovnju samog Crnoboga!

(Otrči.)

(Zastor padne.)

ČIN TREĆI

PRIZOR PRVI

Soba Dimitra Hvaranina u Skadru

DIMITAR i MUČIMIR

Dimitar sjedi pokunjen; Mučimir ulazi u putnoj haljini.

Dimitar

Vjerni druže, praštaš li se sa mnom?
Ja se na te oslanjam sasvime;
Svrši točno sve, što ti naložih;
Putovo mi zdravo!

Mučimir

Ti me poznaš,
Postupat ću kano i do sada.
Kada naši kod Zadra gusare,
Ja po vodah Neretvanskih brodim;
Kada pako opazim, da plovi
Put Neretve koj zalogaj masni,
Kreći jedra, na drugoj sam strani!
Što je sunce i mjesec na nebu,
To će biti, dok sam tvoj doglavnik,
Kraljičini i gusarski brodi
Na pučini sinjega nam mora:
Zvijezde, što se nikad ne sastaju;
Kad izađe jedna, druga zađe.
Tako mogah kraljici dojavit:
Nigdje traga od gusarskih lađa.

Dimitar

I pravo si udesio tako.
Braći k hljepcu pripomoći, kojoj
Goli kamen sva je djedovina,
Nij' zločinstvo; ja to djelo hvalim.
Njim je more jedino bogatstvo,
I ovo im oteti iz ruku

Okrutnost li nije i grehota?
Njihov zanat nije razbojništvo:
Pošten boj je, koga oni biju
S dušmaninom oružanim dobro.
Sred valova nema gusta grmlja,
Iza koga nasrtat bi mogli
Iznenada na putnike mirne.
Bez prevare tu je boj očiti,
Tu se kaže čelo proti čelu;
Komu sreća, njemu plijen i slava.

Mučimir

Tako jeste. Slobodno je more.
Kog ne straše smrtne pogibelji,
Njegovo je, on mu gospoduje.
Riba, lađa, sve, što na njem plovi,
Nagrada je smjeloga mornara,
Ko plod zemlje onog, koj ju ore.
To bi kod nas običaj od njekad;
Razbojništvom da taj poso zove
Naša kruna, prvi put je sada.

Dimitar

Tko ju nosi! Žena! Što ćeš više?

Mučimir

Dosta reče. O sramote naše!
Prestraši ju pusta vika Rima.

Dimitar

uzme pismo sa stola i čita ga Mučimiru:

Zato evo odluke joj nove:
»Nek se strogo progone gusari!
Smrt svakomu, koj trgovce plijeni.«
Nu što ćemo? Mi smo podložnici,
A kraljica, žalibože, ona.
Pred svijetom se kazati moramo,
Njenu volju ko da svršujemo;
A pomagat u potaji braći,
Dok nam bolje ne osvane doba.

Mučimir

Bog te živi; jao što kralj nam nisi!
To je želja svakoga mornara,
To je želja svakoga vojnika.
Tko ne pozna pest, tko srce tvoje!

Dimitar

Žao mi je nesretnika naših!
Zato, druže, molim te opeta,
Štedi braću kano i dosada.
Najmiliji od svih poglavica
Ti si meni, zato tebe stavih.
Da uza me brodovljem upravljaš.
Ti si dobar, smion, vješt i mudar;
Ja polažem u vjerna ti prsa
Bez bojazni svaku tajnu moju.

Mučimir

Bolje nije ni u tvojih skrita!

Dimitar

Ali već je vrijeme, da odjedriš.
Putuj sretno, bozi te pratili!

Mučimir

S bozi osto, dobri moj gosparu!
A ja za te i u smrt sam spreman!

(Otide.)

PRIZOR DRUGI

Dimitar sam

baci se skrušen na stolicu.

Strašna strasti, na što me dovede!
Grešan put je, po kojem sam pošo;
Sve se buni u prsiju mojih,
Kad pomislim samo na to, vajme!
Crne misli, otale od mene!
Ne muč'te me! Mogu li inače?
Umir'te se, valovi u njedrih;
K mojoj svrsi drugog puta nema . . .
Naprijed! naprijed! kruna mi se smiješi!
Nu zavičaj? Ilir u verigah?
Pak po tebi, Dmitre, u verigah?
Svaka kaplja u žilah mi stine —
Ali ne, ne, kad dokučim svrhu,
Odmah, odmah baciti ću krinku —
Što razorih, krasnije podići.
Ti ćeš cvasti kao nikad jošte,

Otadžbino, ispod moga štita!
Kad mač rimski, što zahtijevam, svrši,
Skršit ću ga, ko stvar nekorisnu;
Zemlju gazit stran gospodar ne smije,
Gdje će kosti počivati moje!

PRIZOR TREĆI

MARKO i PRVAŠNJI

Marko

Je l' otišo? nađoh li te sama?

Dimitar ustane

Sasvim sama.

Marko potiho

Tu su rimski gosti;
U potaji kroz vrt ih uvedoh,
A ilirskim prekriti su ruhom.

Dimitar

Da ničije ne vidje ih oko?

Marko

Ne, ničije, osim mjesečevo;
Da, i moje.

Dimitar

Jedno izdat može.

Marko

Ko da ne znaš, tko mi otac bješe?
U žilah mi teče krv latinska,
A Rimljanke sisao sam mlijeko.
Koja slast bi bila meni gledat
Pokorenu tu barbarsku rulju,
Veličanstvo koja moga roda
Bez kazne je gazila do sada.

Razjaren pođe prama njemu, ali se smiri.

Dovedi ih.

(Marko ode.)

PRIZOR ČETVRTI

Dimitar sam

Ustrpi se, ustrpi se, srce!
To od jedne čuti moram sluge?
Plivat mi je, kad u vodu skočih!

(Čuju se koraci izvana.)

Idu? Krinko, sakrij obraz pravi.

(Pođe nasusret).

PRIZOR PETI

PRVAŠNJI, KAJO i LUCIO, Korunkanci

Dimitar

Dobro došli, sjajni rimski gosti!

Kajo

Zdravo, Dmitre!

Lucio

Uvijek prijazni ti
Višnji bili!

Dimitar

Sveđ nek cvjeta više
Grad Kvirita, koj vas meni šalje!

Kajo

Mi smo prvi poslanici Rima —
Očitujem stidom, — koje krije
Gluho doba i barbarske svite.

Lucio

Sreća svijeta žrtvu tu zahtijeva.

Lucio

Starješinstvo rimskoga naroda
S prijaznošću primi tvoja pisma,
Koja tajno poslao si njemu.

Dimitar

Holost žene, koja puka svoga
Divlje ćuti, mjesto da ih taži,
Još potiče, da taštine svoje
Zadovolji nikad site želje,
I naresi gusarskim se plijenom,
Podnositi dulje nisam mogo
Sve užase, koje motrit morah,
Vjerno spisah u listovih mojih;
A poso je mogućnoga Rima,
Mačem štitit čovječanska prava.

Kajo

Rim ti svoje prijateljstvo nudi
I obriče krunu tvog naroda,
Ako bozi, zaštitnici Rima,
Teuti ju sa tjemena skinu.
To zavitak ovaj ti svjedoči.

(Preda mu zavitak.)

Dimitar

Od radosti grudi mi se šire,
Što za čine moje dopade me
Prijateljstvo prvoga naroda;
Većeg blaga ova zemlja nema!

Kajo

Starješinstvo i narod Rimljana
Još to više tvoje trude cijeni,
Što od njekad bjehu već Iliri
Trn u oku našoj moćnoj vlasti;
Nu zemljišta ležaj nepoznani,
Struk gigantski njihovih tjelesa,
U zjenicah smrtonosna vatra,
Sila pesti, ratobornost divlja
I prignuće k slobodi bez mjere
Već podignut mač nam zaustavi.

Dimitar

Spustite ga na njihove glave,
I on će ih skršiti bez sumnje.

Kajo

Tako ne mni naše starješinstvo;
Jošte uvijek ratu se uklanja.

Mi smo od njeg poslani ovamo,
Da za sada raspru sa kraljicom
Dobrom riječju kušamo utažit.

Dimitar

Tašte želje, izgubljeni trudi!
Vi Teutu slabo poznajete:
Obećat će koliko vam drago,
Nu ničesa držati vam ne će,
Ona će vam zborit o naredbah,
Koje izda, da skrši gusarstvo:
Puste riječi, ništa nego riječi!
Ako svojih građana imanje
Osigurat želi starješinstvo,
Onim samo putem ići mora,
Koji ja mu u pismih pokazah;
Drugih staza ovdje ne imade.
Toj nevolji mač je lijek jedini.
Pred oholu stup'te razbojnicu,
I rat smrtni navijestite njojzi,
Ako svoje razbojničke lađe
Sve do jedne ne predade vatri;
Rat svjetujem, samo rat, Rimljani!

Lucio

Mi nemamo punovlašća tomu.

Kajo

Ne možemo rata joj navijestit.

Dimitar za čas

A to barem prijetite joj ratom.
Možebiti, da ju splaši prijetnja.
I ja hoću pripomoći tomu;
Pozvala me k sebi radi vijeća,
Koje sutra skupiti se ima,
Da sasluša tegobe i tužbe,
Koje Rim na vaša usta vapi.
Živo ću joj moć rimskoga orla
Slikovati i sve pogibelji,
Koje prijete njoj i njenoj zemlji,
Ako pravde ne usliša glase.
Možebiti to će ju uzdrmat;
Ali sve je propalo, pelina
Ako sutra vi ne umiješate

U vaš govor. Oštar budi jezik,
Ohol pogled, burno vaše čelo.
Ohološću oholost se krši.
Zapovijedat Rimu se pristoji.

Kajo

Slijedit ćemo tvoje mudre svjete;
A u Rimu uprijet ćemo snažno,
Da sklonemo na rat starješinstvo.

Lucio

Jurve vidim pokrajine ove
Pod moćnimi rimskog orla krili;
A na tvojoj, vrijedni prijatelju,
Rusoj glavi sjaj kraljevske krune!

PRIZOR ŠESTI

PRVAŠNJI i MARKO

Marko

Već se zače glas razlijegat ševe:
Još vas mogu, ko što vas uvedoh,
Izvest, da vas nitko ne opazi,
Što za malo ne će bit moguće.

Kajo

Gotovi smo. Bozi s tobom, Dmitre!
Pred Teutom srest ćemo se sutra.

Lucio

Oblijetali bogovi te Rima,
Komu vrijediš građaninom biti.

Dimitar

Vjerno ću mu uvijeke služiti.

(Rimljani otiđu s Markom.)

PRIZOR SEDMI

Dimitar sam,
razmota zavitak i gleda u nj.

Rat, rat samo! i kruna je moja! —
Nu Rimljani malo kažu želje

Sa Iliri zametnuti kavgu;
Lisičje su naravi, ne lavlje.
Al' njihova što me smeta volja?
Ja rat trebam, i rat biti mora!
Jeste l' čuli, vi gospodo svijeta?
Otvorite vrata boga Jana,
Bac'te koplje put ilirskih kraja!
Rat imate — rat, građani rimski!
Na oružje! Dmitar tako hoće.

(Otiđe.)

PRIZOR OSMI

Soba kraljičina, Sunce baš izilazi.

Teuta sama

Pomalja se sunce. Nebo — zemlja —
Sve crveno — ko krvlju oblito!
Strašna bojo, zašto me progoniš?
Kuda da se sakrijem od tebe?
San, koji je utočište bijednih,
Koj gladnikom obilate stole,
A slobodu sužnjikom poklanja,
I on se je zakleo prot' meni.
Na snu vidim, gdje krvavi vali
Krše stupe mojega prijestolja;
A uza me uvijek ona slika,
Tako mila i strašna zajedno!
Hvaranine — tko te je poslao?
Dobrotvorni ili zli bogovi?
Ja te vidjeh već jedared u snu,
Kako si mi krunu s glave trgo;
Nu drugi put iz krvave rijeke
Kako si mi vraćac ju opet;
Ah, koja je prava ti prilika?
Jesi l' čuvar meni il' pljenitelj?
Ah, Teuto, je l' do toga došlo?
Sunce sija pak sumnjaš o danu?
Ne rinu li on te u sramotu?
Ne vrve li još gusari svuda
Moga mora po valovih sinjih?
On ne haje za poštenje moje,
Razbojnicu od mene učini!

(Ide k stolu, i premeće neke hartije.)

Ove tužbe nisu bez temelja.
Ah, što dvojim? to je očevidno:
Najgori je mojih podložnika
I slaboće srca moga svjedok!

(Očajna spusti se na stolicu, i rukom krije lice.)

PRIZOR DEVETI

DVORANKA, GROMOVID i PRVAŠNJA

Dvoranka, koja starca za ruku vodi.

Naprijed, starče! Ovdje je kraljica.

Teuta kao iza sna:

Tko me traži? — A, ti si to, starče?
Što te s tvojih dovodi visina,
Sveti oče, u tu dol nezgoda?
Je l' te starost sa strmih vrhova,
Gdje ti gnjijezdo snijeg i bura savi,
Odagnala u raskošne grade?
Je l' jedared i to holo srce
Oćutilo, da u grudih bije
Samo slaba smrtnoga čovjeka?

Gromovid

Prot' naravi nikad se ne borih;
Nu ne htjedoh rob da budem strasti.
Svjetlost dvora i dražesti časti
Ništetne su obmane, od kojih
I od svijeta izrođena, grešna,
U gorske se davno sakrih luge,
Muž slobodan u narav slobodnu.
Tuj upoznah starca, koj pol vijeka
Već sproveo bješe u pustinji,
I svjetskog se očistio kala.
On vjetara jezik poznavaše,
Poznavaše jasne zvijezda čete,
Žubor ptica i tečaj oblaka,
I u tamu budućih vremena
Daleko mu prodiraše oko.
On se davno k bogovom preseli,
A baštinik njeg'va znanja ja sam
Vjeru dadoh na samrti njemu,
Da, kad vidim, da pogibelj prijeti

Momu rodu, o tom ga izvijestim.
Sada s mojih silazim planina
I kažem ti: G l a v o m o g a r o d a,
N a d t o b o m s e d i g o š e o b l a c i.
O g a n j h u d i, k o j u s e b i n o s e,
R a z o r i t ć e t v o g p r i j e s t o l j a s t u p e,
G n j e v b o g o v a a k o n e u t a ž i š,
N e b r o j e n a k o g a u p a l i š e
B e z a k o n j a g r e š n o g n a r a š t a j a.

Teuta

Koj je temelj tvoje kobne slutnje?

Gromovid

Sveti oganj, koj da hranim primih
Iz desnice moga učitelja,
I koj ljetâ buram prkosjaše,
Tihim danom netom se ugasi.
Strah i užas srce mi obuze —
Kad nad glavom čudni zamne glasi.
Oči dignem; što ugledah bijedan!
Sunce tamna sakrila koprena,
S južne strane golem prši oro,
I klikćući, na sivog sokola,
Vjernog druga mog samotnog žića,
Zaleti se, i nemilim kljunom,
Prije no što luk pograbit mogoh,
Da od smrti obranim ljubimca,
Iščupa mu iz njedara srce;
Krvavo mi k nogam pade truplo.
Skameniv se nepomičan stajah,
Dugo oči upirah u žrtvu;
Tada sleti jedna iskra s gora
I rasvijetli noć mojega duha.
Jasno svanu pred mojim očima.
Što događaj ovaj strašni kobi,
I budućnost zavičaja čitah
U krvavih obilježjih njeg'vih.
Svi užasi, sve krivnje mog roda
Izađoše pred poglede moje
Iz tamnoga krila uspomene.
Glas zločinstva, koja neprestano
Na krvavih našeg mora valih
Bez ikakve rađaju se kazni,
I do stana mog samotnog doprije.
Pak pomisliv na takove ljage,

Plačuć klikoh: Puna jur je mjera;
I sudbinu mojega sokola
Dijelit mora rod, sred kog se rodih,
Ako užas taj se ne dokine.

Teuta

Umiri se: ja to već odlučih.
Da još traje, što me gnjevom puni,
Hvaranin je samo krivac tomu,
Koj ne svrši zapovijedi mojih.

Gromovid

Taj zločinac neka kažnjen bude.

Teuta razjarena:

Glavu ću mu Rimljanom baciti.

Gromovid

To učini, veledušna ženo,
Zaklinjem te pepelom tvog oca!
Žrtve traži gnjev pravedni Rima;
Ništa, kćeri, nemoj propustiti,
Da utažiš grud mu razdraženu.
Samo rata čuvaj se s Rimljani.

Teuta

Ja se mača ne bojim rimskoga,
Ljagu samo da operem, hoću.

Gromovid

Bogovi su, u kojih je ruku
Sreća rata, a ti pravdu ljube,
Koja nije sad na našoj strani.
O, uspregni tvojih strasti silu,
I za jedan žrtvuj časak samo
Tašti ponos sreći tvoga puka.
O kraljice! to da te svjetujem,
Amo svoje upravih korake;
Sad odlazim. Ja svoje učinih.
O, pomisli na južnoga orla.
I sokola raskidane grudi!

(Otiđe svečano: kraljica zapanjena za njim gleda.)

Teuta
poslije duga muka dvorkinji:

Pošlji odmah stražu po Dimitra,
Neka mi ga ovamo dovuku!
Valjda sluti, što ga ovdje čeka,
Kad mi tako dugo izostaje.

Dvorkinja

Još je rano; nu evo ga uprav
Gdje dolazi.

Teuta

Ostavi nas same.
A neka se oboruža straža,
I u mojoj nađe se blizini.

(Dvoranka otiđe.)

On past mora! to je odlučeno!

PRIZOR DESETI

DIMITAR i TEUTA: zatim JEDAN DVORANIN

Dimitar

Svijetla kruno, evo tvoga sluge,
Koji čeka zapovijedi tvoje.

Teuta

One tebi prazan zvuk su samo.

Dimitar

Iz očiju gnjev ti, vidim, plamti;
Ocrnjen sam kod kraljice moje!
Tko mi ote mojih dana sunce,
Moje gospe milost?

Teuta

Tvoji čini!

Dimitar

Oni nisu malo doprinijeli,
Što se trese svijet pred tvojim žezlom.

Teuta

Istina je, jer po njih postadoh
Razbojnicom!

Dimitar

Tko da se usudi
Tolik prikor navrć mojoj gospi?

Teuta

Rim, svijet, sama.

Dimitar

Obmana te slijepi.

Teuta

Odveć dobro izdajstvo ti vidim.
Kako svrši zapovijedi moje
Vjerni sluga?

Dimitar

Uvijek točno, gospo!

Teuta

Je l' sigurnost na naših valovih?

Dimitar

Svikud ruka pravde ne doseže.

Teuta

Nu tebe je, zlotvore, dosegla;
Koju meni nanese sramotu,
Tvoja kleta krv oprati mora!

Dimitar sasvim mirno.

Ti zahtijevaš — nek isteče dakle —
Evo noža — evo prsi, udri!

(Izvuče nož iz korica, pruži joj ga, i prsa raskrije.)

Teuta
razjarena do bjesnoće trgne mu nož iz ruku.

Ovo glumstvo izbavit te ne će;
Ta ti hitrost za rukom ne pođe.
U vatru si mjesto vode ulja,

Kratkovidi luđače, ulio.
Posljednja je ovo tvoja igra,
Koju sa mnom igrat se usudi!

Dimitar sasvim hladnokrvno:

Što oklijevaš! prolij krv omrzlu!

Teuta bjesneći:

Po drugi put ne ćeš me nukati!
Ili misliš, da nada mnom imaš
Moć toliku, da možeš bez kazni
Rugati se momu veličanstvu?
No da vidiš, ponosni hvastavče,
Koji misliš, da se titraš mnome,
Kako mi je život tvoj bez cijene,
I jedared da pokažem svijetu,
Koji mojim ljubimcem te drži,
U Teuti kako se prevari,
Tvojom krvi okaljat se hoću!
Umri dakle, kleta izdajice!

(Nožem nasrne na Dimitra, koji joj mirno prsa pruži; no u istom trenutku, kao nevidljivom rukom odrinuta, odstupi s užasnim klikom, i nož joj iz ruke padne.)

Ti čarobno nosiš sobom bilje —
Tvoja grud je mastmi namazana
Iz vilinskog kotla; njoj naudit
Mač ne može — podignuto nado
Od njezina površja odskače.

Dimitar

Da je ova kano svaka druga
Grud ranjiva, vidjeti ćeš odmah.
Čemu život, kad mrziš na mene?
On je meni tegoban, nesnosan!

(Podigne s tala nož, i hoće da se probode.)

Teuta
pohiti k njemu, i zadrži mu već podignutu desnicu.

Bogova ti! što si nakanio?

Dimitar

Tvoju volju izvršit, kraljice!

Teuta tresući se

Baci ukraj strašno to oruđe. —

Dimitar

Ta ti reče prije trena istom —

Teuta

U vrućici, u bjesnilu rekoh!

(Zagleda se u nj.)

Ne, ne, lagat ne može to oko.
Zlih imade na tom svijetu ljudi;
O, kako sam uslišat ih mogla!
Ti si nevin, ja ne sumnjam o tom.

Dimitar

Bozi, koji čitaju u srcih,
Znadu, moje kako gori za te.
Pa kako bih ja okaljat mogo
Mojih grudi svetinju, moj uzor?
Neprijatelj sâm bih sebi bio;
Ne, ne, tvoja slava je i moja!
Niti trunka ne trpim na njojzi;
Kano plamen, koj mi grudi grije,
Tako čista mora biti ona!
Ne ću kazat, da po koji gusar
Na vodah se naših ne nalazi.
Bez kukolja žita gdje imade
I bez pljeve? Što je još izašlo
Savršena iz čovječjih ruku?
Da sam čovjek, to je moja krivnja.
Tko svijet hoće da pravedno sudi,
Ne smije ga po njegovih činih,
No po htjenju sudit njegovome;
To u mene uvijek dobro b'ješe.
Koj me tebi drugačijeg kaže,
O, vjeruj mi, prijatelj je Rima,
I, podmićen zlatom njeg'vim, hoće
Da te liši najvjernijeg sluge.
Ti ne poznaš te Rimljane jošte —
Među njimi ja boravljah dugo —
Ja im narav, ja im poznam svrhu.
Oni stazom jednakom ne idu;
Svako sredstvo njima je povoljno,
Ako samo vodi, kamo teže.

Teuta

Tako svak mi o njih povijedaše.

Dimitar

Nikad nije lice im bez krinke.
Narod, komu razbojstvo je temelj,
Na progonstvu, na nepravdu viče,
I žesti se za sigurnost svijeta.
To je samo koprena, pod kojom
Oni kriju svoju narav vučju.
Nisu l' oce njihova koljena
Prsi divlje vučice dojile?
Sveđ rastuća naša moć im pači:
I korijenje presjeći joj žele.

Teuta

Neka samo pokušaju sreću!

Dimitar

Bez mjere je oholost njihova.
Osim sebe nikoga ne štuju,
Sve ostalo preziru, zameću.
Vidjet ćeš nesnosne hvastavce,
Kako tamjan sami sebi kade,
Inih puka veličanstvo gaze,
I za roblje smatraju im kralje;
Vidjeti ćeš: svaka riječ i pogled
Poruga će, i podsmjeh će biti.

Teuta ponosno

Pred prijestoljem mojim jur će oni
Promijeniti slične običaje.

Dimitar

O, da gnjev ti taj uklonit mogu!
Veličanstvo moje gospe što je
Pred očima tih bezobraznika?
Najprostija sluškinja u Rimu,
O, vjeruj mi, veće im je cijene!

(Kao da se raspalio.)

Nu u tvojem ja da sjedim mjestu,
Bezočnost bi platili mi svoju!
Tko nogama moja prava gazi,
Čemu prava njeg'va ja da štedim?

Teuta

O, ne boj se, Teuta si ne da
Okaljati jasnost svog prijestolja.

Dimitar

Rat je bolji od sramotna mira;
A nam rata bojati se nije.
Ne kažu li u raskošnom Rimu,
Da pogledi ubijaju naši?
Što će stoprv radit naše strijele?
Treba da se s nami upoznaju,
Pak će drhtat od našeg junaštva.

Teuta

Uprav zboriš ko iz moje duše;
A ja sam te, o bogovi! mogla
Skvrniteljom držat moje slave?
Nagla krvi i lakoumnosti,
Kamo ste me dotjerale skoro?
Postiđena stojim pred tobome.
Čim da zbrišem toliku nepravdu?

Dimitar

Ne dvoj više o mojoj vjernosti;
Ja ne tražim drugo, to je dosta.

Dvoranin uniđe.

Svijetla kruno, poslanici Rima
I skupljeno već te čeka vijeće.

Teuta

Nek tjelesna naprijed stupi straža
S jasnim društvom dvoranika mojih;
A ja ću se ukazati odmah.

Dvoranin

Gotova je pratnja već da pođe.

Teuta

Na polazak daj znamenje dakle.

(Dvoranin otiđe.)

Dimitar za se

Dospio je udesni trenutak!

(Izvana se čuje znak trubalja.)

Teuta

Tvoju ruku pruži mi, viteže,
U dvoranu ti ćeš me pratiti:
To je malen znak mog pokajanja,
I odgovor tvojim protivnikom.
Nek ih mori srdžba, prikor, zavist;
I više su zaslužili oni.

Dimitar pruži joj desnicu.

Za smrtnika to je odviš sreće!

(Otiđe zajedno. Prizor se promijeni.)

PRIZOR JEDANAESTI

Kraljevska dvorana veličajno urešena. Na desnoj strani stoji kraljičino prijestolje, uz koje se vijećnici postaviše. Na lijevoj rimski poslanici sa svojom pratnjom. Za njimi, ko što i na drugoj strani za vijećnici. na stolicah amfiteatralno podignutih, vidi se mnoštvo puka, koji se sveudilj jošte kupi. Dno kazališta prikazuje otvoren doksat s izgledom na jezero skadarsko. na kojem se mnogi brodovi nalaze, a među njimi rimska galija. Ona se poznaje po svojoj veličini i pozlaćenom orlu, koji se na kljunu lađe nalazi.

KORUNKANCI KAJO I LUCIO ILIRSKI SAVJETNICI,
PUK ILIRSKI, PRATNJA KORUNKANACA

Lucio nestrpljivo

Da Teuta čeka nas, mnijasmo;
Da ih sluge isprimaju, tomu
Nisu vični poslanici Rima.

Stari savjetnik

Vaše riječi vrijeđaju žestoko;
Nu vas štiti gostoljublje sveto.

Kajo

Ili bolje strah od rimskog orla.

Stari savjetnik

Naše grudi straha ne poznadu.

Više glasova iz vijećničkoga zbora razjareno:

Nečuvena to je bezobraznost!

Stari savjetnik

Tiho, braćo; riječi nisu mači.

(Rimljanom:)

Vi se pako malko ustrpite,
Odmah će se ukazat kraljica,

Da sasluša, što su želje vaše.
Ali ja vas svjetujem, taj jezik
Da pred njenim promijenite licem;
Priviklo joj uho nije njemu.

Kajo

Morat će se priviknuti dakle.

Lucio

Njojzi se je, ne nam prilagodit.

(Nemir među savjetnici.)

Stari savjetnik

Vi drzovit jezik govorite.

Kajo

Samo taj se Rimljanom pristoji.

Stari savjetnik

Naša gospa trpjeti ga ne će.

Lucio

Ako može, nek nam ga zabrani.

Stari savjetnik

Kada nado uz kremen se bije,
Iskre skaču, iz iskara vatra.

Kajo

Mi ćemo ga prije razlupati,
Neg' mu plamen iz živca zabukti.

Drugi savjetnik

Ohol narod.

Treći savjetnik

Nesnosno koljeno.

Jedan dvoranin stupi unutra

S puta! s puta! kraljica dolazi!

PRIZOR DVANAESTI

KRALJICA, DIMITAR, TJELESNA KRALJIČINA STRAŽA, KRALJIČINA PRATNJA i PRVAŠNJI

Tjelesna straža. Za njom dvoranici, gospođe i djeca, koja na jastucih nose kraljevske znakove. Najposlije kraljica praćena od Dimitra Hvaranina. Sve u najvećem sjaju. Kraljica stupi na prijestol. Dimitar stane prvi uza nju. Straža se u dno pozorišta postavi. Dvoranici, dvoranke, gospođe i djeca stave se oko prijestola.

Narod

Neka živi kraljica Teuta!

Kajo L u c i j u podsmješno:

O pogledaj bezumnicu onu;
Gle, kako se koči i razmeće!

Lucio isto tako

Svojim sjajem zabunit nas misli.

Dimitar tiho kraljici dražeći ju:

Ne vidiš li, kako ti se smiju?
Poruga im iz očiju sijeva.

Teuta razjarena, potiho Dimitru:

Ta oholost podnijeti se ne da!

Prvi savjetnik

Svijetla kruno, Rima poslanici
Na podnožju tvog prijestolja stoje.

Teuta

Inostranci, što je vaša želja?

Kajo

Starješinstvo i narod Rimljana
Poslaše nas k tebi, o Teuto,
Da daš račun o vladanju tvome.

Teuta

Samo višnji mogu to tražiti,
Jer njih samo poznajem nada mnom;
Na koliko pako znano mi je,
I vaš Rim se na zemlji nalazi.

Lucio

Ako nisu bogovi Rimljani,
To su oni ljudi, koji znaju
Kaznit svaku uvredu i zlobu.
Zato, ako ne ćeš svekolike
Tvoje gledat gradove u prahu,
Odmah da nam sve brodove tvoje
Ne časeći izručiš u ruke;
To sigurnost ište trgovine.

(Nemir u skupštini.)

Kraljica

Drzovito zboriš!

Lucio

A ti tvoriš,
Kada tjeraš morsko razbojništvo.

Kraljica u najvećem gnjevu

Da taj kleti jezik dalje slušam?

(Za čas, umirivši se.)

Kad na prijestol ove zemlje stupih,
Od pohlepe za vojničkom slavom
Vas svijet pozvah na junački mejdan.
Tad ničijih ne štedjeh brodova;
To u ratu običaj je opći.
Ali kada, poslije boja ljuta,
Po svoj mojoj državi objavih,
Da, kô prije boj, sad mir sa svijetom
Mnim zametnut i držati vazda,
Tad zabranih sve napastovanje
Tuđih vlasti na moru i kopnu,
I smrt metnuh na zločinstvo, s koga
Mene bijedit vi se ne stidite;
To vas puk moj, to i vas svijet znade.
I iznova ja ću proglasiti
Zapovijedi po kraljestvu svome,
(Ćut za pravdu, a ne vaša prijetnja
Povodi me na postupak ovaj),
Da se oštro na to pazit ima,
Da se rimskih građana brodovom
U buduće nasilje ne čini;
Nu prepriječit nikako ne mogu,
U p o t a j i da nitko na moru
Bez mog znanja dobitka ne traži.

Odgovarat za potajne krivnje,
Nije kralja ilirskih običaj.

Kajo

A najljepši običaj je rimski:
Samovolju o č i t o kazniti,
Ma se zbila baš i u potaji,
I braniti pravo uvrijeđenih;
A ako se višnjim tako svidi,
I ilirsku kraljicu Teutu
Skoro ćemo prisiliti, svoje
Da popravi kraljske običaje.

Teuta

Ti uvrede zgrćeš na uvrede.
Samo hoćeš da mi raniš srce,
Zato govor moj tumačiš krivo.

Kajo

O mi znamo, s kim tratimo riječi;
Štitila si uvijek te užase,
I bodrila na to tvoje ljudstvo.
I taj biser i drago kamenje,
Koje sada na tebi se sjaje,
I to sve je ugrabljeno dobro.

Lucio

Zato drščí, kleta razbojnice!
Jurve vidim, kako te liktori
Verigami optršenu vuku
Pred ledene Kapitola suce,
Da dobiješ zasluženu kaznu!

(Otiđu ponosno obojica sa svojom pratnjom. Sva se skupština zapanji.)

Teuta

ustane u najvećoj jarosti. Hoće da govori — glas ju izdaje. Pruži desnicu prama onoj strani, kuda Rimljani izidoše. Najposlije strašnim naporom isprekidano izviče:

Ha, za nji-ma, gla-ve im s ra-me-na!

(Iznemogne i padne na prijestol. Gospođe priteknu k njoj. Narod stane rogoboriti.)

Njekoji izvuku mače i polete za Rimljani — vičući:

Smrt Rimljanom! Osveta! Osveta!

Stari savjetnik

Stante, braćo!

(Padne na koljeno pred kraljicom.)

Poreci zapovijed!
Poslanika svete su osobe!

Dimitar stupi naprijed.

Nije l' sveto i lice kraljice?
Pa jesu li štedjeli ga oni?
Tko ih brani, svak je izdajica,
S njimi jednak nek mu udes bude.
K djelu, braćo, sveta je osveta!
Neka teče krv bezobraznika!
Na galiju, koja k nam ih donije!
Dolje s orlom! Nek ju plam proždere!
Što je rimsko, na komade s njime!

(Izvadi mač.)

Vuc'te mače, palite mašale,
Puš'te trublje, udarajte bubnje!
Na oružje! Braćo, na oružje!

(Sa svih strana ječe trublje, bubnji udaraju; razjaren puk amo tamo trči vičući, goruće se ukažu zublje; lađe se put rimske galije kreću, — bitka nastaje s Rimljani, koji se na galiji nalaze; za kratko vrijeme popne se puk na nju, rimskog orla skrši i baci u more kličući, zatim upali galiju, koja buktećim plamenom gori. Za sve to vrijeme ori se užasna vika:)

Smrt Rimljanom! Osveta! Osveta!

(Zastor padne.)

ČIN ČETVRTI

U dnu pozorišta prikazana je poodaljena tvrđa Nutrija, kojoj na zidovih vide se rimski bojni znaci. Čuju se iz daljine bojne trublje, vika vojnika, štropot oružja.

PRIZOR PRVI

Za njeki čas ukaže se na pozornici, gdje se jedna česvina i klupa od busena nalazi, S r d o v l a d ranjen u glavu, koja mu je zavojem zavezana. Dva vojnika ga podupiru.

SRDOVLAD i DVA VOJNIKA

Prvi vojnik

Sjedi, vođo, pod ovu česvinu;
Rimske strijele amo ne dopiru.

Drugi vojnik

Kako ti je, dobri Srdovlade?
Jošte možeš preboljeti ranu.

Srdovlad

Ti si junak, pak mi život želiš
Bez slobode?

Prvi vojnik

(Posadi S r d o v l a d a pod česvinu.)

Još propala nije.
Tvrđa ona nije sve kraljestvo;
Još imamo zemalj', još junaka;
Rim naudit još ne može nama.

Srdovlad

Ja se Rima malo bojim, druzi;
Nesloga je, što me plaši jadna.
Nije tuđa, nego naša ruka,
Koja nama u utrobi bjesni;
Nije slava i sloboda roda,
Nego blago, raskoš, za čim hlepe
Vrijednih djeda nevrijedni unuci.

Tuđin dođe, da požanje ono,
Što odavna kod nas već posija.
Robovi smo postali mu veće,
Među nami otkad se udomi
Tuđa raskoš, poharan običaj.
Što je tijelo, gdje ne ima duha?
Duh je tuđi! Nema nam spasenja!
Dobro došla zato, slatko rano!

(Udari se po čelu.)

Gori! Gori! Što oklijevaš, smrti?

Prvi vojnik

Ne može li posjeć srp korova,
I iz žita kukolj se istrijebit?

Srdovlad

Gdje najbolji postade najgorim,
Tu ničemu nadati se nije!
Je l' boljega domoroca, borca
Igdje širom ilirskih krajeva
Od Dimitra Hvaranina bilo?
A nije li on Korciru izdo?
Bi li pala i ova tvrđava,
Da nij' njega? On je kumir vojske,
Vojniku je riječ njegova sveta;
On poruči: otvorite tvrđu,
I jadni ju otvoriše mahom.
Uzalud bi srtali Rimljani
Na njezine nedobitne zide.
Stup kraljestva, ponos naše vojske
S njimi radi, da zavičaj skrši.
Pak da nije sve već izgubljeno?

Prvi vojnik

Dok Srdovlad nama jošte živi,
Još ne zađe zemlji ovoj sunce;
Sveđer bdije nad njezinom srećom
Tvoje bistro sokolovo oko.
Kad se sinoć po noćnome mraku
Na izdajstvom otvorena vrata
Ubojice uvukoše rimski,
Ti ih spazi prvi i poviknu:
»Izdani smo! Na noge junaci!
Mač u ruke! Ako izbaviti
Ne možemo od Rimljana tvrđe,
To gledajmo, čast da izbavimo!«

Srdovlad

Tko posluhne mojih riječi poklič?
Šaka jedva sugrađana mojih;
Svi ostali ne hajahu za me,
No gledahu nesmiljena srca,
Kako braću tuđinci im kolju. —
Što mogaše naša četa mala?
Iz tvrđave mačem u desnici
Probismo se, kako ljudem liči;
Naša smjelost dušmane zabuni,
No još zora svitati ne poče,
Već nas rimske sustigoše čete,
I dažd strijela oboriše na nas.
Strašan nasta boj; ja ranjen padoh;
Istina je, čast smo izbavili,
Ali teško izvan nas trojice
Da je itko živ od naših osto.

Prvi vojnik

Kad te rana svali, vjerna četa
Ko zidina preda te se stavi,
I Rimljane odbijaše koplji;
A nas dva te iznijesmo iz bitke.
»Vođu samo da otmemo smrti,
A mi drugi za nj da poginemo!«
To klicaše tvoja vjerna četa.
To i svrši. Svi su slavno pali,
No i vođa izbavljen je dragi.

Srdovlad

O, zašto me ostavili niste
Na bojištu s mojimi junaci!
Taj mi život dar nikakav nije!

Prvi vojnik

Tvoj je život sva još naša nada.
Što je Dmitar u primorskih krajih,
Srdovlad je to na Velebitu;
Obožavan ljubimac naroda.
Sve, što nosi mač uz čilo bedro,
Skupit će se na tvoj poziv bojni.
Da nam nebo tebe tek uzdrži,
I kraljica tek do onog časa
Da ne padne Rimljanom u ruke,
Dok ti s vojskom s Velebita sađeš —
Pak je naša izbavljena zemlja!

Srdovlad

Kobnih slutnja puno mi je srce.

(Za čas uzdrhtav)

Kako cijepa, kako gori rana —
Ježi mi se — grud mi nešto steže —
Kakva vatra — pući će mi žile —
Suh je jezik — vode — vode — vode!

Drugi vojnik

Odmah, odmah, vojevodo mili!

(Otrči.)

Prvi vojnik

Suspreć moraš svoga srca ćuti!
Odmor, pokoj, potreban je tebi.
O, zato se štedi, gospodaru,
To si dužan domovini svojoj.

Drugi vojnik
dotrči s vodom u kacigi.

Evo vode —

(Poda mu je — on pohlepno pije.)

Srdovlad

Hvala, vjerni druže —
Tvoj napitak čisto me okrijepi.

Prvi vojnik

Dobri bozi ostavit nas ne će.
Naša zemlja tako ne sagriješi,
Da joj otmu tolika viteza.

(Čuje se zvuk trublja.)

Srdovlad trgne se.

To su rimske trublje!

Prvi vojnik
popne se na brežuljak, i gleda na onu stranu, od koje zvuk dopire.

Rimski časnik
Dolom spješi, s pratnjom oružanom —
Svim su koplja k zemlji obrnuta —
A pred njima stijeg se vije bijeli —
Mironosne valjda javlja vijesti. —
Za njim puk se sve to više kupi —
Od radosti skače —

Srdovlad

Roblje! roblje!

Prvi vojnik

Sad se kreće sva povorka amo . . .

(Čuje se izbliza klicanje.)

Čuj, kako se ori klik veselja!
Samo malo, pa će biti ovdje.

(Side sa brežuljka.)

Ustaj, ustaj da se uklonimo!

Srdovlad s dostojanstvom:

Ne, ni pedlja s ovog mjesta ne ću!
I ja želim čuti, zašto kliču!

PRIZOR DRUGI

RIMSKI LEGAT s hartijom u ruci, praćen malom četom vojnika, pred kojom se bijeli stijeg vije. PUK OBOJEG SPOLA, za njim vrveći, i PRVAŠNJI

Puk

Rim živio! živio Hvaranin!

Legat
pošto trubljač zatrubi njekoliko puta — a puka se još prikupi sa svih strana:

Poslušajte, hrabreni Iliri,
Što vam Rim po meni javlja.

Njekoliko glasova između puka:

Čujmo!

Legat
čita sa pergamene jakim glasom:

Posthum Albin i Centimal Fulvij,
Punovlasni starješine rimski,
Koje posla u ove krajeve
Starješinstvo i narod Rimljana,
Šalju pozdrav iilrskomu puku.
Želeć sreću i susjeda svojih,
I braneći svoje veličanstvo,
I narodâ oskvrnuta prava,
Prisiljen se nađe narod rimski

Vojsku poslat u ilirske kraje,
Da s prijestolja obori Teutu,
Koja, gazeć čovječanska prava,
Poslanike rimske posjeć dade,
A štićaše razbojnike morske,
I nevrijedno svoj vladaše narod.
Bozi, koji sveđer pravdu brane,
Našem bjehu prijazni oružju;
Odmah mu se podloži Korcira
I Nutrija i gradovi drugi,
Gdje vijećnici okrutnice zlobni
Svi su jur od mača rimskog pali;
Nu ona se još po brdih krije,
Ostavljena i od puka svoga,
Koga ona sramotom optrši.
Mi ju krune lišavamo zato,
Koju sada stavljamo na glavu,
Polag želje cijeloga naroda,
Njegovome najvjernijem sinu,
Div-junaku, Hvaraninu Dmitru.

Puk ushićeno:

Rim živio! živio Hvaranin!

Srdovlad

koji se kroz narod protisnuo, u najvećoj jarosti:

Usaho vam, bezumnici, jezik!

Legat

Kakva smjelost! Tko je taj besramnik?

Srdovlad

Čovjek, koji nije slijep ko oni,
No će mrenu njim s očiju skinut.
Čujte mene, prevareni ljudi:
To je zlotvor, kog obožavate,
Izdajica, ubojica majke!
On ovamo prekomorce pozva,
On Korciru za novce prodade,
U Nutriji krv vijećnikom proli,
Da silnički vami vladat može.
Proklet bio Dimitar Hvaranin!

Njeki glasovi iz puka:

To su laži.

Drugi glasovi iz puka:

Klevete su drske.

Jošte drugi

Kleti jezik!

Drugi opet

Iščupat ga treba!

Svi nasrnu na njega.

Ubijmo ga!

(Obadva Srdovladova vojnika povuku mače.)

Prvi vojnik

Strepite, robovi!

Drugi vojnik

Štujte hrabrost, štujte ranjenika.

Prvi vojnik

Koj je ranjen braneć vam slobodu.

Glas iz puka

On uvrijedi veličanstvo kralja!

Glasovi izvana podaleko:

Neka živi kralj Hvaranin Dmitar!

Legat

Čujete li klicanje naroda?
Iz Korcire novi vladar prispje,
Da iz ruku rimskoga vijećnika
Primi vladu nad ilirskim pukom.

Jedan između puka

Kraljevski se stijeg već eno vije;
Kralju ćemo tog zlotvora predat.
Nek mu sudi onaj, kog uvrijedi.
Nije l' tako, braćo?

Njeki

Tako valja!

Drugi iz puka

Vežite mu ruke!

Svi

Vežimo ga!

(Nasrnu na Srdovlada.)

Prvi vojnik mačem odbijajući nasrtaj

Jao onom, koji ga se takne!

Drugi vojnik, isto čineći

Natrag, komu lubanja je draga!

PRIZOR TREĆI

DIMITAR HVARANIN, u kraljevskoj odjeći, s krunom na glavi, praćen od mnogobrojna sjajna društva i množine puka, koji viče:

»Neka živi kralj Hvaranin Dimitar«, i PRVAŠNJI

Kraljevski dvoranin
stupi među boreće se.

Mir među vami — kralj se približava!
Što mutite ovaj jasni blagdan?

(Svi se tronu i prestanu biti.)

Jedan iz puka

Svijetli kralju!

Dimitar

Zašto se bunite?

Jedan iz puka

Gospodaru, mi se ne bunimo;
Nu htjeli smo u verige speti
Izdajicu i zlotvora jednog.

Dimitar

Zlotvor — gdje je?

Srdovlad,
Koji je dosad na strani stajao, stupi pred Dimitra.

Evo ga!

Dimitar začudi se.

Srdovlad?

Jedan iz puka

To je onaj, koj obruži tebe,
Našeg milog opjevanog kralja!

Srdovlad

Teuta je kralj jedini nama:
Tko grimizom osim nje se resi
U toj zemlji, dokle ona živi,
Buntovnik je, zlotvor, izdajica!

Jedan iz puka

Kakva smjelost!

Drugi

Ubijte ga!

(Hoće da nasrnu na Srdovlada, koji ih mirno gleda s prezirom.)

Dimitar
stupi među puk i Srdovlada.

Stan'te!

(Svi uzmaknu rogoboreći.)

Štedite ga; on je izvan sebe.
Rana, koju na svom čelu nosi,
Valjda ga je krenula iz svijesti.

Srdovlad

O, istinu da govoriš, Dmitre!
U dobri čas, da bez svijesti jesam,
Da ne ćutim sramotu mog roda!
Nu ta rana jošte je preplitka . . .
Zašto dublje usjekao nisi,
Dušmanine, kad mi ranu zada?
Nu buzdovan tvoj što ne učini,
Nek učini ova sad pesnica.

(Udari se u čelo.)

Dimitar uhvati ga za desnicu

Prijatelju! . . .

Srdovlad

To je glas mog Dmitra!
Prijatelji, da, to mi smo bili . . .
Tvoja smjelost, visok let tvog duha,
Ushitiše moje bojno srce.
Ti si bio moj jedini uzor,
Neporaziv kamen ti si bio,
Na kom zidah sreću moga roda!
Svaki korak tvoj diveć se slijeđah,
Drhtah, lebđah nad tvojim životom!
Ja stariji, oprezniji bijah,
Ti smjeliji; tvoja mlada plahost
Trebovaše štita; ja odlučih
Moja prsa da ti štitom budu.
Još ni riječi s tobom ne prozborih,
I već prolih mnogo krvce za te,
Kad napokon pred Midjonskim zidi
Blizu smrti, opkoljen odasvud
Od etolskih zamahnutih mača,
Ti opazi pokraj sebe borca,
Koj, vas ranjen, smrti iz nokata
Svojom krvlju život ti odhrva.
Onaj borac ja sam bio, Dmitre;
Ti zagrli neznanika mene:
Tako zače naše prijateljstvo.
Sad je vrijeme, da mi dug povratiš.
Plašt taj skini s junačkih ramena;
Okaljan je krvlju od slobode,
Koju tvoja strast nesrećna proli;
I past ću ti s ushićenim srcem
Oko vrata, ko ti meni onda,
Kad moj život ja za tvoj uložih.

Dimitar

Umiri se . . . naprezanje takvo
U pogibelj može te uvalit.
Iz rane ti krv sve više teče . . .
Lice ti je poblijedilo jurve . .
Koljena ti dršću . . . prsi hrope . . .

Srdovlad iznemogao naslanja se na ramena svojih pratilaca.

Iznemažeš, kloneš, prijatelju!
Osvijesti se, i k ljekaru pođi,
Da ti ranu, kako valja, sveže.

Srdovlad

Ne, ne prije — dok taj plašt ne baciš.

Dimitar ponješto razljućen

Ne mahnitaj. (Pođe.)

Srdovlad,

baciv se na koljena prepriječi mu put.

Nut pred tobom klečim;
Ja pred nikim još klečao nisam.
Uslišaj me, tako ti bogova,
I pepela tvojih roditelja!
Ah, tako ti života tvojega,
Koj ti spasih, i bratinstva našeg,
Uslišaj me, i taj grimiz baci . . .

(Obuhvati mu koljena.)

Dimitar

Ti si bolan — ne znaš, što zahtijevaš . . .
Mahni me se, i štedi si zdravlje . . .

Srdovlad podigne se.

Ne trebam ga — robom biti ne ću —

(Odveže s čela zavoj.)

Teci krvi — i kap svaka tvoja
Izdajici nek bude pro-klet-stvo . . .

(Posrne i padne na tla.)

Dimitar

Jao, pomoz'te —

Jedan vojnik

koji uz Srdovlada klekne.

Tu pomoći nema;
Hrabro srce to ne bije više.

Dimitar

na Srdovlada gledajuć utre suze, pak brzo se okrenuv odlazi:

Sahran'te ga ko prvog junaka!

(Vojnici dignu tijelo Srdovladovo, i odnesu ga; puk žamori začuđen.)

Njeki iz puka

Nečuveno!

Drugi

Kakva veledušnost!

Treći

Hrabrost cijeni i u protivniku.
Divan čovjek!

Pomiješani glasovi

Živio Hvaranin!

(S veselim klikom otiđu za Dimitrom Hvaraninom.)

PRIZOR ČETVRTI

Šator rimskog vođe

CENTIMAL i KNEJO

Centimal

Je li sve već za odlazak spremno?

Knejo

Pod oružjem već vojnici stoje,
I radost im iz očiju sijeva,
Što će skoro Rima blago nebo
Opet vidjet, za kojim čežnjahu.
Ali maglu vidim na tvom čelu,
Koje skoro lovor će naresit.
Slavno Rim će svog viteza primit,
Koj nad divljim ilirskim je pukom
Dobit tako korisnu održo.

Centimal

Ne zbori mi o dobiti mojoj . . .
Oblijeva me rumen stida za nju.
Nadvlada li mač naš ovu zemlju?

Knejo

Čemu sumnjaš? — Ona je sad naša. —
Nije l' nama Dmitar zakleo se,
Da će Rimu danak pošiljati,
Primit rimsku posadu u grade,
I sve bojne ilirske brodove
Do dva samo razoružat odmah?

Centimal

Dosta o tom. Rimskoga imena
Nedostojan takov boj je, scijenim;
Tako djedi nam ne vojevahu.

Krepost, to je temelj od država;
Propale su, kad se on uzdrma.
Neka dadu milostivi bozi,
Da nam zemlja, koju po izdajstvu
Prisvojismo, blagoslov donese;
Nu zlo sjeme i plod zao nosi. —
Iliri su pod naš jaram pali,
Jer neznanstvo oči im zaveza,
Jerbo himbe ne poznadu svijeta;
Al' oni će spoznat svoju cijenu,
Spoznat varke, spoznat rimsku slabost.
Spavajući lav je narod ovaj;
U bitkah ga ja upoznah dobro . . .
Kad se prene — jao, Rime, tebi!

(Čuje se vika izvana.)

Nu kakva se ovo čuje vika?

Knejo pogleda na polje.

Novi kralj se, praćen od gospode
I svog puka, amo približava.
Malo prije sa Korcire prispje,
Da iz tvoje primi vladu ruke . . .

Centimal

Jao što ga još i vidjet moram,
Tog zlotvora, koj svoj rod izdade!
Al' što rekoh . . . Triput još je gori
Taj, izdajstvom koj se koristuje,
Nego onaj, koj izdajstvo kuje.
Rime! Rime! duboko si pao!

PRIZOR PETI

DIMITAR HVARANIN sa svojom pratnjom i narodom, koji kliče, i **PRVAŠNJI**

Dimitar

Centimale, starješino Rima,
Ti radosni klici puka moga . . .
Veli mužu! Tvoje to je djelo . . .
Tebi hvala . . .

Centimal presiječe mu riječ.

Ja odlazim sada,
I svu sreću ovoga naroda

U desnicu mećem tvoju, Dmitre!
Može biti, još će trebat boja,
Jer Teuta još po brdih bludi —
Na bijegu je k Risnu.

Dimitar

K tvrdom Risnu?

Centimal

Samo on joj jošte vjeran osta;
Nu stići ju lako možeš prije,
Neg' do svoga utočišta dođe,
Ako samo korake pospješiš.
Moji ljudi oštro progonjahu
Bjegunicu, ali izmače im
U vrletna kamenita brda,
Nedostižna inostranoj nozi.
Tebi, Dmitre, izručujem vladu.
S cijelom vojskom kući ja se vraćam;
Samo Posthum uz ilirske žale
S četrdeset čuvat će brodova,
Da i rimski oro štovan bude,
A i sjajnost tvoje svijetle krune,
Koja stoji pod njegovih krilih,
Ne potamni. To je volja Rima.
Knejo s malo rimskih još drugova
Ostati će uz koljeno tebi,
Da ti svjetom i iskustvom služi,
I na rimski bolji način boja
Tvoju vojsku upravlja i vježba.
U ostalom ti si vladar zemlje,
I dok vjeran svojoj riječi budeš,
Štitit će te sila grada Rima;
Opasna će ona tebi biti
Onda samo — ako zaboraviš
Tvoje riječi i zakletve tvoje:
Rim nepravdu i nevjeru kazni.
Nu ne mislim, u jednom čovjeku,
Kog toliko narod njegov ljubi,
Da se vara puk i starješinstvo
Vječnog grada. Znam, otac ćeš biti
Svomu puku, a prijatelj Rimu.
Mirnim srcem zato vas ostavljam.

Dimitar

To i možeš — sretno putovao!

Centimal Kneju

Zapovjedi, da zaore trublje.

(Knejo otiđe. Za kratko vrijeme čuju se trublje i vojnički stupaji. Zastor se otvori i vojnici se vide, kako prolaze.)

Ostaj zbogom, narode ilirski! (Pođe.)

Puk

Rim živio! živio Centimal.

(Dimitar i svi ostali prate ga; uz opće klicanje i vojničku trubnjavu promijeni se pozorište.)

PRIZOR ŠESTI

Izba brđanske kuće. Pokućtvo pokazuje, da su stanovnici imućni i čestiti ljudi. U jednom je kutu ognjište, na kojem djeca mijehom oganj uspiruju.
MILAN, MIRKO, CVJETKO, zatim njihov djed RADOVAN, ban njegdašnji, odjeven ko i njegova unučad po seljanski.

Milan

Daj još malko . . .

Mirko odloživ mijeh

Već počima gorjet.
Kako praska!

Milan

Djed će se veselit.

Mirko

Mi smo ipak već na pomoć kući!

Cvjetko lati se mijeha

Te jos kako!

Milan

Ali, Cvjetko, bježi!

(Skoči, trgne mu mijeh iz ruke, i odvuče ga.)

Ala ti je to nestašno! Bolan,
Što ne vidiš? — malo ne izgorje!

Cvjetko

Mijeh ovamo, i ja hocu pirit.

Mirko

Nije za te...

Milan

Ti bi se opeko

Cvjetko uz plač i lupajuć nogama

Al' ja hocu... hocu mijeha, mijeha!

Radovan

iz izbe sa strane dolazeći

Kakova vas stade krika, vika?

Cvjetko

Ja cu mijeha — — ja hocu da pirim.

Milan

Malo nije u ognjište pao.
Odrinuh ga u kraj; zato plače.

Radovan

primi Cvjetka za ruke.

Hodi, Cvjetko — — umiri se, zlato.

(Cvjetko zamukne, djed ga poljubi i gladi.)

Jesi l' opet dobar?

Cvjetko

Jesam, djedo...

Radovan

A vi drugi... To ni za vas nije.
Tko vam reče, da ložite vatru?

Milan

Ponješto je ohladnjela izba,
Pa mislimo, djeda zepst bi moglo.

Radovan

Dobra djeco! (Poljubi ih.)
Dobro ste mislili;
Nu da više ne radite toga.
S vatrom nije šale!

Milan

Slušat ćemo.

Radovan

Ali sad u postelj; već se smrklo.

Mirko

Sad već spavat?

Milan

Ne, ne, babo, dragi.
Oca s lova daj da dočekamo.
On je kazo na odlasku svojem,
Da se hoće u Risan svrnuti,
I po nješto svakom od nas kupit.

Cvjetko

Meni lijepa drvena konjica.

Mirko

Meni sablju.

Milan

Meni štit i koplje.

Radovan

Ta ni sutra to vam uteć ne će.

Milan

Daj dozvoli, ćaćka da čekamo.
A ti ćeš nam dotle kakvu staru
Kazivati povijest.

Mirko

Da, da, babo.
Onu, znaš, o zmaju.

Cvjetko

Pak o vili.

Milan

Počni, djedo!

Radovan

Nije tomu vrijeme —

Milan i Mirko
iz svega grla, penjući se na njega
Pripovijedaj!

Cvjetko viče:
Pripovijetku hocu!

PRIZOR SEDMI

Dok vika traje, izide Cvijeta iz izbe sa strane.

CVIJETA i PRVAŠNJI

Cvijeta
Smirite se, sestrica vam spava!

Cvjetko uz plač
Babo ne ce da nam pripovijeda.

(Pritisne se k majci; u isti čas dotrče k njoj Milan i Mirko.)

Milan
Daj zamoli i ti milog djeda,
Da nam koju pripovijetku kaže,
Pa mi ćemo tako mirni biti,
Da ćeš muhu čuti kako leti.

Cvijeta
s prijaznim posmjehom gledajući djecu
Vi laskavci!

Sva tri grle ju i oblijeću.
Molimo! Molimo!

Radovan radosno ih gledajući
Cvjetajuća ruža sa pupoljci!
Ah, koliko slatke sreće kaže
Taj blaženi, premileni pogled!

(Čuje se izvana lajanje pasa.)

Cvijeta trgne se.
Čujete li? to je glas hrtova.
Otac vam se s lova kući vraća.

Svi veselo
Ćaćko ide, mili ćaćko ide.

Cvijeta
djeci u radosnoj smeći
Hajde, djeco, otrčite k slugi,
Kažite mu, nek otvori vrata;
A večeru ja ću prigledati.

(Cvijeta i djeca brzo odu.)

PRIZOR OSMI

RADOVAN i MILIVOJE izvana

Radovan sam
Vječni bozi, kako da vam hvalim?
Kakvu blagu dali ste mi starost!
Može l' veće sreće bit na svijetu,
Nego vidjet svoje dijete sretno,
Tako sretno, ko što mi je kćerca?
Otkad pade vojnu oko vrata,
Ne vidjeh joj maglice na čelu.
Blažen budi čas, kad blagoslovih
Ovu ljubav, ovaj savez nježni!
Blažen čas, kad iz nemira gradskog
U tišinu upravismo stope!
Tko se više od naravi dijeli,
Taj se dijeli od blaženstva, sreće;
U kolibi zadovoljstvo stoji,
A nipošto sred mramornih stupa,
Jadovite gdje se srde gnijezde.

Milivojev glas izvana
Lavko, dobro da zatvoriš vrata,
Pa priveži hrtove o lance!

Dječinski glasovi
Ćaćko, ćaćko . . .

Milivojev glas
Mila moja djeco!

Radovan u izbi
Kakove li radosti na svijetu!

Cvijetin glas

O supruže!

Milivojev glas

O ljubezna ženo! —

Radovan

ustane sa stolice i pođe k vratima.

O moj sinko!

PRIZOR DEVETI

MILIVOJE, CVIJETA s djecom i PRVAŠNJI

Vrata se otvore i uniđe Milivoje, jednom rukom ogrliv ženu, a za drugu ga djeca trzaju.

Djeca vičući:

Ćaćko, mili ćaćko!

Radovan

Dobro došli . . .

Milivoje

Zdravo, slatki oče!

Cvijeta

Ti si danas dugo izostao;
Malo što se uplašila nisam . . .

Milivoje

Dušo, danas smrknulo se rano,
A u mraku ne da se hitjeti;
Nu uza me ti si uvijek bila,
Moje misli kod tebe bijahu.

Milan

A jesi li i na nas mislio?

Mirko

Jesi li nam što donio, oče?

Cvjetko

Gdje je konjic, kog si mi obeco?

Mirko

Gleđ ti tepčad! kako svoje ištu!
A jeste li vas dan dobri bili?
Jeste l' majku, djeda poslušali?

Milan

Ko jaganjci . . .

Mirko

Nije l' tako, majko?

Cvijeta

Tako, tako.

Milivoje

Hajte k Lovri dakle,
U predsoblje . . . u njega su dari;
Ali da mi sveđ bolji budete,
Drukč'je to će posljednji put biti.

Djeca

pleskajući rukama:

K Lovri, k Lovri, k Lovri!

(Otrče sva trojica.)

PRIZOR DESETI

PRVAŠNJI bez djece

Cvijeta

Sad pak sjedni.

(Metnu mu u kraj šešir i lovačku torbu.)

Radovan

Tu do mene, sinko!

(Milivoj sjedne.)

Cvijeta

sjedne na poniži stolac uz muža, i nasloni se na koljena, upirući u njega oči.

Jesi l' nješto lovine donio?

Milivoje

Bogme malo . . . Rano sam u Risan
Svrnuo se.

Radovan

Što je nova ondje?

Milivoje

Bojna sreća Dmitrova pomami
Sav svijet mlađi; samo starci jošte
Kraljici su odani ostali.
Nije sumnje, ona mora pasti,
Samo da se Hvaranin pojavi.

Radovan

Kazna višnje desnice ju stiže.

Milivoje

Zlo će u Risnu utočište naći;
Nu teško će i do njega doći,
Gorom vrve Dmitrovi vojaci,
Bjegunici da uhode trage.

Cvijeta

Kukavica, koliko ju žalim.

Milivoje

Njena holost zasluži tu kaznu.
(Djeca dotrče k ocu s igračkami.)

Milan, Milan i Cvjetko

Hvala, ćaćko — (Ljube ga u ruku.)

Milivoje

Dobro, dobro, djeco!
Sjednite sad s mirom tuj uza me
I majčicu . . . dok večera dođe —
A sutra se igrati možete,
Mila djeco — koliko vas volja. —

(Djeca posjedaju uza svoje roditelje. koji na njih milo gledaju — mala stanka — međutim se čuje kucanje na vanjskih vratih.)

Cvijeta

Što to znači? —

Milivoje

Valjda kakov putnik —

Radovan

Krova treba, nezgodno je vrijeme.

Sluga stupi u sobu.

Dva putnika žele da uniđu.

Milivoje

Dovedi ih amo. (Sluga otiđe.)

Cvijeta

Naša vrata
Svakomu su otvorena gostu.

Radovan

To su, kćerko, u svakog Ilira.
Najljepša je to baština, koju
Naši djedi nama ostaviše.
Što je čovjek bez bratske potpore?
Al' eto ih.

PRIZOR JEDANAESTI

PRVAŠNJI, TEUTA i VUK

Milivoje, čim putnici stupe na prag

Zdravo, prihodnici!

Vuk

Domaćine, hvala!

Teuta

spoznavši Milivoja natrag se vrati.

Vratimo se!

Milivoje

Što te tjera od nas, inostranko?

Cvijeta

Čudna žena!

Djeca stavši pred nju

Jao, kako je blijeda.

Milivoje

Roditelji djecom okruženi, —
To, duše mi, pogled nije strašan.

Teuta okrene se prama njima.

Ne poznate l' ovo lice više?

(Sva skrušena)

Teuta sam.

Milivoje, Cvijeta i Radovan
tronuti na noge skoče.

Teuta!

(Stanka.)

Milivoje razabrav se

Kraljice!

Teuta

Bjegunica, — ne kraljica više.
Pravda božja amo me dovede —
Izvršite osvetu na meni —
Bozi hoće — žrtva je pripravna!

Milivoje

Tvojih riječi ne bismo ni onda
Dokučili, da mrzimo na te.

Teuta

Zar da vi ne mrzite na mene,
Onu ženu, koja vas odagna,
Sjajnost dvora vama zastrije zlobno, —
Od gospode seljane učini, —
I nesrećom život vam ojadi?

Cvijeta

To ti htjede, ali ne učini;
Sreću, koju na prsih svog muža

Ja uživam, na bijelome svijetu
Nijedan mi podat dvor ne može . . .
Ti me ne ćeš razumjeti, znadem,
Jerbo nikad ti ljubila nisi.
Nu u lice pogledaj mi samo:
Traga na njem ne imade tuzi:
A sjećam se mnogih tamnih ćela
Iz kobnoga doba, kad na dvoru
Boraviti odsuđena bijah.
Nu i da me nesretnom učini,
Vjeruj, da bi našla sad nesretna
Ti u mene sestricu ljubeću.

Teuta

Veli bozi! (Posrće i pada na stolicu.)

Kolika dobrota!
Što sve morah doživjeti jadna!
Svi su bolji — a i svi sretniji!!

(Sakrije si rukama lice.)

Radovan pristupi k njoj.

Čuvstvo, koje sad te poništuje,
To je sveto, to te diže, diči.
Zaboravi na pređašnje dane,
Ko na sanak težak, neugodan:
I još može sreća ti procvasti!

Teuta

O, da mogu začet život novi!
O, vjeruj mi, na prednje mi biće
Nitko više od mene ne mrzi.

Radovan

To je dosta . . . ti si izbavljena!

Cvijeta

Primi cjelov od ljubeće sestre.

Teuta padne joj oko vrata.

Što sad ćutim, nikad ne poćutih.

Radovan

Sad po svetom običaju našem,
Sinko, vrši dužnost domaćina.

Milivoje Teuti i Vuku:

Žrtveniku pristupite, gosti!
Čašu vina svaki nek izlije
U taj plamen ko žrtvu bogovom,
Zaštitnikom ove kuće blagim.

(Natoči dvije čaše, koje u jednom kutu stoje na žrtveniku domaćih bogova. Prihodnici učine, što im je rečeno.)

Milivoje, dok liju u vatru:

O bogovi ovog mirnog stana!
Primite ih u zaštitu vašu!

(Zatim uzme soli i hljeba s istoga žrtvenika i pruži prihodnikom svakomu po nješto.)

Evo soli, evo hljeba moga,
Pokušajte od obojeg dara,
Da ukućani uzbudete moji.

(Učine tako.)

Sad ste moji postali kućani,
I branit vas dužnost mi je sveta!
Dokle stoje ovog doma zidi,
Dokle kuca u prsih mi srce, —
Taknut vas se neprijatelj ne će,
Il' taknuo gromom Perun mene!

Teuta

O, da nisam u tu kuću samo
I nesreću sa sobom uvukla!
Ali ona slijedi moje stope —
Oh, strah me je, ja ću vas uništit!
Kad stupismo na prag vašeg stana
Od progona utočište tražeć,
U obližnjem grmu nješto šušnu —
Pogledasmo — i vojničku sliku
Opazismo, gdje nas čvrsto motri,
Zatim pako, kano da nas spozna,
Nasmija se i iščeznu gorom...
Izdani smo, bojim se, i skoro
Dušmani će moji ovdje biti.

Milivoje

Ničega se bojat ne trebate,
Iliri su i dušmani vaši;
Kao meni i njima jednako
Pogostimstvo neoskvrnjivo je.
Nu ako im ništa sveto nije,
Ja ću tebe branit, o kraljice!

Vuk

Čini mi se, ko da štropot čujem.

Teuta

Bozi! to su gonitelji moji.

Radovan kroz prozor poviriv

Kroz noć crnu sijevaju mačevi.

(Čuje se lupanje na vanjskih vratih.)

Već na vratih lupaju vojnici!

Teuta

Izdajte me — ne ću da stradate!
Opraštam te od zakletve tvoje.

Milivoje mirno i odrešito

To ne možeš; bozi su ju čuli!
Ostav'te me sada svikolici —
Ne popuštam od dužnosti svoje —
Cvijeto, idi, vodi goste s djecom
U ložnicu — to je moja volja —
I ti, oče, ostave me sama...

Cvijeta

Da te što ne snađe! —

Milivoje

Ne boj mi se!

(Lupanje iznova.)

Ne časite!

Cvijeta

Čuvali te bozi!

Teuta

Ja se rodih na nesreću svijetu!...

Radovan

Hajdmo, hajdmo.

(Vuče sa sobom Cvijetu.)

Bozi s tobom, sinko...

(Svi otiđu do Milivoja.)

PRIZOR DVANAESTI

MILIVOJE i STRAŽA izvana. Zatim DVA SLUGE

Milivoje kroz prozor:

Tko na vratih lupa?

Glasovi izvana

Otvarajte!
Kraljevi smo ljudi.

Milivoje

Strpite se.

Dva sluge dotrče uplašeni.

Gospodaru — što da učinimo?

Milivoje

Ne bojte se — nisu razbojnici —
Otvor'te im . . . al' svi momci moji
Odmah nek se oružaju krišom.
Jedan od vas susjede prizovi
U pomoć nam. Sve učin'te brzo,
Oprezno i mirno. Sad hajdete!

(Sluge otrče.)

Na susjede mogu se zanijeti —
Svi me ljube, ko da su mi braća.
Ne će nitko ispod moga krova
Uhitit je, dok je mene živa!

Glasovi izvana uz veliku buku na vratih

Otvarajte! otvarajte!

Slugin glas izvana

Odmah.

(Čuje se, kako se vanjska vrata otvaraju, i vojnici u kuću stupaju.)

Milivoje prama nebu:

Bran'te pravdu, zaštitnici pravde!
I ne dajte ljudska krv da teče!

PRIZOR TRINAESTI

PRVAŠNJI i DIMITAR s njekoliko vojnika; zatim sluge i susjedi

Dimitar naglo stupiv u izbu

Teuta se ovamo uteče . . .
Nemoj tajit . . . moji su ju ljudi
Opazili, kad je s jednim starcem
Bjegunica u taj dom uljezla.

Milivoje

Ja ne tajim, pod mojim je krovom.

Dimitar

Predaj mi ju.

Milivoje

Od mojeg je hljeba
I od soli pokušala moje.

Dimitar

Briga mene!

Milivoje

Zar si inostranac,
Da ne znadeš, što će to da reče?

Dimitar

Ne znadeš li, da, koju ti braniš,
Zakonu je jurve žrtvom pala?

Milivoje

Vjerolomstva zakon naš ne traži!

Dimitar

Nu pokornost kralju — a taj ja sam.

(Razgrne kabanicu, ispod koje zasjevaju kraljevski uresi.)

Milivoje

Rob tvoj nisam, ako i podanik.

Dimitar

Kakva smjelost! Ne znaš li moć moju?

Milivoje

Ti si velik; nu bozi su veći!
Traži život, ja ću ti ga dati,
Al' zakletve prekršit ne smijem.

Dimitar

Čemu meni tvoj neznatni život?
Nu ne dođoh ugovore pravit,
Nego dođoh kraljicu osvojit.
Naprijed, momci, da ju potražimo!

Milivoje

Natrag! il ću upotrebit svoje
Kućno pravo. (Pograbi sjekiru.)

Dimitar

Proti svomu kralju?

Milivoje

U toj kući ja sam kralj jedini.
Oj kućani! ovamo, ovamo!

Dimitar

Buntovniče! — Vežite ga, momci!

(Svi nasrnu na njega, on se brani — sluge dotrče sa sjekirami — izvana se čuje buka dolazećih susjeda... već se mači krešu, — kad Teuta uleti u izbu, i stavi se među boreće se.)

PRIZOR ČETRNAESTI

PRVAŠNJI i TEUTA

Teuta

Stan'te! (Svi stanu.)
Evo mene; vežite me!

Dimitar

Ah kraljice, ja ne dođoh zato;
Ja ne dođoh, da zarobim tebe!
Nego dođoh...

Teuta podsmješno

Da se klanjaš meni?

Dimitar

Da te sjetim tvoga obećanja.

Teuta

Za nikakvo ne znam obećanje.

Dimitar

Ne sjećaš se lova oko Skadra?

Teuta požari se

Nije lijepo rugat se nesretnoj.

Dimitar

Ne reče li: »dok ti ne zasvijetli
Vrh tjemena kruna, moj viteže,
Rukavica nagrada ti budi,
Ruka pako, kad postaneš kraljem!«

Teuta prekine mu riječ.

Zaboravljaš — da mi sami nismo!

Dimitar

Želio bih, da je vas naš narod
U trenutku ovom tu sakupljen;
Jer ispovijest samo tvoja može
Razjasniti mojih čina tajnu.
Zato kaži, jesi l' ono rekla?

Teuta

Da sam rekla, tajiti ne mogu.

Dimitar

Timi riječmi ti raznijeti plamen
U mom srcu; strašna bura strasti,
Uvrijeđena ponosa, ljubavi,
Plam uspiri do požara grdnog!
Od tog časa ine nemah misli,
Neg' dražesnu zagrliti ženu,
Neg' ponosnu pokorit kraljicu.
Tako postah izdajicom, vragom.

(Svi se začude.)

Tko je bijese nesretne ljubavi
Očutio, osudit me ne će!

Ne odolje čovjek takvoj strasti;
A tko misli, da ju je nadvlado,
Vjerujte mi, taj ljubio nije!
Za k r u n u sam prodo domovinu,
Ne da v l a d a m — no da se u r e s i m
Samo njome; jer s drugim uresom
Nisam smio u prosce ti doći!
V r h t j e m e n a s v i j e t l i m i s e k r u n a,
R u k u a m o, j a p o s t a d o h k r a l j e m!

Teuta

Riječ zadanu održati moram.

(Pruži mu ruku.)

Dimitar ushićen

Isprosih te, sad je zalih kruna!
»D a s e o s k e t e b e k r i j u s v i t e,
A j a d a s a m u g r i m i z u rođen,
P o l j s k o c v i j e ć e d a t i g l a v u r e s i,
A d a k r u n a n a m o j o j s e s v i j e t l i,
P r i g n u o b i h k r a l j e v s k o k o l j e n o
P r e d u b o g i m d j e t e t o m i z s e l a,
I k r u n u b i h k n o g a m t i m e t n u o!«
Tako zborah — ti mi ne vjerova!
Sad te mogu uvjerit o tome.
S a d s e o s k e t e b e k r i j u s v i t e,
A g r i m i z n i m j a s a m o v i t p l a š t e m,
I n a g l a v i s v i j e t l i m i s e k r u n a:
I p a k k r a l j s k o p r i g i b a m k o l j e n o,
I k r u n u t i k n o g a m a s a d m e ć e m.

(Klekne preda nju.)

N i j e k r u n a k r a l j i č i n a b i l a,
Š t o m e z a n i j e k v r a t o l o m n o m č i n u,
N e g o ž e n e č a r o b n e d r a ž e s t i!
Ljubav tražih — ti mi pruži ruku —
Namiren sam — ja ti krunu vraćam.

Teuta diže ga.

Ne, ne, Dmitre, kruna nije za me.
Ruka, koja žezlom želi mahat,
Mora biti krepka; moja nije!
Ja sam krunu nosila na glavi —
Nu Dimitar Hvaranin je vlado;

Jer da tvoja robinja sam jadna,
Onda istom s užasom upoznah,
Kad mi skide grimiz sa ramena.
Ja se tebi osvetiti hoćah,
Pa za život ipak tvoj sva drhtah!
Ne, za vladu ja rođena nisam,
Ja sam žena — ljubav moj je udes!
Brižne bore na čelu ti ravnat,
Trti znoj ti s junačkoga lica,
Njegovat te, blažit, ljubit: — to će
Moja biti sreća i blaženstvo;
A ti vladaj, jaki mužu, svijetom.
To je narav namijenila tebi!
Jedno samo, želiš li mi sreću, —
Gospodaru, ja od tebe tražim:
Rimski jaram zbaci sa ramena,
I ja bit ću najsretnija žena!

Dimitar

S ljubavi me vidiš lancim speta,
Ljubav će me podići opeta!

Teuta

To je dosta — sad sam sretna — tvoja!

(Padne mu oko vrata.)

Dimitar

Jurve letim na poljane boja!

(Zastor padne.)

ČIN PETI

PRIZOR PRVI

Izba kolibe u skadarskih gorah; oskudno pokućstvo
TRITEUTA, PINEZ, zatim GROMOVID

Triteuta

zamišljena, nepomično sjedi — za čas trgne se

Stani, misli! kuda letiš smjela?
Zar još slijediš varalicu nadu?
Ah, zašto se nje već ne odrekneš,
Tužno srce? Ti se jošte nadaš?
Tisuć puta prevareno — nadaš!
To je tvoja sudbina, to raskoš!
Pa ti kucaj u nadanju, kucaj . . .
Ožuđeni čas daleko nije . . .
Skoro ja ću stradati prestati,
Il' će prestat kucat srce ovo.

Pinez

uniđe i baci lovinu pred majčine noge.

Evo, majko, za tri dana dosta.

Triteuta

Dobri sinko, koliko se trudiš,
Da uzdržiš slabu majku svoju!

Pinez

Trudno nije, što se rado čini.

Triteuta

Ipak sam te više put vidjela
Tamna čela, teško zamišljena.

Pinez

Istina je, ima trenutaka,
U kojih mi doteščava biće.

Kad vršnjake vidim hitjet moje
Pod zastave smjeloga Dmitra,
I o bitkah starce zborit slušam,
Srce mi se u prsima kreće.
Žedan sjedim uz hlađani vrutak,
Žedan sjedim, a napit se ne smijem!
Kad u njedrih želja slave gori,
Kada junak trublje sluša jeku,
Kada vidi sablje, gdje se krešu, —
A ostati za ognjištem mora,
Ah to boli . . . strašno boli, majko!
Nu ja vidim, tako biti mora —
I ne jadam . . . tebe radi, majko,
Ja ne jadam . . . Znam, što sam ti dužan . . .

Triteuta

Ustrpi se: može vrijeme doći . . .
Ja se uzdam u bogove moćne,
Zaštita su oni kreposniku;
A ima li bolji sin od tebe?
Tvoja njega, tvoja ljubav slatka
Te klonule podupire ude
Tvoje majke — blagoslov ti od nje!
Nu kaži mi, jesi l' uz kolibu
Pustinjaka danas prošo, sinko?

Pinez

Jesam, majko . . . Nu ne mogoh s njime
Po navadi zborit; oko njega
Staše mnogo oružana svijeta.

Triteuta

Eto dođe ožuđeno vrijeme!

Pinez

Što je, majko? — usnice ti drhću —
Lice plamti — zenice se svijetle;
Takove te nikad još ne vidjeh!

Triteuta

Razriješen je svezani mi jezik;
Znak je podan, da govorit smijem.
Čuj, Pineže dragi: Kad te rodih,
Kraljevski me grimiz odijevaše;
Možni Agron poda život tebi,
I nasljednik ti si tog kraljestva!

Pinez

Tvoje riječi kao bajka zvone.

Triteuta

Nisu bajka, no istina sveta.
Strah, mladosti tvoje da nerazbor
Ne izda me, veza meni usta;
Ali sada, kad mi kažeš, da se
Vojska kupi oko pustinjaka,
Mogu tajnu mojih prsi otkrit.
Starac već mi onomadne javi,
Da od njega upućeni narod
Posvuda se već buniti zače,
Da podigne na oskvrnjen prijestol
Agronova pravog nasljednika;
I kad — reče — oko kolibe mu
Zasvijetle se mači, znak je onda,
Da posvuda plamen veće bukti.
To se zgodi. — Pripravi se borbi!

Pinez

Zabunjen sam — još doseć ne mogu —
Ja, prost lovac, pa kraljev odvjetak?
Ja da mašem žezlom Agronovim?
Razriješi mi zagonetku tamnu.

Triteuta

Mog stradanja slušaj povijest čudnu;
Ona će ti svu izjasnit tminu.
U priprostoj kućici se rodih,
U njoj cvjetah, čedan poljski cvijetak;
Kad kralj Agron svojom prođe vojskom
Preko naših mirovnih poljana,
Ugleda ga, — zaželje i ubra:
Ljepota me kraljicom učini.
Moju sreću sva slavljaše zemlja;
Nu ja venuh u kraljevskom sjaju.
Pod očinskim krovom ljubav blaga
Bješe meni blagotvorno sunce,
Bez kojega cvjetat ja ne mogah;
A od toga u kraljevskom dvoru
Ni zračice ne nađoh nevoljna.
Tako moja venula ljepota,
S njom ginuo kraljev mar za mene,
I uginu, kad zasopce treća

Kćerca mi se od srdašca nađe,
A kralj samo sina željkovaše.
Ta i one sve tri posobice
Jedva došle, opet iščeznuše;
Od tog časa sva mi sreća b'jaše
Suze ronit na dječice groblju.

Pinez

O nevina, tužna mučenice!

Triteuta

Napokon se smilovaše bozi,
I ti, sinko, svijeta luč ugleda;
Ukaza se žuđeni nasljednik.
Kralj uskliče, kad sina opazi,
I na toga dariteljku dara,
Razveseljen, haran pogled baci;
Jedna zraka poslije duge tmine.
Nu tek jedna! Patnje dugotrajne
Na smrtnu me baciše postelju.
Ja se digoh, al' ocvala lica —
Tad omrznuh raskošniku kralju.

Pinez

Ti, predobra, komu da omrzneš?

Triteuta

Tebe gojeć u samotnoj izbi —
Jedva znaše tko u dvoru za me —
Priviknuh se već udesu momu,
I u tvome društvu nestajahu
Svakim danom njegove gorčine.
Bolje sreće ni ne tražih više,
Nu sudbina prem je domišljata.
Na putu sam nasladniku bila,
Vjerolomstvom on obijedi mene,
I nedužnu pred sud povuć htjede;
Al' pomoću mojih dvoranika
Iz kraljevskih utekoh se dvora.

Pinez

O zlotvora, koji tebe progna!

Triteuta

Od kraljice prosjakinjom postah,
Nu ipak sam najsretnija bila,
Jer najveće blago sobom ponijeh,
Tebe, sinka moga . . .

Pinez

Majko draga!

Triteuta

Utekoh se sijedom Gromovidu.
Sveti čovjek, saznav muke moje,
Nesreći se smili, i odluči
Potlačenu nevinost uzvisit,
Kad čas dođe. Međuto na dvoru
S Teutom se vjenčao kralj Agron,
Nu žuđene ne okusi sreće,
I pobjedu slaveć nad Etolci
Svrši život sred slasti i čaša.

Pinez

Jadna mene, što ne mogu žalit
Smrt onoga, koj mi život poda!

Triteuta

Kad Teuta, lativši se žezla,
Oholica svijetu boj navijesti,
I na Epir svu izvede vojsku,
Digoše se naši prijatelji,
Moj Pineže, tebe da zakralje;
Nada planu — nu opet ugasnu;
Jer Teuta s vojskom se povrati,
I uništi sve mačem i ognjem,
Što se proti njenoj moći dignu.
Sad nastade strašno vrijeme po me,
Sakrivenu u Skadarska brda,
U tu pustoš, gdjeno za nas nitko
Osim starog pustinjaka ne zna.
Moju tajnu i tebi sakrivah,
Da ti spasim život, moj jedinče!
To bi moja svakolika nada;
Nu pustinjak srcem još ne klonu,
Na glavi ti on viđaše krunu,
A u krvi našu okrutnicu!

Pinez

Krv Teute proliti se mora,
Ma mi pala na stratištu glava!

Triteuta

Sahranili bozi! Puštaj starcu,
Svoje djelo da privede kraju.
On već dugo misli, kuje, snuje;
Nu zna, čini da polako zore,
Kad s Teutom Dmitar stade vladat
Na pogibelj i zemlji i nama,
Naš pustinjak sa brdina sađe
U kraljevske dvore, da Teuti
Srce gane proti kovarniku.
Ali to mu za rukom ne pođe;
Dmitar skoro preote joj krunu,
Sad i kralj je i Teutin suprug.
Tako nasta očajano doba,
Jer tko da se Dmitru usprotivi,
Kad on, drugi Davor, kumir puka,
Još pod Rima zaštitu se stavi?
Nu naskoro razvedri se nebo:
Ponosnik se odmetnu od Rima;
Jur Rim čete proti njemu šalje,
Jur pustinjak radi novom snagom,
Da mi sinka na prijestol podigne,
I zavičaj od propasti spasi,
A glas njeki sred njedra mi kliče:

(Ushićeno)

On će svršit to veliko djelo,
Svršit će ga, jerbo je pravedno,
A bozi su pravde branitelji.

Gromovid

koji je unišao, i čuo posljednje riječi, s dostojanstvom i svetom vatrom:

Da, bozi su pravde branitelji.

(Triteuta i Pinez trgnu se.)

Triteuta

Naš dobrotvor!

Pinez

pohiti k njemu, i žestinom padne mu oko vrata.

Kako da ti hvalim?!

Triteuta

Momu sinu sve već ispovjedih,
I on plamti vatrom osvetničkom!

Gromovid

Bozi su ga nadahnuli njome!
Svijet za tebe, Pineže, ustade...
Rimski vođe za tvoj stan doznaše,
Kod mene su njini poslanici,
Da ilirsku predadu ti krunu;
Naši druzi čete sakupiše,
I čekaju, da ih u boj vodiš.

Pinez

Vodit ću ih! osveta me zove,
Da raskidam paklene osnove.
Moja krv se već utažit ne da,
Ona kliče: smrt ili pobjeda!

(Otrči s golim mačem. Pustinjak i Triteuta za njim. Pozorište se promijeni.)

PRIZOR DRUGI

Izba u tvrđavi Risnu

DIMITAR i SVEVLAD

Dimitar dolazi; ima u ruci pisma.

Gore vijesti svaki dan dolaze!
Već ni Dimal držat se ne može.

Svevlad

Buna bjesni sred njegovih zida.

Dimitar

Još sva nada u Hvaru mi stoji:
Zemljaci me moji vjerno ljube;
Znam, rado će svi umrijeti za me.
K njima moram — na ino ne mogu.
Koliko je tuj u Risnu vojske?

Svevlad

Sedam tisuć — a skoro će stići
Još toliko iz bližnjih krajina.

Dimitar

Tisuću ih ukrcaj u lađe;
Put Hvara će sa mnom; jošte danas
Ostavit ću Risan.

Svevlad

Spremit ću ih.

Dimitar

Ti ostaješ u ovoj tvrđavi.
U tebe se pouzdati mogu;
Ti ćeš vjerno kraljicu braniti.

Svevlad

Sigurnija nigdje nije gospa.
Dosta vojske, dosta brašna imam,
A tvrđa je čvrsta, nedobitna.

Dimitar

Kao vjera prijatelja moga.

(Pruži mu ruku.)

Svevlad ganut

Kralju dobri, ovoj sijedoj glavi
Slast je za te pasti sa ramena.

Dimitar

Ja te poznam; zato ti u ruke
I predajem najdraže mi blago.
Svrši hitro, što naložih tebi.

Svevlad

S tvojom slugom bit ćeš zadovoljan.

(Otiđe.)

PRIZOR TREĆI

DIMITAR sam

Dimitar

Dobri starče, rijetka, vjerna dušo!
O, da mi je vas puk tako priklon,

Nu — (Baci pogled na pisma.)
svuda se kleta buna širi,
Grad za gradom otpada od mene . . .
(Ogorčen baci na stol pisma.)
Evo stoji orao bez krila!
A rad česa? Ne bije l' to srce
Od ljubavi prama svomu rodu?
Ne želim li ovu zemlju podić?
Ne cvate li, otkad njome vladam?
Vi svevidni i sveznali bozi,
Vi mom srcu do dna prozirete.
Jeste l' ikad u njem opazili
Jednu samo nečistu požudu?
Vam je žnana ona strašna borba,
U tih prsih koja bjesnijaše,
Kada morah licumjerit Rimu,
Kada ružnu krinku izdajice
Strast ljubavi nametnu mi strašna!
Ah, vi znate, da je znoj samrtni
Pod njom lice domoljuba pláko —
Pa opeta toliko prokletstvo!
(Krije lice rukama; — poslije podugačke stanke.)
Mnom se titra nečuveni udes:
Mač podigoh, da ti vraga smrvim,
Pak ošinuh tebe, domovino!
Stenješ, padaš ranjena od mene,
Ah, od mene, koj te žarko ljubim!
(Skrušen padne na stolicu i klone glavom.)

PRIZOR ČETVRTI

TEUTA i PRVAŠNJI

Teuta

dođe sva razblažena iz bližnje izbe iza leđa Dimitru, i kad ga vidi zamišljena, dovuče se tiho do njega — pokrije mu rukama od straga oči i nestašno šapne:

Gataj, tko je?

Dimitar povikne
Mila moja ženo!

Teuta
Potihano! zatvorit ti moram
Baš cjelovom usta . . . evo ti ga!

Potihano! tu se šaptat mora;
Do nas spava naš slatki jedinac —
Jedva usnu. Da ga ne probudiš!
(Ogrli ga.)
Nu što vidim? tamno ti je čelo!
Koja ti je tuga, gospodaru?

Dimitar
Ah Teuto, bozi nas ne ljube.

Teuta
Zar ti nisi otac svomu puku,
A ja, sretna, poslušna ti žena?
Što bi moglo razljutit ih na nas?

Dimitar
Svijest mi kaže, mnogu gorku suzu
Da sam utro s lica nesretnika,
Da sam digo slavu moga roda,
I da nikad nevjeran mu ne b'jah;
A mog srca blaženstvo svjedoči,
Da si čudo ti ženskih kreposti:
Otkada si na prsa mi pala,
Slast života odonda tek spoznah.
Pa ipak nas strašna svrha čeka.
Evo uzmi, — prouči te liste. —
(Preda pisma Teuti.)

Teuta pregledavajući ih
Buna — Pinez — izdajstvo — pogibelj!
(Baci pisma u kraj, razjarena.)
Nezahvalna i nevrijedna puka!

Dimitar
Nemoj korit njega, oruđe je
On u rukû kaznećih bogova!
Naše strasti njih su uvrijedile;
Opiruć se njim, ne griješ'mo više,
Neg' njihovoj pokor'mo se volji,
Pa nam jošte tinja iskra nade . . .
Naše sile napnimo posljednje;
Nu svem dobru nadajmo se zgora,
Jer je nebo puno milosrđa.
A zaman se čovjek s njim prepire.

Teuta

Pak što hoćeš, što ti je namjera?

Dimitar

Da udesu hoda ne ustavljam.
Zato ne ću gnjeva ni progona
Na Pineza i na buntovnike,
Ni kakove okrutnosti, kazni;
Svak nek čini, što mu srce voli.
Pa ako i onda pobijedimo,
Znati ćemo, da smo mili bogom,
I da su nam oprošteni grijesi.
Padnemo li pako, podat ćemo,
Pomireni sa sudbinom našom,
Svijetu primjer, da ga opomene,
I pada ga Ikarova sjeti.

Teuta

Ti si otac . . . sjeti se svog sina!
Puk je dobar, dok ga uzda steže,
A bez nje je poplavica bijesna,
Koja, do dna rušeć, sobom valja,
Sve što nađe: kuće, sela, grade!
Pak u njeg'vu ti se uzdaš volju?
Na njoj gradiš sreću svog djeteta?

Dimitar

Ja ju gradim na milosti božjoj.
Po narodu bogovi govore;
Kog nebesa, tog i narod ljubi.

Teuta

Bez razbora puk je; gospodara
On razabrat ne zna, dobra od zla,
I sveđ voli, koga još ne pozna.
Dok si sretan, on te obožava,
A, kada te iznevjeri sreća,
Okrutnik si, i on na te mrzi.

Dimitar

Nije tako. Neskvrnjena kruna
U sve doba puk priteže k sebi.
Nu jesmo li mi se pravom stazom
Na kraljevsko popeli prijestolje?
Narod znade, da nas ono ne ide.

Podmititi njega nikad ne će
Dobročinstva, bila još i veća
Neg' kojimi mi ga obasusmo;
Ali ipak ima još srdaca,
Koja vole nam, neg' istoj pravdi.
To je, što mi dušu još slobodi.
Vojska sva, i puk vas moga Hvara
Pripravni su za nas poginuti;
U tom gradu sva nam stoji nada,
Tamo moram pospješit korake,
Pa skršim li Rimljane pod Hvarom,
Sreća nam se još okrenut može,
I nadam se, da će narod opet
Blagoslivat, koga sad proklinje.
Za tu svrhu jurve sve udesih;
Ovaj čas te već ostavit moram.

Teuta

Ti ostavit mene?

Dimitar

Od života
Ja se ne ću tako teško dijelit
Ko od tebe; ali dužnost zove,
I ja moram, ma pucalo srce.

Teuta

Idem s tobom!

Dimitar

Ženi mjesta nije,
Gdje krv teče i oružje sijeva.

Teuta

Bljesak njegov opsjenit me ne će!
Glas trubalja strahovit mi nije,
Ova ruka mnogu grud već probi.

(Sve više ju obuzima divlja vatra.)

Ne ježi se Teuti od krvi, —
Daj mi samo britki mač u ruke,
I junaštvu jedne ženske glave
Tvoji će se divit vitezovi.

Dimitar

Stari demon zavlada li tobom?
Nije l'dosta već bjesnio njekoč?
Ženo, on se ne dostoji tebi!

Teuta

Ah, oprosti — zdvojnost spopade me . . .

Dimitar

Ja sam s tobom, — umiri se, dušo.

Teuta sva skrušena

Što da činim? reci, gospodaru!

Dimitar umirenije

Da mi ovdje ostaneš u Risnu
S našim sinkom; to je moja želja.
Sigurnijeg nema mjesta za vas;
Nedobitne njeg've su zidine,
A i vojske ima dosta u njih.
Vjerni starac Svevlad će vas branit;
Bolje ni ja ne mogu vas štitit.
Sada ti je znana moja volja;
A ti kaži, ženo, hoćeš li ju
Izvršiti?

Teuta kroz plač

Hoću, gospodaru!

Dimitar

Dođi, draga, — na srce svog muža!

(Ogrli ju.)

Slušaj samo, kako silno bije.
O, vjeruj mi, posljednji će kucaj
Srca mog za tebe biti, dušo!

(Čuje se glas trublje izvana.)

Čas udari — ostavit te moram.

Teuta

krije lice na njegova prsa, i kroz plač jedva progovara

Sluti mi se: ti se vratit ne ćeš!

Dimitar s naporom

Uzdajmo se u bogove blage!

PRIZOR PETI

SVEVLAD i PRVAŠNJI

Svevlad

Gospodaru, pripravne su lađe.

Teuta trgne se.

Toga, Dmitre, preživjeti ne ću!

Dimitar

Razberi se, viteška suprugo!
Hrabro srce kuca ti u grudih:
Bol nadvladaj! Težak čas je ovo,
Nu k sreći je, kažu, strma staza;
Tko zna, nije l' to k njoj korak prvi?
Uzdajmo se! Rastajmo se mirno.
Zdravo! Primi cjelov oproštajni.

(Poljubi ju.)

Teuta

Posljednji je! (Klone.)

Dimitar

Rastjeraj te misli . . .
A sad k sinku našem, da i od njeg
Očinskim se cjelovom oprostim.

(Otiđu zagrljeni u pobočnu izbu; — Teuta jedva koraca.)

Svevlad

Gorka kobi! takvih dvoje ljudi
Da tolikom progoniš oštrinom!
O kada će, bozi, jenjat gnjev vaš,
Kojim narod progonite ovaj!

Dimitar dotrči sav blijed.

Kakva teža pritište mi grudi . . .?
Smrvit će me! Napolje, napolje! . . .
Ne smijem dalje gledati joj jada!

(Pograbi kacigu, i hoće da pođe.)

Teuta dotrči očajna i ogrli ga.

Dmitre, Dmitre, ostavljat me nemoj!

(Izvana glas trublje.)

Dimitar silom se trgne od nje.

Udes zove . . . Čuvali te bozi!

(Otrči kroz glavna vrata.)

Teuta

Stani — stani —

(Hoće za njim, posrće i pada.)

Svevlad

pridrži ju spustiv se na koljeno.

O kraljice jadna!

(Prizor se promijeni.)

PRIZOR ŠESTI

Dvorana u Dimalu gradu

PAVAO EMIL, rimski vijećnik, sjedi; VITRUVIO, njegov legat, hitro ulazi.

Vitruvio

Sred Dimala s čudom tebe sretam.

Pavao Emil

Priznat moram, da je sa mnom sreća.
Jučer niti ne pomišljah više,
Da ću ikad osvojiti Dimal.
Iz grada se branijahu bijesno,
Već se hoćah krenuti od njega,
Kad najednom Pinez svojom pratnjom
Ukaza se pred mojim šatorom.
Starac njeki, koga svecem drži
Prosti narod, dođe s kraljevićem,
I pohiti pod bedeme grada.
Odmah mu se otvoriše vrata —
I Dimala ključe iznesoše
Starješine Pinezu na poklon.
Tako dođe grad u naše ruke.
Da su složni toliko Iliri,
Koliko su snažni i viteški,
Kapitol bi pred njima uzdrhto!

Vitruvio

Da nam samo još za rukom pođe
Dmitrov vjerni Hvar osvojit kako!

Pavao Emil

Put Hvara ću ovaj čas na lađe.

Vitruvio

Ja se bojim, na toj tvrdoj hridi
Raznijet će se naše nade lađa.

Pavao Emil

Istina je, ni oružju našem
Ni imena Pinezova čaru
To orlovo osvojiti gnijezdo
Nije možno . . . Nu i drugi način
Još imade — ja skovah osnovu.
Odmah mi se zaputiti valja;
Još s Pinezom samo zborit moram.
Ja ga pozvah; što oklijeva tako?

Vitruvio

Sred puka ga vidjeh, koj se skupi,
Da svog kralja vidi, ispod lipe
Starodavne, koju svetom zovu;
Tu uz gajde i tambure pjeva
Puk vaskolik.

Pavao Emil

Zaslijepljena svijeta!
Tako labud pred smrt svoju pjeva.
Odbacuju od sebe junaka,
Koj bi kadar braniti ih bio,
Pak u ruke djetetu se daju,
Koje samo zaštite još treba.
U tom stoji prokletstvo tog puka,
Da ne misli, što će sutra biti,
Nego samo za danas se stara.
Zaludu mu svi uresi srca,
Sve junaštvo, sve uznosne ćuti,
Kojimi ga narav ukrasila:
Ta bezbrižnost, ta nepostojanost,
Ta vječita međusobna raspra,
Jaram će mu nametnuti na vrat.

(Čuje se izvana radosno klicanje.)

Što to znači?

Vitruvio

Kraljevića prate —
Amo svoje korake upravlja.

Pavao Emil

Idi sada, i ukrcaj vojsku.
Prijazan je vjetar, a Hvar blizu —
Još do noći možemo ga stići.
Gleđ, da bude sve u redu; za čas
Eto mene k lađam.

Vitruvio

Bit će spremne.

(Otiđe.)

PRIZOR SEDMI

PAVAO EMIL sam

Pavao Emil

Eto mene, kamo od mladosti
Žudih prispjet — na onomu mjestu,
S kojeg mogu korist donijet mnogu
Vječnom Rimu, možebit najveću,
Koju itko ikada mu donije!
Rimu nema strašnijeg takmaca
Od naroda u državah ovih.
Rim je od njeg stariji, mudriji,
Vješt zasjedam, vješt hitrini svakoj,
I u tom je sva njegova prednost.
Jao Rimu, ako krasne klice
Koje višnji u Ilira grudi
Posijaše, razviju se jednom:
Jao Rimu, ako od ovoga
Muž postane divnoga djeteta!
Zato treba iskru zagušiti,
Da plamenom jošte ne naraste;
Kapitol bi njegov plijen postao!
Ja se nadam, da ću ju ugasit;
I Kviriti neharni bi bili,
Da lovorom pram mi ne urese,
Premda drugim vojujem oružjem,
Neg' što naši vojevahu djedi.
Vela svrha sredstva posvećuje!

PRIZOR OSMI

PINEZ, kraljevski narešen, i PRVAŠNJI

Pinez dolazeći

Ja dolazim. Što je tvoja želja?

Pavao Emil laskajući

Kako krasno ta ti kruna liči!
Tko je, da se s radošću ne klanja
Bogolikom takovom mladiću?

Pinez

Nije kruna moga srca svrha,
Osveta je, za čim ono gine.
Osvetite moje majke suze,
Koje tužna bez krivine proli,
I uzmite natrag ures ovaj!

Pavao Emil

Imati ćeš osvetu i krunu,
Samo Rimu odanim ostani.
On od tebe mnogo ne zahtijeva:
Malen danak u znak prijateljstva;
Odaljena dva il' tri otoka,
Koja su ti, promisliš li dobro,
Više na kvar, negoli na korist;
Rimskoj vojsci prolazak slobodan
Kroz tvojega kraljestva države:
To je sve, što od tebe se traži.
Zato će te Rim štititi uvijek,
Ne ćeš trebat bojnih držat lađa,
Koje jurve iscrpoše do dna
Blagajnice ilirskih kraljeva.
Promotriš li svoju moć i našu,
Dokučit ćeš, da ovako treba,
I za naše i za tvoje dobro.
Trgovina temelj je država,
Nju je štitit dužnost čovječanstva,
A očistit mora toga vale
Od gusarâ, koji po njih vrve,
Ti ne možeš: ukorijenilo se
To zločinstvo u narodu tvojem.
Da se skrši, većih sila treba,
Nego što su u ilirskih kralja;
Zato Hvar, Vis i Krf zahtijevamo

Da nam predaš, otkud ćemo zgodan
Na gusare udesiti progon.
A ti smanji morsku svoju vojsku;
Tri su broda za tvoju potrebu,
Kad mi drugo sve na se uzmemo,
Dosta, mislim; druge sve ukini.
Tim će procvast Rim i Ilirija,
I vas svijet će blagoslivat savez,
Koj ti s Rimom na sreću mu sklopi.
Kaži dakle, plemeniti mladče,
Te pogodbe hoćeš li potpisat?

Pinez

Što je meni za pogodbe kakve?
Uništite Teutu i Dmitra:
To je sve, što ja zahtijevam od vas.

Pavao Emil

Potpiši to pismo, i zacijelo . . .
Uništen ćeš vidjet njihov prijestol.

Pinez potpiše s pohlepom.

Evo! sada pako osveti me!

Pavao Emil uzev pismo u ruke

Sutra veće! Dmitar je u Hvaru.
Jezgru vojske proti njemu vodim;
Povuko sam oko njega mreže,
Mač osvete dostići ga mora.
Vjetar duva već u naša jedra,
I ja hitim, da se Hvaru krenem;
Odjel vojske tu ostavljam s tobom.
Zdravo! . . . Letim na osvetno djelo!

(Pođe.)

Pinez

Ne bez mene! i ja moram s tobom!
Mač uz bedro zaludu ne nosim!
Krv ljubimca moje okrutnice
Vidjet moram! To sam se zakleo!

Pavao Emil zaostajući

Život čuvat dužnost je kraljeva.

Pinez

A sinovlja: mater osvetiti!

Pavao Emil

U veliku nasrćeš pogibelj.

Pinez

Čim je veća, tim Iliru draža.

Pavao Emil

Mati na to privoljeti ne će.

Pinez

Ilirka je, mač će mi opasat!

Pavao Emil

Sve pokušah, da te tuj uzdržim.

Pinez

Samo smrt je to učinit kadra.

Pavao Emil

Daj se spremi na odlazak dakle.

Pinez

Hajd, da pratnji mojoj to navijestim.
Ti ju poznaš, mala to je četa,
Nu svim prsa podžiže osveta.
Žitelji su svi od Visa grada,
Kog Teuta potlači njekada;
Svak po koga od svojega roda
Oplakuje, kom' smrt ona poda:
U srcu im tisuć srda vrvi,
Koje žedne za rijekom od krvi;
Svatko hlepi za junačkim djeli,
Kakvih jošte dan ne vidje bijeli!
U boj! u boj! glas s nebesa zove!
Na brodove! odmah na brodove!

(Prizor se promijeni.)

PRIZOR DEVETI

Ložnica u Hvaru gradu

DIMITAR i DUH SRDOVLADA

Dimitar leži na pola odjeven na vojničkoj postelji. Kraj njega uljenica tamno gori; — štit, mač i kaciga na jednoj hrpi do njegovih nogu. Duh Srdovlada blijeda lica bez kacige; na čelu mu se vidi krvav potez.

Dimitar još na pola u snu

Stani — stani — daj mi odgovora.

Duh

Dobit ćeš ga — nu na drugom mjestu.

(Polagano odlazi.)

Dimitar

probudiv se opazi ga i s užasom za njim gleda. Kad duh iščezne, poslije stanke:

Vječni bozi! Što se sa mnom zgađa?
Da l' sam snivô? Ne, ne, ja sam bdio . . .
Snivô, bdio? dokučit ne mogu!
Gdje je međa između sna i jave?
Tko to znade! Ja znam, da sam snivô —
Nu znam, java da je ono bila!
Krv mi stine . . . misli mi se mute!

(Začas.)

»Dobit ćeš ga — nu na drugom mjestu«.
Dakle ćeš se još ukazat meni?
Tako reče. Nu gdje je to mjesto?
Možda onkraj Kocitovih vala?
Jesi l' došo, da me odazoveš
Od života, od Teute moje?
Ne plašim se neznanoga svijeta,
Al od mile otrći se žene,
Od mog sinka, od slatkog djeteta . . .
To je, što mi grud užasom puni . . .
Ali ne, ne, zato ti ne dođe;
Ti ne gojiš gnjeva na svog druga . . .
Samo dotle mrzio si na me,
Dok mog srca do dna poznô nisi.
Sad ga poznaš . . . znaš, da zlotvor nisam;
Zato tako blag mi se ukaza.
Tvoj je pogled pun ljubavi bio.
A besjede tvoje glas umiljat.
Oružah se u boj na Rimljane —

Tad se javi tvoja blaga sjena;
»Koliko je ljepši šljem od krune!
Kaplje krvi iz junačke rane
Ljepše sjaju no rumen grimiza . . .
Dmitre, takov ures tebi liči«.
Tronut spoznah, da su ovo riječi
S drugog svijeta, i upitah smjeran:
»Kaži, sjeno moga prijatelja,
Hoće l' sreća iz ovoga boja
Procvjetati mojemu narodu?
Hoće l' ikad odvrć jaram tuđi?«
Tvoj odgovor: »Na drugome mjestu«.

(Zamisli se, pak začas:)

Čemu tražit, što se ne da naći?
Ovu tamu nikad probit ne će
Slaba zraka čovječanskog oka.

(Ustane — međutim je uljenica dogorjela — i zora kroz prozor sinula.)

Što iz svega razabrati mogu,
Mnim, da višnji sa mnom su se bozi
Pomirili. To iz milog oka,
To iz riječi sudim blage sjene,
I osjećam s ponovljenom silom,
Da se opet šire moje grudi.
Srce mi se zaželjelo boja,
Tijesno mu je od duga pokoja!

(Pograbi štit, i mačem po njem udari, na što dotrči u sobu dvoranin.)

PRIZOR DESETI

DIMITAR i DVORANIN

Dvoranin

Svijetla kruno, što je tvoja volja?

Dimitar

Prikopčaj mi oklop oko prsi.

Dvoranin

Jedva sunce granu na nebesih.

(Prikopča mu oklop.)

Dimitar

Da ih uprav mrkla noć još krije,
U postelji ipak ne bih osto.
Čvršće — čvršće! — Nije l' došla straža?

Dvoranin

Vani čeka.

Dimitar

Nek uniđe odmah.

(Dvoranin iziđe.)

PRIZOR JEDANAESTI

DIMITAR sam

Dimitar kroz prozor gleda.

Ha, kako je rumeno sve nebo!
Sunce trepti kao kaplja krvi —
Dan krvavi ako prorokuješ,
Dobro došlo!... Predugo je veće
U koricah mač moj počivao.
Dobro došlo! Ne lagalo samo!

PRIZOR DVANAESTI

VOJNIK, DVORANIN i PRVAŠNJI

Vojnik uđe s dvoraninom.

Dimitar

Smotriste li štogod na valovih
S vaše kule? (Uređujući oklop, dvoraninu:)
Ovu kopču jošte!

Vojnik

Svijetla kruno....

Dimitar dvoraninu

Tako. Mač sad amo!

(Vojniku.)

Što je dakle?

Vojnik

Nama se učini,
Da se nješto u daljini mora
Pokazalo ko površi lađa.

Dimitar

Nu napokon! (Dvoraninu.)
Pojas amo, pojas.

Vojnik

To vojvodi odmah navijestismo,
I on vojsku na noge podignu.

Dimitar

Dobro, dobro. (Dvoraninu.)
Sad obuću brzo!

(Metne nogu na stolicu, a on mu remenje na sandalah zapliće.)

Koliko je površaka bilo?

Vojnik

Do dvadeset...

Dimitar se smije.

Ha, ha, i tim hoće
Hvar da uzmu? (Dvoraninu.)
Sada jošte ovu.

(Metne drugu nogu na stolicu, a dvoranin onako isto čini; vojniku:)

Hodi k vođi, rec' mu, da sam kazo,
Da svu vojsku u brodove odmah
Ukrcati dade. Razumiješ li?

Vojnik

Odmah, kralju! (Otiđe.)

PRIZOR TRINAESTI

PRVAŠNJI bez vojnika, zatim DRUGI DVORANIN

Dimitar

Ja ću put prekratit
Rimskim lutkam! (Dvoraninu.)
Nisi l' jošte gotov?
Oni hoće, da na me nasrnu.
Počekajte... Čemu trud vam tolik?
Na susret će Dmitar vam izaći.
Ala masnih jestojska za ribe!

(Dvoraninu, koji je pletnju dovršio.)

Nu napokon! (Hoda po sobi.)
Rim će me pamtiti.

(Dvoraninu.)

Plašt ovamo! — Vi me jošte ne znate.
Neka! neka!

(Dvoraninu plašt s ruke padne, kad mu ga hoće na ramena metnuti.)

Ala si neskladan!

Dvoranin

tronut podigne plašt, i metne mu ga na leđa.

To mi se još nikad ne dogodi . . .
Gospodaru, to je zlo znamenje!
Ne idi u boj, tako ti bogova!

Dimitar

Ludorije! (Smijući se.)
To pad Rima znači!
Nu kakov je to rogobor vani?

(Drugi dvoranin dođe u sobu.)

Dimitar njemu

Što je nova?

Drugi Dvoranin

Građani, začuvši
Da se rimska vojska približava,
Mole, da bi i njim dozvolio,
Da na svojih lađah proti njojzi
Sad i oni na mejdan iziđu.

Dimitar

O, hrabre li i vjerne čeljadi!
Odmah amo da mi ih dovedeš.

(Drugi dvoranin otiđe.)

Dvoranin

Ne ćeš valjda od svake mišice
Grad ispraznit?

Dimitar

Mišicâ je trijeba,
Gdje se bije . . . Tu Rimljana nema.

(Smijući se.)

Il možda će s neba spustiti se
Amo u grad? Ne plaši se, starče,
Ni Rimljani ne imadu krila.

PRIZOR ČETRNAESTI

PRVAŠNJI i PUK

Građani Hvarski nagrnu u izbu.

Dimitar dolaznikom:

Dobro došli, hrabreni zemljaci!
Vi hoćete u boj da idete
S vašim Dmitrom? On vas rado, prima!
Dobro došli! . . . (Stupi među njih.)
I ti ovdje, Rado?
Znam, tvoj sijedi otac ti pripasa
Ovu sablju. Prevrijedna li starca!

(Drugomu.)

Evo Relje! junaka od oka!

(Trećemu.)

Nuto Milka! (Četvrtomu.)
Gleđ Milana moga!

(Ostalim.)

Dobro došli, susjedi, prijani!

(Rukuje se sa svimi.)

Nut vidite, da vas jošte poznam,
Da vas nisam još zaboravio,
Kako ni vi mene, braćo mila!
Sada ćemo zajedno vojevat,
Kao što smo njekad u djetinstvu
Zajedno se igrali, ljubili.
Često mislim na to krasno doba:
Cijele bitke mi smo izvodili . . .
U djetinsku kano njekad igru,
Tako ću vas u boj vodit sada!

(Pograbi kacigu i metne ju na glavu. Uzme štit i povuče mač.)

Za mnom dakle! Kroz sred bitke hude!
Nu uvijek vam nek na umu bude,
Da do bitke stoji te jedine
Spas il' propast naše domovine!

(Nasrne napolje, a drugi svi za njim kličući.)

(Prizor se promijeni.)

PRIZOR PETNAESTI

Dvorana u Risnu s doksatom na more

LJEKAR i DVORKINJA dolaze iz kraljičine izbe.

Dvorkinja

Nije l' teško kraljičino stanje?
Što opazi tvoj iskusni pogled?
Još ju nose, istina je, noge,
I vrućici ne imade traga;
Nu strah me je ipak za njen život.

Ljekar

Ništa u njoj ozlijeđena nije,
Ništa međe zdravlja ne prestupi . . .

Dvorkinja

Ipak jadna propada i gine.
Već povenu ruža na obrazu,
A ugasi očiju se vatra.
Otkad kralj se odavle odijeli,
Sva je druga: potamnješe oči,
Na usnah se posmjeh već ne kaže,
Društva ne će, i samoću traži,
Na pitanje rijetko odgovara,
A na samu sama sobom zbori.
Sva joj radnja, sav posao to je,
Da uz zipku sjedeć svog jedinca,
Suze roni i gorko nariče.
Svak čas skoči, na svoj doksat trči,
Koj se diže nada sinjim morem,
I upire pogled u pučinu
Cijele sate ko kip od kamena.
Tako stoji nepomična, blijeda,
Ne hajući za naše besjede, —
Kad se trgne, opet leti k sinku,
I k prsim ga jaučuć pritište.
Nu što pričam? Sam se osvjedoči
O njezinu prežalosnom stanju,
Na doksatu ako ju zateče.

Ljekar

Ja ju vidjeh: kip, koj srce para —
Gluh za svaku utješljivu riječcu.

Što u grudih kraljičinih bjesni,
Nije drugo, neg' ljubavi tuga;
Nestat će je, kad se kralj povrati.

Dvorkinja

O, oholo srce, na što dođe!
Ti, koja se Ljelja strijelam sveđer
Podsmijevaše, veleć, tupe da su,
Ti, ljubavi robinja da budeš!
Od najjače između sviju žena
Najslabija netom da postaneš?

Ljekar

Tako kazne oholiju bozi!

Teuta iza pozorišta

K njemu! k njemu!

Ljekar

Je l' to glas kraljice?

Dvorkinja

Njen je vapaj . . . Što ju jošte muči . . .!

Ljekar

K njoj pospješi . . . čuvaj ju i pazi,
Da ju nikad samu ne ostaviš.

Dvorkinja polazeći

Kad bi koga trpjela uza se!
Ali evo, sama k nam dolazi.

PRIZOR ŠESNAESTI

TEUTA i PRVAŠNJI

Teuta veselo

On je ovdje!

Ljekar brižljivo motreći ju

Tko, presvijetla kruno!

Teuta

Ta tko drugi? . . . Moj Dmitar, moj suprug!

Dvorkinja za se

S uma sađe . . .

Ljekar tješeći ju

On će skoro doći —
Nije sumnje; utješi se, gospo . . .
Dobre vijesti stigoše iz Hvara.

Teuta

On će doći? — On je ovdje, rekoh!
Ne čuješ li? On je ovdje — kažem —
On je ovdje . . . hajd' nasusret njemu!

Ljekar zaustavljajući ju

Otkud tebi te ugodne vijesti?

Teuta

Sa doksata svoga vidjeh lađu . . .
U njoj spoznah momke svog supruga:
Nije sumnje, i on je među njimi.

Ljekar za se

Je l' moguće?

Dvorkinja za se

Zbori li istinu?

Teuta

On uništi rimske raskošnike —
I radost mu ne dade, u Hvaru
Da počasi . . . već odjedri, brže
Da ogrli suprugu i sinka!
Ah, kakva se oluja u grudi
Diže mojoj! Nije vjetar hudi
Očajanja koj mi srcem giba,
Radost, ushit, buru tu uzbiba!
Svijest mi gine . . . krv po žilah leti . . .
Vidjeti ga, pa zatim umrijeti!

(Hoće da otrči.)

Ljekar zaustavi ju.

Stani, gospo, štedi zdravlje svoje —
Radost mori, kao i zdvojenje!

Teuta

Smrt je takva slađa neg življenje . . .
Pustite me! samo k njemu, k njemu!
Pa kraj budi životu mojemu!

(Hoće da otrči.)

Ljekar

Al kraljeva život svojina je
Podložnika svakog, kô njih samih;
Zato tražim, da ga čuvaš, gospo!

Teuta

Srca nagon ne smijem slijediti!

(Spusti se na stolicu.)

Nu kakav je tutanj to pred vrati?
Koraci su mojeg to supruga.

(Odrešito.)

Tko je tako bezobrazan sluga,
Da mi izić pred njega uskrati?

(Podigne se i posrne na vrata.

U sobu stupe Svevlad i Relja. — Teuta kad ih vidi, uzmakne.)

PRIZOR SEDAMNAESTI

SVEVLAD, RELJA i PRVAŠNJI

Svevlad

Ovaj vitez dolazi iz Hvara,
Da ti javi, što se ondje zgodi.

Teuta

Gdje je muž moj? Nije l' i on stigo?

Svevlad

Gospo, on se s Hvara ne povrati.

Teuta

Zašto kasni? zašto se ne vrati?
Nije l' svršen boj krvavi jošte?

Relja

Boj je svršen. Čuj, kako se zbilo.
Kad kralj prispje, klicaše sva vojska
I dočekat ne mogaše bitke;
O pobjedi nitko ne sumnjaše.
Svak moljaše svemoćna nebesa,
Da navalu rimskih četa na Hvar
Milostivo uskore: tolika
Plamtijaše u nas boja želja!
Rimske lađe napokon se jave,
Sve ukupno do dvaest zastava.
Uništit ih igra se činjaše
U pobjedah odraslim vojnikom.
Jur unaprijed radošću pobjede
Kralj opojen, strpjet se ne može,
Da dočeka na obali juriš,
Već zapovijed dade svojoj vojsci,
Da se odmah ukrca u lađe,
I Rimljanom ususret otplovi.
Sred zidina grada ne htijahu
Da ostanu ni građani mirni.
Sve što živi, na lađe se jagmi,
I veselo kano na pir slavni
Pjesme pojuć prot' Rimljanom jedri.

Teuta

Kakva raskoš, da sam i ja bila
Posred jata smjelih sokolova!

Relja

Udarismo na brodove rimske;
Poslije kratka boja nestalo ih;
Mnoge proždru vali sinjeg mora . . .
Ostali se razbjegnu u nevid.

Teuta

Slut'jah odmah! smjelim sreća služi!

Relja

Vratismo se slavodobitnici;
Nu kad na žal popeti se htjasmo,
S kopna posvud rimski mač zablješti,
A iz grada strašan plam zabukti.

Ljekar

Ha, prevara!

Svevlad

Zasjednički Latin
Na drugoj se strani od otoka
Valjda noću iskrca potajno,
I osvoji tvrđu, dok sva naša
Na moru je bojak bila vojska.

Relja

Tako bješe.

Teuta

Al' vi tvrđu opet
Preoteste . . . i sav posjekoste
Skot himbeni! Kaži, nije l' tako?

Relja

Prosti vojnik, koji ne mogaše
Dokučiti čuda, što se zbilo,
Uplaši se ko gromom ošinut;
Smeća nasta . . . posluha nestade . . .
»Bježʼte, na nas bogovi vojuju!«
Razliježe se od lađe do lađe . . .
Zaman viču, zaman bjesne vođe —
Put pučine zaplove mornari,
Kano da ih bozi sami gone.

Teuta

Bozi! bozi!

Relja

Malo samo lađa
Osta oko kraljevske galije,
I pokuša da iskrca vojsku.
Nu kamenje i goreća smola
Iz čudesnih, neviđenih sprava
Sa svih strana na nas daždit stane.
Mnogi jarbol skršen već se ruši,
Mnogu lađu plamen veće hvata —
Osim bijega nikakva već spasa! . . .
U toj smeći okrenemo jedra, —
Nu rimske se rastjerane lađe
Iz nevida opet pred nas stvore,
I pozdrave istim nas oružjem,
Koje nas je od kopna prognalo.

Teuta s užasom

Propali ste!

Relja

Moj se brod izbavi:
Još za vrijeme iz luke izjedrih.
Istina je, mi spasosmo život,
Nu kakova užasna prizora
Moradosmo još svjedoci biti!
Bolje umrijet — nego to vidjeti!
Strašan plamen pred našim očima
Proždre sve nam prijatelje, braću . . .

(Žalost mu riječ prekine, svi se upropaste . . . užasna stanka.)

Teuta jedva progovara

A moj Dmitar?

Relja

Čemu tajit, gospo?
Dugo vidjeh kraljevsku zastavu
Gdje se vije sred užasnog plama . . .
Ali netom i ona se sruši . . .
Brod zaplamti, i slap proguta ga —

Teuta izvan sebe

Proguta ga . . . Nisi l' tako reko?
Ne, ja nisam dobro čula — je li?
Proguta ga . . . reci još jedamput.

Relja

Brod zaplamti, i slap proguta ga —

Teuta

O sni moji! (Otrči.)

Ljekar

Vječni bozi! — za njom!

(Otrči za njom; isto tako i dvorkinja.)

Svevlad

Šta nakani? . . .

Relja

O, zašto ne mučah!

Svevlad

Ako muža oplakuje ona,
Našeg oca mi oplakujemo
Nije samo kralj nam poginuo,
Nama umrije s njim i otadžbina!

Relja

Ovamo se kraljica povraća,
A sa sinkom u naručju svome.

(Kraljica dotrči k doksatu, za njom ljekar i dvorkinja.)

Ljekar

Ustav'te ju!

Teuta

K njemu, k njemu, k njemu!

(Baci se s doksata u more.)

Ljekar

Prekasno je, proždriješe ju vali.

Relja

Ah, užasno!

Svevlad

Strogo kazne bozi!

(Zastor padne.)

JEDNA NOĆ

IZVORNA POVJESTICA

(1844)

Bila je tamna noć u kasnoj jeseni. Na glavnom trgu nekog srednjeg grada domovine naše čula se je u to doba zveka od ostruga i pljuskanje po blatu, kao da tko hiti; nu nije bilo ništa viditi, budući da nije gorio nijedan fenjer. Valjda je po nesreći u kalendaru naznačena bila mjesečina, a naši nadziratelji od rasvjetljenja pobožni su ljudi, koji sve vjeruju, što u kalendaru stoji.

Sada su se zaustavljale, sada podvostručivale brze stope, i ćuti ih je bilo čas jače čas slabije, iz čega je prisluškivalac zaključiti mogao, da netko gore i dolje hoda i nekog nestrpljivo čeka.

Zveka od ostruga i neki krepki izrazi, koji su katkad prodirali tišinu noćnu, mogli su te uvjeriti, da je hodalac morao biti od vojničkog stališa, i da mu je već dodijalo dugo čekanje.

Sada se pojave s druge strane pijace nove stope; naš čekalac stane, zaćuli uši, i ne usudi se ni dahnuti. Nu za čas oporavi se kao preporođen, kad opazi, da se prema njemu približavaju.

Da je u taj čas zasvijetlila munja, ti bi opazio, da mu se je netom razvedrilo lice, koje je dosad tamno bilo kao nebo pred olujom. »Hvala Bogu, jedva jedamput!« reče razveseljen, i pohiti nasusret onomu, koga je tako dugo čekao.

Već pruža desnicu i hoće da progovori, kad opazi, da ona slika, prema kojoj je letio tolikom radošću, najedamput stane, razglobi usturine i hrapavim, ali gromovitim glasom počme zavijati:

Gazde i gazdarice, poslušajte,
Deset satih već je udarilo,
Stan čuvajte, oganj zapretajte,
Da se ne bi zlo kakovo zbilo.

On bi bio produžio i dalje svoju medenu pjesmicu i po navadi na pomoć pozvao trojstvo i sve svece pobožnomu varošiću, da nije naš, u svome očekivanju na tako nenadani način prevareni vitez od gnjeva tolikom silom o mekani tarac nogom udario, da mu je za čas usta začepio omašni komad blata, kojim su naše ulice tako bogate.

Još se je gutio, tresô i puhao golemi ure ozivajući kokot bez perja, da otrese kalj s kljuna, kad se je već naš nestrpljivac povratio na svoje mjesto, i stao mrmljajući gore i dolje hodati. Svaki trenutak učini mu se vječnost, i uslijed toga pograbi ga takva nestrpljivost, poslije kad bi se dva ili tri puta prošetao bio, da odluči kaniti se toga posla, i vratit se kući.

Postane još malko, obazre se još jedamput na sve strane nešto razmišljavajući, uzme zatim mekanički cigaru iz džepa, upali ju, utakne ju u usta, zamota se u kabanicu i pođe.

Čitavi oblaci od dima podigoše mu se ispod nosa, i on se tako duboko zamisli, da nije ništa čuo ni vidio. Samo katkad uteče mu s dimom zajedno po koja kletva zubâ, i noga mu lupne o zemlju, na što mu uvijek nešto poškropi lice, i na čas probudi ga iz sanjarijâ.

Ne znam, koj je to krat već bilo, što se je iznova opet stao brisati i ljutiti na tarac, kad ga netko lagano po ramenu udari. Prene se i pomisli, da će to biti noćni stražanin, koji je došo, da š njim zametne kavgu, što ga malo prije tako grubo smete u njegovom umjetničkom ushićenju. Skrči dakle pesnicu, znajući, da ova vrsta od uvijek nadahnutih umjetnika nije zadovoljna u takovom slučaju samo prostim ispričanjem, i naglo se okrene da ga predusrete — ali kako se začudi, kada opazi svoga prijatelja, koga je tako dugo zabadava čekao.

»Oprosti, dragi Lujo, što tako kasno dolazim.«

»»Kako mi se vidi, ti sa mnom šale zbijaš!««

»Kuda misliš, ljubezni brate; ta ja ne bi vrijedio da živim, ako bi se toga usudio. Ne, ja nisam jošte zaboravio, da si mi ti jednom život poklonio. Ja sam bio ispraznio samokres, bez da te zgodih. Ti si mogo na me pucati, i sigurno ne bi me bio promašio, jer si prvi zgađalac u regimenti. Nu ti si bio velikodušan i izbacio si u zrak svoj samokres. Od toga vremena zakleo sam se, da ću ti biti vjeran prijatelj i u svemu ti služiti.«

»»Čemu to? O tomu nije govor. Ja ne dvojim o tvom prijateljstvu; ali istina je, da sam svu prošasnu noć proveo u toj prokletoj močvarini, i da te i noćas već preko dva sata čekam. Zašto si mi jutros pisao, da neka dođem okolo osam sati ovamo, ako si bio nakanio doći poslije deset?««

»Tomu je generalov brat kriv. On je jutros zorom došao, i ja sam ga danas pratiti morao na generalovo dobro. Jedva sam imao vremena, da ti napišem onu cedulju, misleći, da ću do osam sati slobodan biti; ali drugačije se dogodi. General pozove na čast svomu došavšemu bratu više kućnih prijatelja k sebi, i jedva što smo se vratili s dobra, već smo morali sjesti za stol, otkud sam se mogao sad jedva ukrasti. Ali se odmah moram opet povratiti, jer se jošte nije razišlo društvo, a na nesreću svima sam tako omilio, da će odmah opaziti da falim. Zato čuj me u kratko, brate! Nu gle — ugasi mi se cigara — dajder da ju na tvojoj opet upalim.«

Timi riječmi uzme goruću cigaru iz ruke svoga prijatelja, približi ju k svojoj, i stane iz petnih žila vući, dok se zakadi; zatim vrativši cigaru prijatelju i nekoliko oblačića izduhnuvši, reče: »Tvoja Milica bila je sinoć pripravna da pobjegne s tobom; ali budući da joj je otac baš noćas očekivao svoga brata, i slugam zapovjedio, da iz tog uzroka svu noć ne trenu, nije imala prilike izvesti svoju namjeru. Zato nije došla; nu sad ti kaže po meni, da dođeš s prilikom u dva sata po ponoći, da ju odvedeš. Ona bez tebe ne može živiti!«

»Čuj, brate, ako samo ta stvar dobro za rukom pođe. Bojim se, da ne postradamo. Ja sam, kako znaš, već kvitirao, a u svem svojem imanju

imam još jedva tri stotine forinti srebra. Što će iz nas biti, ako joj se otac ne pomiri s nami?««

»On će se pomiriti, vjeruj mi, ja ga kroz i kroz poznam. Jagnje je u lavskoj koži. On će s početka bjesniti, ali kada uvidi, da nije drugačije, oprostit će vam i blagoslovit će vas. A i ja ne ću prekrstiti ruke. Ti znaš, on me miluje, kao da sam mu rođeni sin. Danas me je svim svojim prijateljem predstavio kao svoga zeta — i dojduće nedjelje prstenovat ću se s njegovom starijom kćerju Vukosavom. Da je od kamena, moja i Vukosavina molba omekšat će ga; nemaj brige. Ne će proći mjesec dana, i mi ćemo po vas doći.«

»»»Ah, da istinu govoriš, ali nešto mi sve veli: nije pravo, što radiš!««

»A ti ostavi, ako te svijest grize. Vjeruj mi, kad sam ti to svjetovô, imao sam pred očima tvoju sreću, jer sam mislio, da bez Milice živiti ne možeš!«

»»»I ne mogu! Ona mi je više negoli sve blago toga svijeta!««

»Zašto ne hitiš dakle u njezine naručaje? To je jedini način, kojim ju možeš zadobiti. Ti znaš, da te je neki zlotvor tako kod njezinoga oca ocrnio, da ti zabrani kuću. Ti moraš dakle oteti, što ti se dobrim ne da!«

»»»Pripravan sam! Puklo kud puklo!««

»Tako valja. Dakle idi kući, i gledaj da prispiješ s prilikom točno u dva sata tamo kod onoga ćoška. Miličina sluškinja čekat će te već tamo, i vratit će se odmah po svoju gospodičnu, kada te opazi.«

Ove riječi izusti ponešto tišjim glasom obziruć se. Zatim stisne mu prijateljski ruku i izrekavši: »Sretno mi putovao, brate!« iščezne.

Mi ćemo ga pratiti. Dobre volje, kao čovjek, komu za rukom pođe sretno izvršiti kakov posao, preskače naš novi poznanik, koga ćemo Vladimirom nazvati, u bližnju ulicu, i uniđe u lijepu zidanu kuću, kojoj bijahu vrata širom otvorena, a prozori rasvijetljeni.

Svaki će pogoditi, da je to bilo stanje rečenoga generala. Na tri skoka prevali Vladimir široke stube, i došav u prednju sobu metne na stranu cigaru, baci cokule, kabanicu i šešir sa sebe i uljeze u sobu, gdi je sakupljeno bilo društvo.

Čelo mu je bilo sasvim vedro, modre inače tamne oči kresile su mu se od veselja. Njegove uvehle usnice, koje bi se bolje pristojale starcu kakvom negoli mladiću od dvadeset i osam godina, rumenile su se preko običaja ponešto, a istrošena lica bijahu oživjela. Njegov više mršavi negoli vitki život kretao se je nenavadnom živahnošću, a hod mu je bio tako lagan i gizdav, kao da tančac izvodi.

Da ga je sada njegov drug vidio, ogrlio bi ga bez sumnje, i suze roneći, hvalio bogu za prijatelja, koga njegova sreća na toliko čini sretna! Što ne bi bila kadra za njega učiniti takova blaga duša? — Ali okanimo se ovih promišljavanja i smatrajmo nadalje Vladimira.

Usnice su mu se posmješkivale, a sada jednom sada drugom rukom gladio si je ponešto riđu i rijetku kosu, starajući se, da pokrije počemšu ćelu. On je bio uistinu lijep čovjek, visokoga stasa, i imao je zanimiv obraz; ali pri prvom pogledu svaki je opaziti mogao, da se je bio odviš svijeta užio. Ona friškoća, koja je samo neoskvrnjenoj mladeži vlastita,

falila mu je sasvim, premda ju je znao nadoknaditi umjetnom živahnošću i uljudnimi načini. Zato je bio još uvijek ljubimac krasnoga spola, i duša svih zabava.

Znao je ponešto muziku, pjevao je prilično, i umio je govoriti obilato i ne bez duha o svakoj umjetnosti i o svakom predmetu, premda nije ništa znao temeljito, izvan ulagivat se ćudim onih ljudi, do kojih mu je stalo bilo.

Bio je plemenita roda, ali otac mu nije imao ništa izvan svoje kapitanske penzije i rodoslovna stabla, kad mu sin postane sposoban da stupi u vojničku učionicu, iz koje iziđe kao lajtnant.

Imao bi bio sposobnosti u svom stališu, da ne bi svaki čas dolazile bile svakojake tužbice proti njemu. Svaki čas pojavi se pred njegovog obrstara kakva zaplakana mati, ili kakov nestrpljiv zanatlija, ili, što se još više puta dogodi, neotesani kakov gostionik s računom na gospodina lajtnanta zbog nekoliko stakala šampanjskog vina i sličnih malenkosti.

Da nije bio obrstar dobar prijatelj njegovoga oca, i da nije bilo među oficiri bogatih lakoumnika, koji su voljeli isprazniti svoju kesu, nego lišiti se tako ljubežljiva druga, ne znam, ne bi li ga ove budalaštine stale bile kitu od sablje. Ali otkud dođe njegova regimenta u varošić, i on se upozna s obiteljom bogatoga penzioniranoga generala Divića, učini se svim, kao da se je promijenio. Nitko se nije mogao sjetiti, da ga je od tog vremena vidio kod kartâ, barem ne u općinskih mjestih; a sasvim izostaše tužbe proti njemu.

Obrstar, komu ga je njegov vrijedni otac pri umoru preporučio, nije si znao naći mjesta od veselja, kada to opazi. On ga načini svojim ađutantom i uvede ga u Divićevu kuću. Dobri taj starac zaboravi na sve i sva, što se je prije dogodilo bilo, i nikad ne spomene ni riječcu pred generalom, kako se je prije vladao, nego hvalio ga je, kao da nije bilo boljeg oficira u svoj regimenti, ufajući se, da je došô sasvim k sebi, i da će se pokazati vrijedan svake i najveće hvale.

To je bio glavni uzrok, da ga obljubi stari general, i to tim više, što je bio vojničko dijete. Stari Divić bio je vojnik s dušom i tijelom, i rado se je smijao. Vladimir imao je lijepo vojničko držanje, znao je naizust vas Laudonov životopis i franceski rat, a šale je zbijao uprkos najboljem čaušu. Izvan toga nije mu bilo para što se jašenja tiče u svoj regimenti i okolici. Što je bilo dakle naravnije, nego da tako omili sjedobrku, da nije više ni biti mogao bez njega.

Divić je bio bogat, veoma bogat; on je bio jedini potomak neke plemićke obitelji, koja je imala u Banatu velika dobra, a izvan toga napunio si je džepove i u franceskom ratu. On je vojevao spočetka u Italiji pod našim hrabrim Davidovićem, bio je zatim kod branjenja od Arkole, gdi su naši graničari vojevali kao lavi, i Napoleona lišili njegovih najhrabrenijih grenadira. Na bojnom polju posta obrstarom, gdi zadobi tri pogibeljne rane. Bio je na uzmaku preko Berezine, i kao general sa slavodobitnimi vojskami sjedinjenih moći u Franceskoj.

Premda mu je prsa resio krst Terezije, i premda je na bojištu obalio vlastitom rukom više nego jednog neprijatelja, ipak je imao srce mekano

kao vosak; i premda je svu svoju mladost proveo među oružjem, čašami i margetanicami, ipak nije na ništa više mrzio nego na razuzdanost, bezdušje i besramnost.

Bio je oštar, ali pravedan; što je jedamput za dobro našao, pri tom je ostao, ako bi bio i vas svijet protivnoga mnijenja, nu ako se je osvjedočio, da je imao krivo, nije se sramio promijeniti svoju misao. Bio je nagao, kao svi, koji se više bave oružjem i konji, negoli razmišljavanjem i knjigami. Krivca, ili koga je za takvog držao, progonio je bez milosrđa. Jao onomu, koji mu je uvrijedio poštenje; nije mirovao, dok ga ne uništi. Koga je za svoga neprijatelja držao, mrzio je na njega kao na zločinca, a svoje ljubimce obožavao je, i sve bi im dao, što je imao.

Zato odlučio je Vladimira sretnim učiniti. Držao ga je za poštena čovjeka, jer ga je njegov obrstar uvijek hvalio. Ciĵenio ga je kao vojaka, jer je dobro jašio i lijepo se držao. Napokon mislio je, da je pun duha, i njemu sasvim privržen, jer ga je znao vas dan zabavljati šalami i vojničkimi pripovijetkami. Možebiti je pravo imao, ali nije mogao biti o tom osvjedočen, jer ga nije iskusio, nego mu je taki poklonio svoje povjerenje, kada mu se je dopao. Iz toga svaki vidi, da je bio dobre naravi čovjek, ali da mu je i othranjenje ponešto zanemareno bilo, i da nije ni najmanje poznavao čovječanskoga srca.

»Vukosavo«, reče neko jutro svojoj kćeri, kada mu je zapalila dugačku tursku lulu i pružila čašicu čaja, »Vukosavo, dijete moje, jesi li ikada vidila ljubežljivijeg čovjeka, nego što je Vladimir? Ja sam ti ga izabrao za muža!« Djevojka hotjela je odgovoriti, jer je sasvim drugačije mislila o Vladimiru nego njezin otac, ali taj joj ne dade doći do riječi, nego produži: »Ja sam te već obećao, i to pred dva svjedoka, a ti znaš, da mi je riječ uvijek bila sveta. Ja ti to navješćujem, i osvjedočujem te, da ćeš biti sretna s njime. To ću ja bolje znati negoli ti — zato *subordination!* Jesi li me razumjela?« Posljednje riječi izustio je nešto oštrije i na način, kako je privikô bio govoriti svojimí podofíciri, kada im je davao kakov nalog.

Vukosava bila je djevojka od 18 godina, rumena kao jabuka, i friška kao vjeverica. Vas dan je vriskala i đipala. Volila je pucati iz samokresa nego čitati romane. Ako je itko kada opazio suze na njezinom čistom crnomanjastom licu, uvijek je tomu uzrok bilo samo prekoredno smijanje. Još ju nije bilo nikada ništa ražalostilo, a ni časak nije biti mogla, da ne otvori svoja koralna ustašca, i ne pokaže zubiće bijele kao slonove kosti.

Crne i velike oči uvijek su joj se krijesile, a gusti i kao ugljevlje tmasti rudeži ticali su se svakčas njezinoga finoga orlovoga nosića i oble bradice, jer nikada nije biti mogla mirna, nego je uvijek klimala glavom. Nije trpila nikakovih spona, zato se je rijetko kad nagovoriti dala, da si stegne tijelo. Ništa nemanje bila je tako vitka stasa, da bi ju mogao pedljem obuhvatiti, premda je bila inače puna puncata. Napookn, njezine uske nožice imale su tu pogrešku, da nisu na jednom mjestu dugo stajati mogle, baš kao živo srebro.

Mnogo misliti nije bio njezin posao, ali ipak nije bila bez glave, kao što se veli. Nije vjerovala na slutnje i onu golemu strast od ljubavi, o

kojoj je toliko pripovijedala njezina blijeda zlatokosa sestra. Zato nije si mnogo trla glave, ako ju nije odmah za suprugu došao prositi živahni koji mladić, koga je rado viđala. Riječju, bila je pravo nedužno dijete, koja od samoga igranja i trčkanja nije imala vremena misliti na udadbu i ljubav, i osvjedočena je bila, da se djevojke samo zato udavaju, jerbo je — takva navada na svijetu.

Uostalom bila je na posluh privikla, kao kakov mušketirac, i budući da je izvan knjiga od kuhanja samo kojiput u očev *reglamà* povirila, nije znala *rezonirati*. Kada se dakle otac osiječe na nju, kako smo gore naveli, pomisli: Tu treba bogme poslušati, inače biti će još svašta, a na svaki način konac svoj šali i halabuci. Stavi se dakle u vojničku pozituru, podigne lijevu ruku do slijepog oka, izvrne dlan i reče pretvorenim dubokim glasom: »Razumjeh, gospodine generale! i izvršit ću točno vašu zapovijed.« Ali pri posljednjoj slovki uteče joj smijeh, i ona stane po navadi rozgotom se smijati; zatim zagrli starca, i reče ljubeći ga: »Je l' tako pravo, zlatni tatice? Kad tako želiš, poći ću za njega; nisam li toliko puta tebi za ljubav obukla onu šarenu haljinu, koja mi se nije dopala nikada? Zašto da se ne udam tebi za ljubav i za čovjeka, koji mi se ni najmanje ne dopada?«

»Trice, dopast će ti se; što ti znaš, što je lijepo!«

»Teško, tatice, ta lice mu je kao u kakvog isušenog soma. Ali ništa zato! Nevaljani je vojnik, koji se dosjeća, kad general zapovijeda: Stupaj: naprijed!« Nato udari opet u smijeh — i tim je bila ovršena stvar.

Od toga dana smatrala se je kao Vladimirova zaručnica, i bila dobre volje i odsad kao dosad. Sasvim drukčija bila je njezina za godinu mlađa sestra Milica. Ona se je bila vrgla na svoju pokojnu mater, koja je uvijek dobivala grčeve, kad je o vojničkoj kakvoj eksekuciji samo govoriti čula, i unesvješćivala se, kad je opazila kakvog — pauka. Prava njezina spodoba bijaše Milica.

Imala je iste velike svjetlomodre oči, koje su bile skoro uvijek mokre, istu finu i nježnu kožicu, isti visoki i tanani stas, istu ćutljivost, isti ganljivi glas, istu priklonost k čitanju romana i turovnih pjesama, iste ćudi, iste grčeve.

Snivala je često o svojoj budućnosti, i najvolila se je šetati po groblju i razvalinah. Otac joj je odviš pokojnu mater ljubio, nego da joj ne bi dopustio, da se vlada na takov način. Kad god ju je opazio tako turovnu i zamišljenu, uvijek se je sjetio svojih najblaženijih dana, i namjesto da ju iskara, kako si je preduzeo bio, povukô ju je na svoja prsa. Nu ipak dogodi se kojiput, da se i na nju osiječe. Ali jao onda svoj kući! Odmah se pojave grčevi i bogzna što jošte. Tu je bilo trka i skoka! Siromašni starac nije znao, gdje mu glava stoji, i svi ljekari imali su posla.

Takvi je dan bio, kad joj navijesti, da je zabranio njezinom Luji kuću. Ona poblijedi i padne u nesvijest. Otac joj ostane miran i reče joj, kada se opet osvijesti: »On ne će nikada prekoračiti praga moje kuće; on je nevaljan mladić, koji se samo karta, djevojke vara i psovke piše, čega radi morao je već i kvitirati. To sam čuo od čovjeka, koga visoko cijenim.«

Ona stane drhtati i dobije grčeve. Otac joj opet to isto reče, kad dođe k sebi. Ona se znatno razboli. Otac joj ostane kod svoga izrečenja.

Za nekoliko nedjelja dana oporavi se opet, ali nikad joj više oči nisu bile suhe, i rijetko kad je dolazila k stolu. Vas svijet joj se omrazi, i jedina uspomena na bolje dane tješila ju je ponešto.

Kada sred noći sve onijemi, uvidi joj se više puta, da joj u sobu stupi blijedi crnokosi mladić sa sanjarskima očima i žalosnimi crtami. Ružične tanke njegove usnice drhtahu, i jedna suza puzaše nuz podugo nježno lice. To je bio vitki Ljudevit, mladić od 24 godine, komu je vojnička oprava tako lijepo stajala, kao da se je s njom rodio.

Koliko puta je nedužna djeva naslonila bila svoju zlatokosu glavicu na njegova široka prsa, i nježno virila u modre mu oči, kad joj je čitao koju Byronovu pjesmicu. On je bio prave pjesničke naravi, i zato mekana, ali hrabra srca. On je više puta kao dijete plakao vrhu jedne strofe, ali i smijući se stupao na dvoboj.

To opaziti imali su njegovi drugovi više puta priliku, i zato su ga cijenili, i nitko nije se usudio smijati se vrhu njegove ponešto pretjerane ushićenosti, kojom se je zauzimao za svakog nesretnika.

Svaki će vidjeti, da je takov mladić pri prvom susretu morao nadvladati ćutljivo srce, kao što je bilo u Milice. Kad ga je spoznalo jedamput, moralo bi pući bez njega.

Neko veče tužila je po navadi svoju nesreću blijedom mjesecu, koga je bio baš obastro mračni oblak, kao nepokoj njezinu mladost, kad joj preda Vladimir neko pisamce. Ovo je bio jedini čovjek, koji je s njom koji put riječ zametnuo o njezinoj beščasnoj ljubavi, i tješio ju s ufanjem na bolju budućnost. Ona ga je smatrala kao iskrenog svoga prijatelja, i lice joj se je uvijek razvedrivalo, kad ga opazi. Sada pako učini joj se, da je njezin anđeo čuvar u čovječjoj slici, jer ono pisamce bilo je od njezinoga Luje.

U njemu ju je nagovarao, neka s njim pobjegne, i tajno se vjenča. Da je taj predlog odobrila, razumijeva se od sama sebe. Pomoćju svoga novoga pouzdanika i svoje vjerne sluškinje, koju je također već okužio bio romantički duh njezine gospodične, pripravi se dakle na put.

Teško bi joj doduše bilo, ostaviti si starog oca i veselu sestricu, jer ih je ljubila iz sveg srca, da ju Vladimir svojom rječitošću ne osvjedoči, da će joj otac zacijelo oprostiti, kada uvidi, da nije moguće stvar promijeniti. Zato nije mogla dočekati onaj trenutak, kad se je imala odijeliti iz očinskoga stana.

Da ne povuče sumnje na se, dođe i ona na čast, kojom joj je otac svetkovao došašće svoga brata, premda nije već odavna polazila društva pod izlikom, da je bolesna. Bila je ovaj večer veselija negoli ikada prije, premda možebiti nikada ne poćuti većih muka.

Otac ju je gledao osobitom dopadljivošću, i više puta došepao je k njoj (bio je ranjen u nogu) i pogladio joj je blijedo lice. To milovanje bilo joj je nož u srce, ali morala se je, hoćeš ne ćeš, smijati. Kada pako Vladimir po drugi puta u sobu dođe, i poda joj maramom ugovoreni znak, da je sve u redu, potamni joj pred očima, premda je gorjela množina svijeća.

Na svu sreću napio je baš neki stari plemić posljednju zdravicu kućaninu i svoj njegovoj obitelji, našto uprav na staroslavenski način stane klicati svekoliko društvo. Tolika huka i buka osvijesti ju opet, i poda joj moć, da izdrži još ono nekoliko časova, dok se raziđe društvo.

Poslije kad bi se stari Divić zahvalio bio u svoje i svoje obitelji ime, iz pune čaše šampanjskoga vina, pograbe gosti jedan za drugim, svoje šešire i preporuče se. Starac poljubi vas razblažen svoju djecu i svoga brata, a sluge sa svijećami otprate svakoga od njih u svoju ložnicu.

Siromašna Milica jedva je koracala, i samo što se osjeti sama, udari u plač. Ah, ona nije nikada ni pomislila, kako je to teško odijeliti se od svoje obitelji, ako i ne bez nade, da će se možebiti zamala opet povratiti u njihov krug. Ali na čem je bilo utemeljeno ovo ufanje?... Ah siromašna, siromašne Milice!

Nu vrijeme je, da se malko obazremo i za njezinim ljubovnikom. Kad se je bio rastao sa svojim prijateljem, naumi odmah otiti kući, da se spremi na put; ali očuti, da ga boli cijelo tijelo, kao da je vas isprekidan. Sve mu članе probije neobična zima, i noge mu postanu tako teške, da ih je jedva dizao.

Otkad je kvitirao i začeo kovati osnove, kako da pobjegne sa svojom ljubovcom, uznemiri se tako, da nije spavao nijedne noći preko sata, a i to sasvim nemirno; sinoć pako ne samo da nije svu noć ni trenuo bio, nego provede ju još u močvarini i kiši. Gnjev, što mu nije za rukom pošlo što je namjeravao, i požuda da sazna, što bijaše uzrok, da mu ljubovca ne obdrži riječ, uzbuniše ga natoliko, da sprovede u nepokoju i sav dan, i ni ne pomisli da podrijema koji satić. Dok ga nije prijatelj obavijestio o njegovoj sudbini, nije mogao opaziti svoj stališ, jer su mu bili prenapeti živci i duševna bolja prevagnula je tjelesnu. Ali kad ona popusti, probudi se ova.

Stane drhtati kao šiba na vodi, i u glavi mu zazuji, kao da je u vodenici. Zagrne se u kabanicu, čim je više mogao, i baci cigaru iz usta, jer mu se dim stane gaditi. Napne sve svoje sile, da čim prije kući dođe, ali jedva načini stotinu koraka, kad ga prisili nemoć i umornost da opet stane, i da se nasloni na neki zid, jer su mu začela klecati koljena, da je mislio, da će se obaliti.

Kad se je tako odmarao, obasja mu oči neka svjetlost s druge strane od ulice. Nalazio se je pred kafanom, koju je obično polazio. »Najbolje će biti da stupim unutra, da se malko odmorim i ogrijem kojom čašicom ruma ili rakije.« To pomisli i uljeze.

Kafandžija hrkao je u jednom kutu, a njegova žena klimala je glavom nad svojim švelom. Jedan jedini gost s crvenom nosurinom i priličnom trbušinom sjedio je, pušeći iza omašne čaše piva, i virio mekanički u novine, koje su već najmanje pred nedjeljom dana starine bile.

»Čašu ruma, gazdarice!« zagrmi ulazeći, i sjedne za stol, nu on bi još dugo grmiti mogao, da ne dođe službenik slučajno iz kuhinje sa komadićem sira na tanjiru, kog postavi pred crvenonosu. Kad opazi našeg prijatelja, nakloni se i reče: »Što zapovijedate, gospodine laćmane?« »Čašu ruma ili rakije, nego samo da je jako!« »Odmah, gospodine! Bit ćete zadovoljni.«

Natoči mu, a taj popije na dušak punu puncatu čašicu. »Još jednu! nešto mi je zima!... Ha, to grije... toči jošte!« »Zapovijedate li još štogod?« »Ostavi ovdje staklo, i idi po svom poslu.«

Ljudevit popije još nekoliko čašica i vrućina udari mu u glavu, koja je i tako bila puna misli. Ove se sada još većma pobuniše. On se nasloni na lakte i stane razmišljavati. Sada se je osjećao kao čovjek, koji je nakanio izvesti kakovo zločinstvo, sada opet smatrao se je kao najsretnije stvorenje na svijetu. On se je vidio kao blaženog supruga i sretnog oca; nu opet podigoše se nove sumnje. Hotio je da uvidi svoju budućnost, da se osvjedoči iz temelja, što će biti iz njega. Plivao je u moru svjetlosti, blaženstva — ali evo opet bijede! Jedna zraka iščezne za drugom, i sa svuda nastane tmina!...

Netko vratima zatresne i uniđe pjevajući: »Koji bijes dovede tebe ovamo? — Ustani — vrijeme leti!« Tim ga pograbi i izvuče iz kafane. Bio je Vladimir. »Taki da pošlješ po priliku! Ja već vidim da moram preuzeti zadaću tvoga anđela čuvara!« Tako šaleć se i koješta brbljajući dođu tako brzo do Ljudevitova konaka, kao da bi ih prenela bila kakva čarobna sila na krilih od vjetara.

Kod vrata čekao je s fenjerom stari Simo, Ljudevitov sluga. Vladimir prime ga za ruku i reče: »Budi dobre volje, prijatelju! Ne imaj brige, tvoj će se prijatelj starati za te, kao za sama sebe. Budi uvjeren da ćeš u njemu imati anđela čuvara!« Ljudevit mu je htio odgovoriti, ali, dok se okrene k njemu, već je bio iščeznuo, i ostavio ga samog sa svojim starim službenikom.

Taj mu posveti po stubah, i stane pokašljivati. To činiti imao je uvijek navadu, kada je bio nezadovoljan sa svojim gospodarom. Napokon progovori muklim glasom: »Vi ste sa sobom uzeli ključ od sanduka — zato nisam ga mogao isprazniti.« »Tim bolje, barem ga ne trebaš opet puniti. Mi ćemo još noćas putovati. Da mi odma nađeš priliku. Da bude pred kućom u pola dva sata!« Time stupe u sobu. Simo upali mrmljajući svijeću. »Jesi li me čuo?« »Žalibože; ali briga mene — ja si perem ruke.« — On izmrmlja kroz zube jošte nekoliko prekinutih riječi, a zatim si ostavi gospodara.

Taj sjedne k stolu, napiše nekoliko pisama i zapečati ih. Zatim pregleda svoje pištolje, jesu li dobro nabite, a u tom evo i starca opet. »Kočije stoje pred vrati.« Naprti na leđa sanduk, uzme pištolje, i opet, nešto mrmljajući, otiđe. Ljudevit pogleda na uru. »Tri četvrti na dvije,« uzme kabanicu i kapu, pohiti u kočije i zašapne kočijašu u uho: »Vozi k onom uglu, gdje si sinoć stao!«

Još nije dva sata udarilo, i Ljudevit je već stajao, s kucajućim srcem, pred vrati generalove kuće. Začas otvore se vrata, i Milica iziđe sa svojom sluškinjom, koja je nosila jedan svezak i nekoliko škatulja. Milica nasloni se jecajući na rame svoga ljubovnika, koji ju više odnese negoli otprati do kočije, gdje ih je Simo, svoje sijede brke gladeći i nešto mrmljajući, dočekao, da im pomogne popeti se. Kad ih sve namjesti i zatvori vratašca, đipi na bak i zamrmlja, kao da mu se ne bi hotjelo: Tjeraj!

Svako drvo, uz koje su preletjeli, učini im se oboružani čovjek, koji namjerava da ih obustavi. Ipak dospješe sretno do sela, gdje je Ljudevitov pobratim župnik bio. Njemu je već prije Ljudevit otkrio svoje nakanjenje, i zamolio ga, neka ga tajno vjenča. Taj nađe dva svjedoka, i sretno izvrši želju svojega miloga prijatelja. Poda mu ženidbeno pismo i posudi mu svoje kočije. Ljudevit uzme poštarske konje, i nastavi svoj put hitrinom od strijele.

U svakoj krčmi, gdje su se svraćali, pretrpili su paklene muke, jer su u svakoj opazili jednog istog čovjeka, koji ih je pažljivo smatrao, i koji ih je po svemu putu sprovađao, kao njihova sjena. Ljudevitu učini se više puta, kad ga izdaleka pogleda, kao da je njegov prijatelj Vladimir, ali kad ga bolje na oko uzme, uvidi, da mu je sasvim nepoznat.

Ta čudnovata *spodoba iz daleka* ponovi se uvijek, kad ga god iznova opazi i napuni ga nedokučivim strahom. Uostalom, bio je taj nepoznati pratilac jako uljudan i ljubežljiv. Nikada ne dopusti da se Ljudevit sam potrudi na poštu, za da naruči konje, govoreći: »Manite se toga; ja ću već sam svršiti. Ostajte samo kod svoje mlade gospoje. Znam, da joj imate svašta kazivati.« Nato nasmije se tako čudnovato, da se Ljudevit uvijek upropasti, i otiđe. Vrativši se s konji pomože im uvijek popeti se u kočiju, a zatim skoči u svoju i za njimi se odmah odveze, kao da spada k njihovomu društvu.

Tako dođoše u mjesto, gdje je Ljudevit nakanio ostati, dok ga tast, oprostivši mu, k sebi ne pozove. Tu izgubi svoga pratioca. Ljudevit otkrije gostioniku, da je dulje nakanio ostati u tom mjestu, i da želi uzeti konak u privatnoj kakvoj kući. On mu ga nađe, i Ljudevit je bio preko svake mjere zadovoljan s njime. Prostran, svijetao, lijep i jeftin. Hoće da plati naprvo konak; ali mu reknu, da nije gospodar kod kuće, i neka plati kad se taj vrati.

Za nekoliko mjeseci jave mu, da je došo gospodar. Otiđe k njemu; ali kako se začudi, kada ga opazi. Nije bio niko drugi, nego njegov pratilac. Napiše mu namiru. Tko da opiše strah i udivljenje zabunjenoga Ljudevita, kada baci pogled na cedulju. Bila je Vladimirova ruka.

Izvan sebe vrati se u svoj konak i preda svojoj ženi pismo. »Poznaš li tu ruku?« »Nikada ju vidila nisam.« »Jesi li kada vidila koje pismo od Vladimira?« »Jesam, ali ne nalazim nikakove spodobe.« Uzme joj cedulju iz ruke i upre u nju oči. »To je drugo pismo. Jesam li poludio? Malo prije uvidi mi se, kao da je bilo Vladimirovo!«

Sada zakuči netko na vratih. »Unutra!« Listonoša uniđe i preda mu jedan list; uzme poštarinu i iziđe. »Mili bože! Nuto jedamput! Poslije pol godine dana! Na više negoli dvanaest pisama, odgovor jedamput! Ruka je moga oca; pismo na me glasi. O nije sumnje, on nam oprašta! Daj da otvorim!«

Kako se prevari sirota! Pismo glasilo je kako slijedi: »Za rukom mi je pošlo raskinuti tvoj nezakoniti savez. Ako se vratiš kući i ostaviš dobrovoljno svoga zavodnika, izbavit ću te od glada i sramote, nu u protivnom

slučaju drščći pred mojom osvetom. Ona će biti strašna! Priliku će ti platiti velikotržac N . . ., komu sam u to ime već pisao. General Divić.«

Tko si može predstaviti zdvojenje nesretnih zaručnika? Njihova mala kasa već se je bila ispraznila. Već nekoliko nedjelja živili su od onoga, što su primili za ono malo dragocjenosti, što je Milica sa sobom ponijela bila. Jedva za trećinu svoje cijene prodali su ih, a to je bilo jedva toliko, da su tim još tri mjeseca proživiti mogli. Što da učine? Ljudevit nije znao nikakovog zanata, a Milica je već bila zanosila.

»Vrati se ocu, barem ne ćeš umrijeti od glada.« »Ne vrijeđaj me, volim postati prosjakinjom, nego nevjernicom.« Nato ga ogrli, i stane tako gorko cviliti, da joj nije mogao ništa odgovoriti. Čovječanski jezik ne ima riječi za izraziti bol, koji mu je bjesnio u srcu. Istrgne se iz njezina naručaja, pograbi šešir i otrči iz sobe.

Bio je jasni večer, i on je naprijed koracao, bez da zna, kamo i zašto. Najedamput trgne se. Više glasova prodru do uha. Stajao je pred nekom kafanom, kojoj su vrata otvorena bila. Više ljudi razgovaralo se je glasno unutra, a nada svim je bilo čuti osobito jedan glas. Taj mu se poznat učini.

Pristupi bliže i stane prisluškivati. Bio je glas Vladimira. U taj čas sjeti se na one srdačne riječi, što taj izusti, kada se je š njim oprostio. »On je obećao, da će mi biti anđeo čuvar. Da, on dođe da ispuni svoje obećanje. Dobri, dobri čovječe!« To pomisli, i izvan sebe od veselja, nasrne u kafanu.

Na biljaru naslonjen stajao je Vladimir, i razgovjetnim glasom čitao novine. Neka gospoda stajala su okolo njega i katkad štogod primjećivala. Ljudevit zaboravi od radosti, što učtivost zahtijeva. Protura se kroz gospodu, i pohiti svomu prijatelju hoteći ga ogrliti, ali kao odbijen netom odskoči i stane kao okamenjen.

»Dobar večer, ljubazni moj kućanine!« reče ona osoba, prema kojoj pohiti Ljudevit malo prije tolikom radošću. Sad joj je glas sasvim drugačije zvonio. Bio je dubok i hrapav, a Vladimirov visok i čist. Slika joj također ni najmanje nije nalik bila na Vladimira. Vladimir bio je bjeloputan i vitka stasa, ovaj crnomanjast i krupan. Jednom riječju, bio je opet onaj nedokučivi čovjek, koji je Ljudevita pratio na svem njegovom putu, i koji je bio gospodar od one kuće, gdje je taj na konaku bio.

Dugo vremena prođe, dok zbunjeni Ljudevit opet riječ zadobije i prekine mučanje, koje proizvede opisani prizor. Sada reče mucajući: »Oprostite, gospodine, ja sam se u vas upoznao. Meni se učini, kao da sam čuo riječ mojeg najboljeg prijatelja, i kao da sam ga vidio na onom mjestu stajati novine čitajući, gdje vi stojite. Ne mogu dokučiti, kako mi se je moglo takva štogod ukazati, jer vi ne imate, kako sada vidim, ni najmanje spodobe ni u riječi ni u slici sa mojim prijateljem.«

»Ne divite se tomu, takva štogod događa se više puta kod prevarive svjetlosti od svijeća i kafanske halabuke. Ali ako ste se u mene upoznali, što se riječi i slike tiče, to se niste upoznali, što se tiče prijateljstva. Vi ste mi omilili odmah, kad sam vas prvi put opazio. Vjerujte mi, ja vas isto tako milujem, kao onaj vaš najbolji prijatelj, o kom ste malo prije govorili. Zato želim, da se pobratimo. A vi, gospodo moja, obrativši se ostalom dru-

štvu, produži smiješeći se: Vi ćete, nadam se, tako dobri biti kao svjedoci našeg pobratimstva, na naše zdravlje ispraznìti nekoliko čaša šampanjskoga vina.«

Ovaj predlog prime svi s ushićenjem, a kavanar zavikne svojim službenikom: »Dječaci, posvijetite gospodi u običnu dvoranu. Veselje je dvostruko, kad je čovjek sam sa svojim prijatelji! Hajde brzo, brzo!« Svi posrnu kličući na vrata, i povuku sa sobom Ljudevita, koji nije imao vremena ni da štogod rekne.

Učtivost zabrani mu, da se općoj želji suprotstavi, i on se pobrati s čovjekom, pred kim je drhtao. Šampanjsko vino teklo je poplavicom, i najposlije razagna i našem Ljudevitu sve neugodne misli. Kad su svi bili dobre volje, donesu karte, i Ljudevitov pobratim otvori banku. Sreća posluži našem prijatelju, i on ustane bogatiji za nekoliko stotina forinti, nego što sjede.

To mu se dopadne, i on stane svaki dan polaziti ovo ljubavi dostojno društvo, kao što ga je nazivao više puti pred svojom suprugom. Sreća mu je služila dugo vrijeme, i on si je već sakupio mnogu hiljadicu, i nije se više tr'o glave, hoće li mu tast oprostiti ili ne. Ali malo pomalo izgubi opet sve, što je dobio i imao.

Misleći, da će prisiliti sreću, proda najposlije svoje i svoje supruge haljine i pokućtvo, i ništa mu ne ostane, nego jedna blazina, na kojoj je trudna Milica ležala, i dva samokresa, od kojih se nije mogao riješiti, jer ih je od svojeg pokojnog oca na poklon dobio, kad je bio postao kadet.

Bili su nabiti i više puta zaželi mu se, da im vuk napne, i dokonča svoj kukavni život; nu jedan pogled na svoju jecajuću suprugu rastjera mu takove misli, i on stane iznova nadati se. Ali sreća, koja ga ostavi, ne vrati se više.

Vrijeme prispije, da mu supruga rodi. Svaki čas mogao je postati ocem. Zdvojenje i oskudnost oteli su joj još i ono malo sila, što je imala. Svaki čas se je onesvješćivala; svaki čas pojavljivali su se grčevi. Jedva je imao još toliko novaca, da joj juhe kupi; otkud da plati liječnika, otkud ljekarija?

Njegov pobratim nije bio kod kuće. Išao bi prosjačiti k njemu, ali kućni sluga reče mu, da je poduzeo neki daleki put, i da će se jedva za nekoliko mjeseci povratiti. Što da učini? U svem varošu nije imao nijednog prijatelja, jer jedini njegovi znanci bili su kartaši, koji ga nisu hotjeli ni pogledati više, otkad osiromaši.

Zdvoji. Savjest stane ga gristi. Od bola lupao je glavom o duvar. Tad mu se učini, kao da tko hoda pred njegovimi vrati. Stane prisluškivati. Stope su se više i više približavale, a najedamput otvoriše se vrata, i unutra stupi neki starac, a za njim je bilo dva vojnika, koji su si nosili lisičine.

Bio je general Divić. Držao je u ruci pismo, i na njega kažući, reče studenim glasom: »Evo odluke, po kojoj ste osuđeni u tamnicu kao zavodnik, varalica i tat, jer ste mi u društvu moje nevrijedne kćeri, koju ste zaveli i prevarili, ukrali dragocjenosti preko hiljadu forinti!«

»Budite milosrdni, oče!« zaviče sirota Milica ... napne sve svoje sile, siđe s kukavne svoje postelje, i klekne pred oca. »Rado idem u tamnicu, samo oprostite njoj i skrbite za njezin život!« reče Ljudevit izvijajući ruke. Nu kameni starac ne posluša ga, nego nogom odrine mu klečeću suprugu tako nemilo, da zavrisne i na zemlju se svali kao mrtva.

Ljudevit se pomani, zaškripi zubmi i pograbi svoje samokrese. Samokres pukne ... starac zakrikne, obali se i krv mu proteče iz grudi. Njegovi pratioci odstupe nekoliko koraka, ne znajući, što da učine, jer Ljudevit je u ruci držao još jedan napet samokres.

Milica osvijesti se, i podigne se. Lice joj je bilo krvavo, jer si je bila glavu razbila, kad na tle pade. Kad opazi mrtvog oca, a Ljudevita sa samokresom u ruci, zavikne užasnim glasom, koji je zvonio kao riječ božja, kada grešnika sudi: »Proklet bio ubojica moga oca! Pro-klet — «, i tim izdahne.

Sada pograbi Ljudevita neizrečeni strah. Kosa mu se stane ježiti i on skoči kroz prozor. Nije se ni najmanje pobio, jer mu je konak do zemlje bio. Htio je bježati, jer si je još život spasiti nadao. Čim je čovjek bliže smrti, tim više ljubi život. Napne sve svoje sile, ali koljena su mu poklecala, premda je iz petnih žila trčao, i učini mu se, kao da ne može s mjesta, kad za njime zaore puške, stope i vika: Držite ga, držite!

Tko da opiše njegovu muku? samo u paklu može sličnih biti! — Nu najedamput odlane mu; nađe se u šumi, a za njime utaži se buka. Progonitelji njegovi trag su mu izgubili; i on je za sada izbavljen bio.

Sjedne u hlad, da se odmori, ali u taj par skoči pred njega iz grma — Vladimir, i pograbi ga za grudi. Lice mu se je svijetlilo od veselja, a zloradni smijeh oblijetao mu je poblijedjele usnice. »Na vješala s tobom!« zavikne i stane ga trzati. »Ako te nisam na dvoboju smaknuo, to ću te opet gledati, kako ćeš se boriti sa smrću. Ha, ha! To godi! Na vješala s tobom!«

Ali tako lako nije još dokučio svoje svrhe. Ljudevit se oporavi i stane se s njim boriti. Kakva borba! Uh! tu nije ništa čuti nego jecanje i lupanje pesnica. Obodvojica bili su okaljani uzajamnom krvju ... ali sada stupe Ljudevitu pred oči dvije krvave slike: njegov tast i njegova supruga. Poglednu ga srdito, i on padne uznak, kao da ga je grom udario. Na prsa mu klekne Vladimir, i stane ga vezati keseći se. Ljudevit upirao je oči, sveudilj jošte na krvave one dvije sjene, koje su pred njime nepomično stajale. Čami su ga prolazili, kosa mu se je ježila, i hripao je kao čovjek koji umire ...

U taj par prodre mu uši tanki neki glas: »Bog s vami, gospodine laćmane!« i on poćuti, da ga je netko za oba ramena pograbio i stao drmati. »Što vam je? Bog s vami! probudite se, probudite se!«

Otvori oči i pogleda sav začuđen okolo sebe. Sjedio je za pokritim stolom, na kojem je stajalo staklo s rumom, ispražnjena čašica i dvije svijeće, koje su skoro do svijećnjaka izgorjele bile. Uz njega stajao je službenik od kavane, koji ga je još držao za ramena i drmao. »Prekrstite se, gospodine, prekrstite se! Valjda vam se je u snu pojavio onaj, bio daleko odavde. Budi Bog s vami!« Sad ga pusti i prekrsti se nekoliko puta.

»Ja još nikada nisam u snu tako užasno vikati čuo! To je morao biti strašan san!« »San? San su dakle svi oni užasi, koje pretrpih? Ništa nego san? Ah Bože, ti si milostivan!« usklikne Ljudevit na noge skočiv kao preporođen, i bojom od života stane mu se opet rumeniti lice, koje je bilo dosad blijedo kao u mrtvaca, nu zamala opet zamukne i kao ne vjerujući sam sebi, stane si ruljiti oči i motriti okolo sebe.

Možebiti deset puta opipa sebe i sve predmete, koji su okolo njega stajali, dok se osvjedoči da bdije, i da se nalazi zaisto u kavani, u koju je unišô bio, da se čašom ruma okrijepi, i gdje je valjda od prevelike umorenosti nadvladan i onesviješćen od prejakog pića preko svoje namjere zaspao.

Iz oči zasijeva mu radost i on uzdahne iz dna srca, kao da mu se je s prsi obalio kamen, koji ga malone zaduši; što je ushićen izreći mogao, bilo je: »Ja sam snivô!« Zatim sklopi pobožno ruke i prigne glavu. Iz gibanja usnica vidilo se je, da se Bogu moli. Poslije toga zovne opet slugu, koji je bio međutim otišô u drugu sobu po druge svijeće i zapita: »Koliko je sati?« »Jedan sat je izbio. Vi ste preko dva sata spavali. Ispočetka spavali ste sasvim mirno, i gospodar i gospodarica rekli su mi, kada su otišli spavati, neka ne diram u vas. Ali vi ste uvijek nemirniji postajali, dok ste se začeli bacati, jecati, zubmi škripati, i tako strašno vikati, da se gotovo uplaših. Oprostite, što sam vas probudio; ali to je bilo strašno!«

»Strašno!« zamrmlja i Ljudevit, i zamisli se. Začas reče zatim, duboko uzdahnuvši: »To je božja volja! Neka se ispuni! Da i nju u propast sobom povučem, kojoj izbjeći ne mogu? Ne, ne, i na drugom svijetu možemo se još sastati! Ta ovo malo vremena skoro će isteći!« Tim okrene se k slugi, koji je međutim svijeće, koje je iz druge sobe donio bio, u svijećnjak uticao, i reče mu: »Donesi mi tintu, pero i papira.« Sluga to učini, a on sjedne za stol, napiše list, složi ga, utakne ga u njedra i ustane. Baci zatim sluzi škudu na stol i iziđe iz kavane.

Izišav pohiti k ćošku na glavnom trgu, kamo je obećao bio doći s prilikom po Milicu. »Gospodine laćmane! Već sam gotovo zdvojila čekajući vas. Nu zaboga, gdje vam je prilika?« reče mu neka djevojka, kad jedva prispije na rečeno mjesto. Bila je Milicina sluškinja. »Sve je u redu: odmah će biti ovdje prilika,« odgovori Ljudevit, uteknuvši se k laži, da utješi ponešto djevojku, kojoj je osobito mnogo stajati moralo do toga, da joj gospodična pobjegne, jer je sva od gnjeva strepila, kada opazi, da Ljudevit pješice dolazi. Kad se pako ponešto umiri, izvadi Ljudevit pismo, preda joj ga i reče: »Odnesi to svojoj gospodični, i reci joj, neka ga odmah pročita — na svaki način prije nego iziđe iz kuće. Od toga zavisi sva njezina i moja sreća. Jesi li me razumjela?«

Djevojka stane u ruci prevraćati pismo, namrgodi se, kao da joj nije nešto po volji, pogleda sumljivo nekoliko puta na Ljudevita i zamrmlja poluglasno: »K čemu to?« Ali sve te sumnje i dvojbenosti iščeznuše, kao dim pred vjetrom, kad joj Ljudevit jednu križevačku utisne u ruku i reče: »Požuri se, draga Katice!« Nesta je kao munje, i prije nego bi očenaš izmolio, bila je već pod vežom, gdje je Milica zavita u kabanicu čekala.

Preda joj pismo i izruči, što joj je Ljudevit naložio bio. Ali kako da pročita pismo? Mrak je bio, da svog prsta vidio ne bi. Svi su fenjeri ugasnuli, samo još jedan gorio je tamno u prvom katu.

Milica nije se ufala opet povratiti se, jer je bila, kao što smo već kazali, puna predsuda; komu pako nije poznato, da nije dobro vratiti se opet u kuću, kad se tko na put spravlja? Reče dakle svojoj sluškinji: »Popni se na stube od prvog kata, skini onaj fenjer, koji još te gori, i donesi mi ga ovamo, jer nije dobro, da se sama vratim.«

Djevojka je poslušala, ali kada do fenjera dođe, evo opet nove bijede! Nije mogla do njega doseći . . . Podigne se nekoliko puta na nožne prste i pruži ruke vrhu glave, što je najviše mogla. Ali sve zabadava; ona je bila odviš malen đavolčić.

Sad opazi na sreću na prvom katu baš tih stuba drveni stolčić. Popne se gori sasvim tiho, i pograbi ga, ali nuto neprilike vrh neprilike! Falila mu je jedna nožica. »Ništa zato,« pomisli, »ja ću već paziti, kad na njega stanem, da se ne obali. Ta ja nisam, hvala Bogu, još tako teška.«

Siđe sa stolčićem na onu stubu, vrhu koje je fenjer gorio, namjesti kako je najbolje znala svoga drvenog šepavca, i sretno se na njeg popne. Pruži obadvije ruke prama fenjeru i već pomisli, da je svoju svrhu stigla. Ali čekaj malo! Fenjera nije bilo tako lako skinuti. Bio je na svom čavlu prilično čvrsto nataknut. Ona je morala sve svoje sile upotrebiti, da ga izvadi. Uslijed toga stane iz petnih žila trzati ga, nu u tolikom naporu zaboravi na svoje sakato podnožje. Dugo se je već tako mučila, kad joj napokon za rukom pođe skinuti ga, ali u taj čas sruši se i stolčić, na kojem je stajala, i ona padne s fenjerom u ruci, kako je duga i široka na tle, i vrišćući skotura se niz stube.

Ovaj strašni štropot probudi kućnog slugu, koji je uprav do stuba svoju ložnicu imao. Uplaši se starac, i počme iz sveg grla vikati: »Pustaije! Pustaije!« Međutim upali svijeću, uzme svoju hrđavu sablju u desnicu, i iziđe sveudilj vičući: »Pustaije, pustaije!« Nu i to mu još nije bilo dosta, nego pograbi užinac od zvonca, koje je visilo uprav nad vrati od njegove sobe, i stane zvoniti. Tako probudi svu kuću .

Stari general baci na se spavaću haljinu, obuje se, uzme dvije pištole, što su uvijek nabite ležale na stolu do njegove postelje, i iziđe na hodnik sa svojim vjernim i sjedoglavim Pavlom, koji je uvijek u prednjoj sobi tik do svoga gospodara spavao.

Taj starac bio je prije stražmeštar u generalovoj regimenti i veoma hrabar vojnik, koji se je u više bitka iskazao, o čemu zaista svjedočila je njegova drvena noga i brazgotina na čelu, koju zadobi, kad jednoć svomu gospodaru život izbavi. U zrak priznanosti obdari ga bogato general i kad u nekoj drugoj žestokoj bitki nogu izgubi, uzme ga u kuću, gdje ga je držao više kao staroga prijatelja negoli slugu; nu drven-noga bio mu je također privržen s dušom i tijelom. Na prvi glas svoga gospodara đipi s postelje, priveže si drvenu nogu, upali fenjer, uzme ga u lijevu, a golu sablju u desnu ruku i stane pred generalom koracati svijeteći mu.

Tako dodoše do kućnog sluge, koji je još uvijek zvonio i iz sveg grla vikao. »Što se dereš? gdi su ti prokleti pustaije? ta ništa nije viditi!« »Ako nije ništa viditi — još je gore! onda su pakleni duhovi. Kuku lele, što sam doživiti morao?« »Šuti, budalo, pa hodi s nami, da potražimo sve kutove.« Prvo što su opazili, bio je razlupani fenjer, razlito ulje, škrinjice s dragocjenostmi i nekoliko škatulja za šešire, a malo dalje jedno pismo s napisom: *Nezaboravljenoj Milici.*

Djevojke su sretno u svoje ložnice utekle, kad se je u kući halabuka podigla; nu Milica je u strahu izgubila pismo, a njezina sluškinja nije vremena imala da pokupi njihovu putnu prtljagu i da je odnese sa sobom. Premda nije stari general dosjetljiv bio, ipak na prvi pogled razriješi ovu zagonetku, jer da mu sasvim Ljudevita omrazi, govorio je više puta Vladimir: »Gledajte, samo da vam ne pobjegne taj raskošnik s Milicom.« Kad je dakle Miličine haljine, šešire i dragocjenosti, a osobito onaj kobni list, na nju tako slatko glaseći, opazio, stane, kao da ga je grom udario, i zamrmlja: »Dakle i u tom je imao pravo!« Zatim reče sjedoglavom Pavlu: »Sakupi sve te stvari, i nosi ih u moju sobu.« Okrenuvši se pako vrataru produži: »Ti si morao snivati!« Vratar zagleda se kao tele u nova vrata, ne znajući, što okolo njega biva; a general sa svojim starim službenikom vrati se u svoju ložnicu.

On nije imao nikakovih tajnosti pred ovom vjernom dušom, i zato razuzda pred njim bez svakoga obzira i svoju jarost, kad u sobu dođe. »Krvavo ćeš mi to platiti, nevrijedniče! Nije me Vladimir zahman pred tobom opominjao. Nije sumnje, Ljudevit mi je kćer zaveo! On je š njom pobjegô, ili hotio pobjeći; okaljao je poštenje moje obitelji! Svijet će mi se smijati, porugivat će mi se . . . ali čekaj! čekaj!« Gnjev mu ne dopusti dalje govoriti, i on podigne pesnicu pjeneći se od jada.

»Nu, gospodine generalu, jeste li se već o tom osvjedočili? Pročitajte to pismo, pa onda bjesnite u ime božje, koliko vam drago! Tko zna što u njemu stoji!« »Jezik za zube, kad ja govorim!«

Sjedoglavi, na subordinaciju priučeni Pavao zamukne za čas, i stavi se u vojničku pozituru. Nu kad opazi, da general počima iznova bjesniti, stane pokašljivati i frkati si sijede brkove, dok mu najposlije uteče riječ, i on nastavi kako slijedi: »Gospodine generalu, učinite sa mnom, što vam je drago. Dajte me povaliti, uz križ speti, kroz šibe trčati, ustreljati: što god vas se svidi . . . ali sada mučati ne mogu, ni ne ću! Ja ne mogu gledati, kako se krepost nogama gazi, a nevaljanost diže, bez da se izrazim, kako ćutim. Ja sam dugo mučao, ali više ne mogu. Ljudevit je bio najpošteniji oficir u svoj regimenti. To ja bolje znati moram, jer nisam samo jednu čašicu rakije popio š njegovimi momci. Svi su plakali kao djeca, kad su začuli da je kvitirao; a bog zna, zašto je to siromah učinio. Vladimira pako nitko ne trpi, i ja velim, da pravo imaju; i ja ga živa ne mogu viditi. Je l' to pošteno, da za leđim ogovara svoje drugove?« »Hoćeš li jedamput zašutiti?« »Ubijte me, ali šutiti ne mogu.«

General uzavri od jarosti; podigne pesnicu i malo je falilo, da se ne zaboravi. Ali kada bliže k Pavlu stupi, koji je nepomično stajao kao kameni

stup, opazi mu na čelu brazgotinu, i u taj par sjeti se, da je to zlamenje od one rane, koju je vrijedni taj vojnik zadobio, kad mu je život spasio. Najedanput osvijesti se, iščezne mu sva jarost, spusti desnicu i sasvim mirno reče: »Nu, neka bude na tvoje! Mi ćemo tu stvar strogo ispitati. Možeš li čime dokazati što tvrdiš?«

»Ja sam stopram počeo kupiti dokazâ proti tomu zlotvoru, i zato vam još sve potanko dokazati ne mogu. To je bio uzrok, da vam još dosad o tom govorio nisam, jer sam znao, da ste poludili za ovim prokletim Vladimirom. On mi se odmah ispočetka ne dopade, jer ima lice kao lisica. Nu onda jošte nije me se ništa ticala sva ta stvar; ali kada začujem, da ga namjeravate učiniti svojim zetom, stavim se na oprezu. Lijepa, dobra moja gospodična, da dođe u pandže jednoga čovjeka, koji mi se omrazi na prvi pogled? Ne, toga nisam mogao podnijeti! Stanem dakle ispitivati moje drugove, što oni drže od njega. Svi su mi kazali, da je uvijek boravio više vremena kod profuza, negoli kod kuće, prije nego dođe u ovaj varoš, i da se svi čude, kako se je najedamput promijenio. To je licumjernost pomislim; i on to samo zato radi, da mu kćer podate. Jednom pođem u potaji za njim, kada otiđe od vas. Ne otiđe kući, nego uljeze u jedno stanje, gdi se sakupljaju, kako što sam poslije čuo, kartaši i nevaljale ženske. To stoji novaca, a on mora živiti od svoje plaće. Zacijelo pravi dugova uime svoga tasta, pomislim; ali kako da se obavijestim o tom? Slučaj olakša mi posao. Jednom dođem starom posudiocu na zaloge i kamatnicu, koji ima u predgrađu dućan. Bio je nekada vojnik, i zato ga poznam. Jedva što uniđem u dućan, zapita me, kad će biti svadba od gospodične Vukosave? Riječ po riječ saznam, da mu je Vladimir znatne novce dužan, koje mu on ne bi bio posudio, da mu nije pokazao jedno pismo od Vas, u kojem ga Vi sinom nazivate, i pišete mu, da je Vukosava pripravna poći za njega.« »To nije istina, ja mu nisam nikad pisao.« »Evo vidite, kakav Vam je to svetac! Nadalje stane se tužiti moj znanac, da mu je novaca treba za neki posao, kojim se ufa mnogo zaslužiti, i da ne zna što da počne, ako se Vladimir skoro ne oženi za Vašu kćer. To je bila voda na moj mlin. Rečem mu, ako ne iznosi preko 500 talira, da ću mu ih ja podati, ali samo pod tom pogodbom, da mi za sigurnost Vladimirovu obligaciju otpusti. Branio se je malko, ali danas mi ju preda, i ja mu ju isplatim s onim, što sam sakupio od darova, koje mi svake godine tako velikodušno daje Vaša dobrota.« »Pokaži mi ju!« zavikne general, upalivši se opet. Pavao otiđe u svoju sobu i zamala donese ju.

General pročita ju i pograbi svojeg vojnog druga za ruku, kao što običajemo činiti onomu, koji nas oslobodi od kakove velike bijede. »Ti zlata vrijediš; kako da te nagradim?« »Pročitajte ovo pismo, koje smo našli na stubama.« General ga otvori, i stane čitati kako slijedi: »Gospodično! Hotio sam se ustrijeliti, kad mi Vaš gospodin otac (iz kojeg uzroka, još dandanas ne znam) zabrani svoju kuću, jer mi se uvidi smrt manje gorka negoli život bez vas. O! da sam to učinio, sad bi sve dobro bilo. Možebiti bi katkad posjetili moj grob, i pokvasila bi ga koja suzica iz vašega miloga oka. Onda bi moj duh klicao i u slici vjetrića hladio bi vam goruće lice. Kad bi me pregorjeli, postali bi sretniji uz sretnijega čovjeka, nego što sam ja bio, a

znam, i na me sjećali bi se katkad. Drugačije se je moralo zgoditi. Vladimir me nagovori, da kvitiram, a zatim da pobjegnem s vami.« »Čujete li, gospodine generale . . . Čujete li? Tko je bio dakle uzrok?« presiječe mu riječ, kličući Pavao; a general nogom o zemlju lupne, i nastavi ganutim glasom: »K čemu se ne da nagovoriti čovjek, kad ga opsjeni ljubav? Pripravam sam bio pogriješiti, ali Bog me opčuva od grijeha. U snu vidih moju i vašu budućnost, i *vašoj* sreći za ljubav odričem se *svoje* sreće. Sutra odlazim iz vaše oblažujuće blizine, i starat ću se, da nikad ne saznate, gdje pod nesrećom skučim. Zaboravite me, i smatrajte me, kao da ne živim više. Povinujte se volji vašeg dobrog oca, i vi možete još sretni biti. Vjerujte mi, očev blagoslov mnogo vrijedi. Ako još ima za me sreće pod ovim nebom, to će biti, kad začujem, da ste dobili vrijedna muža. Oprostite moju iskrenost i ne nazovite me nezahvalnim; ja činim samo, što sam činiti dužan kao pošten čovjek. Vaš nesretni Ljudevit.«

General prestane čitati, i tako je bio ganut, da nije mogao dugo vremena ni riječce progovoriti. Zatim kao nadahnut reče: »Tako je Bog hotio! Krepost mora biti naknađena. Ne, ti ne smiješ nesretan ostati, vrijedni progonjeni mladiću! Ako te Miličina ruka i polovica moga imetka sretna učiniti može, sretan ćeš biti, tako mi Bog pomozi!«

Pavao, komu su bile oči pune suza, poljubi generala u ruku, i stane na drvenoj svojoj nogi kao pomamljen skakati po sobi. Nato se otvore vrata, i Vukosava sa svojim ujakom stupi u sobu. On i ona bili su u spavaćih haljina i oboružani, samo s tom razlikom, da je ona sa sabljom u ruci na orleansku djevu, a on na trbušastog Falštafa nalik bio.

Djevojka stane pred generala kao svijeća, i pozdravi ga sabljom na vojnički način, zatim reče dubokim glasom: »Gospodine generalu, imam najponiznije javiti, da smo potražili vas *terrain,* ali nigdi nismo naišli na neprijatelja.« »Budite uvjereni, on ga je zauvijek ostavio,« reče smiješeći se general. »Ali gdje je Milica?« zapita zatim nježno. »Nije mogla izići iz sobe, ta ti znaš, kako je slaba, samo da ne dobije opet grčeve. Ja se jako bojim,« odgovori Vukosava odloživši sablju, i nešto se zamisli. »Našao sam za nju lijek, koji će joj sigurno pomoći,« stane se general nadalje šaliti. »Je l' moguće, tatice? Dajte mi ga, da joj ga odnesem.« »Sad ga nemam pri ruci; ali joj možeš kazati, da će ga sutra dobiti. On se zove Ljudevit.« »Ah, ljubezni tatice!« primijeti Vukosava, sva od radosti trepteća. »Dakle ste ipak uvidili, da je nedužan? Ah, ta vijest će joj zacijelo zdravlje povratiti! Odmah joj moram priopćiti ju.« Tim se okrene i pođe k vratima; ali ocu joj padne nešto na pamet i on ju obustavi. »Stani, to opet ne ide. Proklete zapletke! Ja sam mislio, da će odmah moći uzeti rečeni lijek, ali kako vidim, morat će se još neko vrijeme ustrpiti.« »Zašto, slatki tatice? Ta može se u nedjelju sa mnom prstenovati.«

»Da, da je tomu tako; ali čuj. Ja se nisam samo osvjedočio, da je Ljudevit nedužan i vrijedan, nego također, da je Vladimir nevaljanac, komu ne imade para. Žao mi te je, ali on ne će nikada tvojim mužem postati!« »Što rekoste?« »Tako jest, i to je uprav, što me smeta. Ti znaš, da su mi sveti običaji našega naroda, a ti ne dopuštaju, da se mlada sestra prije uda

nego starija. Zato mora Milica čekati, dok ti opet drugog zaručnika dobiješ. Pasja noga; to me baš srdi!« Sad se stane od smeće po glavi grepsti, i zamišljen po sobi hodati. »Gdje da joj nađem odmah drugog zaručnika?« Nu Vukosava zaustavi ga, stane po svojoj navadi u vojničkoj pozituri pred njega, digne lijevu ruku do slijepog oka, dlan izvrgne, i reče pretvorenim glasom: »Gospodine generalè, ja opet imam nešto javiti. Ima neki momak, koji bi bio sasvim kadar, da ispuni ispražnjeno mjesto. Ne bojim se, da vam ne će po ćudi biti. Ima šest cipela u višini, široka leđa, dobro zadržavanje i t. d. i t. d. riječju, sve sposobnosti za prvu vrstu.« »Koga bijesa! Ti si već bila na drugog oko bacila? pa si ipak hotjela za Vladimira poći.?« »Subordinacija, gospodine generale, subordinacija!« »Ta tim načinom bi ti postala nesretna!« »Gospodine generale, profunta nije baš marcipan, nu vojnik se opet i š njom zadovoljiti mora.« »No, to bi bio ja lijepu budalaštinu učinio! Kakov bi udes svojoj miloj kćerci pripravio bio! O profunti živiti — brr! sav se tresem, kad samo na to pomislim! . . . Ne, ne! ali tko zna, hoće li se rečeni momak dati zakupiti?« »O gospodine generale, on je poginuo za vojništvom, jedva čeka da zasvira zapisivalac, da si može kalpak na glavu naturati, — o ja sam to već uhodila!« »A tko je to ratohlepno momče?« »Da vam preponizno javim, gospodine generale, to je barun — « »Dosta, dosta,« prekinu joj otac riječ, dosjetivši se na mjesto. »Bio koji mu drago — svakako će bolji biti, ako ti se dopada, nego koga bi ti ja našao. Ja već vidim, da ne može biti na svijetu gorji prosilac od mene . . . Zato dovedi ga samo, i ja ću mu dati blagoslov, ako nije samo Vladimir.« Nato mu padne nestašno dijete oko vrata, i malo je falilo, da ga nije svojimi vatrenimi poljupci zadušila.

Još istu noć začuje i Milica svoju sreću, i premda joj je malo prije tako zlo bilo, da joj je bila sluškinja već otrčala po liječnika, ipak su grčevi izostali. Ala čuda golemoga!

Drugi dan dobiše obadva ljubavnika od generala poziv, a vratar zapovjedi, da Vladimira više u kuću ne pusti; za dvije nedjelje dana pako bila je dvostruka svadba. Kad se po gradu raščuje, da je general zabranio Vladimiru svoju kuću, pojavi se kod posljednjega strah božji vjerovnikâ, koje da umiri, pokrade regimentsku kasu, misleći, da će mu u kartanju poslužiti sreća, i da će tako moći opet naknaditi, što je iznevjerio. Ali sreća se ne pojavi, i on se u zdvojnosti ustrijeli. Tako se obistini poslovica: *Tko drugomu jamu kopa, sam u nju upada.*

1. Teodor Demeter, otac Dimitrijin (uljena slika)

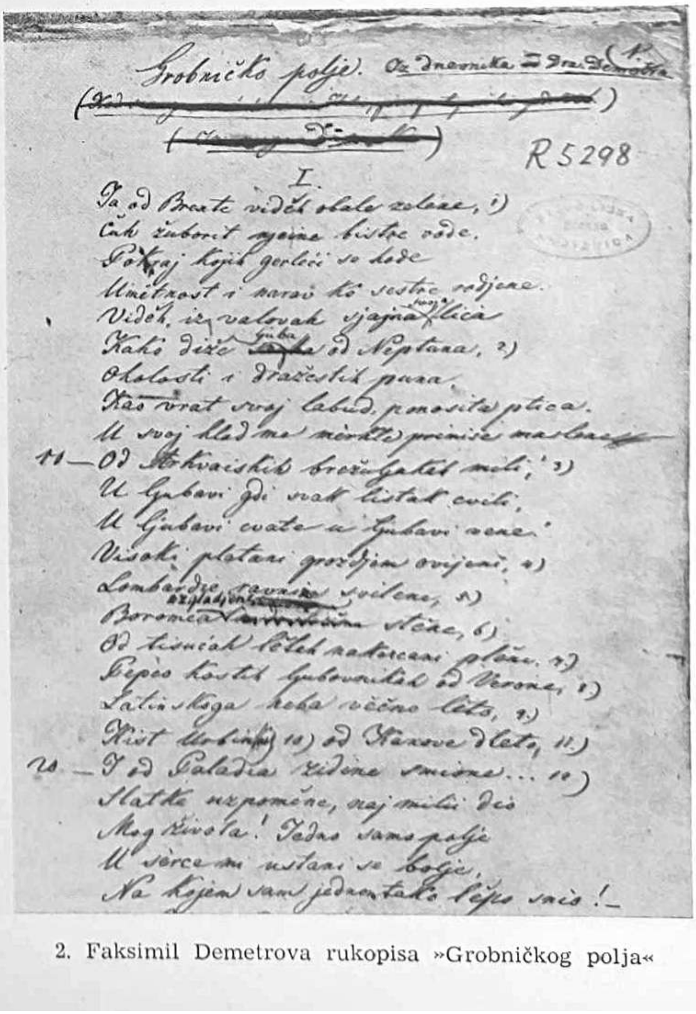

Grobničko polje. Od Dnevnika = Dra Demetra (1.

R 5298

I.

Ja od Brente vidĕh obale zelene, 1)
Čuh žuborit njeine bistre vode.
Pokraj kojih gerlići se hode
Umĕtnost i narav ko sestre rodjene.
Vidĕh, iz valovah sjajna lica
Kako diže glava od Neptuna, 2)
Oholosti i dražestih puna.
Kao vrat svoj labud, ponosita ptica.
U svoj hlad me mĕrtte primiše maslene
Od Arkvaishih brežuljakah mali; 3)
U ljubavi gdi svaki listak cvili,
U ljubavi cvate u ljubavi vene.
Visoki platani grozdjem ovijeni, 4)
Lombardije svileni, 5)
Boromea razpladjenih stĕne, 6)
Od tisućah lĕtah naterceni plĕne, 7)
Pĕpeo kostih ljubovnikah od Verone, 8)
Latinskoga neba vĕčno lĕto, 9)
Kist Urbinski 10) od Kanova dlĕto, 11)
I od Paladia zidine smione... 12)
Slatke uzpomene, naj mili dio
Mog života! Jedno samo polje
U serce mi ustani se bolje,
Na kojem sam jedan tako lĕpo snio! —

2. Faksimil Demetrova rukopisa »Grobničkog polja«

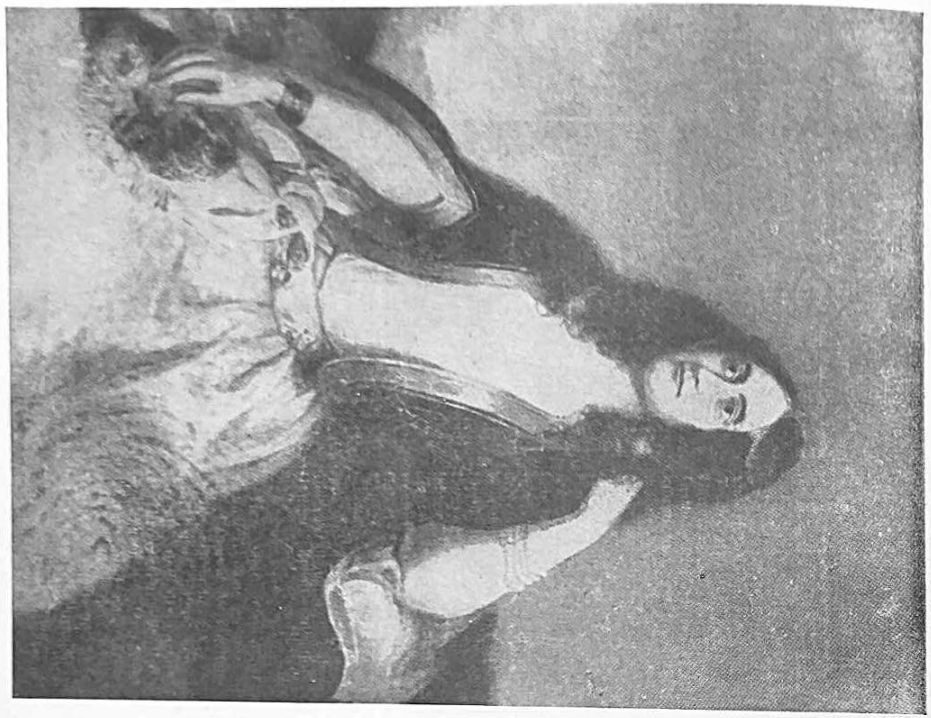

3. Georg Decker: Portret Franjice Vesel, zaručnice Demetrove

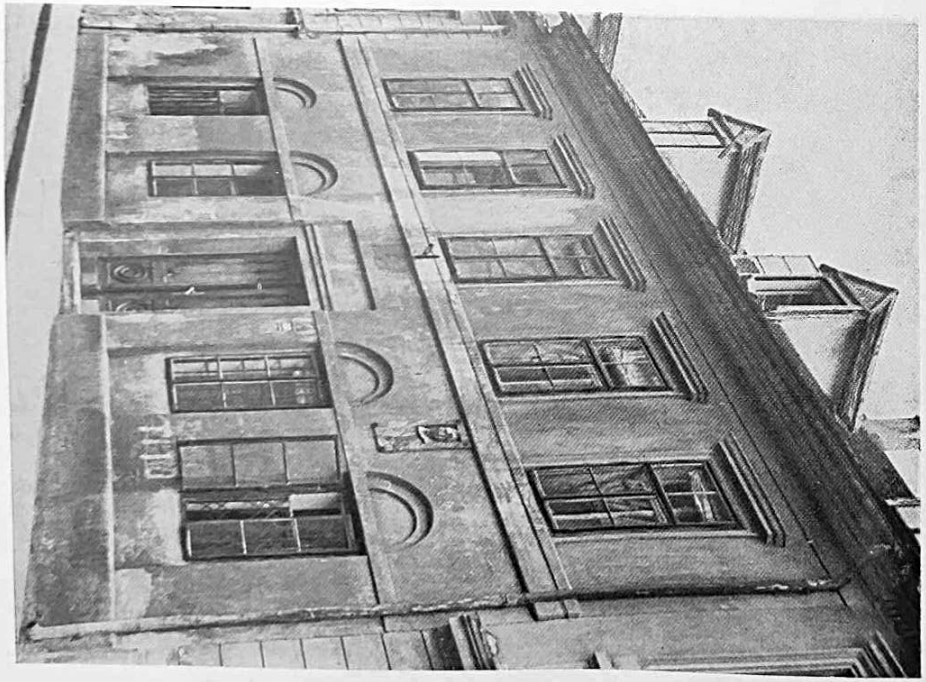

4. Kuća u Radićevoj ul. 54 (negdašnja Duga ul.), gdje je Demeter umro 1872.

KAZALO

IVAN MAŽURANIĆ

Ivan Mažuranić *(Slavko Ježić)* 7
Bibliografija radova Ivana Mažuranića *(S. J.)* 36
Literatura o Ivanu Mažuraniću *(S. J.)* 45
Napomena (uz Bibliografiju radova Ivana Mažuranića) *(S. J.)* . . . 64

DJELA

Izabrana proza

Slavulj i kukavica (1835) 69
Misli 1—11 (1835), 12 (1836) 69
Njetila (1836) 72
Hrvati Mađarom (1848) 73
Govor o odnosu Hrvatske prema Ugarskoj (8. VII. 1861.) 87

Izabrane pjesme

Primorac Danici (1835) 93
Veneri (1835) 94
Nenadović Rado (1836) 95
Vjekovi Ilirije (1838) 98
Javor (1839—1840) 103
Peru (1840) 106
Grofu Janku Draškoviću (1840) 107
Osman (1844):
Iz Pjevanja XIV. 107
Iz Pjevanja XV. 108

Smrt Smail-age Čengijića (1846)

I. Agovanje 113
II. Noćnik 116
III. Četa 119
IV. Harač 127
V. Kob 143
Tumač »Smrti Smail-age Čengijića« *(S. J.)* 145
Napomene k ovom izdanju *(S. J.)* 149

MATIJA MAŽURANIĆ

Matija Mažuranić *(Slavko Ježić)* 153
Bibliografija radova Matije Mažuranića *(S. J.)* 163
Literatura o Matiji Mažuraniću *(S. J.)* 164
Napomene k ovom izdanju *(S. J.)* 166

DJELA

Pogled u Bosnu (1842)

Predgovor 171
Dio I. Put u Bosnu i natrag 173
Dio II. Različne opaske o Bosni 201
Njekoliko turskih barbarizma 219

Pisma

1. Antonu Mažuraniću (U Novom na 22. jula 1839.) 225
2. Antonu Mažuraniću (U Sisku na 3. 9-bra 1839.) 226
3. Antunu Mažuraniću (U Beogradu, na 29. Junija Srpsk. 1840.) . . 226
4. Antunu Mažuraniću (U Sarajevu, na post Velike Gospe 1848.) . . 227
5. [Antunu Mažuraniću] (Iz Bosne, 15. kolovoza 1848.) 229
6. [Antunu Mažuraniću] (U Sarajevu, na dan Male Gospe 1848.) . . 230
7. Antunu Mažuraniću (U Travniku, na 19. 9-bra 1848.) 231
8. Vjekoslavu Babukiću (U Sarajevu na 30. 9-bra 1849.) 232

DIMITRIJA DEMETER

Dimitrija Demeter (*Slavko Ježić*) 237
Bibliografija radova Dimitrije Demetra (*S. J.*) 250
Literatura o Dimitriji Demetru (*S. J.*) 256
Napomene k ovom izdanju (*S. J.*) 263

DJELA

Grobničko polje (1842)

Grobničko polje, pjesan (I.—XIII.) 269
Iz pjesnikovih »Izjašnjenja« »Grobničkom polju« 283

Teuta (1844)

Čin prvi 291
Čin drugi 309
Čin treći 329
Čin četvrti 353
Čin peti 386

Jedna noć (1844)

Jedna noć, Izvorna povjestica 423

SLIKOVNI PRILOZI

Ivan Mažuranić (šezdesetih godina XIX. stoljeća) . . . . . 6—7

1. Novi Vinodolski, u XIX. stoljeću; — 2. Faksimil Mažuranićeva rukopisa »Smrt Smail-age Čengijića« (»Harač« st. 45—64); original u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu; — 3. Naslovna strana »Iskre« 1846.; — 4. Završetak Mažuranićeve pjesni »Smrt Čengić-age« u »Iskri« 1846.; — 5. Glavni ulaz u Mažuranićevu kuću u Zagrebu, u Jurjevskoj ulici 5; — 6. Anka Krizmanić: Mažuranićeva kuća u Jurjevskoj ulici; zapadno krilo, gdje je Mažuranić živio i umro 4. VIII. 1890. (ulje); — 7. Vinko Matković: Poprsje Ivana Mažuranića u Novom. (Spomenik otkriven 21. VIII. 1955. Delegati iz Zagreba: Milan Marjanović, Dragutin Tadijanović, Gustav Krklec, Jakša Kušan, Jure Kaštelan) . . . . . 148—149

Matija Mažuranić . . . . . 152—153

1. Potpis-crtež Matije Mažuranića, u pismu bratu Antunu 9. IV. 1844.; — 2. Pečat Matije Mažuranića, u pismu bratu Antunu 21. VI. 1844.; — 3. Pečat Matije Mažuranića, u pismu bratu Antunu 21. VIII. 1857. (Ovaj je pečat M. M. upotrebljavao već od 1846. godine) . . . . . 152—153

Dimitrija Demeter (1836) . . . . . 236—237

1. Teodor Demeter, otac Dimitrijin (uljena slika); — 2. Faksimil Demetrova rukopisa »Grobničkog polja«, početak; original u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu; — 3. Georg Decker (1819 — 1894): Portret Franjice Vesel (1825—1852), zaručnice Demetrove; — 4. Kuća u Dugoj ulici 54 (Danas Radićeva ul.), gdje je Demeter živio i umro 24. VI. 1872. Spomen-ploča na kući podignuta 1911. godine 442-443

Korektor *Tomislav Prpić*

Izdavač ZORA
Izdavačko poduzeće
Zagreb, Prilaz JNA 2/II.
Za izdavača *Ivan Dončević*
Rkp. br. 989 — 28 tiskanih araka
i 14 strana slikovnih priloga
Tiskanje dovršeno 10. V. 1958.
u tiskari Grafičkog zavoda Hrvatske
Zagreb, Frankopanska 26.

Din 550.—

51568

IZDAVAČKO PODUZEĆE „ZORA“

ZAGREB, PRILAZ JNA 2, II.

DJELA HRVATSKIH PISACA

Urednik

DRAGUTIN TADIJANOVIĆ

Opremio *Antun Mezdjić;* format 18 × 24 cm

(1) JOSIP KOZARAC, *DJELA.* Uredio, predgovor i napomene napisao *Emil Štampar.* Zagreb, 1950. Str. 524.

Josip Kozarac (predgovor Emila Štampara), Bibliografija radova Josipa Kozarca (Emil Štampar); *Biser-Kata, Proletarci, Krčelići ne će ljepote, Slavonska šuma, Mrtvi kapitali, Među svijetlom i tminom, Moj djed, Tena, Mira Kodolićeva, Tri dana kod sina, Emilijan Lazarević, Oprava, Rodu u pohodu, San savjetnika Orlića, Autobiografija,* Pisma; Napomene; Slikovni prilozi (15) . . . . . Rasprodano

(2, 3) ANTE KOVAČIĆ, *DJELA* (2 sveska). Uredio *Milan Ratković.* Zagreb, 1950. Str. 712.

Svezak I (348 strana): Ante Kovačić (predgovor Milana Ratkovića), — Bibliografija radova Ante Kovačića i Literatura o Anti Kovačiću (Milan Ratković); *Smrt Babe Čengićkinje, Fiškal, Među žabarima;* Članci, Pisma; — Napomene; Slikovni prilozi (9) . . . . . Rasprodano

Svezak II (364 strane): *U registraturi;* Napomene; Slikovni prilozi (5) Rasprodano

(4, 5) EVGENIJ KUMIČIĆ, *DJELA* (2 sveska). Uredio *Antun Barac.* Zagreb, 1950. Str. 980.

Svezak I (568 strana): Evgenij Kumičić (predgovor Antuna Barca), Bibliografija radova Evgenija Kumičića (Ruža Štarkl Bajurin); *O romanu, Začuđeni svatovi, Gospoda Sabina, Pod puškom, Saveznice;* Napomena; Slikovni prilozi (6) . . . . . Rasprodano

Svezak II (412 strana): *Petar Zrinski,* historička drama u 5 činova, *Kraljica Lepa ili Propast kraljeva hrvatske krvi;* Slikovni prilozi (3) Rasprodano

(6, 7, 8, 9) AUGUST ŠENOA, *DJELA* (4 sveska). Uredio *Antun Barac.* Zagreb, 1951. Str. 1996.

Svezak I (608 strana): August Šenoa (predgovor dra. Antuna Barca), Bibliografija radova Augusta Šenoe (Dr. Olga Šojat); Pjesme; Članci, feljtoni, prikazi; Pisma, Dnevnik; Napomene; Slikovni prilozi (11) . . Rasprodano

Svezak II (464 strane): *Vječni Žid u Zagrebu, Dusi narodne straže, Karanfil s pjesnikova groba, Prijan Lovro, Barun Ivica, Mladi gospodin, Ilijina oporuka, Kanarinčeva ljubovca;* Napomene; Slikovni prilozi (4) Rasprodano

Svezak III (384 strane): *Diogenes, Prosjak Luka;* Napomene; Slikovni prilozi (6) . . . . . Rasprodano

Svezak IV (540 strana): *Zlatarovo zlato, Čuvaj se senjske ruke, Seljačka buna;* Napomene; Slikovni prilozi (5) . . . . . Rasprodano

(10, 11, 12) VJENCESLAV NOVAK, *DJELA* (3 sveska). Uredio *Antun Barac.* Zagreb, 1951 (I), 1952 (II, III). Str. 1348.

Svezak I (456 strana): Vjenceslav Novak (predgovor Antuna Barca), Bibliografija radova Vjenceslava Novaka (dr. Slavko Ježić); Pripovijesti, Pisma; Napomene (Dragutin Tadijanović); Slikovni prilozi (6) . . . Rasprodano

Svezak II (476 strana): *Pod Nehajem, Posljednji Stipančići, Dva svijeta;* Slikovni prilozi (5) . . . . . Rasprodano

Svezak III (416 strana): *Zapreke, Tito Đorčić;* Slikovni prilozi (6) Rasprodano

(13, 14) KSAVER ŠANDOR ĐALSKI, *DJELA* (2 sveska). Uredio *Emil Štampar,* Zagreb, 1952. Str. 868.

Svezak I (432 strane): Ksaver Šandor Đalski (predgovor Emila Štampara), Bibliografija radova Đalskoga (Emil Štampar); *Pod starim krovovima, Iz varmedinskih dana, Diljem doma, Autobiografija;* Pisma; Napomene; Slikovni prilozi (10) . . . . . Rasprodano

Svezak II (436 strana): *U noći, Naja, Tri pripovijesti bez naslova (II), Perpetuus, Žrtva, Nacionalna ekonomija, Legenda iz dvorišta kbr. 15, Životopis jedne Ekscelencije, Ljubav lajtnanta Milića;* Napomena; Slikovni prilozi (11) Rasprodano

(15, 16) DINKO ŠIMUNOVIĆ, *DJELA* (2 sveska). Uredio *Vice Zaninović,* Zagreb, 1952. Str. 944.

Svezak I (512 strana): Dinko Šimunović (predgovor Vice Zaninovića), Bibliografija radova Dinka Šimunovića i Bibliografska građa o Šimunoviću (Vice Zaninović); Pripovijesti, Članci, Pisma i autobiografija; Napomene; Slikovni prilozi (5) . . . . . Rasprodano

Svezak II (432 strane): *Mladi dani, Mladost, Tudinac, Porodica Vinčić;* Napomena; Slikovni prilozi (11) . . . . . Rasprodano

(17) JOSIP EUGEN TOMIĆ, *DJELA.* Uredio *Emil Štampar,* Zagreb, 1952. Str. 604.

Josip Eugen Tomić (predgovor Emila Štampara), Bibliografija radova Tomića i Glavnija literatura o Tomiću (Emil Štampar); *Novi red,* komedija u 3 čina, *Udovica, Melita,* Pripovijesti; Feljtoni i članci, Pisma; Napomene; Slikovni prilozi (16) . . . . . Din 450.—

(18) JURE TURIĆ — JANKO LESKOVAR — JOSIP DRAŽENOVIĆ, *DJELA.* Uredio *Ivo Frangeš,* Zagreb, 1953. Str. 744.

Jure Turić (Str. 5—222): Jure Turić (predgovor Ive Frangeša), Bibliografija radova Jure Turića i Literatura o Juri Turiću (Ivo Frangeš); Pripovijesti, *Igra životom,* Članci, Jure Turić o sebi; Slikovni prilozi (2)

Janko Leskovar (Str. 223—450): Janko Leskovar (predgovor Ive Frangeša), Bibliografija radova Janka Leskovara i Literatura o Leskovaru (Mirko Cerovac); *Misao na vječnost, Katastrofa, Poslije nesreće, Propali dvori, Jesenski cvijeci, Priča o ljubavi, Patnik, Bez doma, Janko Leskovar o sebi;* Slikovni prilozi (2)

Josip Draženović (Str. 451—738): Josip Draženović (predgovor Ive Frangeša), Bibliografija radova Josipa Draženovića i Literatura o Draženoviću (Dragutin Tadijanović); Pripovijesti, crtice, članci, Draženović o svome realizmu i o svom stilu i jeziku; Slikovni prilozi (2) . . . . Din 800.—

(19) STANKO VRAZ — PETAR PRERADOVIĆ, *DJELA.* Uredio *Antun Barac.* Zagreb, 1954. Str. 488.

Stanko Vraz (Str. 5—280): Stanko Vraz (predgovor Antuna Barca), Bibliografija radova Stanka Vraza i Literatura o Vrazu (Višnja Barac); Slovenske pjesme (izbor Antona Slodnjaka), *Đulabije,* Lirske i epske pjesme, *Sanak i istina* (soneti), Proza, Pisma; Napomene, Slikovni prilog (1)

Petar Preradović (Str. 281—480): Petar Preradović (predgovor Antuna Barca), Bibliografija radova Petra Preradovića i Literatura o Preradoviću (Višnja Barac); Pjesme, Proza; Pisma; Napomene; Slikovni prilog (1) Din 950.—

(20) *HRVATSKI PUTOPISCI XIX. I XX. STOLJEĆA.* Uredio *Slavko Ježić*, Zagreb, 1955. Str. 684.

Predgovor (Slavko Ježić), Građa za bibliografiju hrvatskih putopisa, 1839—1954 (Slavko Ježić); Putopisi (Matija Mažuranić, Stanko Vraz, Antun Nemčić, Ivan Frano Jukić, Ljudevit Vukotinović, Tomo Skalica ml., Ivan Kukuljević, Albert Ognjan Štriga, Josip Juraj Strossmayer, Adolfo Veber Tkalčević Mihovio Pavlinović, Franjo Rački, Vatroslav Jagić, August Šenoa, Petar Tomić, August Langhoffer, Dragutin Hirc, Julije Kempf, Krunoslav Heruc, Fran Mažuranić, Nikola Andrić, Mirko Kovačić, Ante Tresić Pavičić, Milan Šenoa, Mirko Seljan, Stevo Seljan, Oton Iveković, Vinko Lozovina, Stjepan Radić, Ante Messner-Sporšić, Branimir Livadić, A. G. Matoš, Franjo Horvat-Kiš, Milan Begović, Vladimir Nazor, Josip Kosor, Marin Bego, Mato Hanžeković, Janko Polić Kamov, Grga Novak, Čiro Čičin Šain, Tin Ujević, Slavko Ježić, Ljubo Babić, Josip Horvat, August Cesarec, Miroslav Krleža, Gustav Krklec, Jakša Kušan, Slavko Batušić, Frano Alfirević, Stanislav Šimić, Petar Šegedin, Marko Fotez, Marijan Matković); Biografije (Slavko Ježić) Din 1200.—

(21, 22) VIKTOR CAR EMIN, *DJELA* (2 sveska). Uredio *Ante Rojnić*, Zagreb, 1956. Str. 988.

Svezak I (484 strane): Viktor Car Emin (predgovor Ante Rojnića), Bibliografija radova Viktora Cara Emina i Bibliografska građa o Viktoru Caru Eminu (Vice Zaninović); *Zimsko sunce*, Slika iz istarskog života u 4 čina; *Iza plime*, roman; Novele; Napomena; Slikovni prilozi (6) . . Din 1000.—

Svezak II (504 strane): *Danuncijada*, Romansirana kronisterija riječke tragikomedije 1919—1921; Članci i zapisi, Autobiografija; Napomena; Slikovni prilozi (5) . . . . . Din 1250.—

(23) ANTUN NEMČIĆ — MIRKO BOGOVIĆ, *DJELA*. Uredio *Slavko Ježić*. Zagreb, 1957. Str. 608.

Antun Nemčić (Str. 5—338): Antun Nemčić (predgovor Slavka Ježića), Bibliografija radova Antuna Nemčića i Literatura o Nemčiću (Slavko Ježić); Pjesme, *Kvas bez kruha ili Tko će biti veliki sudac?*, Vesela igra u 4 čina; *Udes ljudski; Putositnice; Putositnice*, Dio II; Članci i feljtoni; Pisma; Napomena; Slikovni prilog (1)

Mirko Bogović (Str. 339—604): Mirko Bogović (predgovor Slavka Ježića), Bibliografija Mirka Bogovića i Literatura o Mirku Bogoviću (Slavko Ježić); Pjesme, Pripovijesti, *Matija Gubec, kralj seljački*, tragedija u 5 čina, Predgovori i druga proza; Napomena; Slikovni prilog (1) . . Din 650.—

IZVANREDNA IZDANJA

(I) MARKO MARULIĆ, *JUDITA*. S drvorezima i inicijalima iz drugog izdanja (1522). Predgovor napisao *Mihovil Kombol*. Tekst »Judite« i tumač Marcela Kušara, revidirao *Vjekoslav Štefanić*. Nacrt za omot: *Ljubo Babić*, Zagreb 1950. Str. 180 i 19 slikovnih priloga . . . . . *Rasprodano*

(II) AUGUST ŠENOA, *KLETVA*. Dopunio *Josip Eugen Tomić*. S pogovorom *Antuna Barca*. Opremio *Boris Dogan*. Zagreb, 1953. Str. 660. . *Rasprodano*

(III) IVAN GUNDULIĆ, *OSMAN*. S dopunom *Ivana Mažuranića*. Za štampu priredio te predgovor i tumač napisao *Milan Ratković*. Opremio *Boris Dogan*. Ilustracije: Boris Dogan, Ivo Kalina, Hajrudin Kujundžić, Ferdinand Kulmer, Šime Perić. Zagreb, 1955. Str. 288. Ilustracija u tekstu ima: 60. Slikovni prilozi (11) . . . . . Din 1000.—

(IV) ANDRIJA KAČIĆ MIOŠIĆ, *RAZGOVOR UGODNI NARODA SLOVINSKOGA*. Uredio *Tomo Matić*. Opremio *Boris Dogan*. Ilustracije: Boris Dogan, Marika Kalentić, Ivo Kalina, Ferdinand Kulmer, Nevenka Lovrić, Ico Polović. Zagreb, 1956. Str. 440. Inicijala i vinjeta ima: 258. Slikovni prilozi (13)
Din 800.—